

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА  
«ІНСТИТУТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ»

# ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Збірник  
наукових праць

Засновано в 1965 р.

**Випуск**  
**49**

Київ – 2016

**Історія народного господарства та економічної думки України:** зб. наук. праць. – Вип. 49 / Гол. ред. докт. екон. наук В.В. Небрат. – Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2016. – 434 с.

49-й випуск збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України», підготовлений колективом відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», представляє результати актуальних наукових досліджень у галузі економічної історії та історії економічної думки. Особливістю цього річного випуску є публікація тематичної підбірки матеріалів до 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР та розділу, присвяченого проблемам сучасної історії суспільних трансформацій. Низка статей розкриває внесок у розвиток економічної науки видатних українців – І.Франка, М.Василенка, К.Воблого, П.Лященка, В.Голубничого та С.Злупка.

49-й випуск збірника наукових праць «История народного хозяйства и экономической мысли Украины», подготовленный отделом экономической истории ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины», представляет результаты актуальных научных исследований в сфере экономической истории и истории экономической мысли. Особенностью нынешнего выпуска является публикация тематической подборки материалов к 80-летию создания Института экономики АН УССР и раздела, посвященного проблемам новейшей истории общественных трансформаций. Ряд статей раскрывает вклад в развитие экономической науки выдающихся украинцев – И.Франко, Н.Василенко, К.Воблого, П.Лященко, В.Голубничого и С.Злупко.

49<sup>th</sup> issue of collection of scientific works «History of national economy and economic thought of Ukraine», compiled by department of economic history of SO «Institute for Economics and Forecasting, Ukrainian National Academy of Sciences», represents the results of current researches in the field of economic history and the history of economic thought. The feature of this year's issue is publication thematic collection of the materials to the 80th anniversary of the creation of the Institute of Economics of the USSR and the chapter on the problems of the modern history of social transformation. A series of articles reveals contribution to development of economics famous Ukrainians – I.Franko, M.Vasilenko, K.Vobliy, P.Liashchenko, Vs.Holubnychiy and S.Zlupko.

**Головний редактор НЕБРАТ В.В.** (д.е.н., зав. відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»)

**Заступник головного редактора СУПРУН Н.А.** (д.е.н., проф.)

**Редакційна колегія :**

Благих І.О. (д.е.н., проф., РФ), Грушевський Д.В. (к.е.н., доц., РФ), Єлісєєва Л.В. (к.е.н., доц.), Леоненко П.М. (д.е.н., проф.), Маслов А.О. (д.е.н.), Попова О.Л. (д.е.н., проф.), Уперенко М.О. (д.е.н., проф.), Фещенко В.М. (д.е.н., проф.), Горін Н.О. (к.е.н., відповідальний секретар збірника).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України (свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 13980 – 2953Р від 27.03.2008). Наказом Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2016 р. (№ 820) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України».

Затверджено до друку постановою (протокол № 3 від 11 листопада 2016 р.) редакційної колегії, затвердженої Вченою радою ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (постанова № 94 від 7 грудня 2015 р.).

Усі права захищені. Передрук і переклади дозволяються лише зі згоди автора та редакції. Позиція редакції не обов'язково збігається з думкою автора. Редакція не несе відповідальності за змістові помилки, яких він припустився.

Адреса редакційної колегії: 01011, Київ–11, вул. Панаса Мирного, 26  
Телефон 280–84–07

ISSN 0320-4421 © ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2016

## ЗМІСТ

### З історії наукових установ

#### До 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР

<b>Небрат В.В.</b> Історико-економічні дослідження в Інституті економіки АН УРСР.....	9
<b>Чистякова С.В.</b> Розвиток науково-практичних основ економіко-математичного моделювання.....	27

### Історія економіки

<b>Вербова О.С.</b> Українське жіноцтво в національній кооперації міжвоєнного часу.....	47
<b>Горін Н.О.</b> Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI–XVI ст.....	64
<b>Борисов М.Ю.</b> Актуальні риси Столипінської аграрної реформи.....	79
<b>Логінов М.М.</b> Перша світова війна як спосіб розв'язання економічних суперечностей.....	93
<b>Боднарчук Т.Л.</b> Державна підтримка розвитку інфраструктури підприємництва в Україні (XIX – початок XX ст.).....	112
<b>Дідківська Л.В.</b> Кооперативні форми господарювання в Україні у період НЕПу.....	135
<b>Щербак А.В.</b> Чумацтво і кооперація в Україні: досвід минулого та сучасність.....	154

### Новітня історія суспільних трансформацій

<b>Снігова О.Ю.</b> Історико-економічна генеза структурних диспропорцій економіки старопромислових регіонів України.....	164
<b>Корніяк О.В.</b> Фондовий ринок як чинник розвитку великого бізнесу в Україні (90-ті роки XX – початок XXI ст.).....	174
<b>Щегель С.М.</b> Стратегічні напрями розвитку бізнес-середовища в контексті Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.....	187
<b>Шаповал Ю.І.</b> Зміна економічної моделі Китаю: висновки для України.....	206

## Історія економічної думки

<b>Супрун Н.А., Клішова О.В.</b> Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого.....	221
<b>Лопух К.В.</b> Адам Сміт про причини нерівності в суспільстві.....	239
<b>Голубка С.М., Голубка Д.С.</b> Інноваційні екогемологічні та регіоналістичні дослідження професора Степана Злупка.....	250
<b>Курбет О.П.</b> Представники Київської політекономічної школи про створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва.....	275
<b>Небрат А.М.</b> Теоретичні основи антикризового управління на підприємстві.....	289
<b>Омельченко К.Ю.</b> Еволюція теоретичних підходів до визначення прибутку підприємства.....	309

### Видатні постаті

<b>Небрат В.В.</b> Життєвий шлях та наукова спадщина П.І. Лященка (До 140-річчя від дня народження).....	328
<b>Фещенко В.М., Тимочко Н.О.</b> Соціально-економічні дослідження Івана Франка: сучасний погляд.....	343
<b>Лавриненко В.М.</b> Теоретичні та прикладні проблеми розвитку вітчизняної економічної науки в науковій спадщині академіка К.Г. Воблого (До 140-ї річниці від дня народження).....	368
<b>Гордіца К.А.</b> Правові умови економічної діяльності в дослідженнях М.П. Василенка.....	381
<b>Шелудько Н.М.</b> Наставник банкірів (До 80-річного ювілею Михайла Івановича Савлука).....	400

### Додатки

<b>Довідка</b> про збірник .....	410
<b>Редакційна</b> колегія збірника .....	411
<b>Автори</b> статей збірника .....	412
<b>Анотації</b> (рос. мовою) .....	414
<b>Summaries</b> (англ. мовою) .....	423

## СОДЕРЖАНИЕ

### Из истории научных учреждений

#### *К 80-летию от создания Института экономики АН УССР*

<b>Небрат В.В.</b> Историко-экономические исследования в Институте экономики АН УССР.....	9
<b>Чистякова С.В.</b> Развитие научно-практических основ экономико-математического моделирования.....	27

### История экономики

<b>Вербова О.С.</b> Украинские женщины в национальной кооперации межвоенного времени.....	47
<b>Горин Н.О.</b> Нормативно-правовая регламентация предпринимательства на украинской территории в XI–XVI вв.....	64
<b>Борисов М.Ю.</b> Актуальные черты Столыпинской аграрной реформы.....	79
<b>Логинов М.М.</b> Первая мировая война как способ разрешения экономических противоречий.....	93
<b>Боднарчук Т.Л.</b> Государственная поддержка развития инфраструктуры предпринимательства в Украине (XIX – начало XX вв.).....	112
<b>Дидковская Л.В.</b> Кооперативные формы хозяйствования в Украине в период НЭПа.....	135
<b>Щербак А.В.</b> Чумачество и кооперация в Украине: опыт прошлого и современность.....	154

### Новейшая история общественных трансформаций

<b>Снеговая Е.Ю.</b> Историко-экономический генезис структурных диспропорций экономики старопромышленных регионов Украины.....	164
<b>Корнизяк А.В.</b> Фондовый рынок как фактор развития большого бизнеса в Украине (90-е годы XX – начало XXI ст.).....	174
<b>Щегель С.Н.</b> Стратегические направления развития бизнес-среды в контексте Соглашения об ассоциации между Украиной и Европейским Союзом.....	187
<b>Шаповал Ю.И.</b> Изменение экономической модели Китая: выводы для Украины.....	206

## История экономической мысли

<b>Супрун Н.А., Клишова Е.В.</b> Теория развития экономических систем Всеволода Голубничего.....	221
<b>Лопух К.В.</b> Адам Смит о причинах неравенства в обществе... ..	239
<b>Голубка С.М., Голубка Д.С.</b> Инновационные экоматематические и регионалистические исследования профессора С.Злупко.....	250
<b>Курбет А.П.</b> Представители Киевской политэкономической школы о создании институциональных условий становления и развития промышленного предпринимательства.....	275
<b>Небрат А.Н.</b> Теоретические основания антикризисного управления на предприятии.....	289
<b>Омельченко К.Ю.</b> Эволюция теоретических подходов к определению прибыли предприятия.....	309

### Выдающиеся личности

<b>Небрат В.В.</b> Жизненный путь и научное наследие П.И. Лященко ( <i>К 140-летию со дня рождения</i> ).....	328
<b>Фещенко В.М., Тимочко Н.А.</b> Социально-экономические исследования Ивана Франко: современный взгляд.....	343
<b>Лавриненко В.Н.</b> Теоретические и прикладные проблемы развития отечественной экономической науки в научном наследии академика К.Г. Воблого ( <i>К 140-летию со дня рождения</i> ).....	368
<b>Гордица К.А.</b> Правовые условия экономической деятельности в исследованиях Н.П. Василенко.....	381
<b>Шелудько Н.М.</b> Наставник банкиров ( <i>К 80-летию юбилею Михаила Ивановича Савлука</i> ).....	400

### Приложения

<b>Справка</b> о сборнике.....	410
<b>Редакционная</b> коллегия сборника.....	411
<b>Авторы</b> статей сборника.....	412
<b>Аннотации</b> .....	414
<b>Summaries</b> ( <i>англ. язык</i> ).....	423

# CONTENTS

## To history of scientific establishments For the 80th anniversary of the establishment of the Institute of Economics of the USSR

<b>Nebrat V.</b> Research the history of economics at the Institute of Economics Academy of Sciences of the USSR.....	9
<b>Chystiakova S.</b> Development of scientific and practical bases economic and mathematical simulation.....	27

## Economic History

<b>Verbova O.</b> The Ukrainian womenfolk at the national cooperation interwar time.....	47
<b>Gorin N.</b> Legal regulation of entrepreneurship on Ukrainian territory in XI–XVI cent.....	64
<b>Borysov M.</b> Key features Stolypin's agrarian reforms.....	79
<b>Loginov M.</b> The First World War as a way to resolve of the economic contradictions.....	93
<b>Bodnarchuk T.</b> State support of business infrastructure development in Ukraine (XIX – early XX centuries).....	112
<b>Didkivska L.</b> The cooperative form of management in Ukraine NEP period.....	135
<b>Shcherbak A.</b> Chumatstvo and cooperation in Ukraine: historical experience and modernity.....	154

## Recent history of Social Transformations

<b>Snigova O.</b> Historical and economic genesis of structural disproportions of old-industrial regions of Ukraine.....	164
<b>Korniyaka A.</b> Stock market as a factor of development big business in Ukraine (90-th years XX – early XXI centuries).....	174
<b>Shchegel S.</b> The strategic direction of the business environment in the context of the Association Agreement between Ukraine and the European Union.....	187
<b>Shapoval Iu.</b> Changing the economic model of China: experience for Ukraine.....	206

# History of Economic Thought

<b>Suprun N., Klishova O.</b> Theory of economic development Vsevolod Holubnychoho.....	221
<b>Lopukh K.</b> Adam Smith about the grounds of imparity in the Society.....	239
<b>Holubka S., Holubka D.</b> Innovative ekohomolohical and regional research professor Stephen Zlupko.....	250
<b>Kurbet O.</b> Representatives of the Kiev school of political economy about creating of institutional conditions of formation and development of industrial entrepreneurship.....	275
<b>Nebrat A.</b> Theoretical basis of crisis management on the factory...	289
<b>Omelchenko K.</b> The evolution of theoretical approaches to the definition of company profits.....	309

## Outstanding scientists

<b>Nebrat V.</b> Life and scientific heritage P.I. Lyashchenko (To the 140 anniversary of his birth).....	328
<b>Feshchenko V., Tymochko N.</b> The soacial-economics reserch of Ivan Franko: the modern views.....	343
<b>Lavrynenko V.</b> Theoretical and applied problems of domestic economic science in the scientific heritage of Academician K.G. Voblyi (On the 140th anniversary of birth).....	368
<b>Gorditsa K.</b> Legal terms of economic activity in research of N.P.Vasilenko.....	381
<b>Sheludko N.</b> Bankers mentors (By the 80th anniversary of Mikhail Ivanovych Savluk).....	400

## Exhibits

<b>The Reference</b> about collection.....	410
<b>The Editorial</b> board of the collection.....	411
<b>The Authors</b> article collection.....	412
<b>Summaries</b> (in Russian).....	414
<b>Summaries</b> .....	423

### З ІСТОРІЇ НАУКОВИХ УСТАНОВ

#### До 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР

УДК 330.8

В.В. Небрат

#### ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІНСТИТУТІ ЕКОНОМІКИ АН УРСР

*Здійснено аналіз та узагальнення історико-економічних досліджень, що проводилися впродовж 1936–1991 рр. в Інституті економіки АН УРСР. Визначено домінуючі чинники, характерні особливості окремих періодів і здобутки наукової діяльності в означених інституційних межах.*

**Ключові слова:** історія народного господарства та економічної думки України, економічна історія, академічна наука, Інститут економіки АН УРСР.

**Постановка проблеми.** Академічні дослідження за історико-економічним напрямом в Україні розпочалися ще у процесі організації Української академії наук та діяльності її соціально-економічного відділення (1918 р.). Проте, після поразки національних державотворчих змагань і встановлення радянської влади робота в цій царині зазнала суттєвих політичних та ідеологічних впливів. Хоча на перехідному етапі (1920-і – середина 1930-х років) ще зберігалися традиції та школи, започатковані у другій половині XIX – на початку XX ст., наукова діяльність проходила на тлі гострої політичної боротьби. Прихильники еволюційної моделі економічного розвитку (переважно представники дореволюційного покоління фахових учених-економістів – К.Воблий, В.Железнов, Р.Орженцький, М.Птуха, М.Соболев, Є.Слуцький, М.Туган-Барановський, Л.Яснопольський та ін.) виступали за збереження ринкових відносин при широкому залученні держави до вирішення господарських та соціальних проблем; обґрунтовували можливість і доцільність формування змішаної економіки з прогнозними плануванням та багатоукладною структурою. Але у підсумку на державному рівні перемогла інша течія, представниками якої були професійні революціонери-комуністи В.Затонський, Е.Квірінг,

З історії наукових установ

С.Косіор, Г.Петровський, М.Скрипник, В.Чубар, О.Шліхтер та ін. Відтак розвиток науки, зокрема її історико-економічного напрямку відбувався в складних умовах утвердження тоталітаризму, державної монополії та адміністративно-командної моделі управління економікою. Вивчення та викладання історії (в тому числі й економічної) стало знаряддям політичної боротьби і засобом формування нового суспільства.

За сучасних умов розгортання т. зв. «гібридної війни» питання історичної правди, трактування подій і фактів минулого, оцінка окремих персоналій та історичних джерел набувають особливого значення й актуальності. Тому звернення до власної історії, зокрема інтелектуальної, переосмислення й переоцінка її надбань і втрат, виявлення й демістифікація накинутих суспільній свідомості стереотипів, розкриття історичних контекстів і смислів становить важливе завдання. Повною мірою це стосується історії наукових установ, які з одного боку, легітимізують існування певного суспільно-політичного порядку, а з іншого, – були і залишаються інститутами суспільного розвитку, що здійснюють суттєвий вплив не тільки на суспільну свідомість, а й на господарську практику, забезпечують взаємодію духовно-інтелектуальних і матеріальних чинників соціального поступу. 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР є доброю нагодою звернутися до його історії, зокрема в частині ретроспективного аналізу організації та проведення історико-економічних досліджень.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Комплексні глибокі розвідки на предмет аналізу та узагальнення здобутків історико-економічних досліджень радянської доби на разі відсутні. Проблема оцінки української наукової спадщини 1920–1980-х років уперше порушена та розроблялася Л.Горкіною [1], С.Злупком [2], Л.Корнійчук [3], П.Леоненком [4], Е.Лортикяном [5] у перші роки державної незалежності України. Щоправда, названі вчені більше уваги приділяли методологічним та практичним аспектам розвитку економічної науки. Натомість один із найвідоміших вчених-економістів української діаспори Б.Винар провів ґрунтовний історіографічний аналіз розвідок у царині історії економічної думки [6]. У дослідженнях автора статті дістали висвітлення теоретичні дискусії в радянській економічній літературі; розроблення питань теорії та практики фінансового

забезпечення господарського розвитку; концептуалізація ролі державних фінансів у процесах інституційної трансформації економічної системи [7]. Серед останніх публікацій, що містять ретроспективний огляд розвитку економічної науки в Україні, варто назвати підручник з історії економічних вчень, підготовлений творчим колективом під керівництвом В.Тарасевича та Ю.Петруні [8]. У цьому виданні представлені персоналії та здобутки вчених Інституту економіки АН УРСР, зокрема й економістів-істориків, у контексті розвитку не лише вітчизняної, а й світової науки. Разом з тим, слід визнати, що системне опрацювання та концептуальне узагальнення академічних досліджень з економічної історії України ще попереду. Першим підходом до реалізації цього важливого завдання в частині висвітлення діяльності відділу історії народного господарства Інституту економіки слугуватиме ця публікація.

**Метою статті** є аналіз та узагальнення історико-економічних досліджень, що проводилися впродовж 1936–1991 рр. в Інституті економіки АН УРСР; визначення домінантних чинників, характерних особливостей, вагомих здобутків і негативних аспектів наукової діяльності в означених інституційних межах.

**Основна частина.** Інститут економіки Академії наук Української РСР заснований за постановою Президії АН УРСР від 27 липня 1936 р. на базі інституту економіки, що входив до складу Української асоціації марксистсько-ленінських інститутів (УАМЛІН). Спочатку він мав назву «Аграрно-економічний інститут», але у грудні того ж року перейменований на «Інститут економіки АН УРСР». Таке корегування не випадкове, бо назва вказує на пріоритети в проблематиці та спрямуванні наукових досліджень. Важлива роль у діяльності Інституту відводилася історико-економічним дослідженням. Увага до цього напрямку наукової роботи з боку радянської держави пояснюється насамперед суспільно-ідеологічною значущістю трактування соціально-економічних процесів у їхній історичній тягlostі, важливістю вивіренних політичних оцінок минулого в контексті завдань т. зв. «соціалістичного будівництва». Дослідження економічної історії та узагальнення результатів розвитку народного господарства в єдності технологічно-організаційних і соціально-економічних перетворень мали забезпечити міцне підґрунтя для розроблення наукових засад економічної політи-

ки правлячої Комуністичної партії та слугувати підтвердженням переваг соціалістичного економічного ладу.

Для усвідомлення специфіки наукової діяльності в радянський період загалом та за історико-економічним напрямом зокрема, варто також мати на увазі, що створення Інституту економіки відбувалося в ході реалізації комплексу заходів по реорганізації академічних наукових установ в Україні. Зокрема, на початку 1930-х років ліквідовано соціально-економічний та історико-філологічний відділи ВУАН, заарештовано та засуджено кілька десятків найвідоміших українських вчених-економістів та істориків, серед яких М.Авдієнко, М.Слабченко, І.Шиманович, П.Бовсунівський, Я.Діманштейн, М.Волобуєв та ін. Ціла низка праць, уже підготовлених до друку, були вилучені як такі, що не відповідають лінії партії та її ідеологічним настановам [1]. Припинили свою діяльність прогресивні наукові інституції, створені в період нової економічної політики, зокрема: Інститут вивчення економічної кон'юнктури, Інститут демографії, Товариство економістів, Бюро економічних досліджень, Кооперативний інститут.

Отже, важливим чинником, що вплинув на формування та розвиток історичного напрямку економічних досліджень в українській академічній науці у радянську добу стала втрата Україною, як і іншими республіками СРСР, національно-культурної визначеності, боротьба з будь-якими проявами національної традиції та спадкоємності в розвитку суспільних наук, у тому числі – політичної економії. Крім того, розрив зв'язків зі світовою наукою, інтелектуальна ізоляція на ґрунті ідеологічної упередженості та політичного протиставлення радянської економічної науки та господарської практики світовим тенденціям і здобуткам також обумовили особливий характер і спрямування наукових розробок і, відтак, публікацій.

Створення Інституту економіки припадає на той етап розвитку економічних досліджень в Україні (кінець 1930-х – 1950-і роки), коли активно розпочалося формування теорії соціалістичного господарства. Цей період характеризується такими рисами:

- адміністративно-командна економічна система сформувалася, війна та повоєнна відбудова народного господарства її закріпили;
- централізм в управлінні економікою досяг абсолюту;

- дискусії в теорії та політиці згорнуті, «єретики» знищені, наука функціонує в строго визначених ідеологією межах;
- в умовах повної ізоляції від впливу світової економічної думки утвердились догматичний характер і апологетичне спрямування т. зв. «теорії соціалістичного господарства»;
- визначився неофіційний поділ сфер досліджень між союзним центром і республіканськими науковими осередками.

За таких умов Інститут економіки АН УРСР став центром наукових досліджень прикладних, галузевих економічних проблем. До 1939 р. він мав у своїй структурі два сектори (промисловості і сільського господарства) та дві науково-дослідницькі групи (історії народного господарства та фінансів). У 1947 р. було створено окремий відділ історії народного господарства.

Одним із головних завдань, поставлених перед Інститутом, було підбиття підсумків досягнень, представлення результатів економічної політики радянської держави та розвитку народного господарства. Тому закономірним був вихід першої праці нового академічного осередку саме історико-економічного змісту та політичного спрямування – «Радянська Україна за 20 років» (1938). Загалом упродовж першого двадцятиліття діяльності Інституту (1936–1956 рр.) ціла низка публікацій була присвячена узагальненню підсумків економічного розвитку України у складі СРСР [34; 25; 26].

Упродовж другої половини 1940-х – 1950-х років в Інституті було підготовлено та захищено понад два десятки дисертацій з історії народного господарства. Серед авторів – молоді на той час дослідники, які згодом стануть корифеями української історико-економічної науки, зокрема Д.Вірник, О.Голубовська, Т.Дерев'янкін, Л.Корнійчук. Фундаментальні праці відомих вчених, які працювали в Інституті економіки, – К.Воблого [9], М.Герасименка [33], П.Ляценка [10], В.Теплицького [11], О.Нестеренка [12], П.Першина [13], Л.Яснопольського [14] – справили значний вплив на становлення та розвиток історико-економічних досліджень в українській академічній науці. Їхні монографії й сьогодні становлять фактологічну базу й історіографічну основу будь-якої серйозної роботи з економічної історії України.

Особливе місце в історико-економічній науці радянської доби належить О.Нестеренку, який упродовж 1953–1965 рр. очолював Інститут економіки АН УРСР. Під його керівництвом було видано низку капітальних праць, таких як: «Нариси розвитку народного господарства УРСР» (1954), «Українська РСР», Ч.1, 2 (1957–1958) та ін., що стали безсумнівним досягненням роботи наукового колективу головного центру економічної науки в Україні. О.Нестеренко підготував і опублікував одноосібну монографію у 3-х ч. «Розвиток промисловості на Україні» (1959–1966), що містить глибокий наскрізний аналіз історичних форм господарювання від ремесел і промислів до зародження й еволюції мануфактури та утвердження фабрично-заводського виробництва на індустріальній технологічній основі [12].

З середини 1950-х років у відділі історії народного господарства розгорнуто дослідження з історії української економічної думки. Результатом розвитку цього напрямку стала публікація збірника «Нариси з історії економічної думки на Україні» за редакцією Д.Вірника (1956) [15], де вперше зроблено спробу викладу економічних поглядів І.Вишенського, Б.Хмельницького, Я.Козельського, В.Каразіна, Т.Степанова, Д.Журавського, С.Подолінського, І.Франка. Більш повно економічний світогляд та політико-економічну програму І.Франка розглянуто в окремій монографії Д.Вірника та Є.Голубовської (1956) [16]. Вже у 1961 р. вийшов другий збірник – «З історії економічної думки на Україні» за редакцією В.Теплицького [17]. Щоправда, висвітлення історії української економічної думки провадилося тоді у марксистсько-ленінській інтерпретації, але й ці здобутки є вагомими з огляду на політичні умови наукових досліджень, коли будь-які розходження з канонами партійної ідеології жорстоко каралися. Так В.Теплицький, який у 1937–1938 рр. виконував обов'язки директора Інституту економіки, був репресований, проте після реабілітації повернувся до наукової роботи в галузі економічної історії.

Праці наукових співробітників Інституту економіки послужили своєрідною основою для розгортання подальших досліджень у царині історії української економічної думки. Зокрема, було аргументовано принциповий методологічно-історіографічний підхід щодо визначення джерельної бази та предмету історії української економічної думки. Д.Вірник, який тривалий

час очолював відділ історії народного господарства, зазначав, що суспільно-економічна думка українського народу в силу національної політики царизму не завжди могла знаходити свій безпосередній вираз у формі систематичного викладу у відповідних економічних працях. Для носіїв прогресивних суспільно-економічних поглядів на Україні двері державних установ та економічних кафедр університетів України і Росії здебільшого були зачинені. Тому, «дослідження історії розвитку суспільно-економічної думки українського народу лише на основі суто економічних праць було б простішим, але далеко не повним. Поширення ж дослідження і на інші форми вияву суспільно-економічної думки (публіцистика, художні твори) є, безперечно, новою і складною справою для дослідника, але воно робить дослідження повнішим, всебічним. Саме з цього погляду і має велике принципове значення включення в коло досліджень історії розвитку української економічної думки і праць тих мислителів, які виражали свою суспільно-економічну думку і не лише у вигляді спеціальних політико-економічних досліджень» [15, с.26].

Важливим здобутком тогочасних розвідок з історії економічної думки України став підхід до вивчення економічної думки не тільки в аспекті історіографії економічної науки, але також у більш загальній постановці проблеми – дослідження історичного розвитку економічних ідей та їх впливу на суспільство. З таких позицій розглядалися економічні погляди вчених-економістів XIX ст. – представників ліберально-демократичного напрямку суспільної думки – у працях В.Жученка, Л.Корнійчук, І.Мешко, В.Теплицького [15; 17; 29; 30; 31]. Разом з тим, тоді ж було закладено сумнозвісну традицію оцінок ідей і постатей «з класових позицій», що призвело не тільки до звуження джерельної бази історії економічної думки, але й до численних фальсифікацій з метою «підгонки» окремих персоналій до стандартів «прогресивних мислителів», а то й «революціонерів-демократів». Тенденційна оцінка поглядів та діяльності М.Бунге, М.Драгоманова, М.Зібера, В.Каразіна, М.Туган-Барановського та ін. обумовила вилучення їхніх найбільш глибоких і прогресивних ідей з арсеналу наукового пошуку та прирекла на тривале забуття цілу плеяду видатних українських мислителів і вчених-економістів.

У формулюванні основних завдань дослідження історії економічної думки прямо вказувалося: «Радянський історик-економіст повинен дотримуватись класового підходу в аналізі і висвітленні проблем історії економічної думки, бути завжди непримиренним до ворожих, антимарксистських економічних ідей і теорій... Висвітлюючи економічні погляди представників відповідного напрямку економічної думки на Україні, дослідник повинен уникати буржуазного об'єктивізму. Він не може обмежитись лише простою реєстрацією чи переліком фактів, простим переказом висловлювань представника того чи іншого напрямку економічної думки, а повинен їм дати відповідну оцінку. Кожне явище, кожний факт з історії економічної думки на Україні треба розглядати, аналізувати і оцінювати з марксистсько-ленінських позицій» [21, с.7–8.]. При цьому ще й наголошувалося на безсумнівному пріоритеті російської економічної думки в постановці питання щодо перетворення суспільного устрою в інтересах народних мас не лише перед українською, а й західноєвропейською суспільною думкою. Розвиток економічної думки поділявся на два основних періоди, а саме: домарксистський і марксистський. Стверджувалося, що тільки з виникненням і поширенням історичного матеріалізму історія перетворилась у справжню науку.

Методологічна побудова наукових праць з економічної історії була підпорядкована догматам політекономії соціалізму про переваги колективної власності та планової організації господарства. Сталося те, про що застерігав свого часу Д.Багалій у передмові до відомої праці «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті», досить вірно передбачаючи майбутні шляхи розвитку української історичної науки. Вчений наголошував, що «від нового марксистського підходу залежатиме як вибір історичного матеріалу так і його розподіл за базою і надбудовами. <...> Основа мусить бути соціально-економічна, а не політична» [20, с.18]. Таким чином закладалися методологічні засади історико-економічних досліджень, що обумовили в подальшому низку згубних для розвитку науки тенденцій та упереджень. Разом з тим, академічні праці та численні статті з історії української економічної думки стали важливим здобутком другого етапу розвитку історико-економічних досліджень в Інституті економіки (1957–1977 рр.)



Суттєвий вплив на проблематику та спрямування дослідницької роботи з історії народного господарства мали суспільно-політичні зміни цього періоду, зокрема підготовка та проведення економічних реформ, перетворення у господарській, політичній, соціально-культурній сферах, що дістали виразну назву «відлига». У 1950–1960-х роках у процесі пошуку шляхів виходу з системної кризи адміністративно-командної економіки та обґрунтування реформ управління народним господарством відроджується практика теоретичних дискусій з методологічних і науково-практичних проблем; актуалізується розроблення питань, пов'язаних із стимулами, важелями, рушіями економічного зростання (підвищення ефективності, інтенсивності, НТП); відбувається часткова «реабілітація» ринкових категорій. Названі риси, що характеризують певний етап у розвитку економічної науки, слугували детермінантами історико-економічних досліджень.

Зокрема, у цей період було розгорнуто дослідження складних соціально-економічних явищ та суперечностей господарського розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. Вийшла друком низка публікацій С.Борового, Т.Дерев'янкина, С.Злупка, В.Кононенка, С.Кульчицького, Б.Орловського, І.Рознера, М.Уперенка та інших авторів, які розкривали особливості аграрних перетворень в різних українських регіонах, процеси концентрації виробництва та розвитку монополістичних тенденцій у нових галузях господарства; значення іноземного капіталу в розвитку продуктивних сил України; її місце в загальноросійській системі фінансового капіталу; форми, механізми та соціально-економічний зміст промислового перевороту, тощо [22]. Щоправда, результати проведених досліджень публікувалися під загальними заголовками в дусі обґрунтування матеріальних передумов соціалістичної революції, єдності економічної та соціально-політичної історії України та Росії, аргументації положення про неминучість краху капіталізму в глобальному масштабі. Разом з тим, безперечним здобутком дослідників стала постановка питання про особливості господарського розвитку України в складі економічного комплексу інших держав; виокремлення закономірностей і тенденцій цього розвитку; докладне вивчення фактологічного матеріалу, що репрезентує структуру та динаміку виробництва

[18; 27; 32]. Розроблення проблематики історії народного господарства на архівній джерельній базі продовжувало традиції української історичної школи та високі наукові стандарти, запроваджені В.Антоновичем, Д.Багалієм, О.Оглобліним, Н.Полонською-Василенко та іншими видатними вченими-істориками.

Пріоритетним напрямом історико-економічних досліджень залишалось висвітлення індустріальних перетворень, переваг колгоспного ладу в сільському господарстві, успіхів радянської економічної політики. В Інституті вийшла низка праць, що відповідали такому ідеологічному замовленню, зокрема: двотомне видання «Розвиток народного господарства Української РСР, 1917–1967» (1967) [24]; «Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление на Украине» (1969) та ін. Значним внеском у розроблення історії економічної думки було визнано колективну монографію «Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917–1967)», що позиціонувалась як «перше системне дослідження розвитку економічної теорії соціалізму в УРСР як органічної частини всієї радянської економічної науки в перехідний від капіталізму до соціалізму період» [23, с.11].

З 1 серпня 1977 р. відділ отримав назву, що відповідала ширшому колу його дослідницьких завдань – «відділ історії народного господарства та історії економічної думки». Розпочався наступний період у розвитку історико-економічних досліджень у провідній академічній установі України.

Упродовж 1970–1980-х років відділ історії народного господарства та економічної думки посилено займався узагальненням історії розвитку окремих галузей народного господарства в радянський період. За результатами проведених досліджень було захищено близько 40 дисертацій. Серед праць, які заклали основи подальшого наукового розроблення ключових проблем економічної історії України, варто назвати такі: Орловський Б. Розвиток залізорудної промисловості України в дореволюційний період (1971); Толстов Р. Відновлення та розвиток гірничого машинобудування УРСР у післявоєнний період (1975); Жученко В. Прогресивна економічна думка на Україні в 70–80-і роки XIX ст. (1973); Горкіна Л. Питання соціалістичного планування в українській економічній літературі 20-х років

(1974); Голобуцький І. Економічна література XVI–XIX ст. про значення і долю ремесла та дрібних промислів на Україні (1980) та ін. Водночас не припинялася робота з освоєння історичної спадщини української економічної думки. Так, відділ підготував два томи економічних праць І.Я. Франка (т. 44, кн. 1–2), що увійшли до видання його творів у п'ятдесяти томах (1984–1985) [19].

Чинником розвитку історико-економічних досліджень у 1980-х роках стало посилення негативних тенденцій економічного розвитку, загострення внутрішніх суперечностей радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих об'єктивних процесів виявилися у двох прямо протилежних напрямках: з одного боку, посилилася апологетична спрямованість та пафосно-пропагандистський характер публікацій, присвячених історії народного господарства України в радянський період; з іншого, – посилюється увага до західної економічної теорії та практики, зростає зацікавленість проблематикою вітчизняної економічної історії XIX ст. і навіть більш ранніх періодів – XV–XVIII ст. Щодо першого напряму, то він представлений, насамперед, фундаментальним виданням «Історія народного господарства Української РСР» у 3-х томах (1983–1987) [28]. Другий напрям репрезентують статті А.Бачинського, П.Борщевського, С.Борового, С.Злупка, Г.Ковальчак, Б.Кругляка, В.Кулаковського, Б.Орловського, А.Перковського, І.Рознера, М.Стрішенець, Р.Толстова та ін., присвячені конкретним питанням економічної історії України. Більшість із них були опубліковані у збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки української РСР», що був заснований у 1965 р. і з того часу щорічно видавався в Інституті економіки [35].

Прикметними рисами радянської економічної науки останньої третини XX ст. є те, що ставляться під сумнів догми політ-економії соціалізму і починається вивчення західної теорії (в межах «критики буржуазних концепцій») та практики ринкових відносин (зокрема, корпоративних фінансів, системи оподаткування тощо). Новим жанром історико-економічних праць стає т. зв. «критика буржуазних економічних теорій», де, хоча й у спотвореному вигляді, але все ж подаються положення та ідеї, що руйнують монополію на істину офіційної науки. У цьому напрямі працювали Л.Горкіна, С.Злупко, В.Кифорак, П.Леоненко,

Н.Петровська, В.Фещенко, Є.Шаблій та інші науковці. Дослідженням зарубіжної економічної думки активно займалися В.Бодров, Р.Васильєва, А.Кредісов, Ю.Козак, А.Гальчинський, В.Сікора, С.Мочерний, І.Кукурудза, В.Степаненко, Н.Пільгуй та ін. Наукові результати систематично висвітлювалися на сторінках збірника «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР».

На жаль, науково-дослідницька робота за історико-економічним напрямом не отримала належного втілення у навчальних виданнях. За всі роки діяльності Інституту економіки та, зокрема, відділу історії народного господарства та економічної думки так і не було підготовлено й видано жодного підручника або, бодай, навчального посібника. Українські студенти змушені були користуватись російськими навчальними виданнями з економічної історії та історії економічних вчень. Вважалося, що оскільки викладання суспільних дисциплін ведеться російською мовою, то немає потреби ані в українському перекладі, ані, тим більше, в оригінальних українських підручниках, які б висвітлювали окремо історію господарства України та національну інтелектуальну історію.

**Висновки.** Зі створенням Інституту економіки Академії наук УРСР провідним науковим осередком історико-економічних досліджень став відділ історії народного господарства та економічної думки. Тематична спрямованість наукових розробок визначалася, насамперед, ідеологічними орієнтирами та політичним замовленням. Упродовж 1936–1956 рр. основним здобутком стали видання, що висвітлювали результати економічного розвитку України у складі СРСР та успіхи соціалістичних індустріально-колгоспних перетворень господарства України. На цьому етапі було сформовано нову генерацію вчених-дослідників, орієнтованих на партійно-класовий підхід до вивчення економічної історії. Разом з тим, фундаментальні праці вчених «старої школи» (К.Воблого, П.Лященка, Л.Яснопольського) становили джерельну, фактологічну та методологічну основу подальших історико-економічних досліджень.

Починаючи з другої половини 1950-х років у відділі історії народного господарства розгорнуто дослідження економічної думки України на основі залучення широкої джерельної бази; вивчення соціально-економічних явищ та суперечностей гос-

подарського розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. Безперечним здобутком стала постановка питання про особливості розвитку господарства України в складі економічного комплексу інших держав; виокремлення закономірностей і тенденцій цього розвитку; введення в науковий обіг ряду персоналій історії економічної думки України. Серед домінуючих чинників, що визначили характерні особливості цього періоду історико-економічних досліджень, – наростання негативних тенденцій в управлінні економікою; підготовка та проведення господарської реформи; теоретико-методологічні та науково-практичні дискусії з актуальних питань економічного розвитку. Важлива роль в організації та координації наукових досліджень, апробації отриманих результатів, розширенні джерельної та фактологічної бази історико-економічних розвідок належить збірнику наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР». До сьогодні зберігають наукове значення праці Т.Дерев'янкіна, Л.Корнійчук, О.Нестеренка, Б.Орловського, П.Першина, В.Теплицького, що вийшли в цей період.

Період 1977–1991 рр. характеризується значною кількістю праць з історії розвитку окремих галузей економіки в радянський період; виходом тритомного узагальнюючого видання з історії господарства України та початком критичного вивчення західної економічної думки. Втрата тематичного різноманіття та глибини аналізу, новаторського потенціалу у розвитку історико-економічних досліджень значною мірою були обумовлені загальним станом суспільних наук, що, своєю чергою, відображав кризу радянської системи та її ідеології.

Підбиваючи підсумки наукових досліджень і видавничої діяльності Інституту економіки АН УРСР у царині економічної історії, віддаючи належне вагомим здобуткам вчених, які своєю працею сприяли сув'язі часів і нерозривності історичної пам'яті, беручи до уваги складні умови наукової діяльності в тоталітарному суспільстві, нагадаймо собі про відповідальність вченого перед теперішнім і майбутніми поколіннями. Адже трактування історії формує наше майбутнє.

1. Горкіна Л.П. На шляхах відродження: економічна наука в другій половині XX ст. / Л.П. Горкіна, М.Г. Чумаченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 15–33.
2. Злупко С.М. Персоналії і теорії української економічної думки / С. Злупко. – Львів : Євросвіт, 2002. – 528 с.
3. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України : [навч. посібник] / Л.Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
4. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (XIX–XX ст.) : монографія / П.М. Леоненко. – К. : ІАЕ УААН, 2004. – 434 с.
5. Лортикян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: очерки истории экономической науки и экономического образования / Э.Л. Лортикян. – Х., 1995. – 192 с.
6. Винар Б. До питання історичного дослідження розвитку української економічної думки. Нарис / Винар Б. // Український історик (Журнал Українського Історичного Товариства). – 1970. – № 1-3 (25-27). – Мюнхен – Нью-Йорк : Українське Історичне Товариство. – С. 54–75.
7. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогноз. – К., 2013. – 584 с.
8. Історія економічних вчень [текст] : підручник / за ред. Тарасевича В.М., Петруні Ю.С. – вид. 2-е, допов. і перероб. – К., «Центр учбової літератури», 2016. – 368 с.
9. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості : в 2-х т. / Воблий К.Г. – К. : Вид-во АН УРСР, 1928–1930.
10. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР : в 3-х т. – М. : Госполитиздат, 1947–1956.
11. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.) / Теплицький В.П. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959.
12. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні : в 3-х кн. / О.О.Нестеренко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959–1966.
13. Першин П.Н. Аграрная революция в России: Историко-экономическое исследование : в 2-х кн. / Першин П.Н. – М. : Наука, 1966.
14. Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна : в 2-х т. / Яснопольский Л.Н. – К. : Изд-во АН УССР, 1956–1957.
15. Нариси з історії економічної думки на Україні / Відп. ред. Д.Ф. Вірник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 388 с.

16. Вірник Д.Ф., Голубовська Є.А. Економічні погляди І.Я. Франка / Д.Ф. Вірник, Є.А. Голубовська ; відп. ред. В.П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – 180 с.
17. З історії економічної думки на Україні: [36. статей.] / Редколегія: В.П. Теплицький, Л.Я. Корнійчук, Є.А. Шаблій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 348 с.
18. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період : історико-економічний нарис / Б.М. Орловський. – К. : Наук. думка, 1974. – 184 с.
19. Франко І.Я. Зібрання творів : у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1–2. Економічні праці / Франко І.Я. – К. : Наук. думка, 1984–1985.
20. Багалій Д. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті / Д. Багалій. – К. : Державне вид-во України, 1928.
21. З історії марксистсько-ленінської економічної думки на Україні : Республіканський міжвідомчий науковий збірник / відп. ред. Д.Ф. Вірник. – К. : Наукова думка, 1966. – 118 с.
22. Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України) / відп. ред. Д.Ф. Вірник; АН УРСР, Ін-т екон. – К. : Наукова думка, 1967. – 162 с.
23. Институт экономики / отв. за выпуск И.И. Лукинов ; АН УССР. – К. : Наукова думка, 1985. – 68 с.
24. Розвиток народного господарства Української РСР : в 2 т. / Редколегія: Д.Ф. Вірник (відп. ред.), В.В. Бондаренко, Т.І. Дерев'янкін [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 460 с. ; Т. 2. – 500 с.
25. Нариси розвитку народного господарства Української РСР / відп. ред. Д.Ф. Вірник ; АН УРСР, Інститут економіки. – К. : Видавництво АН УРСР, 1949. – 579 с.
26. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР / Ин-т экономики Укр. ССР ; редкол.: д-р екон. наук А.А. Нестеренко и др. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 555 с.
27. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії / Т.І. Дерев'янкін. – К. : Наук. думка, 1975. – 280 с.
28. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. / Голов. редколегія: І.І. Лукинов, Т.І. Дерев'янкін, М.С. Герасимчук, В.О. Голубуцький, П.О. Хромов, В.П. Чугайов; АН УРСР ; Ін-т економіки. – К. : Наук. думка, 1983–1984.
29. Жученко В.С. М.І. Зібер – коментатор і популяризатор економічного вчення Карла Маркса / В.С. Жученко. – К., 1968.
30. Корнійчук Л.Я., Мешко І.М. Економічні погляди С.А. Подолинського / Л.Я. Корнійчук, І.М. Мешко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958.
31. Корнійчук Л.Я. Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках ХІХ ст. / Л.Я. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1971.

32. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: текстильне виробництво / Т.І. Дерев'янкін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – 128 с.
33. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства / М.П. Герасименко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 304 с.
34. Народне господарство Радянської України. – К. : Вид-во АН УРСР, 1945. – 220 с.
35. Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : Респ. міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 12–24 / Редколегія : Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1977–1990.

#### Транслітерований список джерел

1. Gorkina L.P. Na shljahah vidrozhennja: ekonomichna nauka v drugij polovyni HH st. / L.P. Gorkina, M.G. Chumachenko // Aktual'ni problemy ekonomiky. – 2008. – № 6. – S. 15–33. [in Ukrainian]
2. Zlupko S.M. Personalii i teorii' ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' dumky / S. Zlupko. – L'viv : Jevrosvit, 2002. – 528 s. [in Ukrainian]
3. Kornijchuk L.Ja. Istorija ekonomichnoi' dumky Ukraïny : [navch. posibnyk] / L.Ja. Kornijchuk. – K. : KNEU, 2004. – 431 s. [in Ukrainian]
4. Leonenko P.M. Metodologichni aspekty istorii' ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' dumky (HІH–HІH st.) : monografija / P.M. Leonenko. – K. : IAE UAAN, 2004. – 434 s. [in Ukrainian]
5. Lortikjan Je.L. Ukrainskie jekonomisty pervoj treti HH stoletija: ocherki istorii jekonomicheskoi nauki i jekonomicheskogo obrazovanija / Je.L. Lortikjan. – H., 1995. – 192 s. [in Russian]
6. Vynar B. Do pytannja istorychnogo doslidzhennja rozvytku ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' dumky. Narys / Vynar B. // Ukraïns'kyj istoryk (Zhurnal Ukraïns'kogo Istorychnogo Tovarystva). – 1970. – № 1-3 (25-27). – Mjunhen –Nju-Jork : Ukraïns'ke Istorychne Tovarystvo. – S. 54–75. [in Ukrainian]
7. Nebrat V.V. Evolucija teorii' derzhavnyh finansiv v Ukraïni : monografija / V.V. Nebrat ; NAN Ukraïny, In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
8. Istorija ekonomichnyh vchen' [tekst] : pidruchnyk / za red. Tarasevycha V.M., Petruni Ju.S. – vyd. 2-e, dopov. i pererob. – K., «Centr uchbovoi' literatury», 2016. [in Ukrainian]
9. Voblyj K.G. Narysy z istorii' rosij's'ko-ukrai'ns'koi' cukroburjakovoi' promyslovosti : v 2-h t. / Voblyj K.G. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1928–1930. [in Ukrainian]

10. Ljashhenko P.I. Istorija narodnogo hozjajstva SSSR : v 3-h t. – M. : Gospolitizdat, 1947–1956. [in Russian]
11. Teplyc'kyj V.P. Reforma 1861 roku i agrarni vidnosyny na Ukrai'ni (60–90-ti roky XIX st.) / Teplyc'kyj V.P. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1959. [in Ukrainian]
12. Nesterenko O.O. Rozvytok promyslovosti na Ukrai'ni : v 3-h kn. / O.O.Nesterenko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1959–1966. [in Ukrainian]
13. Pershin P.N. Agrarnaja revolucija v Rossii: Istoriko-jekonomicheskoe issledovanie : v 2-h kn. / Pershin P.N. – M. : Nauka, 1966. [in Russian]
14. Jasnopol'skij L.N. Kamennougol'naja promyshlennost' Doneckogo bassejna : v 2-h t. / Jasnopol'skij L.N. – K. : Izd-vo AN USSR, 1956–1957. [in Russian]
15. Narysy z istorii' ekonomichnoi' dumky na Ukrai'ni / Vidp. red. D.F. Virnyk. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1956. – 388 s. [in Ukrainian]
16. Virnyk D.F., Golubovs'ka Je.A. Ekonomichni pogljady I.Ja. Franka / D.F. Virnyk, Je.A. Golubovs'ka ; vidp. red. V.P. Teplyc'kyj. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1956. – 180 s. [in Ukrainian]
17. Z istorii' ekonomichnoi' dumky na Ukrai'ni: [Zb. statej.] / Redkolegija: V.P. Teplyc'kyj, L.Ja. Kornijchuk, Je.A. Shabl'ij. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1961. – 348 s. [in Ukrainian]
18. Orlovs'kyj B.M. Zalizorudna promyslovist' Ukrai'ny v dorevolucijnyj period : istoryko-ekonomichnyj narys / B.M. Orlovs'kyj. – K. : Nauk. dumka, 1974. – 184 s. [in Ukrainian]
19. Franko I.Ja. Zibrannja tvoriv : u 50-ty t. – T. 44, kn. 1–2. Ekonomichni praci / Franko I.Ja. – K. : Nauk. dumka, 1984–1985. [in Ukrainian]
20. Bagalij D. Narys istorii' Ukrai'ny na socijal'no-ekonomichnomu g'runti / D. Bagalij. – K. : Derzhavne vyd-vo Ukrai'ny, 1928. [in Ukrainian]
21. Z istorii' marksysts'ko-lenins'koi' ekonomichnoi' dumky na Ukrai'ni : Respublikans'kyj mizhvidomchij naukovyj zbirnyk / vidp. red. D.F. Virnyk. – K. : Naukova dumka, 1966. – 118 s. [in Ukrainian]
22. Ekonomichni peredumovy Velykoi' Zhovtnevoi' socialistychnoi' revolucii' (na materialah Ukrai'ny) / vidp. red. D.F. Virnyk; AN URSSR, In-t ekon. – K. : Naukova dumka, 1967. – 162 s. [in Ukrainian]
23. Institut jekonomiki / otv. za vypusk I.I. Lukinov ; AN USSR. – K. : Naukova dumka, 1985. – 68 s. [in Russian]
24. Rozvytok narodnogo gospodarstva Ukrai'ns'koi' RSR : v 2 t. / Redkolegija: D.F. Virnyk (vidp. red.), V.V. Bondarenko, T.I. Derev'jankin [ta in.]. – K. : Nauk. dumka, 1967. – T. 1. – 460 s. ; T. 2. – 500 s. [in Ukrainian]
25. Narysy rozvytku narodnogo gospodarstva Ukrai'ns'koi' RSR / vidp. red. D.F. Virnyk ; AN URSSR, Instytut ekonomiky. – K. : Vydavnyctvo AN URSSR, 1949. – 579 s. [in Ukrainian]

26. Ocherki razvitija narodnogo hozjajstva Ukrainskoj SSR / In-t jekonomiki Ukr. SSR ; redkol.: d-r jekon. nauk A.A. Nesterenko i dr. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1954. – 555 s. [in Russian]
27. Derev'jankin T.I. Promyslovij perevorot na Ukrai'ni: pytannja teorii' ta istorii' / T.I. Derev'jankin. – K. : Naukova dumka, 1975. – 280 s. [in Ukrainian]
28. Istorija narodnogo gospodarstva Ukrai'ns'koi' RSR. U 3 t., 4 kn. / Golov. redkolegija: I.I. Lukinov, T.I. Derev'jankin, M.S. Gerasymchuk, V.O. Golobuck'kyj, P.O. Hromov, V.P. Chugajov; AN URSSR ; In-t ekonomiky. – K. : Nauk. dumka, 1983–1984. [in Ukrainian]
29. Zhuchenko V.S. M.I. Ziber – komentator i populjaryzator ekonomichnogo vchennja Karla Marksa / V.S. Zhuchenko. – K., 1968. [in Ukrainian]
30. Kornijchuk L.Ja., Meshko I.M. Ekonomichni pogljady S.A. Podolyns'kogo / L.Ja. Kornijchuk, I.M. Meshko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1958. [in Ukrainian]
31. Kornijchuk L.Ja. Suspil'no-ekonomichna dumka na Ukrai'ni v 70-h rokah HIH st. / L.Ja. Kornijchuk. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1971. [in Ukrainian]
32. Derev'jankin T.I. Manufaktura na Ukrai'ni v kinci XVIII – pershij polovyni HIH st.: tekstyl'ne vyrobnyctvo / T.I. Derev'jankin. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1960. – 128 s. [in Ukrainian]
33. Gerasymenko M.P. Agrarni vidnosyny v Galychyni v period kryzy panshhynnogo gospodarstva / M.P. Gerasymenko. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1959. – 304 s. [in Ukrainian]
34. Narodne gospodarstvo Radjans'koi' Ukrai'ny. – K. : Vyd-vo AN URSSR, 1945. – 220 s. [in Ukrainian]
35. Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ns'koi' RSR : Resp. mizhvid. zb. nauk. prac'. – Vyp.12–24 / Redkolegija : T.I. Derev'jankin (vidp. red.) ta in. – K. : Nauk. dumka, 1977–1990. [in Ukrainian]

Одержано 7.07.2016 р.

С.В. Чистякова

## РОЗВИТОК НАУКОВО-ПРАКТИЧНИХ ОСНОВ ЕКОНОМІКО-МАТЕМАТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

*Стаття присвячена висвітленню історії становлення економіко-математичного моделювання в Україні. Розкрито роль Інституту економіки АН УРСР як провідного наукового осередку в розробленні та застосуванні економіко-математичних методів для вирішення завдань оптимізації планування та управління народним господарством. Встановлено, що прикладні економіко-математичні дослідження сформували базис розвитку економічного моделювання та прогнозування.*

**Ключові слова:** економічна кібернетика, математичні методи в економіці, Інститут економіки, історія економічного прогнозування в Україні.

**Постановка проблеми.** Історія становлення економіко-математичного моделювання та прогнозування як самостійних прикладних напрямів економічної науки в Україні становить невід'ємну частину інтелектуальної історії нації, репрезентує місце української академічної науки в загальносвітовому процесі теоретичного і практичного пошуку шляхів оптимізації суспільного виробництва на основі осягнення його внутрішніх пропорцій, рушіїв, закономірностей і тенденцій розвитку. Важливим завданням є переосмислення досвіду і здобутків вітчизняної наукової думки, їх аналіз та оцінка в історичному контексті та з позицій сьогодення. Особливо це стосується наукових напрямів, які визначили перспективу подальших досліджень, заклали методологічний та теоретичний підмуок новаторських розробок у галузі теорії економічного зростання та економічної динаміки загалом. Підтвердженням значимості економіко-математичних досліджень є присудження кільканадцяти Нобелівських премій за роботи в цій галузі. Варто зазначити, що частина з них мають пряме або опосередковане відношення до напрацювань українських економістів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** У сучасній науковій літературі системне ретроспективне представлення формування та розвитку економіко-математичного моделювання та прогнозування відсутнє. В окремих роботах ці питання розкрито в контексті еволюції концепцій економічного зростання [36], історії української фінансової та управлінської думки [28], розроблення методології перспективного прогнозування та планування в радянський період [10], розроблення конкретних економіко-математичних моделей та їх практичного застосування [38]. Велику цінність мають публікації-спогади безпосередніх учасників процесу зародження нового наукового напрямку – М.Міхна та О.Радзієвського [18; 26]. На відзнаку 80-річчя від створення Інституту економіки АН УРСР видається доцільним історичний екскурс до джерел формування економіко-математичного моделювання в Україні. Адже стартовим майданчиком розвитку цього наукового напрямку був створений у 1963 р. в структурі Інституту відділ економічної кібернетики.

**Метою статті** є розкриття ролі української Академії наук та її інституційних структур, зокрема Інституту економіки у формуванні нових наукових напрямів; висвітлення процесу теоретичного обґрунтування можливостей використання математичних методів в управлінні економікою та плануванні виробництва; оцінка внеску українських вчених другої половини ХХ ст. у розвиток методології та методики економіко-математичного моделювання.

**Основна частина.** Теоретичне обґрунтування необхідності застосування економіко-математичних методів для оптимізації управління економікою та розроблення перспективних планів у вітчизняній науковій літературі було започатковане ще в 1920–1930-х роках. Побудова планової економіки вимагала розроблення теоретико-методологічних основ і практичних методик емпіричних досліджень для забезпечення моделювання, планування та прогнозування розвитку економіки. Науковим центром з організації та проведення такої роботи став всеосязний Інститут економічної кон'юнктури в Москві, створений учнем М.Туган-Барановського М.Кондратьєвим у 1920 р. Починаючи з середини 1922 р. там видавався щомісячний «Економічний бюлетень Кон'юнктурного інституту» і, періодично, як додаток теоретичного характеру до нього, – журнал «Питання

кон'юнктури», в якому публікувалися найважливіші наукові результати досліджень у галузі економічної динаміки. У другій половині 1920-х років науково-дослідна діяльність Інституту економічної кон'юнктури полягала у вивченні причинно-наслідкового механізму кон'юнктурних хвиль методами теорії ймовірностей, розробленні методів вивчення складних хвиль за допомогою розкладання їх на прості складові.

Для дослідження економічної динаміки на основі застосування прогресивних математичних методів був залучений Є.Слуцький як один із засновників теорії випадкових процесів, автор ідеї впровадження ймовірнісного підходу до аналізу причинно-наслідкових механізмів циклічних коливань, стохастичного та статистичного моделювання. Надзвичайно цінною публікацією в контексті розвитку математичних досліджень, пов'язаних із аналізом господарської діяльності, стала стаття Є.Слуцького «Етюд до проблеми будування формально-праксеологічних основ економіки» (1926). Важливе значення для розроблення методологічних основ моделювання та прогнозування економічної динаміки має його праця «До питання про екстраполяцію у зв'язку з проблемою прогнозу» (1927). Відтак ключового значення в розвитку економічного прогнозування набули дослідження, що формували статистичну базу перспективного планування.

У 1930-х роках, коли будувалася адміністративно-командна система управління економікою, розпочалося формування теорії соціалістичного господарства. На перший план вийшли дослідження, присвячені обґрунтуванню ролі плановірності в управлінні централізованою економікою. Визначився неофіційний поділ сфер досліджень між союзним центром і республіканськими науковими осередками: створений у 1936 р. Інститут економіки АН УРСР став центром наукових досліджень прикладних, галузевих економічних проблем. У другій половині 1940-х років знову набули актуальності питання застосування математичних методів при складанні обґрунтованих планів економічного зростання. Спроби запровадження економічних методів управління народним господарством, започаткування процесів лібералізації та демократизації, розширення економічних прав республік і меж господарської самостійності підприємств обумовили, поряд з розвитком методології централізованого плану-

вання, активізацію досліджень у галузі економічного моделювання [36, с.318–320]. З середини ХХ ст. розгорнулися фундаментальні дослідження в галузі прикладної математики, кібернетики, розроблення обчислювальної техніки, що становило важливу передумову розвитку економіко-математичного прогнозування.

Економічна кібернетика розглядає економіку а також її структурні і функціональні ланки як системи, регулювання й управління якими забезпечується через рух і перетворення інформації. Дослідження в напрямі розроблення теорії економічних систем і моделей, теорії економічної інформації конкретизуються і зводяться воедино теорією керувальних систем. Вона спрямована на комплексне вивчення і вдосконалення системи управління окремими господарськими об'єктами та народним господарством, забезпечення їх функціонування в оптимальному режимі. Закономірно, що принципове значення для розвитку економічної кібернетики в Україні мали теорія і практика державного управління єдиним народногосподарським комплексом в радянський період вітчизняної історії.

Активне використання електронно-обчислювальних машин (ЕОМ) і методології математичного моделювання в економічних дослідженнях, плануванні й управлінні народним господарством в Україні, яка була складовою частиною колишнього СРСР, почалось у 1962 р. одночасно в різних галузях народного господарства: промисловості, сільському господарстві, зв'язку, торгівлі й транспорті. Проте основні наукові сили і засоби були сконцентровані на виконанні комплексу науково-дослідних і експериментальних робіт за загальносоюзною темою «Розробка методики ув'язки планів промислового виробництва і капітального будівництва з планами матеріально-технічного постачання на основі застосування економіко-математичних методів і електронно-обчислювальної техніки», яка була затверджена ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР у статусі найважливішого державного завдання на найближчі роки. Виконання цієї загальносоюзної теми було доручено Україні (Постанова Ради Міністрів УРСР від 12 серпня 1962 р.) [26, с.148]. Необхідність значного підвищення рівня ресурсної збалансованості народногосподарських планів і передусім планів матеріально-технічного постачання викликала потребу в роз-

робці нових підходів і методів їх складання. Це вимагало балансових розрахунків з відповідною обробкою значних масивів інформації, чим щорічно займалася величезна кількість планових та інженерно-технічних працівників. Важливо було віднайти засоби заміщення людської праці машинною у новій сфері – планування виробництва та матеріально-технічного постачання, вирішення завдань збалансування планів та їхньої ув'язки в єдину систему.

Для розв'язання поставленого завдання в Україні впродовж 1962–1963 рр. була створена низка нових науково-дослідних структур. По-перше, на базі обчислювального центру АН УРСР створено Інститут кібернетики АН УРСР, на який покладалося завдання математичного і технічного забезпечення (наукові керівники В.М.Глушков і В.С.Михалевич). По-друге, створено Економічний науково-дослідний інститут Держплану УРСР, що зосереджував свої наукові сили на розробці теоретико-методологічних основ класифікації і кодування інформації, а також на методичному керівництві розробкою і впровадженням загальносоюзного класифікатора продукції (науковий керівник М.О.Летов). По-третє, в структурі Інституту економіки АН УРСР виокремлено відділ економічної кібернетики. Цей підрозділ мав забезпечити розробку теоретичних основ підвищення рівня збалансованості народногосподарських планів, а також методології економіко-математичного моделювання процесів планування і управління на рівні народного господарства та його окремих галузей (науковий керівник М.К.Міхно).

Таким чином Україні була відведена роль піонера в обґрунтуванні, розробленні та апробації нових методів і засобів планування для різних управлінських рівнів – підприємства, галузі, народного господарства в цілому. На Інститут економіки покладалася місія теоретико-методологічного забезпечення та практичної розробки методики ув'язки планів промислового виробництва і капітального будівництва з планами матеріально-технічного постачання. Державний рівень постановки завдання вимагав максимальної концентрації та координації наукових ресурсів, творчих та організаційних зусиль. Біля витоків нового прикладного напрямку в економічній науці були талановиті вчені – О.М.Алимов, Ю.С.Архангельський, О.О.Бакаєв, О.О.Гаца, В.М.Геєць, В.М.Глушков, В.І.Голіков, В.В.Дем'яненко, В.А.Коно-

плицький, В.П.Кузьменко, М.О.Летов, Л.С.Лобанова, М.К.Міхно, В.С.Михалевич, О.М.Онищенко, О.І.Радзієвський, Л.О.Рибаков, М.П.Соколик та багато інших.

Результатом виконання першого етапу досліджень (1962–1965 рр.) стала розробка математичної моделі комплексного розрахунку на ЕОМ плану матеріально-технічного забезпечення промислового підприємства (на прикладі київського заводу «Червоний екскаватор»), узгодженого з усіма розділами техпромфінплану. Модель було ухвалено Держпланами СРСР та України і вона була впроваджена на багатьох промислових підприємствах республіки, представлена у 1966 р. на виставці досягнень передового досвіду в народному господарстві України й опублікована в науковій літературі [11; 10; 17; 16].

На другому етапі виконання державного завдання з розробки комплексної методики з використанням математичних методів особливо гострим стало питання про кардинальне вдосконалення методології народногосподарського планування матеріально-технічного постачання на основі інтеграції процесів формування і узгодження планів виробництва, завантаження потужностей і поставок металопродукції в єдину взаємопов'язану систему балансових розрахунків, а також її моделювання. Як одна з центральних виникла проблема поєднання моделей процесів, якими керують, і моделей процесів керування як основи проектування автоматизованої системи управління матеріально-технічним постачанням народного господарства (АСУ МТП). Від цього залежали можливості оптимізації цієї системи управління, що поєднувала розробку ефективних і оптимальних планів, забезпечення їхньої реалізації згідно з певними вимогами характеристик керуючого органу. Основним результатом цих досліджень стала розробка різноманітних варіантів лінійних оптимізаційних економіко-математичних моделей комплексного планування виробництва, завантаження потужностей і поставок металопродукції на основі критерію найповнішого задоволення асортиментної потреби народного господарства з одночасним урахуванням як виробничих, так і транспортних факторів, а також взаємоув'язки вартісних і натуральних показників. Проте їхнє впровадження в практику народногосподарського планування гальмувалося через неадекватність цих моделей складності розв'язуваної задачі. У зв'язку з



цим виникла необхідність подальшого розвитку методології математичного моделювання складних економічних систем (Постанова Ради Міністрів СРСР від 23 серпня 1966 р. за № 678 і Ради Міністрів УРСР від 8 жовтня 1966 р.).

Проведений фахівцями Інституту комплексний аналіз показав, що практичне застосування лінійних оптимізаційних моделей обмежене [22]. Це пов'язано не тільки з великими розмірами та складністю задачі, що розв'язувалася, а й з необхідністю виконання вручну дуже великого обсягу попередніх робіт з виявлення внутрішньономенклатурних дефіцитів та їх обсягів, а також ув'язці по дефіцитних позиціях потреб з наявними ресурсами. Ці роботи належать до найбільш складних та відповідальних творчих процесів планування, вони практично не могли бути формалізовані в рамках оптимізаційних математичних моделей, а тому виконувалися вручну, що стало одним з головних перешкод на шляху більш широкого та ефективного їх упровадження в практику комплексного планування. Основним результатом проведених досліджень стала розробка принципово нової методології імітаційного моделювання складних економічних систем, яка має суттєві переваги перед оптимізаційними моделями. Імітаційні моделі дозволяють враховувати реальні фактори, що часто відіграють вирішальну роль у формуванні планів, а також накопичений раціональний досвід спеціалістів. У зв'язку з залученням електронно-обчислювальної техніки до економічних досліджень для розв'язування нетривіальних задач застосували метод імітації, коли логіко-математичний опис використовується для економіко-математичного моделювання в цілях проектування, аналізу і оцінки функціонування об'єкта.

На основі порівняльного аналізу результатів багатоваріантних комплексних розрахунків на ЕОМ планів виробництва, завантаження потужностей та поставок металопродукції встановлено, що, по-перше, головний ефект від застосування математичних моделей та ЕОМ досягається за рахунок посилення комплексності, а не оптимізації розрахунків цих трьох видів планів; по-друге, найбільша сукупна народногосподарська ефективність та краща їх збалансованість досягається тільки за умови, якщо пріоритет віддається високим кінцевим результатам роботи всієї системи головного міністерства в цілому по-

рівняно з тим, коли для кожного з підприємств, що входять у цю систему, обґрунтовується поліпшення зведених валових показників їх роботи стосовно до досягнутого рівня; по-третє, повний облік всіх факторів, а також реальних умов виробництва, завантаження потужностей та поставок металопродукції в оптимізаційних моделях комплексного планування практично неможливий. Подальші дослідження показали, що на процес формування цих трьох видів планів дуже великою мірою сприяють фактори, що не формалізуються. Практично неможливо побудувати більш адекватну оптимізаційно-математичну модель комплексного планування, ніж запропоновані науковими установами. А всіляке її ускладнення або спрощення, а також ідеалізація, спроби абстрагуватися з метою наступного використання відповідного математичного апарату зводить практичну цінність результату нанівець. Це пояснюється великим розривом між ступенем складності процесів формування та взаємної збалансованості планів виробництва, завантаження потужностей і поставок металопродукції та складністю математичних оптимізаційних моделей, що можуть бути використані. У результаті багаторічних пошуків встановлено, що задачу комплексного планування виробництва, завантаження потужностей та поставок металопродукції можна віднести до класу задач з поганою структурою, для яких методи прийняття рішень недостатньо формалізуються та ґрунтуються на значною мірою на минулому досвіді, інтуїції та творчості. Це вимагало принципово нового підходу до її моделювання [26, с.149–151].

Найбільш ефективним виявилася імітація розумової діяльності спеціалістів, зайнятих розв'язанням дуже складних проблем. В основі імітаційного моделювання лежить ідея про те, що мислення людини пов'язано з процесом переробки інформації з визначених правил. Цей процес, яким би складним він не був, формується в кінцевому рахунку з окремих відносно простих елементів, які можуть бути синтезовані в складні інтеграційні системи планування та переробки інформації. Для того, щоб ці інформаційні процеси могли моделювати цілеспрямований пошук планового рішення, треба в ці програми ввести поряд з оптимізаційними економіко-математичними моделями визначені методичні правила та прийоми рішення складних проблем людиною. Ці правила та прийоми встановлюються на основі

вивчення та узагальнення багаторічного досвіду ефективного рішення планових завдань найбільш кваліфікованими спеціалістами. Потім вони формалізуються за допомогою математичної логіки, евристичних та інших методів. Ця методологія лягла в основу створення першої в СРСР імітаційної моделі комплексного планування виробництва, завантаження потужностей і поставок металопродукції, а також автоматизованої системи управління металозабезпеченням народного господарства України [19; 25].

Розроблена система комплексного планування виробництва, завантаження потужностей та поставок металопродукції була розглянута та отримала високу оцінку Ради Міністрів СРСР, бо її широке впровадження в практику планової роботи дозволило перейти від традиційного співставлення ресурсів та потреб по багатьом (більш як 4,5 млн найменувань) конкретним виробам металопродукції шляхом розрахунку (вручну) багатьох окремих внутрішньономенклатурних матеріальних балансів до інтегрованої балансової системи, що забезпечує в режимі електронної обробки даних ефективну взаємоув'язку планів одночасно по всіх металургійних агрегатах та конкретних видах виробів, які входять в ту чи іншу номенклатуру. Результати цих та інших досліджень відділу економічної кібернетики Інституту економіки АН УРСР були узагальнені та розвинуті у монографії М.К. Міхно «Сбалансованість производства и потребления средств производства» (1982). Вони отримали позитивну оцінку як наукових установ колишніх СРСР та УРСР (Центрального економіко-математичного інституту АН СРСР, ЕНДІ Держплану УРСР, ГоловНДІОЦ Держплану УРСР та ін.), так і директивних органів управління (Держплану СРСР та УРСР, Держпостачу СРСР та ін.) [26, с.152].

Наприкінці 1960-х років в Україні на багатьох промислових підприємствах, у галузевих міністерствах і Держплані УРСР створюються обчислювальні центри, які залучалися до розробки і впровадження автоматизованих систем обробки даних (АСОД), планових розрахунків (АСПР), управління підприємствами і об'єднаннями (АСУП) та окремими галузями народного господарства (ГАСУ). Результатом цих досліджень стала розробка першої в СРСР автоматизованої системи планування і управління виробництвом, яку було введено в дію у 1967 р. на

Львівському телевізійному заводі (система «Львів»), а в 1968 р. – аналогічну систему на Донецькому машинобудівному заводі ім. 15-річчя ЛКСМУ (система «Донецьк») [27]. Проте ефективність функціонування останніх різко знижувалася через недосконалість діючих організаційних структур управління підприємствами, у межах яких створювалися АСУП. Це мало суттєвий вплив на подальші дослідження у галузі економіко-математичного моделювання. Результатом стала розробка методології імітаційного моделювання організаційних структур АСУ, яка знайшла широке застосування не тільки в промисловості, а й в інших галузях народного господарства [24].

Використання математичних методів у дослідженнях з економіки сільського господарства почалося в 1963 р. і було спрямоване на розробку проблем оптимізації сільськогосподарського виробництва. Першим результатом досліджень стали розроблені у відділі економічної кібернетики Інституту економіки АН УРСР економіко-математичні моделі визначення оптимальної галузевої структури сільськогосподарських підприємств. Ці моделі проходили практичну перевірку, що дало можливість напрацювати методологію оптимізації галузевої структури виробництва спеціалізованих підприємств [29, с.70–77]. Швидкий прогрес у розвитку спеціалізації сільськогосподарського виробництва, міжгосподарського кооперування і агропромислової інтеграції, становлення на цій основі нових міжгосподарських виробничих зв'язків та їхнє безпосереднє ускладнення (зокрема в межах сільських адміністративних районів) зумовили поступову видозміну їхніх функцій і організаційно-промислової структури. Формувалися районні аграрні й агропромислові комплекси, виникла необхідність у розробці нової методики планування виробництва в районі, яка б дозволила оптимізувати розвиток кожного підприємства регіону і детально ув'язати їхні плани як складові цілісного господарського організму. Дослідження теоретико-методологічних питань формування і оптимізації розвитку районних аграрних і агропромислових комплексів проводилися на прикладі Новоодеського і, згодом, Баштанського районів Миколаївської області. Розроблені для цих районів оптимальні плани були схвалені їхніми керівниками та спеціалістами, обласними організаціями і покладені в основу перспективних планів розвитку господарств.

Результати теоретичних і прикладних досліджень у цій галузі були узагальнені в наукових публікаціях О.І.Радзівського, Л.Г.Артеменко, Л.Т.Олейнікової у центральних фахових виданнях [2; 33; 34].

В Україні була виконана низка робіт з актуальних проблем економіко-математичного моделювання і застосування математичних методів та ЕОМ у розміщенні продуктивних сил [30], а також у плануванні і управлінні окремими галузями та народним господарством в цілому [23; 32; 37]. Інститут економіки спеціалізувався найперше на розробленні моделі планування матеріально-технічного постачання промислових підприємств [11; 31; 22]. Для вирішення завдання аналізу оптимальності темпів економічного зростання була розроблена оптимізаційна економетрична модель, яка отримала назву «ЕКО» (Економічне зростання). Модель використовувалася в Інституті економіки АН УРСР для розрахунків при підготовці пропозицій до Комплексної програми науково-технічного прогресу і його соціально-економічних наслідків, а також Основних напрямів економічного і соціального розвитку. Дослідження проблем економічного зростання, розпочаті ще у 1968 р., були певним вкладом у розробку проблеми оцінки впливу факторів економічного зростання на сукупний результат.

Важливим напрямом розвитку економіко-математичного моделювання стали дослідження, присвячені методологічним проблемам складання балансу суспільного продукту і національного доходу [12], узагальненню досвіду і вдосконаленню методики побудови міжгалузевих балансу [20], проблемі динамічної узгодженості виробництва і споживання засобів виробництва [21], статистичній розробці народногосподарських балансів. Ґрунтовне розроблення цих питань започаткувала монографія П.І.Багрія «Динаміка і структура суспільного виробництва при соціалізмі (питання методології та аналізу)» (1971) [1]. У цій новаторській роботі здійснено економіко-математичну інтерпретацію схем розширеного відтворення, обґрунтовано трактування структурних змін як чинника економічної динаміки, запропоновано методику міжнародного співставлення показників промислового виробництва.

У фундаментальних виданнях Інституту «Балансовий метод вивчення розвитку народного господарства» (1974) [3],

«Динаміка і структура суспільного виробництва (на матеріалах Української РСР)» (1982), «Статистическая разработка народнохозяйственных балансов» (1983) [35] був узагальнений досвід балансових розробок, висвітлені ключові аспекти аналізу показників балансів народного господарства, проаналізована динаміка і структура суспільного продукту та національного доходу Української республіки. Значна увага приділялась обґрунтуванню напрямів подальшого вдосконалення методології балансових досліджень. Виконані розробки дозволили розпочати створення системи макроекономічних моделей аналізу і прогнозування динаміки та структури суспільного виробництва України, що синтезує економетричні, оптимізаційні, балансові, нормативні, а також трендові моделі [15; 4; 5; 6].

Результатом поглиблених комплексних досліджень кількісних взаємозв'язків компонентів відтворювальних процесів (між фондівіддачею, нормою нагромадження, продуктивністю праці й темпами зростання суспільного виробництва; співвідношень між амортизаційними відрахуваннями і нагромадженням як джерелом збільшення виробничих фондів; темпами зростання валового суспільного продукту і національного доходу тощо), їх конкретизації та формалізації була розроблена міжгалузєва динамічна економіко-математична модель відтворення, яка використовувалася при складанні багатоваріантних системних довгострокових планів-прогнозів збалансованого розвитку народного господарства України і його окремих галузей. На базі цієї моделі Інститутом економіки АН УРСР разом із Держпланом УРСР здійснено серію розрахунків таких планів-прогнозів.

В середині 1980-х років структура Інституту була представлена шістьма потужними науковими відділеннями: 1) проблем політичної економії соціалізму і економічної історії; 2) економічних проблем науково-технічного прогресу і промислового потенціалу; 3) аграрних проблем соціалізму; 4) соціально-економічних проблем праці і демографії; 5) проблем управління та економіко-математичного моделювання; 6) методологічних проблем поєднання науки і виробництва, економічного аналізу і статистики [13, с.6]. Економіко-математичні методи і моделі розроблялися в тісному зв'язку із завданнями вдосконалення планування та оптимізації управління економікою. В Інституті сформувався відповідний науковий напрям під керів-

ництвом В.І.Голікова, який з 1960-х років займався проблематикою теорії та методології вдосконалення управління на основі використання математичних методів [7], організував і очолював дослідження у галузі математичного моделювання економічних процесів на макро- та макрорівнях [37; 15].

На базі напрацювань у теорії управління були виконані розробки щодо прогнозування економічного зростання, моделювання міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків України в складі радянського народногосподарського комплексу, моделювання ємності ринку і управління попитом на платні споживчі послуги, прогнозування тенденцій зростання та аналізу резервів продуктивності праці, створення комплексу економіко-математичних моделей планування в системі промислового об'єднання [8; 6]. Розроблення оптимізаційних моделей економічного розвитку на основі застосування математичних методів, з одного боку, було спробою штучної заміни ринкових регуляторів планово-директивним управлінням, а з іншого, – сприяло перегляду місця вартісних показників в оцінці результативності господарської діяльності та системі управління нею, хоча й не могло вирішити зростаючих суперечностей державно-монополістичної централізованої економіки.

**Висновки.** Таким чином, основоположні розробки в галузі застосування математичних методів і обчислювальної техніки для збалансування розвитку народного господарства та оптимізації управління, комплексного планування виробництва, прогнозування показників економічного розвитку було здійснено вченими Інституту економіки АН УРСР.

Розвиток методології та методики економіко-математичного моделювання йшов від розробки спрощених лінійних оптимізаційних до складніших імітаційних моделей і розв'язання на їх основі окремих задач, до розробки систем моделей галузевого народногосподарського планування і управління, а також процесу відтворення в цілому. Інститут економіки АН УРСР відіграв ключову роль у теоретико-методологічному забезпеченні та практичному розробленні принципів і методик економіко-математичного моделювання. Накопичений досвід створення і впровадження таких моделей узагальнено у наукових статтях і монографіях, які становлять золотий фонд історії, теорії та методології економіко-математичного моделювання та прогнозу-

вання. Напрацювання видатних вчених-новаторів, які формували новий науковий напрям в Україні, відкрив перспективи прикладних досліджень, долучив українську науку до загальносвітового інтелектуального пошуку в галузі побудови оптимізаційних, функціональних та імітаційних економіко-математичних моделей, практично показав обмеженість адміністративно-командної моделі управління та необхідність поєднання державного регулювання та прогнозного планування з мотиваційно-регуляторними механізмами ринку. Подальший розвиток цього напрямку наукових досліджень і практичних розробок пов'язаний з історією створення Інституту економічного прогнозування Національної академії наук та формуванням відповідної наукової школи в незалежній Україні.

1. Багрий П.И. Динамика и структура общественного производства при социализме: Вопросы методологии и анализа / П.И. Багрий ; отв. ред. С.М. Ямпольский. – К. : Наук. думка, 1971. – 320 с. – (АН УССР. Ин-т экономики).
2. Бакаев О., Кулик А., Радзієвський О. Алгоритм синтезу управління агропромисловим комплексом / Бакаев О., Кулик А., Радзієвський О. // Економіка Рад. України. – 1966. – № 7. – С. 63–67.
3. Балансовий метод вивчення розвитку народного господарства. – К. : Наук. думка, 1974. – 352 с.
4. Геец В.М. Прогнозирование показателей развития экономики (на примере союзной республики) / Геец В.М. – К. : Наук. думка, 1975. – 108 с.
5. Геец В.М. Система макроэкономических моделей анализа и прогнозирования динамики и структуры общественного производства союзной республики / Геец В.М. – М. : ЦЭМИ АН СССР, 1984. – 18 с.
6. Геец В.М. Отраслевое прогнозирование. Методический и организационный аспекты / Геец В.М. – К., 1990. – 120 с.
7. Голіков В. Управління виробництвом і математичні методи / Голіков В. // Економіка Рад. України. – 1968. – № 2. – С. 88–90.
8. Голиков В.И. Управление и система экономических отношений / Голиков В.И. – К. : Наук. думка, 1984. – 247 с.
9. Голиков В.И. Комплексные программы совершенствования управления отраслью / В.И. Голиков, В.В. Демьяненко, А.Ф. Сабо. – К. : Наук. думка, 1986. – 189 с.
10. Дем'яненко В., Коноплицький В. Економіко-математична модель управління запасами в умовах планового господарства /

- Дем'яненко В., Коноплицький В. // Економіка Радянської України. – 1967. – № 2. – С. 74–79.
11. Демьяненко В.В. О выборе критерия оптимальности и материально-техническом снабжении промышленности / Демьяненко В.В. // Механизация учета и вычислительных работ : Межвед. науч. сб. – Вып. 3. – К. : Изд-во КГУ, 1966. – С. 127–135.
  12. Добровольский В.К. Экономико-математическое моделирование (Вопросы методологии) / Добровольский В.К. – К. : Наук. думка, 1975. – 184 с.
  13. Институт экономики АН УССР. Достижения за 50 лет (1936–1986) / И.И. Лукинов, С.М. Ямпольский, А.М. Онищенко и др. / отв. ред. И.И. Лукинов; АН УССР; Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1986. – 240 с.
  14. Корніяка О.В. Становлення теоретичних основ економічного прогнозування в Україні (1920–1980-ті роки) / О.В. Корніяка // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 46. – К., 2013. – С. 97–108.
  15. Методология и опыт экономико-математического прогноза основных показателей экономики республики / В.И. Голиков, В.М. Геец [и др.] / Науч. ред. В.И. Голиков. – Киев, 1972. – 129 с.
  16. Михно М., Соколик М., Попов М., Попова С. Планування постачання на промисловому підприємстві з використанням електронно-обчислювальних машин. Матеріали виставки досягнень передового досвіду в народному господарстві УРСР / Михно М., Соколик М., Попов М., Попова С. – К., 1966.
  17. Михно М., Соколик М., Попова С. Алгоритм розрахунку на ЕОМ плану постачання промислового підприємства / Михно М., Соколик М., Попова С. // Економіка Радянської України. – № 10. – 1965.
  18. Михно М.К. Історія практичного застосування методів економічної кібернетики та еволюція розвитку її методології в Україні / М.К. Михно // Наукові записки НаУКМА. – Т. 19: Економічні науки. – К. : Видавничий дім «КМ академія», 2001. – С. 4–9.
  19. Михно М.К. Комплекс экономико-математических моделей для управления металлоснабжением республики / М.К. Михно. – М. : ЦНИИТЭИМС, 1971. – 37 с.
  20. Михно М.К. Моделирование расширенного воспроизводства основных фондов на основе межотраслевого баланса / М.К. Михно // Оборот капитальных вложений и эффективность воспроизводства основных фондов. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 207–232.
  21. Михно М.К. Сбалансированность производства и потребления средств производства / М.К. Михно. – К. : Наук. думка, 1982. – 240 с.

22. Михно М.К., Лобанова Л.С. Моделирование систем снабжения / Михно М.К., Лобанова Л.С.; отв. ред. А.А. Храмов. – К. : Наук. думка, 1976. – 162 с.
23. Михно М.К., Михно В.К., Терещенко Н.А. Экономико-математические методы и вычислительная техника в черной металлургии / Михно М.К., Михно В.К., Терещенко Н.А. – К. : Техніка, 1974. – 167 с.
24. Михно М.К., Рыбаков Л.А. Формирование организационных структур АСУ / Михно М.К., Рыбаков Л.А. – М. : Экономика, 1977. – 88 с.
25. Михно М.К., Соляник Д.В., Гаца А.А., Фурсов К.Я., Галевей Е.Н. Автоматизированная система учета реализации фондов по металлопродукции / Михно М.К., Соляник Д.В., Гаца А.А., Фурсов К.Я., Галевей Е.Н. – К. : УкрНИИТИ, 1970. – 44 с.
26. Михно М.К., Радзівєвський О.І. З історії розвитку та застосування економічної кібернетики в Україні (друга половина ХХ ст.) / М.К. Михно, О.І. Радзівєвський // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2005. – Вип. 37–38. – С. 147–156.
27. Научные основы создания автоматизированных систем управления производством / А.Н. Алымов [и др.] ; отв. ред. А.Н. Алымов ; Ин-т экономики промышленности АН УССР – К.: Наук. думка, 1974. – 472 с.
28. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : монографія / В.В. Небрат ; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2013. – 584 с.
29. Онищенко О. Лінійні економіко-математичні моделі для оцінки наявної галузевої структури сільськогосподарських підприємств / Онищенко О. // Економіка Рад. України. – 1966. – № 9. – С. 70–77.
30. Применение экономико-математических методов в исследованиях проблем развития и размещения производительных сил / А.Н. Алымов (отв. ред.), В.Т. Кулик [и др.]. – К. : СОПС УССР АН УССР, 1974. – 92 с.
31. Применение экономико-математических методов и автоматизированных систем обработки информации в материально-техническом снабжении : Тем. сборник. – Вып. 1, 2, 3, 4 / Науч. ред. В.И. Голиков (в. 1, 2), М.К. Михно (в. 3, 4). – Киев, 1969. – 106 с.; 101 с.; 112 с.; 92 с.
32. Радзівєвський А.І. Математическая модель определения сезонных цен на сырье / Радзівєвський А.І. // Экономика и мат. методы. – 1971. – Т. VII. – Вып. 1. – С. 90–95.
33. Радзівєвський А.І., Артеменко Л.Г. Динамическая модель планирования управления агропромышленным комплексом / Радзівєвський

- А.И., Артеменко Л.Г. // Экономика и мат. методы. – 1967. – Т. III. Вып. 2. – С. 305–310.
34. Радзиевский А.И., Олейникова Л.Т. Математическая модель планирования управления мясными ресурсами / Радзиевский А.И., Олейникова Л.Т. // Экономика и мат. методы. – 1969. – Т. V. Вып. 1. – С. 133–138.
35. Статистическая разработка народнохозяйственных балансов / [А.Ф. Ревенко, П.А. Нагирняк, А.В. Марьенко и др.; отв. ред. А.Ф. Ревенко]; АН УССР, Ин-т экономики. – К. : Наук. думка, 1983. – 240 с.
36. Українська економічна думка про чинники та пріоритети економічного розвитку : монографія / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.; за ред. д-ра екон. наук В.В. Небрат; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2014. – 396 с.
37. Управление народным хозяйством и проблемы его совершенствования / В.И. Голиков, М.К. Михно, А.А. Гаца; редколлегия: И.А. Вишневецкий (отв. ред.) [и др.]. – К. : Наук. думка, 1970. – 172 с.
38. Чистякова С.В. Формування та розвиток теорії оптимального функціонування економіки / Чистякова С.В. // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 47. – 2014. – С. 83–103.

#### Транслітерований список джерел

1. Bagrii P.I. Dinamika i struktura obshchestvennogo proizvodstva pri sotsializme: Voprosy metodologii i analiza / P.I. Bagrii; отв. red. S.M. Yampol'skii. – K. : Nauk. dumka, 1971. – 320 s. – (AN USSR. In-t ekonomiki) [in Russian]
2. Bakaev O., Kulyk A., Radzijevs'kyj O. Algorytm syntezu upravlinnja agropromyslovym kompleksom / Bakaev O., Kulyk A., Radzijevs'kyj O. // Ekonomika Rad. Ukrai'ny. – 1966. – № 7. – S. 63–67. [in Ukrainian]
3. Balansovyj metod vyvchennja rozvytku narodnogo gospodarstva. – K. : Nauk. dumka, 1974. – 352 s. [in Ukrainian]
4. Geec V.M. Prognozirovanie pokazatelej razvitija jekonomiki (na prime-re sojuznoj respubliky) / Geec V.M. – K. : Nauk. dumka, 1975. – 108 s. [in Russian]
5. Geec V.M. Sistema makrojekonomicheskikh modelej analiza i prognozirovaniya dinamiki i struktury obshchestvennogo proizvodstva sojuznoj respubliky / Geec V.M. – M. : CJeMI AN SSSR, 1984. – 18 s. [in Russian]
6. Geec V.M. Otrasevloe prognozirovanie. Metodicheskij i organizacionnyj aspekty / Geec V.M. – K., 1990. – 120 s. [in Russian]

7. Golikov V. Upravlinnja vyrobnyctvom i matematychni metody / Golikov V. // Ekonomika Rad. Ukrai'ny. – 1968. – № 2. – S. 88–90. [in Ukrainian]
8. Golikov V.I. Upravlenie i sistema jekonomicheskikh otnoshenij / Golikov V.I. – K. : Nauk. dumka, 1984. – 247 s. [in Russian]
9. Golikov V.I. Kompleksnye programmy sovershenstvovanija upravlenija otrasl'ju / V.I. Golikov, V.V. Dem'janenko, A.F. Sabo. – K. : Nauk. dumka, 1986. – 189 s. [in Russian]
10. Dem'janenko V., Konoplyc'kyj V. Ekonomiko-matematychna model' upravlinnja zapasamy v umovah planovogo gospodarstva / Dem'janenko V., Konoplyc'kyj V. // Ekonomika Radjans'koi' Ukrai'ny. – 1967. – № 2. – S. 74–79. [in Ukrainian]
11. Dem'janenko V.V. O vybore kriterija optimal'nosti i material'no-technicheskome snabzhenii promyshlennosti / Dem'janenko V.V. // Mehanizacija ucheta i vychislitel'nyh rabot : Mezhd. nauch. sb. – Vyp. 3. – K. : Izd-vo KGU, 1966. – S. 127–135. [in Russian]
12. Dobrovol'skij V.K. Jekonomiko-matematicheskoe modelirovanie (Voprosy metodologii) / Dobrovol'skij V.K. – K. : Nauk. dumka, 1975. – 184 s. [in Russian]
13. Institut jekonomiki AN USSR. Dostizhenija za 50 let (1936–1986) / I.I. Lukinov, S.M. Jampol'skij, A.M. Onishhenko i dr. / отв. red. I.I. Lukinov; AN USSR; In-t jekonomiki. – K. : Nauk. dumka, 1986. – 240 s. [in Russian]
14. Kornijaka O.V. Stanovlennja teoretichnyh osnov ekonomichnogo prognozuvannja v Ukrai'ni (1920–1980-ti roky) / O.V. Kornijaka // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny : zb. nauk. prac'. – Vyp. 46. – K., 2013. – S. 97–108. [in Ukrainian]
15. Metodologija i opyt jekonomiko-matematicheskogo prognoza osnovnyh pokazatelej jekonomiki respubliky / V.I. Golikov, V.M. Geec [i dr.] / Nauch. red. V.I. Golikov. – Kiev, 1972. – 129 s. [in Russian]
16. Myhno M., Sokolyk M., Popov M., Popova S. Planuvannja postachannja na promyslovomu pidpryjemstvi z vykorystannjam elektronno-obchysljuval'nyh mashyn. Materialy vystavky dosjagnen' peredovogo dosvidu v narodnomu gospodarstvi URSR / Myhno M., Sokolyk M., Popov M., Popova S. – K., 1966. [in Ukrainian]
17. Myhno M., Sokolyk M., Popova S. Algorytm rozrahunku na EOM planu postachannja promyslovogo pidpryjemstva / Myhno M., Sokolyk M., Popova S. // Ekonomika Radjans'koi' Ukrai'ny. – № 10. – 1965. [in Ukrainian]
18. Myhno M.K. Istorija praktychnogo zastosuvannja metodiv ekonomichnoi' kibernetiky ta evolucija rozvytku i'i' metodologii' v Ukrai'ni / M.K.

- Myhno // Naukovi zapysky NaUKMA. –Т. 19: Ekonomichni nauky. – К. : Vydavnychyj dim «KM akademija», 2001. – S. 4–9. [in Ukrainian]
19. Mihno M.K. Kompleks jekonomiko-matematicheskijh modelej dlja upravlenija metallosnabzheniem respubliki / M.K. Mihno. – М. : CNIIT-JelMS, 1971. – 37 s. [in Russian]
  20. Mihno M.K. Modelirovanie rasshirennoho vosproizvodstva osnovnyh fondov na osnove mezhotraslevogo balansu / M.K. Mihno // Oborot kapital'nyh vlozhenij i jeffektivnost' vosproizvodstva osnovnyh fondov. – К. : Nauk. dumka, 1980. – S. 207–232. [in Russian]
  21. Mihno M.K. Sbalansirovannost' proizvodstva i potreblenija sredstv proizvodstva / M.K. Mihno. – К. : Nauk. dumka, 1982. – 240 s. [in Russian]
  22. Mihno M.K., Lobanova L.S. Modelirovanie sistem snabzhenija / Mihno M.K., Lobanova L.S.; otv. red. A.A. Hramov. – К. : Nauk. dumka, 1976. – 162 s. [in Russian]
  23. Mihno M.K., Mihno V.K., Tereshhenko N.A. Jekonomiko-matematicheskie metody i vychislitel'naja tehniku v chernoj metallurgii / Mihno M.K., Mihno V.K., Tereshhenko N.A. – К. : Tehnika, 1974. – 167 s. [in Russian]
  24. Mihno M.K., Rybakov L.A. Formirovanie organizacionnyh struktur ASU / Mihno M.K., Rybakov L.A. – М. : Jekonomika, 1977. – 88 s. [in Russian]
  25. Mihno M.K., Soljanik D.V., Gaca A.A., Fursov K.Ja., Galevej E.N. Avtomatizirovannaja sistema ucheta realizacii fondov po metalloprodukcii / Mihno M.K., Soljanik D.V., Gaca A.A., Fursov K.Ja., Galevej E.N. – К. : UkrNIINTI, 1970. – 44 s. [in Russian]
  26. Mihno M.K., Radzijevs'kyj O.I. Z istorii' rozvytku ta zastosuvannja ekonomichnoi' kibernetiky v Ukrai'ni (druga polovyna XX st.) / M.K. Mihno, O.I. Radzijevs'kyj // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny. – 2005. – Vyp. 37–38. – S. 147–156. [in Ukrainian]
  27. Nauchnye osnovy sozdanija avtomatizirovannyh sistem upravlenija proizvodstvom / A.N. Alymov [i dr.]; otv. red. A.N. Alymov ; In-t jekonomiki promyshlennosti AN USSR – К.: Nauk. dumka, 1974. – 472 s. [in Russian]
  28. Nebrat V.V. Evoljucija teorii' derzhavnyh finansiv v Ukrai'ni : monografija / V.V. Nebrat ; NAN Ukrai'ny, In-t ekon. ta prognozuv. – К., 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
  29. Onyshhenko O. Linijni ekonomiko-matematychni modeli dlja ocinky najavnoi' galuzevoi' struktury sil'skogospodars'kyh pidpryjemstv / Onyshhenko O. // Ekonomika Rad. Ukrai'ny. – 1966. – № 9. – S. 70–77. [in Ukrainian]

30. Primenenie jekonomiko-matematicheskijh metodov v issledovanijah problem razvitija i razmeshhenija proizvoditel'nyh sil / A.N. Alymov (otv. red.), V.T. Kulik [i dr.]. – К. : SOPS USSR AN USSR, 1974. – 92 s. [in Russian]
31. Primenenie jekonomiko-matematicheskijh metodov i avtomatizirovannyh sistem obrabotki informacii v material'no-tehnicheskome snabzhenii : Tem. sbornik. – Vyp. 1, 2, 3, 4 / Nauch. red. V.I. Golikov (v. 1, 2), M.K. Mihno (v. 3, 4). – Kiev, 1969. – 106 s.; 101 s.; 112 s.; 92 s. [in Russian]
32. Radzievskij A.I. Matematicheskaja model' opredelenija sezonnyh cen na syr'e / Radzievskij A.I. // Jekonomika i mat. metody. – 1971. – T. VII. – Vyp. 1. – S. 90–95. [in Russian]
33. Radzievskij A.I., Artemenko L.G. Dinamicheskaja model' planirovanija upravlenija agropromyshlennym kompleksom / Radzievskij A.I., Artemenko L.G. // Jekonomika i mat. metody. – 1967. – T. III. Vyp. 2. – S. 305–310. [in Russian]
34. Radzievskij A.I., Olejnikova L.T. Matematicheskaja model' planirovanija upravlenija mjasnymi resursami / Radzievskij A.I., Olejnikova L.T. // Jekonomika i mat. metody. – 1969. – T. V. Vyp. 1. – S. 133–138. [in Russian]
35. Statisticheskaja razrabotka narodnohozjajstvennyh balansov / [A.F. Revenko, P.A. Nagimjak, A.V. Mar'enko i dr.; Otv. red. A.F. Revenko] ; AN USSR, In-t jekonomiki. – К. : Nauk. dumka, 1983. – 240 s. [in Russian]
36. Ukrai'ns'ka ekonomichna dumka pro chynnyky ta priorytety ekonomichnogo rozvytku : monografija / V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. d-ra ekon. nauk V.V. Nebrat ; NAN Ukrai'ny, In-t ekon. ta prognozuv. – К., 2014. – 396 c. [in Russian]
37. Upravlenie narodnym hozjajstvom i problemy ego sovershenstvovanija / V.I. Golikov, M.K. Mihno, A.A. Gaca ; redkollegija : I.A. Vishneveckij (otv. red.) [i dr.]. – К. : Nauk. dumka, 1970. – 172 s. [in Russian]
38. Chystjakova S.V. Formuvannja ta rozvytok teorii' optymal'nogo funkcionuvannja ekonomiky / Chystjakova S.V. // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny : zb. nauk. prac'. – Vyp. 47. – 2014. – S. 83–103. [in Ukrainian]

Одержано 20.04.2016 р.

## УКРАЇНСЬКЕ ЖІНОЦТВО В НАЦІОНАЛЬНІЙ КООПЕРАЦІЇ МІЖВОЄННОГО ЧАСУ

*Розглянуто особливості розширення українським жіноцтвом інституціонального поля національного кооперативного руху у міжвоєнній Польщі. Охарактеризовано багатогранну та жертвовну працю у царині кооперації Олени Степанів, Ольги Бачинської. Виявлено вагомість Української Жіночої Кооперативної Гільдії, кооперативних шкіл, кооперативних курсів у фаховій підготовці та підвищенні кваліфікації жінок. Розкрито роль жіночих кооперативів «Труд», «Українське Народне Мистецтво» у національній господарській самоідентифікації українців. Обґрунтовано значення досвіду українського жіноцтва в національній кооперації міжвоєнного часу у формуванні інституціонального поля економічної самоідентифікації сучасної України.*

**Ключові слова:** українське жіноцтво, жіночі кооперативи, кооперативні інструкторки, кооперативні пропагандистки, західноукраїнський кооперативний рух, національна кооперація, національна господарська самоідентифікація, інституціональне поле, національна господарська традиція.

**Постановка проблеми.** Складний перебіг та повільні темпи реалізації стратегії економічних реформ в сучасній Україні висвітлили як одну із засадничих проблем відсутність їх інституціонального поля, тобто творення інституцій як правил гри [1]. Це вимагає не лише використання загальноцивілізаційних засад, але й активного залучення надбань національної традиції генези ринкового господарства. В цьому контексті феномен розширення західно-українського кооперативного інституціонального поля міжвоєнного часу шляхом залучення жінок до кооперації є особливо актуальним. Перспективним напрямом розвитку кооперативів як інституціональної основи господарської самоідентифікації в сучасній Україні повинні стати самостійні та незалежні жіночі

кооперативні організації, які здатні долучитися до формування національного господарського інституціонального поля, забезпечити гендерну рівність в економіці, освіті, фаховій підготовці і підвищенні кваліфікації. Специфіка таких кооперативів вимагає спеціальної програми їх розвитку і відповідної нормативно-правової бази.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Потреба у науково-практичних розробках, що ґрунтувалися б на власному досвіді розбудови підвалин національної моделі ринкових відносин і сприяли б формуванню та ефективній реалізації стратегії сучасних економічних реформ в Україні, спонукає вчених-економістів до вивчення національної господарської традиції. Насамперед варто виокремити у цій царині досліджень вклад професора С.Злупка, зусиллями якого відроджені славні імена М.Туган-Барановського, В.Навроцького, Й.Шимоновича, Є.Храпливого та десятків інших геніальних українських економістів [2]. Проблематика історії національної кооперації як складової процесу творення української господарської традиції та національного руху загалом стала предметом дослідження колективу науковців Львівської комерційної академії (нині Львівського торговельно-економічного університету), згуртованого професором С.Гелеєм [3]. Значний внесок у дослідження поглядів низки всесвітньо відомих українських економістів на інституціональне забезпечення соціально-економічного прогресу зробила Л.Горкіна [4]. Найґрунтовніше розглянуті методологічні аспекти вивчення господарських явищ в Україні ХІХ–ХХ ст. П.Леоненком [5]. Помітне місце в сучасній історико-економічній науці посідають дослідження національної господарської традиції В.Небрат [6], А.Пантелеймоненка [7], В.Фещенко [8] та ін. Інституціональне дослідження феномена національного господарського руху в Західній Україні у 1848–1944 рр. здійснено автором статті [9]. Попри великий масив сучасних наукових публікацій на тему національної господарської традиції недостатньо вивченою є участь українського жіноцтва в національній кооперації, їх роль у формуванні інституціонального середовища.

**Мета статті** – розкрити роль українського жіноцтва у розширенні інституціонального поля національної кооперації



міжвоєнного часу та значення цього досвіду у процесі сучасної економічної самоідентифікації.

**Виклад основного матеріалу.** Особливе місце в інституціональному розвитку західноукраїнського кооперативного руху міжвоєнного часу відіграли жіночі організації. VII-й Крайовий Кооперативний З'їзд 1932 р. звертався до місцевих кооперативних правлінь, щоби вони посилили кампанію залучення жінок до кооперації, бо «жива співпраця жінок не тільки в членстві, але й у завідуючих органах, запевнить кооперативам зовнішній принадний лад (чистоту й прикрасу в домівці), доцільний запас товарів для домашнього вжитку, більший збут чимраз то ліпших продуктів домашнього господарства і поширить та закріпить суспільно-моральні цінності у вихованні нового кооперативного покоління» [10].

У 1930-х роках зростала участь жінок у надзірних радах і в управах низових кооперативів, у пропагандистсько-організаційних комітетах міської споживчої кооперації, в мануфактурних відділах при союзах. Серед членів сільської закупівельно-збутової кооперації налічувалося 10,4% жінок, Українбанків – 18,7%, у міській споживчій кооперації – 19,22%, у молочарських кооперативах кількість членів-жінок сягала до 25% [11]. «Господарсько-Кооперативний Часопис», офіційний орган Ревізійного Союзу Українських Кооперативів (РСУК), запровадив щомісячну сторінку «Жінка в кооперації». Організаційні відділи окружного союзу кооперативів (ОСК) для активізації участі жінок у кооперації влаштовували спеціальні «жіночі віча»; виділяли кошти на оплату праці спеціально вишколених пропагандисток «Кооперативних секцій Союзу Українок» чи товариства «Сільський Господар». Запровадження інституту кооперативних інструкторок сприяло збільшенню чисельності кооператорів та стало доброю підмогою в загальній організаційній роботі окружних осередків. Якщо на початку 1930-х років кооперативну пропаганду провадили тільки 2 жінки, в 1936 р. – 6, то в 1938 р. – уже 21 жінка [12].

До завдань кооперативних пропагандисток належали: підготовка до заснування нових низових кооперативів, поширення кооперативного світогляду серед членів кооперативів та молоді; залучення до кооперативної праці жінок. Вони, за

твердженням І.Витановича, також «мали завдання налагоджувати співпрацю з усіма місцевими громадськими організаціями і в їхньому районі поширювати кооперативні ідеї, засновувати при них кооперативні секції; пропагувати мету й засоби збирання дрібних ощадностей, кооперативно організований збут, закладання кооператив здоров'я; влаштовувати покази виробів рідного промислу, організовувати змагання за найкращі кооперативи й найкраще скооперовані громади, конкурси торговельної вірності, допомагати в підготовці кооперативних свят; влаштовували для жінок курси кращого ведення домашнього господарства, курси шиття, крою, трикотарства, куховарства, спеціальні городничі й сільськогосподарські курси, взагалі допомагали в усіх заходах, скерованих на піднесення добробуту й культури селянки і жінки-трудівниці в місті» [13, с.456].

Прикладом багатогранної, енергійної та жертвовної праці у цій царині стала діяльність героїчної жінки, учасниці визвольних змагань Олени Степанів (1892–1963). Особливості та результати роботи в кооперації вона описала у своїй книзі «Кооперативи здоров'я, їх завдання, організація, історія», що вийшла друком у Львові в 1937 р. [14].

Взагалі ініціатива організації кооперативного піклування здоров'ям українців належала проведуту молочарської кооперації. У кооперативній пресі активно поширювався досвід організації та діяльності «кооперативів здоров'я» в Японії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Югославії. Кооперативні часописи містили і низку статей О.Степанів, які знайомили українців з міжнародним досвідом: «Німецька споживча кооперація» (Кооперативна республіка. – 1936. – Ч. 1), «Французька споживча кооперація» (Господарсько-Кооперативний Часопис. – 1938. – Ч. 7), «Польські кооперативи здоров'я» (Господарсько-Кооперативний Часопис. – 1939. – Ч. 26) тощо.

Перший український кооператив здоров'я постав навесні 1937 р. поблизу Львова у с. Ременові за ініціативи О.Степанів і директора місцевої Районової Молочарні (РМ) І.Фура. Згодом було поширено його діяльність на весь терен функціонування РМ. Підготовка та організація кооперативів здоров'я відбувалася в тісній співпраці кооперативного провуду з Українським Лікарським Товариством. Згідно звіту

РСУКу за 1938 р. в с. Ременові лікарськими послугами скористалися 1626 осіб (49,8% кооператорів і 50,2% іншого населення), у тому числі – 582 чоловіки, 764 жінки і 280 дітей. Лікар і помічники прочитали 17 лекцій і оглянули 64 помешкань селянських родин. При виплаті за доставлене до РМ молоко, члени управи збирали кооперативні внески (по 10 зл. – за вступ, по 2 зл. – місячні внески, за лікарську опіку – 0,5 зл.) [14, с.29].

Референтуру кооперативів здоров'я при РСУКу курувала О.Степанів. Відповідно до нормативних вимог РСУКу щодо організації кооперативів здоров'я їхня діяльність повинна була охоплювати 8–10 сіл (щонайменше 1000 членів кооперативу). За свідченням І.Витановича, «крім лікарів, у кооперативах працювали гігієністи, повитухи, приїздив також лікар-дантист. Лікар і його помічники не лише лікували, а передусім провадили профілактичні заходи, вчили про гігієну, як устерегтися від хворіб, про чистоту помешкань і людського тіла, одягу, про гігієну праці тощо. Кооперативи здоров'я також ініціювали будову здорових, гігієнічних криниць, каналізації, ясных помешкань» [13, с.448].

Про інтенсивність праці Олени Степанів у кооперації свідчать дані річних звітів, у яких зафіксовано, що «кооперативна інструкторка в районі ПСК Золочів зробила 70 виїздів у район, заснувала 16 кооперативних секцій, прочитала 58 рефератів, приєднала кооперативам 376 членів, в тому числі 362 жінки, провела два куховарські курси. В районі Подільського Союзу Кооператив у Тернополі кооперативна проп'агаторка мала 112 виїздів за рік і присвятила їх таким справам: організації й приєднуванні в кооперативні члени жінок, справі збуту сільськогосподарських продуктів, будові кооперативного магазину збіжжя, конкурсів плекання домашньої птиці, загальним зборам кооператив, клітин Сільського Господаря, посвяченню нових кооперативних домівок, пропаганді товарів, співпраці в Секціях Господинь СГ й ін.» [13, с.456].

Першою жінкою, що увійшла до «Маслосоюзу» в м. Стрий, була Ольга Бачинська (1875–1951). Фахову освіту вона здобула у Львові в приватній торговельній школі, успішно опанувавши загальний курс бухгалтерії. Економічну діяльність розпочала в лютому 1897 р. у Львівському товаристві

взаємних забезпечень «Дністер», де проходила практику. У листі дирекції товариства до О.Бачинської підкреслювалося, що це був «перший случай прийняття жінчини на практику до інституції асекураційної і фінансової». Та взяти практикантку на постійну роботу дирекція «Дністра» тоді не погодилася. З березня 1898 р. вона працювала у Задатковій касі у м. Стрий, що була заснована у 1895 р. Є.Олесницьким і О.Бобикевичем. У 1899 р. керівництво Задаткової каси довірило О.Бачинській відділ книговедення (бухгалтерію), а в 1911 р. її обрали до дирекції. О.Бачинська впровадила певні новації у веденні облікової роботи: скоротила рахунки льокат у більших банках, а вклади передала на conto кредиторів, фінансувала розбудову різноманітних українських підприємств, купівлю земельних ділянок [15, с.234–235].

Свої організаторські здібності О.Бачинська найкраще виявила у процесі становлення українського кооперативного молочарства, започаткованого 1 жовтня 1904 р. в Завадові Стрийського повіту при місцевій читальні «Просвіти» діяльністю української молочарської спілки. Не минуло й року, як при філії Товариства «Просвіта» в м. Стрий 7 вересня 1905 р. виник Союз руських молочарських спілок, який 26 вересня 1907 р. перетворився на самостійну статутну організацію Крайовий Союз господарсько-молочарський [9, с.84–86]. У всіх нарадах, конференціях та організаційній праці брала активну участь О.Бачинська. Ще ближче вона ознайомилася зі справами Крайового Союзу господарсько-молочарського, коли вийшла заміж за доктора І.Бачинського, що став першим секретарем Надзірної ради цієї спілки. Громада Стрийщини шанувала подружжя Бачинських за патріотизм і велику любов до свого народу [15, с.235–236].

Перша світова війна завдала величезних збитків українському кооперативному молочарству. Серед усіх секторів української кооперації саме вона у міжвоєнний період розвивалася найдинамічніше. Проте на початку 1920-х років, що були для українців часом політичної невизначеності та переслідувань з боку польського режиму, національне молочарство відроджувалось доволі повільно (у 1922 р. відновили свою роботу лише 19 молочарень). Проте згодом відбулося поживлення кооперативного молочарства, був змінений

статут та назва Крайового Господарсько-Молочарського Союзу. Так, у 1925 р. постав «Маслосоюз». Відтоді його членами могли стати тільки юридичні особи, а розмір паю підвищувався з 10 до 50 (згодом до 100) злотих. Як свідчать записи до судових книг, новий її провід було сформовано у такому складі: А.Палій – загальне завідування і торгівля, А.Мудрик – техніка виробництва й організація кооперативів, О.Бачинська – бухгалтерія. Вони керували «Маслосоюзом» до кінця 1939 р., завдяки їх умілому керівництву «Маслосоюз» за короткий час організаційно й торговельно охопив майже весь терен Галичини [9, с.155–156].

Ведення обліку О.Бачинською в «Маслосоюзі» І.Витанович характеризує так: «...виконувала одну з дуже відповідальних функцій, вона була керманичем найчутливішого Відділу «Маслосоюзу», який наче сейсмограф дуже докладно і своєчасно показував усі хиби господарської праці всіх підприємств «Маслосоюзу», разом і окремо... Читаючи купу сухих цифр, вона вміла в кожному звіті знайти щось цікаве і легко відкривала кожну неточність у звітуванні, на яку зараз же відповідно реагувала» [13, с.414]. Разом із начальником книговедення Львівської централі Р.Витковицьким О.Бачинська застосовувала найновіші форми рахівництва. Саме вона складала всі інвестиційні проекти на кожному етапі розвитку «Маслосоюзу», де у бюджетах чітко прораховували напрями розвитку кооперативної організації. Своєю далекоглядністю та цифровим матеріалом О.Бачинська обґрунтовувала ідеї та плани дирекції [16].

О.Бачинська була ініціатором та організатором багатьох імпрез, виставок, урочистостей. Її велика заслуга полягала у зборі коштів для спорудження Народного дому в Стрию. Вона брала участь у першій (1909) та другій (1927) Крайових хліборобських виставках, входила до складу їхніх оцінкових відділів [15, с.236]. Важливу роль відіграла О.Бачинська в заснуванні у Стрию ремісничого кооперативу «Труд». Про його успіхи під керівництвом О.Бачинської, свідчать золоті медалі за експонати, представлені на виставках у 1909 р. у Стрию.

Після Першої світової війни О.Бачинська доклала чимало зусиль для налагодження діяльності Товариства україн-

ських жінок, яке вона очолювала до 1920 р. у найтяжчий час його існування. У 1920-х роках О.Бачинська допомогла відбудувати Стрийський окружний союз кооперативів, «Українбанк» – колишню Задаткову касу [15, с.236].

У контексті дослідження ролі українського жіноцтва в національній кооперації особливий інтерес представляє часопис «Кооперативна Родина», що містив «Жіночу сторінку». Окрім різних господарсько-побутових порад, знаходимо змістовні статті про участь жінок у кооперативному русі. До часопису часто подавала дописи Ірина Домбчевська, яку називали «другою сеньйоркою кооперативних пропагандисток» [14, с.97]. Її повідомлення містили важливі орієнтаційні рекомендації для організації праці кооперативного проводу. У цьому виданні друкувалися також інформаційні матеріали про особливості роботи на місцях, про соціальні і культурні відносини, побут і проблеми української родини, про жіноцтво у кооперації. Зокрема, «Кооператорки Жовківщини у Львові» (1936. – Ч.10. – С.2), «Праця чужинних кооператорів» (1938. – Ч.9. – С.2), «Наші сестри з-за Карпат» (1938. – Ч.12. – С.8), допис І.Г. «Кооператива – помічниця жінки» (1937. – Ч.3. – С.6). Криптонім І.Г., очевидно, належить Ірині Гладкій, яка була організатором і референткою кооперативних пропагандисток. Дбаючи про залучення жінок до кооперації, часопис опублікував звернення І.Гладкої до міського жіноцтва із закликом гуртуватись у споживчих кооперативах і йти «шляхом найдоцільнішої самопомогі» (1939 – Ч.7. – С.7). Із публікації про перший з'їзд представниць «Секцій Господинь» при філіях товариства «Сільський Господар» дізнаємося, що сільська господиня «виходить з вузького круговороту свого господарства, хоче вчитися, читати», а інструкторки «Сільського Господаря» несуть «господарську освіту в селянську хату, створюючи бібліотеки для селян, поширюючи кооперативні часописи» (1939. – Ч.3. – С.9) [13, с.458].

Перша Крайова нарада кооперативних пропагандисток у жовтні 1937 р. головним завданням вважала розробку єдиної методики «освітньо-кооперативної праці серед жінок» та поглиблення ідейно-теоретичної підготовки. Проблемне спрямування дискусій відображають теми виголошених доповідей: «Основи українського кооперативного руху», «Міжнато-

дна Жіноча Кооперативна Гільдія», «Праця кооперативної пропаганди на селі», «Праця кооперативної пропаганди в місті, методи кооперативної пропаганди». У нараді взяли участь 14 постійних, вишкolenих кооперативних пропагандисток, організаторки й інструкторки Сільського Господаря і Союзу Українок, представниці Союзів з Рогатина, Сокаля й Жовкви. У підсумку видано збірник інструкцій «Кооперативна пропаганда та її завдання» (1937), автором якого була референтка РСУКу І.Дика.

На з'їзді кооперативних пропагандисток у Ворохті в липні 1937 р. серед актуальних питань, які розглядали його учасниці, були: залучення нових членів-жінок та кооперативна пропаганда у середовищі сільського жіноцтва; методи поширення кооперативного виробництва, методика курсів для жінок і молоді, вишкілу провідників курсів заочного навчання РСУК; участь в організаційних та інструкторських колегіях тощо.

Особливе місце у фаховій підготовці кооперативних інструкторок посідала Українська Жіноча Кооперативна Гільдія, що сформувалася на базі Кооперативної Секції при Союзі Українок та стала повноправним членом Міжнародної Жіночої Кооперативної Гільдії. Кооперативна преса широко висвітлювала участь українок на міжнародних кооперативних форумах. Так, у 1930 р. репрезентантки Гільдії С.Чижович, Л.Бурачинська, О.Шепарович стали учасницями Конгресу Міжнародної Жіночої Кооперативної Гільдії у Відні. У 1934 р. українських жінок, об'єднаних у кооперації, на міжнародному Конгресі у Лондоні представляла голова Гільдії Н.Селезінкова. В 1937 р. в рамках Міжнародного Кооперативного Конгресу в Парижі відбулася дводенна конференція цієї міжнародної жіночої організації, делегаткою якої стала директорка кравецької школи при кооперативі «Труд» у Львові О.Залізник. За словами І.Витановича: «З нагоди того міжнародного кооперативного з'їзду, у конгресовій залі влаштували виставку видань, кооперативних афіш національних кооперативних гільдій. На виставці були й українські видання, як такі, що містили статті жінок для жінок-кооператорок, так і спеціальні видання жіночих кооператив. Українська Гільдія представила журнал «Нова Хата», картки й узори ви-

дання кооперативи «Українське Народне Мистецтво», світлина праці й побуту кооператорок» [13, с.457].

Особливо пошквалилась діяльність Гільдії під головуванням Н.Селезінкової: за її ініціативи відбулося 37 нарад з міським та 85 кооперативних сходин із сільським жіноцтвом, організовано перший шеститижневий курс вишколу кооперативних пропагандисток та відкрито 19 Кооперативних Секцій Гільдії у Західній Україні [13, с.458]. Окрему групу у виробничій кооперації посіли кооперативи, організаторами та працівницями яких були в основному жінки. Домінували серед них т. зв. «галантерейні кооперативи». Перелік найуспішніших із них подає І.Витанович:

1. «Жіноча Спілка» в Городенці вже на початку нараховувала 383 члени, близько 2,5 тис. зл. власного майна, 8566 оборотних фондів і мала на 7195 зл. запасу товарів. Організаторкою і головним членом управи кооперативу була К.Кассіянова.

2. «Жіночий Базар» у Коломиї мав 202 члени, до 2,5 тис. власного майна, понад 10000 зл. оборотних фондів і на 8 тис. зл. запасу товарів. Душею кооперативу була М.Вонсулів.

3. «Жіночий Труд» в Косові об'єднував 147 членів, мав близько 2 тис. зл. власних фондів, 5,5 тис. запасу товарів; безкоштовно працювала в кооперативі О.Камінська.

4. «Жіночий Базар» в Теревовлі нараховував лише 85 членів, але торговельний обіг становив понад 40 тис. зл. в 1936 р.

5. «Мета» в Самборі мала 74 члени з 8 тис. річним торговельним обігом.

6. «Базар» у Львові головним членом управи мав І.Павликовську [13, с.459].

Значну інституціональну цінність для національного господарського руху становив також унікальний досвід діяльності кооперативу «Українське Народне Мистецтво» (УНМ), заснованого 1922 р., що охопив своєю енергійною кооперативною діяльністю не тільки усі західноукраїнські терени, але й осередки української еміграції в Європі та на американському континенті [19]. Великою була насамперед роль кооперативу у справі господарської та національної самоідентифікації українців краю шляхом збереження та модернізації й популяризації багатих традицій українського народного мистецтва.

Займаючись «організацією, модерним пристосуванням і збутом виробів народного мистецтва й домовиробництва», кооператив УНМ розбудовував інституціональний ґрунт для розгортання національного господарського руху. Новаторські підходи кооператорів УНМ дозволили закласти початки етнічного модельного та дизайнерського підприємництва. Головним завданням господарської організації кооперативу було: «об'єднати домашніх вишивальниць, пристосувати стародавні взірці вишивки й мережива народної ноші до модерних жіночих убрань; влаштування й декорації модерного помешкання, зберігання взірців у мистецькій, незіпсованій чистоті...; поширити свою діяльність і на інші галузі народного домовиробництва, зокрема на модерне пристосування й посередництво у масовому збуті виробів з дерева, різьби, килимів, скатертин, хатніх доріжок-хідників, «вибіваних» та природньо фарбованих текстильних виробів» [13, с.458].

Кооператив УНМ взяв на себе функції головного центру збуту, постачання та посередництва для народних митців. Діяльність кооперативу нівелювала грабіжницьке лихварське посередництво в постачанні матеріалів, знярядь і в збуті виробів українського народного мистецтва. Варто зазначити, що неукраїнські посередницькі лихварські підприємства наносили значну шкоду, «скуповуючи вироби, замовлені на свій смак для масового збуту в краю і за кордоном, вони не мали пошани, не розуміли високомистецького народнього стилю, і тому страшенно його псували» [13, с.459].

Неоціненною була роль і високомистецького, талановитого редагованого журналу «Нова Хата», який кооператив УНМ почав видавати з 1926 р. Журнал був популярний не лише серед інтелігенції та митців, але й доходив до широкого загалу міщанських та селянських родин. Видання гідно репрезентувало українську культуру та модерний жіночий український рух. Особливою була заслуга журналу в розробці «своєрідного модерного стилю жіночого одягу», модерного дизайну «української хати та декоративного городу», популяризації української кухні на основі традицій українського народного мистецтва. Тісною була співпраця з журналом талановитих українських художників: О.Кульчицької, М.Бутовича, С.Гординського й ін. У журналі, крім сторінок з царини

народного мистецтва, кооперативно-освітніх статей, порад щодо стилізації одягу, дизайну хати, друкувалася інформація з організації міжнародного жіночого руху, цінні спогади, біографії й твори видатних письменниць, вчених.

Кооператив УНМ, налічуючи 1936 р. тільки 121 членів, швидко розширювався завдяки залученню у свої ряди сотень робітниць, передплатників «Нової Хати», митців тощо. Уже 1936 р. кооператив організував 13 робітень по всій Західній Україні, де працювало понад 500 осіб, переважно селянок, що вишивали й мережили жіночі сукні, блузки, скатертини, фіранки тощо. УНМ співпрацював з кооперативами: «ткальнею полотна «Комета» у Львові, «Гуцульщина» й «Гуцульське Мистецтво» в Косові, «Рільник» у Вільшаниці та ін. [13, с.459–460].

УНМ розгорнув широку виставкову діяльність у краї та за кордоном. «Крім стилевої постійної виставки в своїй головній крамниці у Львові, влаштовувало вистави народнього й на його підставі прикладного мистецтва, – його модерного пристосування в ужиткових сучасних виробках, покази народньої ноші, – у важливіших центрах краю, ... 1932 р. влаштувала кооператива виставу з нагоди сокільського здвигу в Празі, 1935 р. вислала одну із своїх молодих директорок – Стефанію Чижович для влаштування кіоску на Міжнародній Виставі в Чикаго. .... УНМ брало участь у міжнародніх торгах у Львові, Познані, Катовицях, у Варшаві» [13, с.460].

Для підвищення кваліфікації провід РСУКу розробив систему кооперативних курсів. Для жінок були створені курси городництва, крою та шиття, ведення домашнього господарства. Зокрема, жіночий промисловий кооператив «Труд» організував курси трикотажу, куховарства та домашнього господарства. При товаристві «Сільський господар» діяли піврічні курси для підготовки кооперативних пропагандисток [20].

Організаційна та галузева розбудова західноукраїнської кооперації актуалізувала проблему формування власної системи кооперативної освіти. Фахові економічні школи виникали на початку ХХ ст. під патронатом «Народної Торговлі», «Просвіти» та «Сільського Господаря». Перша торговельна школа «Просвіти» відкрилася у Львові у 1911 р., ініціатором її створення був доцент політехніки Р.Залозецький. У 1917 р.

школа відновила свою роботу під керівництвом Д.Коренця, а у 1924 р. перейшла у підпорядкування товариства «Рідна Школа». Навчалися у цій трирічній торговельній школі також і дівчата, зокрема, в 1926–1927 навчальному році нараховувалося 148 учнів, серед них – 32 дівчини. З 1935 р. торговельну школу очолював А.Ковалисько, а його заступницею була активна діячка жіночого руху І.Лежогубська [21, с.19]. Торговельна гімназія давала якісну кооперативну освіту.

Показово, що кооперативні дисципліни увійшли в навчальні програми середніх приватних шкіл «Рідної Школи», що об'єднували і кооперативи учнів. Кооперацію як окремий предмет вивчали в Українській Жіночій Ремісничій Школі при кооперативові «Труд» у Львові та в інших фахових школах [21, с.45]. Важливу роль у формуванні кооперативної свідомості та нової ментальності виконували щорічні кооперативні свята. Зокрема, учениці фахової школи «Труд» брали активну участь у різноманітних урочистостях. У рамках щорічних кооперативних свят відбувалися також «Свята ощадності», що формували етику та культуру ощадності, пояснювали завдання, значення й наслідки руху дрібних збережень. У 1936 р. зареєстровано 221 кооперативне свято (часом сусідні села об'єднувалися для спільних святкувань), у 1937 р. – 216 святкувань [21, с.38; 22].

Таким чином, українське жіноцтво своєю жертвовою працею у кооперативах спричинилося до розвитку інституціонального господарського середовища в підневільних умовах міжвоєнної Польщі.

**Висновки.** Український кооперативний рух першої половини ХХ ст. утверджував високі ідеали свободи, справедливості українського самобутнього кооператизму, який сформувався з найкращих представників нації. Ідеали кооперації відповідали національному характеру і типу української душі, а тому мали всенародну підтримку. Яскравим прикладом цього є досвід діяльності українського жіноцтва в національній кооперації, який виразно демонструє процес господарської самоідентифікації як націотворчий процес становлення широкої мережі громадянського суспільства, базованого на соціальному капіталі, солідаризмі, новій ментальності, що має цивілізаційне значення для філософського осмислення

сучасної стратегії економічних реформ в Україні. Цей феномен став віддзеркаленням того, що українське господарське відродження набуло рис жіночої емансипації, випередивши у цьому багато цивілізованих державних націй.

1. Вербова О.С. Інституціональне поле національного господарського руху в Західній Україні (1848–1944 рр.) : [автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук] / О.С. Вербова. – Київ, 2015. – 40 с.
2. Злупко С. Персоналії і теорії української економічної думки / Степан Злупко. – Львів : Євросвіт, 2002. – 528 с.
3. Історія кооперативного руху: [Підручник для кооперативних вузів / С.Г. Бабенко, С.Д. Гелей, Я.А. Гончарук та ін.; кер. авт. колект. д.і.н., проф. С.Гелей]. – Львів : Інститут українознавства НАНУ, 1995. – 411 с.
4. Горкіна Л.П. Погляди вітчизняних економістів ХІХ – початку ХХ ст. на інституціональне забезпечення економічного розвитку [Електронний ресурс] / Л.П. Горкіна // Наукові праці Дон. НТУ. Серія: економічна. Вип. 103-2. – Режим доступу до журн. : <http://www.donntu.edu.ua>.
5. Леоненко П.М. Методологічні аспекти історії української економічної думки (ХІХ–ХХ ст.) / П.М. Леоненко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 433 с.
6. Небрат В.В. Еволюція теорії державних фінансів в Україні : [Монографія] / В.В. Небрат. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2013. – 584 с.
7. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика : [монографія] / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава : РВЦ ПУСКУ, 2008. – 347с.
8. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : [монографія] / В.М. Фещенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
9. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років : [монографія] / О. Вербова. – Львів : ПАІС, 2009. – 368 с.
10. Резолюції VII Крайового кооперативного з'їзду усталені Радою Р.С.У.К. на засіданні її президії 11 липня 1932 р. – Львів, 1932. – С. 34–35.
11. 70-літній ювілей української кооперації // Господарсько-Кооперативний Часопис. – 1938. – № 1–2. – С. 8.

12. Мандрівні пропагатори кооперації // Господарсько-Кооперативний Часопис. – 1939. – 23 квітня. – Ч. 17. – С. 7.
13. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / Ілля Витанович. – Нью-Йорк : Вид. ТУК, 1964. – 624 с.
14. Степанів О. Кооперативи здоров'я, їх завдання, організація, історія / О. Степанів. – Львів : Вид. РСУК, 1937. – 134 с.
15. Матейко Р. Ольга Бачинська (1875–1951) / Р. Матейко, Н. Скакун // Українські кооператори [Історичні нариси. Книга 1 / за заг. ред. д.і.н., проф. С. Гедея]. – Львів : В-во «Укоопосвіта» ЛКА, 1999. – С. 234–238.
16. Храпливий Є. Молочарське книговодство / Євген Храпливий. – Львів : Вид. РСУК, 1930. – С. 6.
17. Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – 25 травня. – С. 3.
18. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 58. – Спр. 1358. – Арк. 7.
19. Господарсько-кооперативний часопис. – 1935. – 29 вересня. – С. 5.
20. ЦДІА України у м. Львові. – Ф. 206. – Оп. 1. – Спр. 1682. – Арк. 1.
21. Качор Андрій. Денис Коренець: Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільськогосподарської кооперації в Західній Україні / Андрій Качор. – Вінніпег : Накладом «Кооперативної Громади», 1955. – 71 с.
22. Господарсько-кооперативний часопис. – 1936. – 11 жовтня. – С. 8.

#### Транслітерований список джерел

1. Verbova O.S. Institucional'ne pole nacional'nogo gospodars'kogo ruhu v Zahidnij Ukraini (1848–1944 rr.) : [avtoref. dis. na здобuttja nauk. stupenja dokt. ekon. nauk] / O.S. Verbova. – Kyiv, 2015. – 40 s. [in Ukrainian]
2. Zlupko S. Personaliji i teoriji ukrajins'koi ekonomichnoji dumky / Stepan Zlupko. – L'viv : Jevrosvit, 2002. – 528 s. [in Ukrainian]
3. Istorija kooperatyvnogo ruhu: [Pidruchnyk dlja kooperatyvnyh vuziv / S.G. Babenko, S.D. Gelej, Ja.A. Goncharuk ta in.; ker. avt. kolekt. d.i.n., prof. S.Gelej]. – L'viv : Instytut ukrai'noznavstva NANU, 1995. – 411 s. [in Ukrainian]
4. Gorkina L.P. Pogljadu vitczyznjanyh ekonomistiv XIX – pochatku XX st. na instytucional'ne zabezpechennja ekonomichnogo

- rozvytku [Elektronnyj resurs] / L.P. Gorkina // Naukovi praci Don. NTU. Serija: ekonomichna. Vyp. 103-2. – Rezhym dostupu do zhurn.: <http://www.donntu.edu.ua> [in Ukrainian]
5. Leonenko P.M. Metodologichni aspekty istoriji ukrajins'koi ekonomichnoji dumky (XIX–XX st.) / P.M. Leonenko. – K. : Centr navchal'noji literatury, 2004. – 433 s. [in Ukrainian]
6. Nebrat V.V. Evoljucija teoriji derzhavnyh finansiv v Ukraini: [Monografija] / V.V. Nebrat. – K. : DU «Instytut ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrainy», 2013. – 584 s. [in Ukrainian]
7. Pantelejmonenko A.O. Agrarna kooperacija v Ukraini: teorija i praktyka : [Monografija] / A.O. Pantelejmonenko. – Poltava : RVC PUSKU, 2008. – 347 s. [in Ukrainian]
8. Feshchenko V.M. Doslidzhennja problem stanovlennja ta rozvytku rynkovogo gospodarstva v pracjah ekonomistiv Ukrainy drugoji polovyny XIX – pochatku XX st. : [Monografija] / V.M.Feshchenko. – K. : KNEU, 2003. – 187 s. [in Ukrainian]
9. Verbova O. Nacional'nyj gospodars'kyj ruh na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah vprodovzh 1848–1944 rokiv : [Monografija] / O. Verbova. – L'viv : PAIS, 2009. – 368 s. [in Ukrainian]
10. Rezoljuciji VII Krajovogo kooperatyvnogo zjizdu ustaleni Radoju R.S.U.K. na zasidanni jiji prezydiji 11 lypnja 1932 r. – L'viv, 1932. – S. 34–35 [in Ukrainian]
11. 70-litnij juvilej ukrajins'koi kooperaciji // Gospodars'ko-Kooperatyvnyj Chasopys. – 1938. – № 1–2. – S. 8. [in Ukrainian]
12. Mandrivni propagatory kooperaciji // Gospodars'ko-Kooperatyvnyj Chasopys. – 1939. – 23 kvitnja. – Ch. 17. – S. 7. [in Ukrainian]
13. Vytanovych I. Istorija ukrajins'kogo kooperatyvnogo ruhu / Illja Vytanovych. – N'ju-Jork : Vyd. TUK, 1964. – 624 s. [in Ukrainian]
14. Stepaniv O. Kooperatyvy zdorovlja, jih zavdannja, organizacija, istorija / O. Stepaniv. – L'viv : Vyd. RSUK, 1937. – 134 s. [in Ukrainian]
15. Matejko R. Ol'ga Bachyns'ka (1875–1951) / R. Matejko, N. Skakun // Ukrajins'ki kooperatory [Istorychni narisy. Knyga 1 / za zag. red. d.i.n., prof. S. Geleja]. – L'viv : V-vo «Ukooposvita» LKA, 1999. – S. 234–238. [in Ukrainian]
16. Hraplyvyj Je. Molochars'ke knygovodstvo / Jevgen Hraplyvyj. – L'viv : Vyd. RSUK, 1930. – S. 6. [in Ukrainian]
17. Gospodars'ko-kooperatyvnyj chasopys. – 1930. – 25 travnja. – S. 3 [in Ukrainian]
18. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Ukrainy u m. L'vovi (dali CDIA Ukrainy u m. L'vovi). – F. 146. – Op. 58. – Spr. 1358. – Ark. 7. [in Ukrainian]

19. Gospodars'ko-kooperatyvnyj chasopys. – 1935. – 29 veresnja. – S. 5. [in Ukrainian]
20. CDIA Ukrainy u m. L'vovi. – F. 206. – Op. 1. – Spr. 1682. – Ark. 1. [in Ukrainian]
21. Kachor Andrij. Denys Korenec': Nacherk jogo zhyttja ta praci na tli ukrajins'kogo fahovogo shkil'nyctva i sil'skogospodars'koi kooperaciji v Zahidnij Ukraini / Andrij Kachor. – Vinnipeg' : Nakladom «Kooperatyvnoi Gromady», 1955. – 71 s. [in Ukrainian]
22. Gospodars'ko-kooperatyvnyj chasopys. – 1936. – 11 zhovtnja. – S. 8. [in Ukrainian]

Одержано 16.09.2016 р.

## НОРМАТИВНО-ПРАВОВА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ В XI–XVI ст.

*Проаналізовано нормативно-правові акти, які визначали інституційні рамки розвитку підприємництва на українських теренах в період Середньовіччя. Виокремлено основні сфери прояву підприємницької ініціативи, зокрема у сфері торгівлі, промислів та ремісничого виробництва, грошово-кредитних відносин. Визначені бар'єри розвитку підприємництва.*

**Ключові слова:** Київська Русь, торгівля, промисли, Магдебурзьке право, кодекс, грамота, привілей, Литовські статуту.

**Постановка проблеми.** Розвиток підприємництва є запорукою стабільного економічного розвитку більшості держав світу. Разом з тим кожна країна має власні інститути, що визначають рівень, специфіку та масштаби національного підприємництва, його позиції на внутрішньому ринку та стимули для виходу на зовнішні. В Україні, як і в низці інших країн світу, існують численні регуляторні перешкоди у розвитку приватної ініціативи, надмірне фіскальне навантаження, малоефективна та корумпована правоохоронна система та слабкі судові інституції, які є бар'єрами для економічного зростання. При цьому пошук найоптимальніших шляхів економічного розвитку країни повинен враховувати сукупність різноманітних факторів, зокрема природно-географічних, соціально-політичних, морально-етичних, нормативно-правових та інших, що сформувалися впродовж попереднього періоду розвитку країни та визначають теперішні напрямки його розвитку.

Впродовж останніх декількох років була підготовлена Програма економічних реформ, однією зі складових якої є дерегуляція та розвиток підприємництва. Не менш важливим питанням є гармонізація вітчизняного законодавства із європейським, яке проводиться в рамках підписаної Угоди про асоціацію між Украї-



ною та ЄС. Разом з тим варто відзначити, що цей процес почався набагато раніше, ще в добу Середньовіччя, коли після занепаду Київської Русі українські території увійшли до складу інших держав, зокрема Великого князівства Литовського, Угорського королівства та Польської Корони. З огляду на це врахування історичного досвіду інституційних особливостей становлення вітчизняного підприємництва в умовах існування незалежної держави та під час перебування у складі інших державних утворень є важливим та актуальним питанням сьогодення.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Перші дослідження з історії української держави і права були здійснені ще у XVIII ст., зокрема Я.Марковичем, М.Антоновським та Д.Бантис-Каменським. Згодом цією проблематикою займалися А.Скальковський, В.Антонович і М.Грушевський. Окремо історію «руського права» як самостійну правову систему почали розглядати М.Іванишев, М.Владимирський-Буданов, Ф.Леонтович. Зазначені вчені право України періоду Великого князівства Литовського та Речі Посполитої вирізняли як самостійну правову систему. З-поміж останніх досліджень, присвячених правовій системі періоду Середньовіччя можна виокремити праці І.Бойка, Т.Гошко, С.Ковальової, М.Кобилецького, М.Мірошніченка, І.Терлюка. Здебільшого в них йдеться про загальні риси цивільно-правових відносин, особливості кримінального права та судового процесу, специфіку правового регулювання в українському середньовічному місті та законодавчу діяльність станово-представницьких органів. Разом з тим потребує більш докладного дослідження питання регламентування господарської діяльності, вивчення правових рамок розвитку підприємництва на різних етапах нашої історії.

**Метою статті є** аналіз нормативно-правових актів доби Середньовіччя, узагальнити основні періоди й території їх застосування, з'ясувати чи сприяли вони розвитку підприємницької ініціативи, виокремити сфери й галузі найбільшого розвитку підприємництва.

**Виклад основного матеріалу.** В період Київської Русі розвиток промислів, ремесел, торгівлі та грошово-кредитних відносин вимагав встановлення певних правових меж їх ведення. Українське право часів Київської Русі формувалося на основі звичаїв та практики правового вирішення конфліктів. Джерель-

ною базою руського права було звичаєве право, міжнародні договори, законодавча діяльність київських князів, рецепція окремих норм візантійського права. Першим кодифікованим збірником правових норм Київської Русі була «Руська Правда», яку ще можна назвати кодексом приватного права, адже усі її суб'єкти були приватними особами. Правоздатність учасників правовідносин була різною та залежала від суспільного становища та статі. В основі цивільно-правового регулювання суспільних відносин був інститут права власності, спочатку рухомої, а з XI ст. і земельної власності.

У науковій літературі виділяють три основні редакції Руської Правди: Коротку, Просторову та Скорочену (із Просторової), які пов'язані між собою. Коротка Правда є першою редакцією та втілює початковий досвід уніфікації та систематизації правових норм Київської держави. Вона складається із 43 статей: «Правда Ярослава» (ст. 1-18), «Правда Ярославичів» (ст. 19-41), «Покоу вирного» (ст. 42) та «Уроку мостикам» (ст. 43). «Правда Ярослава» визначала, зокрема, питання про порушення «права власності». «Правда Ярославичів» була укладена на початку 70-х років XI ст. синами Ярослава Мудрого – Всеволодом, Ізяславом та Святославом. «Покон вирний» був зведений ще Ярославом Мудрим для регламентації данини, що збиралась із населення на користь княжих дружинників. «Урок мостикам» пов'язується із діяльністю Ярославичів, визначав розміри натуральних та грошових оброків з сільських та міських громад на користь зазначених майстрів. «Просторова Правда» складається з «Суду Ярослава» (ст. 1-52) та «Уставу Володимира Мономаха» (ст. 53-121). Цей кодекс був першим ґрунтовним зведенням норм, що регламентували захист від посягання на приватну власність (ст. 41-46, 79, 83) та особливості ведення «підприємницької» діяльності купців і торговців (ст. 47-55). Окрім норм кримінального та сімейного права містилися також норми, що визначали порядок укладання договорів та відповідальність за їх порушення, наприклад договір найму на роботу (ст. 111). Для купців вводились додаткові привілеї, що пов'язувались із їхньою торговою діяльністю. Вони звільнялись від обов'язку укладати угоди при свідках, що підкреслює важливу роль купецького стану в руському суспільстві (ст. 52).

Суспільство Київської Русі складалося із трьох класів. До класу бояр входили вищі члени княжого двору – княжі мужі та кращі

люди окремих земель – земські бояри. Загалом із двох елементів – дружинного (службового) та земського – склався в XI ст. один боярський клас, коли дружинники, осівши, стали місцевими землевласниками, а земські бояри через придворні служби перейшли в клас княжих мужів. Відтоді стирається межа між княжими боярами та земськими старійшинами, а окрема назва «старці» зустрічається все менше. Проте боярство в Київській Русі не мало ані станової корпоративності, ані станових привілеїв. Формуванню корпоративності перешкоджав земський характер держави. Кожна община (місто, волость, село) мала своїх бояр [2, с.56–57]. Утворенню станової корпоративності перешкождали також способи вступу до класу бояр: боярином ставав той, хто займав вище місце по службі (князівській або земській), а також купував більш-менш велике майно. До другого класу входили міщани, або люди градські (все вільне населення міст, окрім бояр), до яких відносились гості (іноземні торговці), купці (разом з боярами мали право державної служби: брали участь у військових походах, посольствах, в управлінських та судових справах, однак не мали права брати участь у боярській думі) [2, с.58–59]. До третього класу відносились вільні сільські жителі, або смерди (село називалось «весь» або «мир»), прикріплені (ролейні закупники) та залежні селяни.

Розвиток товарно-грошових відносин та підприємницької діяльності в Київській Русі впливав на зростання кількості ділових угод, найпоширенішими з яких були купівля-продаж та позика. Об'єктом купівлі-продажі могли бути як рухомі речі, так і земля (за умови надання письмових документів); об'єктом договору-позики могли бути гроші, худоба, мед, віск, хутро, реманент тощо. Позики були як з процентами так і безпроцентними. Встановлювалась гранична величина процентів, за порушення якої кредитори могли втратити все позичене. На думку М.Козюбри «Руська Правда» фактично визначала такі західні цінності, як право власності, що сприяло високому рівню зобов'язального права – важливої ознаки свободи індивідуального підприємництва [6, с.11].

Після посилення відцентрових тенденцій у Київській державі все більшої ваги набирали закони удільних князів, які видавались у формі уставів та грамот з різним змістом та назвою (судні грамоти, уставні грамоти, жалувані грамоти, неосудна, тарханна та інші) та визначали особливості соціально-економічного життя на

окремих територіях. Після татарського поневолення разом з цими законами почали діяти також накази татарських ханів (ханські ярлики).

Послаблення Київської Русі як центру соціально-економічного та політичного життя сприяло переміщення його на захід від Києва – у Галицько-Волинське князівство, утворене Романом Мстиславичем у 1199 р. В сфері нормативно-правової регламентації суспільних відносин тут продовжували діяти норми «Руської Правди», проте до неї вносились доповнення та видавались свої нормативні акти. Найдавнішою пам'яткою правотворчості Галицько-Волинської Русі була «Грамота князя Івана Берладника» (1134 р.), в якій регламентувалось, зокрема, правове становище окремих іноземних купців. «Рукописання» Володимира Васильковича (1287 р.), для прикладу, вказує на купівлю землі як один із способів набуття феодалських землеволодінь. «Грамота володимиро-волинського князя Мстислава Даниловича» (1289 р.) визначає розміри та форми феодалських повинностей міського населення на користь держави. Також правова система Галицько-Волинської держави включала положення німецького права (Сянок, 1339 р.), що було наслідком загальноєвропейського розвитку міст, який зарубіжні дослідники називають «міською революцією Європи» [5, с.387]. Магдебурзьке право сприяло економічному розвитку міст, захищало міщан від феодалської залежності, гарантувало їм право на самоврядування, сприяло розвитку залізобного, ковальського, гончарного та ювелірного ремесла у галицько-волинському краї. Наприкінці XIII ст. Галицько-Волинська держава об'єднувала близько вісімдесяти міст, мала тісні торговельні зв'язки з Візантією та країнами Західної Європи, перебрала на себе функції підтримки міжнародної транзитної торгівлі, яка раніше координувалась Києвом.

Після занепаду Галицько-Волинського князівства у 1349 р. українські землі пережили цикл політичних, правових, соціальних, економічних та культурних трансформацій, спричинених їхнім приєднанням до Польського Королівства та Великого князівства Литовського. Галичина, або ж Галицька Русь (сучасні території Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей, Підкарпатського та частини Малопольського й Люблінського воєводств Республіки Польща) у 1349 р. була захоплена польським королем Казимиром III та вважалася його особистою вотчиною до

1370 р. Упродовж 1370–1387 рр. Галичина формально перебувала під владою угорсько-польського короля Людовика, однак реальним управителями краю були угорські старости та представник інтересів угорського короля – Володислав Опольський. В 1387 р. Галичина остаточно приєднана до Польського королівства згідно привілеїв польської королеви Ядвіги та перебувала у її складі до 1569 р., а після утворення Речі Посполитої перебувала у її складі аж до 1772 р. Якщо у 1349–1434 рр. Руське Королівство мало адміністративно-правову автономію, яку їй надавали польські королі, то впродовж 1434–1569 рр. Галичина вже перебувала у складі Польського королівства як окрема адміністративно-територіальна одиниця. Автономність проявлялась в тому, що в Галичині діяв суспільно-політичний лад, норми права, що сформувались за часів Галицько-Волинського князівства. Однак на основі привілеїв польського короля 1430 та 1434 рр. у краї було введено польську адміністрацію, територіальний поділ на воєводства та поширено чинність польських правових норм. Також привілеєм 1434 р. був скасований самоврядний статут Галицької Русі (Галицького Королівства) та створене Руське воєводство (складалось із п'яти земель та двадцяти п'яти повітів) як складову Польського Королівства. До нього входили Львівська, Галицька, Сяноцька, Перемишлянська та Холмська землі. Впродовж 1434–1447 рр. остаточно сформувалось Подільське воєводство (складалось із семи повітів) у складі Польської держави із центром у Кам'янці-Подільському, та межувало із Руським воєводством. У 1462 р. уряд створив ще Белзьке воєводство з центром у Белзі. До нього входили п'ять повітів [7, с.24–32]. Територія Галичини була досить густозаселеною. Так, в XV ст. за підрахунками П.Домбковського в ній нараховувалось 1882 населені пункти [12, с.188]. Завдяки активному розвитку ремесла та торгівлі, поширенню Магдебурзького права у XV ст. на території Руського та Белзького воєводств виникло 153 міста, з яких чотирнадцять були королівськими і тридцять вісім шляхетськими [4, с.35–36].

До 1434 р. на території Галичини діяли норми та інститути зобов'язального права Галицько-Волинської держави. Зобов'язання виникали за двома напрямками: через укладання угоди та в зв'язку із заподіянням шкоди. Так, найпоширенішими були такі угоди: купівлі-продажу, позика, міна, поклажа (зберігання чужих речей), особисте наймання та ін. [1, с.177]. Зобов'язання, що

регламентувались нормами польського права поширювались як на сільську, так і на міську місцевість. У межах міст, де товарно-грошові відносини були більш розвиненими, зобов'язальне право доповнювалось нормами торгового права, що мало низку інститутів, зокрема право складу, вексельне право.

Інституційним бар'єром розвитку торгівлі було якраз право складу, яке забороняло провозити через місто товари (їх перелік визначався окремим привілеєм) без виставлення їх на продаж. Це право поділялось на абсолютне та умовне. Якщо місто отримувало абсолютне право складу на окремий товар або ж на всі товари, то іноземний купець повинен був повністю продати їх у цьому місті. Це давало можливість місцевим купцям занижувати ціни на товари, а згодом перепродувати їх за значно вищими цінами. Коли ж місто мало умовне право складу, то приїжджий купець повинен був виставити товар на продаж на чітко визначений термін, після чого міг везти залишки для реалізації далі. Для прикладу король Людовик установив у 1380 р. 14-денне право складу Львову на товари, котрі везлись у Золоту Орду.

Це право в певній мірі стало можливим через так званий дорожній примус, обов'язок перевозити товари визначеними шляхами, не уникаючи встановлених там королівських митниць і сплати обов'язкових мит та зборів. Разом з тим ці шляхи були під королівським наглядом і до певної міри були безпечнішими для подорожей та товарних перевезень. Право складу ставило окремі міста в привілейоване становище за рахунок обмеження прав купців на розпорядження своїм товаром.

Не меншою перешкодою розвитку підприємництва була невпорядкована митна система. За даними Г.Хоткевича було дуже багато митних зборів, зокрема «мито, і промито, і мостове, і перевозове, і гребельне, і пашне, і торгове, і ярмаркове, помірне, штукове й сохачне і т.д. Брали мито не лише з товарів, але і з пустих возів, які верталися пустими. Брав уряд, брало місто, брав поміщик, брав чиновник, брав староста... Купець, який гнав гурт волів через Галичину, мав сплатити мито 174 рази. Тож лише така складна та надмірна система мит всіяко перешкоджала торгівлі» [11, с.149].

Усі умови господарської діяльності в Польському Королівстві регулювались Віслицьким статутом 1347 р., привілеями польських королів та ін. Більшість відносин економічного характеру ре-

гулювались зобов'язальним правом. Основою його виникнення були договір, проступок та закон. Загальні положення щодо умов, форми й порядку укладання договорів були окреслено у Повному зводі статутів Казимира Великого 1420 р. Так, досить поширеним був договір позики, що регулював зобов'язальні відносини сторін. Разом з тим варто наголосити на тому, що у привілейованому становищі при укладанні таких договорів була шляхта. Так, ст. 26 Віслицького статуту визначала, що шляхтич мав право відхилити заявлені до нього претензії з приводу несплаченого кредиту через складання особистої присяги.

Загалом розвиток торгівельного підприємництва у Польському Королівстві, куди входила Галичина, сприяв утвердженню окремої соціальної групи купців. Так, польський король Владислав III видав постанову у 1444 р., що стосувалась забезпечення прав купців Львова. Зокрема, вона передбачала, що усі купці, крамарі, торговці різних національностей, що прибувають до Львова, можуть бути покликані лише до львівського міського суду та мають судитись відповідно до магдебурзького права; італійським купцям приписувалось продавати заморські товари у Львові, а залишки вивозити назад, а не у Волощину, щоб не зашкодити торгівлі Львова з Волощиною [1, с.179].

Не набагато відрізнялась практика правового регулювання суспільних відносин та господарської діяльності на українських теренах в складі Великого князівства Литовського. Основою формування литовської правової системи стали норми «Руської Правди» та українського звичаєвого права. Разом з тим діяльність великого князя, його ради та вального сейму в XV – першій половині XVI ст. зумовили звуження сфери звичаєвого права та встановлення пріоритету писаного права. Його головним джерелом були законодавчі акти, які видавалися від імені князя у формі привілеїв [10, с.46–48]. Загалом в період пізнього Середньовіччя не існувало загальних для усіх суспільних станів законів, натомість існували окремі для кожної соціальної групи норми, котрі визначали права, обов'язки, тип правосудності та різновиди покарань за правопорушення. Зокрема, у «Саксонському Зерцалі» зазначається, що ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження. На таких засадах було сформоване правове поле Великого Князівства Литовського. Загалом законодавчі акти до прийняття Литовського Статуту у

1529 р. мали різні назви, зокрема такі: привілеї, судебник, устави, ухвали, листи та постанови<sup>1</sup>. Одні з цих актів мали значення для цілої держави, інші – для окремих областей, решта для певних станів та груп людей. Отже, окрім соціальної строкатості землям ВКЛ був притаманний також і регіональний партикуляризм, що проявлявся в отриманні окремими землями від великого князя уставних грамот, де визначались специфічні особливості внутрішнього устрою та судочинства. Так, за власними законами жили Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогочинська, Київська та Волинська землі. Також правовій системі цього періоду було притаманне поняття чинності закону для окремих категорій осіб. У цьому відношенні його норми можна до певної міри визначати як корпоративні. Окремим було право для релігійних конфесій, суспільних станів (шляхти, духовенства, міщан, селян в деякій мірі), національних меншин – вірмен, татар, євреїв [12, с.237–249]. Кожен стан намагався гарантувати свої права окремими князівськими положеннями. В цілому можна констатувати, що правове регулювання цивільно-правових та економічних відносин в часи ВКЛ відбувалось на основі нерівної правоздатності суб'єктів правовідносин. Їх повноваження обумовлювались станом та релігійною належністю.

На українських землях в середні віки мала місце також рецепція німецького права. Українські вчені В.Антонович, Д.Багалій, М.Владимирський-Богданов, М.Грушевський звернули увагу на

<sup>1</sup> Для прикладу можна вказати такі пам'ятки загального литовського законодавства: Земський привілей Ягелли (1387), Городельський привілей Ягелли та Вітовта (1413), Земський привілей Казимира Ягеллончика (1457), Литовський Судебник Казимира Ягеллончика (1468), Земський привілей Олександра (1492), Земський привілей Сигізмунда I (1506), Устави про народний перепис, межі влади та права гетьмана під час походу (1507), Постанова про давності (1507), Ухвала про вивід із шляхецтва (1507), Устав про державних зрадників (1509), Устав про земську оборону (1528) та інші. Зокрема, Земський привілей Владислава Ягелли (1387, 1413) та Казимира Ягеллончика (1457) звільняли князів, панів, бояр, та міщан від ряду податків та зборів (ст.11), підвідних повинностей. Також в цьому документі йшлося про заборону вільного переходу селян із приватних володінь у державні та навпаки (ст.12), чим фактично унормував встановлення кріпосного права у литовсько-руських землях.

те, що німецьке право поширилось на українські землі не у формі колонізаційного права, що надавалося виключно німецьким колоністам як окремих привілей, а у формі партикулярного права, яке надавалося князівськими привілейованими грамотами вільним містам безпосередньо, або ж приватним власникам міст як дозвіл на переведення їхніх міст або створення нових на магдебурзькому праві [9, с.500]. На думку дослідниці магдебурзького права Т.Гошко, його «поширення було пов'язане з колонізаційними процесами як загальноєвропейським явищем середньовічної Європи... і були зумовлені головно економічним і соціальним розвитком Європи. Політичний чинник виступав маргінальним стосовно економічних і соціальних факторів» [3, с.65, 76, 139].

Грамоти (привілеї) містам, які видавалися князями в XIV–XVI ст., виводили їх з-під порядкування органів місцевої територіальної адміністрації. Правовідносини міщан між собою, з іншими прошарками населення та органами державної влади регулювалися місцевим звичаєвим правом, грамотами на магдебурзьке право і правовими нормами, що містилися в інших грамотах, сеймових статутах, Литовських Статутах, також статутах цехів і братств.

У 1468 р. у ВКЛ з'явився перший кодекс загальних законів – «Литовський Судебник», який ще називається «Судебник Каземира, короля польського», складався з 26 статей та був написаний староруською мовою. В цьому кодексі були зібрані здебільшого норми адміністративного, кримінального та кримінально-процесуального права. Всі ж інші взаємовідносини в кожній землі регламентувалися відповідно до норм місцевого звичаєвого права. Також було кодифіковано імунітетні грамоти, що забезпечували привілеї та пільги для шляхти. Окрім того Каземир Ягеллончик видав чимало привілеїв на користь областей, міст (в тому числа Києву та Луцьку), церков та окремих осіб.

Остаточно обмежив вільне переселення селян та прикріпив їх до землі Петриківський статут, виданий у 1496 р. Правом виходу могла скористатись лише одна особа. Шляхта згідно із статутом перетворилась на окремих стан, а міщанам заборонялось володіти шляхетською землею (обґрунтовували їх неучастю у військових походах), що позбавляло їх можливості переходити до шляхетського стану. Окрім того шляхта почала тіснити торговців та купців, адже звільнялась від сплати мита під час ввезення то-

варів іноземного виробництва, на виробництво та продаж спиртних напоїв.

Найбільшим здобутком систематизації права у ВКЛ стало укладення трьох редакцій Литовських статутів впродовж XVI ст. В основу цієї кодифікації покладено принципи єдності права, рівності перед законом (хоча різні категорії людей мали різну правосдатність) та пріоритету писаних законів. Перший Литовський Статут, або як його ще називали «Правами писаними» і «Правом посполитим великого князівства» був прийнятий у 1529 р. та затверджений на засіданні Сейму у Вільню. Литовський статут 1529 р. був першим у Європі систематизованим зводом законів різних галузей права. В ньому були юридично закріплені основи суспільного та державного ладу, правове становище класів, станів та соціальних груп населення, порядок створення, склад та повноваження органів державного управління та суду [10, с.51]. Статут забезпечував охорону прав та привілеїв шляхти, особливо магнатів, обмежував права простих людей та закріплював безправ'я залежних людей (т. зв. невільної челяді). Статут 1529 р. був базою та головним джерелом Статуту 1566 р. Він складався з 14 розділів, кожен з яких поділявся на артикули. Більшість з них захищали інтереси стану феодалів. Укладання Третього статуту ВКЛ у 1588 р. передбачало узгодження права литовського з польським, як наслідку укладання Люблінської унії 1569 р. Структурно він складався також із 14 розділів (в яких містилось 487 статей) і був діючим аж до 1840 р. В ньому визначалось покарання за державні злочини, регулювався порядок відбукання військової служби шляхтою, про суди і суддів, норми сімейно-шлюбного права, про інститут опіки, про право відчуження маєтків за умови застави та продажу, спадкові права, про вирішення земельних суперечок, про лісові промисли, про насильства та злочини проти шляхти, про злочини проти простих людей, про майнові злочини та злочини іншого характеру. Третій Литовський статут інколи навіть вважають перехідним документом від середньовіччя до нового часу.

У 1557 р. великий князь Сигізмунд II Август затвердив «Устав на волоки». Відповідно до цього документу розмір стандартної ділянки землі коливався від 16,8 до 21,37 га в залежності від місцевості та якості землі. При цьому один панський фільварок дорівнював семи селянським волокам, тобто панське господарство

приблизно дорівнювало 140 га. Ті, хто був на службі у великого князя отримував право отримати два волоки. Реформа змінила принципи землеволодіння. Селянське господарство (дим), яке змінило дворище, стало основою для відробітку повинностей. Також волочна система посилила закріпачення селян. Разом з тим така система збільшила врожайність зернових у господарствах, а ліквідація сільської общини сприяла виокремленню цехового ремісничого виробництва, зорієнтованого на потреби сільгоспвиробництва.

Друга половина XV – початок XVI ст. характеризується активізацією процесів централізації у Польщі та послабленням князівства Литовського внаслідок протистоянь з Московським царством і татарами, перманентною боротьбою за князівський престол. Все це спонукало обидві держави до більш тісного союзу, який був увінчаний підписанням 1 липня 1569 р. Люблінської унії та утворенням нової держави – Речі Посполитої, керувати якою мав виборний король, сейм та сенат. Урівнювалась у правах польська, литовська та руська шляхта та отримувала право володіти маєтками по всій території нової держави, ліквідовувались митні кордони, запроваджувалась єдина грошова одиниця. Разом з тим за Литвою залишились певні залишки автономії: своє право, суд, адміністрація, скарб, мова, проте територіально вона зменшувалась майже вдвічі. До Польщі відійшли Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воєводства. Отже, фактично було скасовано кордони, що відділяли західноукраїнські землі від східноукраїнських. Українські міста перетворились на осередки ремесла і торгівлі, а купці активно залучались до міжнародної торгівлі, насамперед через Балтійське море. Разом з тим остаточно були ліквідовані залишки адміністративно-територіальної автономії, що існували від часів Галицько-Волинської держави. І.Крип'якевич вказує на те, що підпорядкування українських земель польській короні йшло спочатку по лінії колонізації та економічного використання природних ресурсів, але без наміченого докладного плану. Проте згодом, в міру закріплення польського панства на українських землях, створилась суцільна система експлуатації, а економічні та культурні процеси в'язались в одне ціле. Магнати, шляхта та католицьке духовенство намагались розколоти місцеву еліту, денационалізувати та спольщити панів, ослабити міщанство та купецтво, послабити вплив православної церкви. Цей процес мав

завершитись повним підпорядкуванням усіх економічних багатств України – землі, промисловості і торгівлі нарівні з політичним та культурним впливом [8, с.129].

Після об'єднання Великого князівства Литовського та Польської Корони у Річ Посполиту (1569 р.) своєрідність литовсько-руського права збереглась. В українських землях, що входили раніше до складу ВКЛ, а саме Волинь, Поділля, Київщина, запроваджувався державний лад Речі Посполитої, однак в сфері правозастосування (здебільшого в суді) продовжували діяти норми не польського права, а Литовські статuti та князівські привілеї.

**Висновки.** Дослідження нормативно-правових документів в частині регулювання питань розвитку підприємництва в період XI–XVI ст. показало, що на етапі існування незалежних держав (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство) законодавство сприяло розвитку підприємницької ініціативи і в сфері торгівлі, і в сфері грошово-кредитних відносин, і в сфері виробництва через норми захисту приватної власності, укладання вигідних торгових договорів між країнами, сприяння інтеграції у європейський господарський та культурний простір, захисту від втрати товару внаслідок стихійних лих чи пограбування. Разом з тим в часи пізнього Середньовіччя (XIV–XVI ст.) із втратою державності вітчизняні підприємницькі кола підпадають під різного роду обмеження у веденні своєї діяльності. Князі литовські та королі польські проводять партикулярну соціально-економічну політику, що проявлялась у видачі окремим особам, групам, станам, об'єднанням, областям, містам, різного роду привілейованих документів, що визначали умови здійснення торгівлі, виробництва означеної продукції, сплати мит, транспортування товарів, пересування вільної робочої сили та ін., що було інституційною перешкодою розвитку підприємницької діяльності на українських землях.

1. Бойко І.Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387–1569): монографія / Бойко І.Й. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 341 с.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор русского права / Владимирский-Буданов М.Ф. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 640 с.
3. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV – початок XVII ст. / Гошко Т. – Львів, 2002. – 255 с.

4. Кісь Я. Виникнення та розташування міст на території Руського та Белзького воєводств від XIV до середини XVII ст. / Кісь Я. // Архіви України. – 1968. – №1(87). – С. 35–41.
5. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження / Кобилецький М. – Львів : ПАІС, 2008. – 405 с.
6. Козюбра М. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф / М. Козюбра, О. Лисенко // Українське право. – 2003. – №1(16). – С. 7–16.
7. Крикун М. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях / Крикун М. // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1990. – Вип. 42. – С. 24–41.
8. Крип'якевич І.П. Історія України / Крип'якевич І.П. – Львів, 1990. – 520 с.
9. Мірошніченко М.І. Державність і право України: генезис у європейському контексті : монографія / Мірошніченко М.І. – К. : Атіка, 2006. – 544 с.
10. Терлюк І.Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII ст. / Терлюк І.Я. – Львів : ЛІВС при НАВСУ, 2003. – 156 с.
11. Хоткевич Г. Історія України / Хоткевич Г. – К. : Веселка, 1992. – 156 с.
12. Чарнецкий Е. История Литовского Статута с объяснением трёх его редакций и предварительным обзором законодательных памятников, действовавших в Западной России до издания Статута / Чарнецкий Е. – Б. м., б. г.
13. Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku / Przemysław Dąbkowski. – Lwów, 1939. – 326 s.

#### Транслітерований список джерел

1. Bojko I.J. Dzherela ta harakterni rysy prava v Galychyni u skladi Pol'skogo Korolivstva (1387–1569): monografija / Bojko I.J. – L'viv : LNU im. I. Franka, 2010. – 341 s. [in Ukrainian]
2. Vladimirskij-Budanov M.F. Obzor russkogo prava / Vladimirskij-Budanov M.F. – Rostov-na-Donu : Feniks, 1995. – 640 s. [in Russian]
3. Goshko T. Narysy z istorii' magdeburz'kogo prava v Ukraini HIV – pochatok XVII st. / Goshko T. – L'viv, 2002. – 255 s. [in Ukrainian]
4. Kis' Ja. Vynyknennja ta roztašuvannja mist na terytorii' Rus'kogo ta Belz'kogo vojevodstv vid HIV do seredy ny HVII st. / Kis' Ja. // Arhivy Ukrainy. – 1968. – №1(87). – S. 35–41. [in Ukrainian]

5. Kobylec'kyj M. Magdeburz'ke pravo v Ukraini (HIV – persha polovyna HIV st.): istoryko-pravove doslidzhennja / Kobylec'kyj M. – L'viv : PAIS, 2008. – 405 s. [in Ukrainian]
6. Kozjubra M. Jevrazijs'ka abo slov'jans'ka pravova sim'ja: real'nist' chy mif / M. Kozjubra, O. Lysenko // Ukrain's'ke pravo. – 2003. – №1(16). – S. 7–16. [in Ukrainian]
7. Krykun M. Poshyrennja pol'skogo administratyvno-terytorial'nogo ustroju na ukrain's'kyh zemljah / Krykun M. // Problemy slov'janoznavstva. – L'viv, 1990. – Vyp. 42. – S. 24–41. [in Ukrainian]
8. Kryp'jakevych I.P. Istorija Ukrainy / Kryp'jakevych I.P. – L'viv, 1990. – 520 s. [in Ukrainian]
9. Miroshnychenko M.I. Derzhavnist' i pravo Ukrainy: genezys u jevropejs'komu konteksti : monografija / Miroshnychenko M.I. – K. : Atika, 2006. – 544 s. [in Ukrainian]
10. Terljuk I.Ja. Istorija ukrain's'kogo prava vid najdavnishyh chasiv do HVIII st. / Terljuk I.Ja. – L'viv : LIVS pry NAVSU, 2003. – 156 s. [in Ukrainian]
11. Hotkevych G. Istorija Ukrainy / Hotkevych G. – K. : Veselka, 1992. – 156 s. [in Ukrainian]
12. Charneckij E. Istorija Litovskogo Statuta s ob#jasnieniem trjoh ego redakcij i predvaritel'nym obozreniem zakonodatel'nyh pamjatnikov, dejstvovavshih v Zapadnoj Rossii do izdanija Statuta / Charneckij E. – B. m., b. g. [in Russian]
13. Dąbkowski P. Podział administracyjny wojewódstwa Ruskiego i Bełzkiego w XV wieku / Przemysław Dąbkowski. – Lwów, 1939. – 326 s. [in Polska]

Одержано 23.09.2016 р.

М.Ю. Борисов

**АКТУАЛЬНІ РИСИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ**

*У статті висвітлюються найбільш актуальні для сучасної України риси Столипінської аграрної реформи, такі як системність, добровільність та прозорість. Досвід реформи узагальнюється в контексті сучасних викликів, які постали перед Україною в аграрній та інших сферах.*

**Ключові слова:** Столипінська аграрна реформа, системність, селянське господарство, кооперація, державна підтримка, реформи в Україні.

**Постановка проблеми.** Від самого її початку і до теперішнього часу протягом вже більше ста років аграрна реформа П.А.Столипіна привертала і привертає увагу багатьох дослідників на пострадянських теренах. У незалежній Україні увага до цієї реформи з боку фахівців, в першу чергу економістів та істориків, також не послаблюється, що свідчить про актуальність аграрних питань в контексті соціально-економічних трансформацій, що тривають в країні. Фактично, перед сучасною Україною постали майже такі самі проблеми в аграрному секторі, що і на початку ХХ ст., зокрема проблема вільного обігу землі сільськогосподарського призначення, підвищення ефективності сільського господарства та стабілізації загальної ситуації в країні.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** У сучасних публікаціях, присвячених Столипінській аграрній реформі, на відміну від досліджень радянських часів [1], що ґрунтувалися на роботі В.І.Леніна «Столипін і революція» [13] і містили переважно негативну оцінку реформи, дається значно більш неупереджена оцінка. В цих дослідженнях переважає комплексний аналіз як самої реформи, так і її впливу на народне господарство України, відзначаються позитивні результати економічних перетворень [5, 19, 26]. У той же час, значення Столипінської реформи та її сучасний потенціал для сільського господарства і еко-

номіки України в цілому ще не знайшли достатнього висвітлення.

**Мета статті** – розкрити найбільш актуальні для сучасної України риси Столипінської аграрної реформи, що забезпечили її успішність в частині прогресивних перетворень сільського господарства та позитивний вплив на економічну динаміку загалом, та показати потенціал історичного досвіду реформування аграрної сфери.

**Виклад основного матеріалу.** Складна і багатогранна Столипінська аграрна реформа включала такі елементи:

- створення та зміцнення сімейно-трудоових селянських господарств (хуторів і відрубів);
- розвиток сільськогосподарської кооперації;
- надання доступних селянських кредитів для купівлі землі;
- запровадження передових методів тваринництва і землеробства;
- покращення системи сільськогосподарської освіти.

В усіх своїх складових реформа підпорядковувалася головній меті, тому, заради чого ці перетворення були розпочаті. Сам П.А.Столипін про свою реформу в інтерв'ю одній з російських газет казав: «На черзі головна наша задача – зміцнити низи. В них вся сила країни» [24, с.85]. Можна стверджувати, що фактично головним завданням реформи він бачив зміцнення та розвиток у країні середнього класу, якого і по теперішній час бракує Україні.

Найважливішим моментом переходу від общинного до хуторського, а по суті – фермерського землеробства, Столипін вважав ліквідацію не общини як такої, а ліквідацію системи «шнурового» землеробства (довгоземелля) та череззмужжя. Наявність довгих вузьких смуг землі, що надавалися общиною в користування селянам, змушувала останніх застосовувати трипільну систему сівозміни без травосіяння та культурпопередників. Саме необхідністю удосконалення системи сівозміни був викликаний перехід до цілісних земельних ділянок – хуторів та відрубів, хоча Столипін звинувачували в намаганні ліквідувати общину.



Указ від 9 листопада 1906 р. надавав селянам «право вільного виходу з общини, із закріпленням у власність окремих домогосподарств, що переходять в особисте володіння, ділянок мирського наділу». За даними С.М.Дубровського, який присвятив понад 40 років свого життя дослідженню Столипінської реформи, на 1 січня 1916 р. загалом по Російській імперії з общини вийшли 2,5 млн домогосподарств або 25% общинних дворів, в розпорядженні яких знаходилося 15,9 десятин землі або 14% всіх общинних земель [6]. За іншими даними (М.Румянцев), за цей період з общини вийшли 2 млн домогосподарств або 20% общинних дворів з 14,1 млн десятин землі, що складало близько 13% общинних земель [21]. У будь-якому випадку, з урахуванням багатодітності селянських сімей того часу (5–7 і більше дітей), з общини в 170-мільйонній Імперії [20] з 1906 по 1915 рр. вийшло не менше, ніж 20 млн людей, що, наприклад, можна порівняти з сучасним населенням Москви. Про цьому було утворено понад 1 млн хуторів і відрубів, тобто самостійних селянських господарств [21, с.68], які за загальною площею дорівнювали, наприклад, площі всіх фермерських господарств сучасної Російської Федерації [4, с.266].

Потрібно зазначити, що багатодітна селянська сім'я того часу являла собою стійке економічне явище. Так О.В.Чаянов в роботі «Організація селянського господарства», розглядаючи такі сім'ї, наводив практичні розрахунки. Наприклад, сьома дитина середньостатистично з'являється на двадцятому році існування сім'ї. А це, в свою чергу, означає, що в ній, окрім батьків, вже є ще щонайменше кілька повноцінних працівників – старші діти, що подорослішали. Отже, така сім'я має достатньо низьке співвідношення кількості їдців до кількості працівників, що і свідчить про її економічну стійкість [28, с.220].

За п'ять років на чолі уряду на посаді Голови Ради Міністрів П.А.Столипін, якого звинувачували у примусовому насажденні капіталістичних відносин на селі, не тільки не знищив, а й успішно реформував селянську общину і сільське господарство. Для порівняння можна сказати, що в західноєвропейських країнах, які ставали на шлях капіталістичного розвитку, з селянською общиною боролися тривало і жорстоко. Наприклад, в Англії така боротьба йшла з XV по XIX ст. у вигляді насильницького «обгородження», тобто фактичного обезземелення се-

лянства і ліквідації общин. Ще у 1516 р. Томас Мор в своїй книзі «Утопія» різко критикував політику обгородження, а його вислів «вівці з'їли людей» став крилатим [15]. Така політика землевласників, своєю чергою, породила низку селянських повстань упродовж XV–XVI ст. Тоді англійських селян феодали та королі спочатку зганяли з общинної землі, а потім, використовуючи закони, що отримали назву «кривавих», масово карали і страчували відірваних від землі людей як «волоцюг і злодіїв» [9, с.33].

Столипінська ж реформа була спрямована не тільки, як значалось, на створення численного міцного середнього класу, а й на духовне відродження країни та фактичну побудову громадянського суспільства на основі розвитку трудової та споживчої кооперації. Одним із головних уроків Столипінської реформи можна вважати саме її духовно-моральну складову, в основу якої поряд з повагою до вільного працівника, було покладено дбайливе ставлення до землі, яка в сільському господарстві була і залишається головним об'єктом виробничих відносин і основним засобом виробництва. Адже моральності і духовності бракує тим сучасним аграріям, які, замість покращення якості ґрунтів безжально виснажують специфічними культурами та ще й без сівозміни родючу землю, на якій живуть.

Поряд зі створенням сімейно-трудова господарств в європейській частині країни і зокрема на території України в 1906 р., з урахуванням перенаселеності цієї частини країни, була розгорнута державна програма переселення всіх бажаних до Сибіру, де було достатньо вільної землі, і куди потім переселенців самостійно тягнувся після скасування кріпосного права. Згідно цієї програми на місцях переселення зводилося житло, створювалися виробництва, розвивалася інфраструктура. Почала видаватися серія книжок «Бібліотека переселенця», яку в 30-ті роки минулого століття прирівнювали до антирадянської літератури, настільки ідеї вільного селянства не вписувалися в колгоспний лад, що примусово насаджувався в той час.

Представник родини, що бажала переселитися, за програмою переселення міг в якості ходка за казенний рахунок проїхати до місця ймовірного переселення, обрати місце, що підходить, закріпити землю, а потім, знов-таки коштом казни, перевезти родину. Для полегшення переселення в 1908 р. було спроек-

товано і вже в 1910 р. розпочато масовий випуск спеціальних залізничних вагонів, що отримали назву «столипінських». У цих вагонах зі спрощеним плануванням були як місця для пасажирів, так і місце для домашнього начиння та худоби. Здійснювати такі перевезення дозволяла розгалужена мережа залізниць, що вже була створена завдяки зусиллям С.Ю.Вітте, під керівництвом якого наприкінці XIX ст. у Російській імперії розпочалося безпрецедентне за масштабами залізничне будівництво [19, с.515].

Один з критиків Столипінської реформи, С.Г.Кара-Мурза, стверджував без посилань на джерела, що за період 1907–1914 рр. із Сибіру та Далекого Сходу повернувся 1 млн сімей переселенців-«обратників» [10, с.79], що не відповідає і не могло відповідати дійсності, оскільки з урахуванням чисельності сімей це мало б скласти щонайменше 10 млн чоловік, які разом з начинням та худобою мали б за кілька років перетнути величезну країну зі сходу на захід і з заходу на схід.

Загальна кількість селян, які скористалися державною програмою переселення, склала до 1916 р. 3 млн чоловік, з яких 2,5 млн залишилися на новому місці проживання, фактично подвоївши населення за Уралом. Причому безпосередньо за роки перебування П.А.Столипіна на чолі Уряду (1906–1911 рр.) переселилося 2 млн 250 тис. чоловік [6, с.390–392]. Варто при цьому зазначити, що значну частину добровільних переселенців становили мешканці України, які зробили значний внесок в освоєння Сибіру та Далекого сходу.

Не менш важливою частиною реформи було надання кредитів селянам для купівлі землі. Основне завдання з кредитування селян було покладено на Селянський поземельний банк, якому за Указом від 27 серпня 1906 р. була передана для продажу на умовах пільгового кредитування частина державних земель. В ту пору багато поміщиків продавали свої землі Селянському банку, який їх скуповував і продавав селянам на таких самих умовах пільгового кредитування, як і державні землі. Столипін сам, будучи великим землевласником, продав Селянському банку один зі своїх маєтків, щоб надати приклад поміщикам.

Усього через Селянський банк з 1 січня 1907 р. по 1 січня 1913 р. було продано селянам 6 млн 443 тис. десятин землі,

основна частина якої раніше належала дворянам, на загальну суму 578 млн 131 тис. крб [6, с.317]. При цьому банківський процент був вищим за той, що сплачували банку селяни. Різниця в платежах покривалася субсидіями з бюджету, які покривали до 25% селянських виплат банку. Але навіть такий великий банк не міг забезпечити кредитами все сільське господарство. Тому П.А.Столипін підтримав розвиток кредитних товариств, яким держава надавала безпайовий капітал на початкові кредити, що поряд з майновою відповідальністю членів товариства, продуктивним характером позик і обмеженістю району дії забезпечувало дотримання головних економічних принципів діяльності таких товариств, які створювалися не фінансовими спекулянтами і шахраями, а людьми, що жили по сусідству і займалися спільною діяльністю.

Незважаючи на те, що перші кредитно-позикові товариства Германа Шульце-Деліча і Фрідріха Райффайзена [27], так само, як і селянська кооперація другої половини XIX ст., розвивалася початково в Німеччині, Росія в 1913 р. за кількістю кооперативів, чисельності їх учасників та темпам зростання селянських кооперативів значно випереджала Німеччину. У центральних губерніях імперії початком кооперативного руху вважається 1865 р., коли було затверджено статут першого в країні позиково-ощадного товариства – Різдвяного в с. Дороватове Костромської губернії, що було створено за типом шульцеделічевської кооперації. Однак після перших успіхів кооперативний рух без підтримки з боку влади різко пішов на спад і фактично зазнав краху [23, с.46].

Новий розвиток кооперативний рух отримав саме завдяки Столипінській реформі, коли сільськогосподарська кооперація здобула народногосподарське значення і потужну державну підтримку, чого не було на першому етапі її розвитку в XIX ст. До 1917 р. у Російській імперії налічувалося близько 27 тис. кооперативів, значна частина яких припадала на українські землі. 16 тис. з цих кооперативів були кредитними товариствами, в діяльності яких брали участь 50% селянських господарств [7, с.104].

Швидкий розвиток кооперативних форм господарювання в українських губерніях сприяв тому, що в 1912 р. було утворено центральний орган товариства українських кооператорів під на-

звою «Наша кооперація», а в 1913 р. у Києві відбувся Всеросійський Кооперативний з'їзд, що, своєю чергою, стало одним із наочних свідчень успішного розвитку кооперативного руху на теренах України [19, с.467].

Важливим напрямом реформи був розвиток сільськогосподарської науки та освіти. Ще будучи очільником дворянства Ковенської губернії (1899–1902 рр.) П.А.Столипін ініціював створення в Ковно (теперішній Каунас) сільськогосподарської школи, яка згодом перетворилася на академію й існувала там до 1940 р. А в 1902 р., отримавши посаду губернатора Гродненської губернії, Столипін запропонував програму перебудови економіки губернії, на чільне місце поставивши поширення сільськогосподарських знань та умінь, а також покращення і розвиток сільськогосподарських досліджень [14, с.10–12].

На думку Столипіна, який приділяв велику увагу освіті в цілому, включаючи освіту жіночу, система сільськогосподарської освіти повинна була стати треступеневою. Вона передбачала загальноосвітню початкову школу, сільськогосподарське училище і вищий агрономічний навчальний заклад [14, с.14]. Крім того, до 1914 р. в Російській імперії діяло вже близько 4,5 тис. просвітницьких сільськогосподарських товариств, до функцій яких входило вивчення та впровадження передових методів господарювання включаючи організацію курсів, лекцій, виставок та бібліотек [7, с.104].

Можна стверджувати, що однією з важливих рис Столипінської аграрної реформи разом з її системністю був ненасильницький, непримусовий характер соціально-економічних перетворень, що здійснювалися. Навіть радянські критики реформи, які закидали П.А.Столипіну насильницьке знищення селянської общини, не могли навести жодного прикладу насильницьких дій уряду Столипіна при впровадженні реформи. Ніхто не змушував селян виходити з общини, продавати чи купувати землю, ніхто не змушував брати кредити для купівлі землі або переселятися за Урал. Тим більше, ніхто не змушував селян кооперуватися та створювати кооперативи, в основу яких покладено принцип добровільної участі.

Ще однією важливою рисою реформи була її прозорість. Центральна влада відкрито інформувала людей, в першу чергу селян, про можливості, які надає їм реформа. Селянський позе-

мельний банк не приховував ціну, за яку землю можна було або купити, або продати. Поточна інформація про хід реформи швидко оброблялась та оприлюднювалась. Саме прозорість заходів реформи та ходу її реалізації вибивала ґрунт з-під ніг різних «революціонерів». Так вже в вересні 1908 р. на партійному з'їзді в Лондоні соціалісти-революціонери (есери) зазначали: «Уряд ... взяв собі за мету розпорошити селянство посиленням насадженням особистої приватної власності або хутірським господарством. Всілякий успіх Уряду в цьому напрямі шкодить справі революції» [25, с.179].

Важливою рисою була також і спадкоємність реформи. Фактично, П.А.Столипін своєю аграрною реформою продовжив успішну фінансову та промислову реформи С.Ю.Вітте, розпочаті ще наприкінці XIX ст., коли С.Ю.Вітте займав посаду міністра фінансів (1892–1903 рр.). Після загибелі П.А.Столипіна у 1911 р. його справу продовжив Уряд В.В.Коковцова, про що свідчить подальший розвиток економіки країни та зростання її зовнішньої торгівлі з позитивним балансом, а також структура зовнішньої торгівлі.

Одним з прикладів економічного успіху Столипінської аграрної реформи може слугувати робота Одеського морського порту, який на той час був головним портом на Чорному морі і змагався за перше місце по вартості вантажообігу з портом Санкт-Петербургу [3; 22]. Зокрема, якщо протягом років реформи імпорт вугілля в країну, значна частина якого йшла через Одеський порт, неухильно скорочувався через стрімкий розвиток вугледобування в Донецькому басейні, то у 1913 р. імпорт вугілля суттєво збільшився через значне поживлення в металургійній та інших галузях промисловості [17, с.265].

На початку XXI ст. незалежна Україна в аграрному секторі зіштовхнулася з певними викликами, що схожі на виклики початку XX ст., а саме: низька продуктивність сільського господарства у порівнянні з іншими європейськими країнами, відсутність ринку землі сільськогосподарського призначення та сировинна спрямованість АПК [12]. Певною мірою це пов'язано з мораторієм на продаж землі через відсутність закону про обіг земель сільськогосподарського призначення [8]. Ситуація ускладнюється в умовах підвищеної макроекономічної нестабільності та імплементації економічної частини «Угоди про асо-

ціацію між Україною та Європейським Союзом» [29]. Одним із викликів можна вважати також малу чисельність фермерських господарств і низький рівень селянської кооперації через відсутність державної підтримки [11].

У сучасній Україні, де працює вже шістнадцятий за 25 років незалежності Уряд, подолання цих та інших викликів, а також планування та координація реформ здійснюється Урядом і неурядовими організаціями. Провідна роль в цьому питанні належить Національній Раді Реформ [16], яку очолює Президент України і яка складається з 26 осіб, включаючи Прем'єр-міністра та Голову Верховної Ради. Разом з тим, забезпечити одночасно 18 пріоритетних реформ в різних сферах державного життя, як це намагається зробити Національна Рада Реформ, дуже складно навіть такому представницькому органу. Чимала частина неурядових організацій та експертних груп в сфері реформ об'єдналася в коаліцію «Реанімаційний пакет реформ» [18], яка намагається консолідувати зусилля громадськості по розробці, просуванню та контролю за реалізацією різноманітних реформ, що далеко не завжди пов'язані між собою. Натомість досвід Столипінської реформи показує, що доцільно зосередитись на одному важливому напрямку соціально-економічних перетворень і взяти не колективну, а персональну відповідальність за просування та успішність реформ.

**Висновки.** Незважаючи на те, що від Столипінської аграрної реформи нас відділяє понад сто років, її масштаб та безсумнівний успіх вражають і в наш час. Беручи до уваги, що значною мірою реформа стосувалась України та її населення, можна скористатися позитивним досвідом реформи в питаннях землеволодіння та землекористування, кредитно-фінансового забезпечення, інституційного супроводження, культурно-просвітницької та наукової роботи, тощо.

Важливо виокремити та усвідомити риси реформи, що забезпечували її позитивні наслідки. До таких рис можна зарахувати, в першу чергу, комплексний характер та системність реформи, що включала в себе широке коло економічних, правових, соціальних та інших питань, а не розпадалася на окремі складові. Крім того, не можна не відзначити відсутність примусу при проведенні реформи – уряд П.А.Столипін лише надавав людям можливість виходу з общини, купівлі та продажу землі,

кооперування, переселення та ін., якими люди користалися добровільно.

Важливою складовою реформи на всіх її етапах була державна підтримка селян, як організаційна, так і фінансова, чого бракує нинішнім аграрним перетворенням в Україні. Досвід створення в масштабі країни ефективного ринку сільськогосподарської землі за допомогою державного Селянського поземельного банку може бути використаний і в сучасних умовах. Заслужують також на увагу такі риси цієї реформи як спадкоємність, послідовність і прозорість, які значною мірою можуть сприяти успіху економічних перетворень у сучасній Україні.

1. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России / А.Я. Аврех. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
2. Барабой А.З. Аграрний капіталізм у Росії і столипінська аграрна реформа / А.З. Барабой // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С.87–96.
3. Борисов М.Ю. Внешнеэкономическая деятельность Одесского порта в период Столыпинской реформы / М.Ю. Борисов // Економіка: реалії часу. – 2014. – №3(13). – С.191–196. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/No3/191-196.pdf>
4. Глазьев С.Ю., Кара-Мурза С.Г., Батчиков С.А. Белая Книга. Экономические реформы в России 1991–2001 гг. / С.Ю. Глазьев, С.Г. Кара-Мурза, С.А. Батчиков. – М. : Изд-во «Эксмо», 2003. – 368 с.
5. Гордіца К.А. Аграрна реформа П. Столипін як складова інституційного забезпечення економічного розвитку / К.А. Гордіца // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наукових праць. Вип. 45. – Київ : ДУ «Ін-т економіки та прогнозування НАН України», 2012. – С.187–208.
6. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М. Дубровский. – М. : Изд-во Академии Наук СССР, 1963. – 600 с.
7. Желтикова Л.В. История развития кооперации до революции 1917 г. / Л.В. Желтикова // Вопросы современной науки и практики. Мичуринский государственный аграрный университет им. В.И. Вернадского. – 2008. – №1(11). – С.101–105. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf>
8. Земельний Кодекс України. Перехідні положення. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page9>

9. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – Т.3. – М. : Наука, 1986. – 593 с.
10. Кара-Мурза С. Ошибка Столыпина. Премьер, перевернувший Россию / С. Кара-Мурза. – М. : ЭКСМО, 2011. – 224 с.
11. Кількість фермерських господарств станом на 1 листопада 2015 року у розрізі регіонів / Міністерство аграрної політики та продовольства України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=22001>
12. Кліменко І.В., Бугрій М.Г., Ус І.В. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Аналітична доповідь / І.В. Кліменко, М.Г. Бугрій, І.В. Ус. – Київ : Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 19 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro\\_polytyka-f29c7.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro_polytyka-f29c7.pdf)
13. Ленин В.И. Столыпин и революция / В.И. Ленин. – Полн. собр. соч. – Т.20. – С. 324–333.
14. Лобанова Е.В. Петр Столыпин: эволюция экономических взглядов / Е.В. Лобанова // Экономическая история. Реформы и реформаторы. – М. : РАН, 1995. – С.8–31.
15. Мор Т. Утопия / Т. Мор [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.krotov.info/acts/16/more/more\\_06.html](http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html)
16. Національна Рада Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reforms.in.ua/ua/reformy>
17. Отчет Одесского городского комитета торговли и мануфактур за 1913 год. – Одесса, 1914. – 288 с.
18. Реанімаційний Пакет Реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/>
19. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2010. – 760 с.
20. Россия 1913 год. Статистико-документальний справочник. Российская Академия Наук. Санкт-Петербург. 1995. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://istmat.info/node/166>
21. Румянцев М. Столыпинская аграрная реформа: предпосылки, задачи, итоги / М. Румянцев // Вопросы экономики. – 1990. – №10. – С.63–74.
22. Самойлов Ф.О. та ін. Одеса на зламі століть / Ф.О. Самойлов. – Одеса : Маяк, 1998. – 232 с.
23. Серова Е.В. Сельскохозяйственная кооперация в СССР / Е.В. Серова. – М. : Агропромиздат, 1991. – 160 с.

24. Столыпин А. П.А. Столыпин 1862–1911. Репринтное воспроизведение издания 1927 года / А. Столыпин. – М. : Планета, 1991. – 102 с.
25. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия... Полн. собр. речей в Государственной думе и в Государственном совете. 1906–1911 гг. / П.А. Столыпин. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 416 с.
26. Україна та століпінська аграрна реформа: передумови, завдання, здійснення : монографія / В.А. Вергунов, А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К. : Ін-т аграрної економіки, 2008. – 132 с.
27. Тотоміанц В.Ф. Апостоли кооперації. Г. Шульце-Делич, Ф. Райффайзен / В.Ф. Тотоміанц. – М. : Универсальная библиотека, 1917. – 48 с.
28. Чайнов А.В. Организация крестьянского хозяйства. Избранные труды / А.В. Чайнов. – М. : Экономика, 1989. – С. 194–442.
29. Щодо підвищення ефективності функціонування АПК України в умовах макроекономічної нестабільності та євроінтеграції. Аналітична записка. – Київ : Національний Інститут стратегічних досліджень, 2011. – 18 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funkcionuvanya\\_APK-3642f.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funkcionuvanya_APK-3642f.pdf)

#### Транслітерований список джерел

1. Avrekh A.Ya. P.A. Stolypin i sud'by reform v Rossii / A.Ya. Avrekh. – М. : Politizdat, 1991. – 286 s. [in Russian]
2. Baraboi A.Z. Agrarnyi kapitalizm u Rosii i stolypins'ka agrarna reforma / A.Z. Baraboi // Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal. – 1980. – №11. – S. 87–96. [in Ukrainian]
3. Borisov M.Yu. Vneshneekonomicheskaya deyatel'nost' Odesskogo porta v period Stolypinskoi reformy / M.Yu. Borisov // Ekonomika: realii chasu. – 2014. – №3(13). – S. 191–196. [Elektronnii resurs]. – Rezhim dostupu : <http://economics.opu.ua/files/archive/2014/No3/191-196.pdf> [in Russian]
4. Glaz'ev S.Yu., Kara-Murza S.G., Batchikov S.A. Belaya Kniga. Ekonomicheskie reformy v Rossii 1991–2001 gg. / S.Yu. Glaz'ev, S.G. Kara-Murza, S.A. Batchikov. – М. : Izd-vo «Eksmo», 2003. – 368 s. [in Russian]
5. Gorditsa K.A. Agrarna reforma P. Stolypina yak skladova institutsiinogo zabezpechennya ekonomichnogo rozvitku / K.A. Gorditsa // Istoryia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukraïny : zb. naukovykh prats'. Vyp. 45. – Kyiv : DU «In-t ekonomiky ta prognovannya NAN Ukrainy», 2012. – S.187–208. [in Ukrainian]

6. Dubrovskii S.M. Stolypinskaya zemel'naya reforma / S.M. Dubrovskii. – M. : Izd-vo Akademii Nauk SSSR, 1963. – 600 s. [in Russian]
7. Zheltikova L.V. Istoriya razvitiya kooperatsii do revolyutsii 1917 g. / L.V. Zheltikova // Voprosy sovremennoi nauki i praktiki. Michurinskii gosudarstvennyi agrarnyi universitet im. V.I. Vernadskogo. – 2008. – №1(11). – S. 101–105. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : <http://vernadsky.tstu.ru/pdf/2008/01g/17g.pdf> [in Russian]
8. Zemel'nyi Kodeks Ukrainy. Perekhidni polozhennya [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14/page9> [in Ukrainian]
9. Istoriya krest'yanstva v Evrope. Epokha feodalizma. – T.3. – M. : Nauka, 1986. – 593 s. [in Russian]
10. Kara-Murza S. Oshibka Stolypina. Prem'er, perevernuvshii Rossiyu / S. Kara-Murza. – M. : EKSMO, 2011. – 224 s. [in Russian]
11. Kil'kist' fermers'kykh gospodarstv stanom na 1 lystopada 2015 roku u rozrizi regioniv / Ministerstvo agrarnoi polityky ta prodovol'stva Ukrainy. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://minagro.gov.ua/ministry?nid=22001> [in Ukrainian]
12. Klimenko I.V., Bugrii M.G., Us I.V. Spil'na agrarna polityka Yevropeiskogo Soyuzu: mozhlyvosti ta vyklyky dlya Ukrainy. Analychna dopovid' / I.V. Klimenko, M.G. Bugrii, I.V. Us. – Kyiv : Natsional'nyi Instytut strategichnykh doslidzhen', 2011. – 19 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro\\_polytyka-f29c7.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/agro_polytyka-f29c7.pdf) [in Ukrainian]
13. Lenin V.I. Stolypin i revolyutsiya / V.I. Lenin. – Poln. sobr. soch. – T.20. – S. 324–333. [in Russian]
14. Lobanova E.V. Petr Stolypin: evolyutsiya ekonomicheskikh vzglyadov / E.V. Lobanova // Ekonomicheskaya istoriya. Reformy i reformatory. – M. : RAN, 1995. – S. 8–31. [in Russian]
15. Mor T. Utopiya / T. Mor [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : [http://www.krotov.info/acts/16/more/more\\_06.html](http://www.krotov.info/acts/16/more/more_06.html) [in Russian]
16. Natsional'na Rada Reform [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://reforms.in.ua/ua/reformy> [in Ukrainian]
17. Otchet Odesskogo gorodskogo komiteta torgovli i manufaktur za 1913 god. – Odessa, 1914. – 288 s. [in Russian]
18. Reanimatsiyni Paket Reform [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://rpr.org.ua/about-us/khto-my/> [in Ukrainian]
19. Retrospektyva rynkovykh peretvoren' v Ukraini: suchasnyi diskurs / za red. d-ra ekon. nauk L.P. Gorkinoy : NAN Ukrainy : In-t ekon. ta prognozuv. – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]

20. Rossiya 1913 god. Statistiko-dokumental'nii spravochnik. Rossiiskaya Akademiya Nauk. Sankt-Peterburg. 1995. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu : <http://istmat.info/node/166> [in Russian]
21. Rumyantsev M. Stolypinskaya agrarnaya reforma: predposylki, zadachi, itogi / M. Rumyantsev // Voprosy ekonomiki. – 1990. – №10. – S. 63–74. [in Russian]
22. Samoilo F.O. ta in. Odesa na zlami stolit' / F.O. Samoilo. – Odesa : Mayak, 1998. – 232 s. [in Ukrainian]
23. Serova E.V. Sel'skokhozyaistvennaya kooperatsiya v SSSR / E.V. Serova. – M. : Agropromizdat, 1991. – 160 s. [in Russian]
24. Stolypin A. P.A. Stolypin 1862–1911. Reprintnoe vosproizvedenie izdaniya 1927 goda / A. Stolypin. – M. : Planeta, 1991. – 102 s. [in Russian]
25. Stolypin P.A. Nam nuzhna velikaya Rossiya... Poln. sobr. rechei v Gosudarstvennoi dume i v Gosudarstvennom sovete. 1906–1911 gg. / P.A. Stolypin. – M. : Molodaya gvardiya, 1991. – 416 s. [in Russian]
26. Ukraina ta stolypins'ka agrarna reforma: peredumovy, zavdannya, zdiisnennya : monografiya / V.A. Vergunov, A.P. Kotsur, V.P. Kotsur. – K. : In-t agrarnoi ekonomiky, 2008. – 132 s. [in Ukrainian]
27. Totomians V.F. Apostoly kooperatsii. G. Shul'tse-Delich, F. Raiffaizen / V.F. Totomians. – M. : Universal'naya biblioteka, 1917. – 48 s. [in Russian]
28. Chayanov A.V. Organizatsiya krest'yanskogo khazyaystva. Izbrannye trudy / A.V. Chayanov. – M. : Ekonomika, 1989. – S. 194–442. [in Russian]
29. Shchodo pidvyshchennya efektyvnosti funktsionuvannya APK Ukrainy v umovakh makroekonomichnoi nestabil'nosti ta yevrointegratsii. Analychna zapyska. – Kyiv : Natsional'nyi Instytut strategichnykh doslidzhen', 2011. – 18 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : [http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funktsionuvanya\\_APK-3642f.pdf](http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/funktsionuvanya_APK-3642f.pdf) [in Ukrainian]

Одержано 10.06.2016 р.

М.М. Логінов

## ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ЯК СПОСІБ РОЗВ'ЯЗАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

*У статті аналізується вплив Першої світової війни на господарську систему країн Європейської цивілізації. Доведено, що війна сприяла формуванню принципово нового типу економіки, в якому система ринкового регулювання економічних процесів доповнюється системою адміністративного регулювання. Показано провідну роль державного регулювання економіки у задоволенні військових потреб. Розглянуто проблему суперечності між виробництвом і споживанням та особливості процесу споживання військової продукції у відтворювальному процесі, безперервність якого забезпечується за рахунок залучення і використання ресурсів суспільного виробництва.*

**Ключові слова:** Перша світова війна, держава, господарська система, етатистська система господарських відносин.

**Постановка проблеми.** Перша світова війна суттєво змінила господарську систему капіталістичного світу, розкрила тісний взаємозв'язок війни та економіки. Вперше в історії вирішальним фактором у війні став військово-промисловий потенціал, який був складовою частиною всього комплексу народного господарства кожного з її учасників. Випереджаюче зростання військового виробництва в порівнянні з цивільним – нова форма прояву суперечності між виробництвом і споживанням в умовах війни. Знищуючи величезні маси матеріальних благ, військова економіка в той же час підвищує інвестиційний і споживчий попит, регулюючи тим самим зростання виробництва. Але, виступаючи як засіб вирішення протиріччя між виробництвом і споживанням, військове виробництво не відновлює порушеної рівноваги, а лише частково усуває наслідки диспропорційності.

Тому скорочення військових витрат, не компенсоване відповідним збільшенням витрат на суспільні потреби, неминуче прискорює виникнення кризи. Стимулюючий вплив військового

виробництва виявляється лише за його зростання, але істотно слабшає навіть при стабілізації військових асигнувань. Війна поставила перед її учасниками проблему координації всіх військово-економічних заходів. Нові тенденції змінили підхід до розуміння міжнародних економічних відносин, що виявилось у запровадженні інструментів міждержавного регулювання економіки, які є актуальним і на початку ХХІ ст.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Перша світова війна є однією з найтрагічніших подій в історії людства, яка досі привертає до себе увагу. Над її історією працюють вчені багатьох країн. Дослідження історії Першої світової війни почалося майже відразу після закінчення військових дій. У вітчизняній історіографії Першої світової війни можна виділити два періоди: радянський та сучасний. За радянського періоду була створена велика наукова і навчальна література, утвердилися концепції історії всієї війни та її найважливіших проблем. Більшість радянських істориків<sup>1</sup> акцентували свою увагу на дослідженні проблеми виникнення і неминучості війни, її характеру, дипломатії довоєнного і воєнного часу тощо.

З 90-х років ХХ ст. почався новий, сучасний період у вивченні історії Першої світової війни, що характеризується істотною зміною тематики і методологічним збагаченням історичних робіт. Вчені-історики звернули увагу на нові явища в економіці західних країн і Росії, зокрема на державне втручання в соціально-економічну сферу, яке пізніше отримало назву воєнний державно-монополістичний капіталізм (ВДМК). Постало питання про загальну оцінку радянської історіографії Першої світової війни: чи вважати її значним досягненням з «окремими недоліками»

<sup>1</sup> Див. : *Емец В.А.* Советская историография происхождения первой мировой войны. – В кн.: Первая мировая война. – М., 1968 ; *Шугалин Г.И.* Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956; *Шацилло К.Ф.* Россия перед первой мировой войной. – М., 1974 ; Грушевський М. Новий період історії України від 1914 до 1919 року / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1992. – 46 с. ; Історія України: нове бачення / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; під ред. В.А. Смолія. – К. : «Альтернативи», 2000. – 464 с.; Реєнт О. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К. : Інститут історії України НАН України, 2007. – №16. – С. 88–103.

або ж значним провалом, який призвів до відставання від світової науки. Як писав В.М.Виноградов, зникло багато зведених раніше штучних конструкцій, на зміну викривальній заданості приходив академічний дослідницький метод, підняті нові теми, зникає класовий підхід, який звужував інструментарій дослідження історії до однозначного вибору або соціалізму, або капіталізму [5, с.67–68, 72]. У 1992 р. була створена Асоціація істориків Першої світової війни. Результатом її діяльності стала публікація 4-томної праці «Світові війни ХХ століття», у написанні яких брали участь вітчизняні та зарубіжні вчені. Найбільше значення у вивченні поставленої проблеми мали праці, в яких акцентувалась увага на особливостях функціонування економіки країн Західної Європи та Російської імперії безпосередньо в період Першої світової війни. Серед них особливо варто виділити праці Я.М.Букшпана, П.С.Валуєва, В.М.Виноградова, С.В.Воронкової, Т.М.Кітаніна, В.Я.Лавричева, К.Н.Тарновського, А.Л.Сидорова, О.П.Рєєнта, О.В.Сердюка, Г.І.Шігаліна та інших.

Дослідження Першої світової війни не втратило своєї актуальності і сьогодні. Дієвість сучасного вивчення всіх аспектів історії Першої світової війни визначена специфікою драматичних процесів історичної спадковості, що протікають в країні, масштабністю перетворень у суспільстві, державному устрої та економіці. Немає сумніву у тому, що успішні результати цих перетворень неможливі без урахування досвіду минулого. У такому контексті науковий аналіз підсумків та перспектив вивчення української історії періоду 1914–1918 рр. набуває великої практичної значущості, дозволяє поглибити основні напрямки і теми вивчення історії України першої чверті ХХ ст. У цей період ринкова економіка суттєво трансформувалася у напрямку державного регулювання господарської системи. Щільніше почали переплітатися ринкові важелі з державним регулюванням економіки.

**Метою статті** є дослідження Першої світової війни як способу розв'язання протиріччя між виробництвом і споживанням та розподілу господарсько-економічних функцій між державою і ринковим механізмом, як у господарській системі окремих держав, так і у світовій економіці в цілому.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Перша світова війна завдала відчутного удару по функціонуванню світо-

вих економічних зв'язків, розірвала численні шляхи міжнародного обміну, фінансування, постачання сировини і продовольства. Світове господарство, що перетворилося на початку ХХ ст. у єдиний господарський механізм, розпалося на низку ізольованих регіонів. Розрив традиційних зовнішніх економічних відносин поставив складні проблеми перед економікою воюючих держав.

Дезорганізація світових господарських зв'язків призвела до ізоляції, виснаження економіки капіталістичних країн, а отже, до розладу тих сфер господарства, які склалися на основі міжнародного поділу праці та широкого обміну зі світовим ринком. Таким чином, розрив світових господарських зв'язків перетворюється на один з найважливіших факторів руйнівного впливу війни на капіталістичне господарство. Процес виробництва під час війни складався насамперед під впливом гігантського військового попиту. Близько 70% продукції європейських країн, що брали участь у війні, витрачалось на задоволення військових потреб [15, с.223].

Війна посилила масове споживання економічних благ і значно скоротила їхнє виробництво. У той же час вона зупинила їх вільне пересування ринком. Через це регулююча сила конкуренції була підірвана. Звичайне для капіталістичного ладу співвідношення попиту і пропозиції різко змінилося. Якщо до війни, за нормальної дії конкуренції, пропозиція перевищувала попит і продавець шукав покупця, то тепер попит перевищив пропозицію і покупець починає шукати продавця. Крім цього, встановилися завищені ціни, а розподіл благ здійснювався нерівномірно. Функціонування народногосподарського механізму стало неефективним. Випала його регулююча і єднальна сила. З огляду на це держава була змушена втрутитися в народногосподарське життя і регулювати його [1, с.274–275]. Першим кроком держави спільно з монополістичними союзами капіталістів стало регулювання цін. Однак спроба встановити тверді ціни на продукти харчування і предмети масового споживання не дала результату, оскільки держава була не в змозі впливати на їх виробництво і не хотіла вести ефективну боротьбу зі спекуляцією. Щодо предметів військового постачання, то держава дотримувалася принципу заохочення капіталістів-підприємців. Вона з самого початку встановила на військову продукцію ви-



сокі ціни і тим самим забезпечувала монополіям високі прибутки. Одночасно воюючі країни вдалися до прямого скорочення споживання населенням. Всі країни, зокрема і нейтральні, перейшли до регулювання споживання.

У мирний час виробництво засобів виробництва і предметів споживання є основною умовою відтворення. Виробництво засобів виробництва створює можливість постійного відновлення і розширення основних фондів в народному господарстві. Виробництво предметів споживання забезпечує задоволення потреб населення. Під час війни складається інший принцип виробництва засобів виробництва і предметів широкого споживання внаслідок переведення значної частини продуктивних сил промисловості на військове виробництво, оскільки і важка, і легка промисловість включаються у процес виробництва військових товарів.

Переорієнтація галузей промисловості на військове виробництво, які до війни виготовляли засоби виробництва, різко уповільнювала відновлення зношених частин основного капіталу промисловості, сільського господарства, транспорту, міського господарства. Це було одним з істотних чинників порушення функціональних зв'язків у господарській системі. Перехід на військове виробництво галузей промисловості, які виготовляли предмети споживання, викликав різке скорочення виробництва предметів широкого споживання. Причому масштаб змін, які зазнає економіка за час війни, зростає в міру зростання військового конфлікту у розрахунку на одиницю часу, а також у міру збільшення тривалості війни. При цьому наявність великого і постійно зростаючого військового сектора, що поглинає матеріальні, трудові та духовні ресурси суспільства, породжує нові нерозв'язні проблеми. Зростання військового виробництва відбувається за рахунок цивільного, що призводить до відносного, а при значному збільшенні, і до абсолютного зниження життєвого рівня населення. Після закінчення війни умови системної рівноваги знову змінюються, і економіка, пройшовши через певні перехідні стани, знову опиняється у фазі еволюційного розвитку.

У XIX – першій половині XX ст. формою вирішення основного протиріччя капіталізму стала, окрім економічних криз, ще й війна. В епоху державно-монополістичного капіталізму зни-

щення матеріальних цінностей під час війни, що створює умови для подальшого розвитку господарства, поєднується з постійним знищенням продукції у формі військового споживання. Безперервне знищення частини сукупного суспільного продукту у вигляді військового споживання слугує передумовою постійного відновлення виробництва товарів військового призначення, що забезпечує монополіям високі прибутки. Тому милітаризація економіки – не тільки найбільш паразитична форма прояву основного протиріччя капіталізму, але й важливе джерело його появи.

У Першій світовій війні всі країни прагнули використовувати військові асигнування для стимулювання інвестицій, оскільки галузі військової економіки відрізняються, як правило, високою капіталоемністю. Разом з тим, безперервна зміна і модернізація систем озброєння прискорює моральний знос основного капіталу, що створює передумови для його регулярного оновлення. Однак використання передових технологій на військових підприємствах гальмує технічне переоснащення господарської системи, підвищення ефективності всього суспільного виробництва. Слід також мати на увазі, що розширення основного капіталу відбувається у військовому виробництві вкрай нерівномірно, що зумовлено різкими коливаннями військових витрат, зміною військових доктрин. Тому виникають диспропорції між вартістю зносу основного капіталу і його відшкодуванням в натурі.

Економіка під час Першої світової війни визначалася значним зростанням воєнних потреб, для задоволення яких потрібне було збільшення обсягів виробництва та імпорту з одночасним зниженням рівня споживання та інвестицій. Військове виробництво у основних учасників війни складало від 30% до 60% загальних виробничих потужностей. Для гальмування споживчого попиту використовувалися різноманітні інструменти, зокрема, високий рівень оподаткування та військові позики. В арсеналі економіки війни були і такі традиційні засоби «економічної війни» як боротьба з торгівлею через блокади, які хоча і не мали вирішального значення для досягнення миру, але, можливо, прискорювали його досягнення [11, с.86].

Перша світова війна пред'явила принципово нові вимоги до економіки, вимагала мобілізації й підпорядкування інтересам

війни значної частини потенціалу та індустріальної могутності воюючих країн. У 1918 р. питома вага воєнного виробництва в усій промисловій продукції Німеччини складала 75%, Франції – стільки ж, Великобританії – 65%, США – 40%. Війна 1914–1918 рр. поклала початок формуванню нового типу організації військової економіки, зокрема через широке використання для випуску військової продукції виробничих потужностей цивільних галузей і підприємств, їх досвіду масового виробництва промислових товарів. В результаті переважна частина військової продукції випускалася приватними підприємствами. У ряді країн з'явилися нові приватні військово-промислові фірми. З того часу в країнах з ринковою економікою приватні компанії відіграють важливу роль у виробництві військової продукції [14, с.90].

Розглянемо невідповідність господарської системи передвоєнної економіки умовам розгортання війни. До Першої світової війни відмінності у ступені саморегулювання більш-менш модернізованих економік були мінімальними. Всі основні валюти конвертувалися. Грошові системи базувалися на системі золотого стандарту. Існувала система вільного руху капіталу. Капітал, що вивозився, як правило, мав товарне або золоте забезпечення. Світова економіка у 1913 р. була майже повністю дерегульованою. Система бюджетного і грошово-кредитного регулювання економіки практично була відсутньою, хоча у США безпосередньо перед Першою світовою війною почали виникати її елементи. Рівень бюджетного перерозподілу ВВП був дуже низький – в розвинених країнах в середньому близько 9% [6, с.8].

На перший погляд, високий ступінь саморегульованості світової економіки (і особливо економік розвинених країн в тому вигляді, який вони мали перед Першою світовою війною), – результат економічної і соціальної політики. Однак цей перший погляд є помилковим. Високий рівень саморегульованості розвинених економік перед Першою світовою війною був похідним, перш за все, від характеристик грошових систем, що обслуговували їх. Прив'язка банкотної маси до запасу золота (або золота і срібла) автоматично забезпечувала такий рівень саморегуляції економіки. Однак у «економіки золотого стандарту» були і недоліки. *По-перше*, грошовий обіг обслуговувався в

основному банкнотами і «чековими грошима». Будь-який розвиток подій, що істотно може підвищити, на думку Дж.М.Кейнса, «схильність до переваги ліквідності», створював загрозу стабільності грошового обігу [9, с.87–93]. І, відповідно, ставив під сумнів можливість самого функціонування «економіки золотого стандарту». *По-друге*, «економіка золотого стандарту» у зв'язку із властивостями її грошової бази не була спроможна забезпечувати масштабний перерозподіл фінансових і матеріальних ресурсів, пов'язаний з їх вилученням зі споживчого сектора.

В умовах збройного конфлікту ці властивості «економіки золотого стандарту» фактично спричинили відмову від системи грошового обігу, заснованої на принципі вільного розміну банкнот на золото. Цю політику стали проводити не тільки воюючі країни, а й частина нейтральних (в тому числі Аргентина, Бразилія, Швейцарія, Швеція, Данія, Норвегія) [4, с.28, 49, 268, 270]. Першочергова і явно виражена мета припинення державами розміну банкнот полягала у збереженні централізованого золотого запасу. Оскільки тривалості війни ніхто не передбачав і не очікував, це робилося в основному для того, щоб після закінчення війни можна було через нетривалий час повернутися до системи вільного розміну банкнот на золото. На практиці припинення розміну банкнот на золото (і взагалі деметалізація грошового обігу) створило можливість емісійного фінансування військових витрат.

Війна породила надзвичайні заходи фінансування військових потреб. Воюючі країни, за винятком Англії та США, намагалися не збільшувати прямі військові податки, а застосовувати непрямі методи фінансування. Широко використовувалися емісія паперових грошей, державні позики, інфляція як прихований податок, до якої вдавалися всі країни.

Війна та її наслідки призвели до відриву банкнот від золотого забезпечення. Банкноти трансформувалися в паперові гроші. В Англії паперово-грошова маса за роки війни збільшилася з 45,9 до 449,9 млн фунтів стерлінгів, тобто майже в 10 разів; в Німеччині за той же період – з 2,9 до 33,1 млрд марок – в 11 разів. Німецьку економіку вразила жорстока інфляція. В ході війни і в перші повоєнні роки курс марки по відношенню до долара багаторазово падав [1, с.275].

Разом з тим перехід до емісійного фінансування зробив неминучою монетарну інфляцію, що також мало місце практично в усіх воюючих європейських країнах. Емісійне накачування грошової сфери в воюючих країнах, породжуючи широкий попит в розмірах, що перевищував можливості його товарного забезпечення, автоматично створювало інфляцію попиту. Даний фактор відчутно вплинув на цінову ситуацію навіть в США, причому ще до того, як Америка стала воюючою стороною.

До Першої світової війни світова економіка не була інфляційною. Такою її зробила світова війна. Воюючі країни реагували на інфляцію введенням спочатку елементів контролю за цінами, а потім – практично всеосяжної системи твердих і регульованих цін. Зауважимо, що в США ще у 1887 р набула поширення практика контролю за цінами у сфері транспортних перевезень (і, перш за все, за цінами в сфері залізничних перевезень).

В процесі продовження війни сфера контролю за цінами розширювалася. Цьому сприяло також зростання дефіциту в різних галузях господарства, особливо дефіциту продовольства. До кінця війни сфера контролю за цінами розширилася в Німеччині, Австро-Угорщині, Франції та Англії до значних розмірів. Радикально змінилася і ситуація з фінансуванням державних витрат. Принцип збалансованості бюджету не виконувався. Величезних розмірів набуло фінансування бюджету за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. Війна була практично профінансована за рахунок внутрішніх позик та емісії (табл. 1).

Війна створила дисбаланс між експортом та імпортом продукції не безпосередньо військового призначення. Експорт її різко скоротився. У тому числі й за рахунок переведення промисловості та економіки на обслуговування військових потреб. У зв'язку з цим автоматично виникла потреба в регулюванні споживання стратегічно важливих видів сировини і матеріалів, причому в цьому списку дуже швидко виявилось і продовольство (спочатку – в Німеччині та Англії, потім – у Франції, Італії, Росії). У другій половині війни повсюдною стала практика нормування продовольства і регулювання виробництва продовольства, а також організація його примусових заготовок (продрозкладки) для потреб міст та армії.

Таблиця 1  
**Бюджетні доходи і військові витрати в період Першої світової війни (млрд дол., ціни 1913 р.)**

	Звичайні надходження	Позики у союзників	Внутрішні позики та емісія	Усього	Військові витрати
Антанта					
Англія	9,4	2,9	17,1	29,5	19,3
Франція	2,9	1,9	11,4	16,2	10,1
Росія	3,4	2,3	7,8	13,6	7,4
США	8,2	0,2	12,5	20,9	12,3
Німецький блок					
Німеччина	3,7	—	19,5	23,2	18,6
Її союзники	4,8	1,1	6,8	12,7	5,9

*Джерело:* Большая Советская Энциклопедия. – Т.12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. ред. Н.И. Бухарина. – М., 1928. – С. 259.

Поряд з регулюванням продовольчого ринку відбувався і контроль за цінами на основні категорії продовольчої продукції (перш за все, на зерно). Система закупівель зерна за твердими цінами (що не враховувала інтереси виробника) виникла в Росії ще до війни, і була збережена Тимчасовим Урядом (який кілька разів збільшував заготівельні ціни за час свого нетривалого існування у зв'язку із швидким інфляційним зростанням цін, що було викликано масованими емісійними вливаннями в економіку) [12, с.67].

Будь-яка війна знижує схильність приватного сектора воюючих держав до капіталовкладень, оскільки збільшує кон'юнктурні ризики і, перш за все, інвестиційні ризики. При цьому особливо ризикованими є капіталовкладення у військову промисловість. Якщо, наприклад, війна закінчується, а відповідні капіталовкладення були амортизовані за рахунок отриманого прибутку, вони свідомо стають для інвестора збитковими. Таким чином, чим більше держава вимагала капіталовкладень у військову промисловість, включаючи металургію та хімічну промисловість, тим вищими були військові ризики для приватних інвесторів, й тим меншою ставала їхня схильність до капіталовкладень у відповідні галузі. Вихід був один: інвестиційний тягар повинна була брати на себе держава – або за рахунок

прямого фінансування капіталовкладень приватних інвесторів, або шляхом будівництва відповідних державних підприємств. І воюючі держави використовували як першу, так і другу можливості.

Наприкінці війни всі воюючі держави, (за винятком США), створили велику державну воєнну промисловість (табл. 2). Внаслідок цього держава почала домінувати у виробництві сучасної технологічної продукції.

Таблиця 2

**Вплив військової кон'юнктури на динаміку чисельності працівників, зайнятих у державній військовій промисловості**  
(тис. осіб)

	1913 р.	1917–1918 рр.
Франція	24	220
Англія	15	300
США	5	100
Німеччина	40	210

*Джерело:* Большая Советская Энциклопедия. – Т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. ред. Н.И. Бухарина. – М., 1928. – С. 195, 197.

З табл. 2 видно, що Перша світова війна наочно показала вплив військової кон'юнктури на динаміку чисельності працівників, зайнятості у державній військовій промисловості, у військовому потенціалі держав, посилила увагу провідних країн до використання досягнень НТП у військовій справі, зокрема для розвитку озброєння і бойової техніки. З уроків цієї війни були зроблені висновки про те, що підготовка до неї повинна проводитися заздалегідь в мирний час. Розгортання ж військового виробництва без завчасної підготовки тягне за собою великі додаткові матеріальні та фінансові витрати.

Розглянемо стан інституційного базису економік країн Західної Європи і США в роки Першої світової війни після адаптації до військових умов. Основна і дуже важлива зміна в системі фінансового забезпечення функціонування господарської системи воюючих держав у роки Першої світової війни – це перехід до економіки державних позик. Організаційна структура управління фінансовою сферою не зазнала значних змін. Інакше було з організаційною структурою управління процесами,

що відбувалися у реальному секторі економіки (у сфері заготівель і торгівлі). Інституційний базис військової економіки був створений практично заново і включав наступні основні організаційні елементи:

– у *Німеччині*: систему так званих військово-сировинних акціонерних товариств; хлібний центр, який відав усіма запасами хліба, або орган державних заготівель і розподілу; міністерство продовольства, що виконувало розподільчі функції на базі картокової системи; центральне закупівельне товариство; систему управління імперськими залізницями; систему так званих Центрів з обліку (Abrechnungsstellen) і їм функціонально еквівалентні структури, що виконували функції розподілу замовлень і контролю за їх виконанням тощо [2, с.247, 254, 257–258]. Регулююча діяльність державно-монополістичних організацій розвивалася стихійно. Контролю з боку державно-монополістичного капіталу піддавалися транспорт, фінанси, сировинне постачання, зовнішня торгівля, постачання населення продовольством, робоча сила. При цьому в центрі уваги державної влади та монополістичних союзів знаходився розподіл сировини і продуктів харчування.

– в *Англії*: систему регулювання залізничних перевезень та контролю за ними; систему регулювання використання торгового флоту; Раду промисловості і торгівлі; міністерство продовольства; міністерство постачання; систему державного контролю над вугільною промисловістю; систему регулювання сільськогосподарського виробництва тощо [2, с.244, 249]. В Англії не було розгалуженої мережі державних уповноважених у кожному промисловому органі, як у Німеччині. Наглядові комітети в окремих галузях англійської промисловості були представницькими органами буржуазії, які й здійснювали зв'язок з державою. Ці організації можна розбити на три групи: а) асоціації фабрикантів та їх виконавчі комітети, які виступали як представницькі органи, а саме: комітет з вовни, комітет з льону, бавовняний комітет, комітет з контролю млинів тощо; б) консультативні комітети, створені державними органами для консультацій з питань торговельно-промислової діяльності; в) регульовані асоціації, що були провідниками державно-монополістичного контролю та діяли під загальним наглядом урядових органів.

– у США: управління військової промисловості та кілька галузевих управлінь (розподілу та виконання військових замовлень, з регулювання паливного господарства, ринку продовольства, робочої сили, транспорту тощо; Військове управління праці тощо) [13, с.381].

– у Франції: Національну економічну раду; Вищу залізничну раду; Державний банк [2, с.250]. Процес державно-монополістичного регулювання у Франції прийняв не такі жорсткі форми, як у Німеччині, але і тут бюрократичне регулювання розгорнулося дуже широко через нестачу продуктів харчування, чорних і кольорових металів, палива і робочої сили. Державно-монополістичні організації взяли під свій контроль роботу промисловості військового значення та заготівлю дефіцитної сировини, монополізувавши його імпорт. Державно-монополістичний капітал спрямував свою увагу і на сферу праці: переміщення робітників з одних підприємств в інші, повернення робочих з фронту, розподіл військовополонених для використання у виробництві, імпорт колоніальних робітників. Все це входило в компетенцію відповідних державно-монополістичних органів.

– у Росії: «Особливі наради», утворені у 1915 р., – з оборони, з палива, з перевезень і з продовольства [3, с.317, 377, 401, 422]. Чим довше тривала війна, тим більш впливовими ставали всі ці організації, і тим ширшою ставала сфера їхньої діяльності.

Окрім національних організацій, що займалися регулюванням економіки, країнами Антанти була створена система міжсоюзних комісій, які займалися питаннями постачання, зокрема Хлібний виконавчий комітет, Рада бойових припасів, Комітет сировини, Рада морських перевезень. Вони визначали свого роду рамки для роботи національних систем управління економікою, і, звичайно, впливали й на характер регулювання військової економіки.

Таким чином, війна автоматично створила ситуацію, коли ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу не забезпечувалося без доповнення системи ринкового регулювання економічних процесів системою їх адміністративного регулювання, а також без збільшення в економіці питомої ваги системи державного фінансового і нефінансового господарства. Саме з цієї причини Франція, Німеччина, Англія трансформували ліберальні ринкові економіки

у регульовані ринкові економіки ще у 1915 р., Росія – у 1916 р., США – 1917 р. [7, с.427].

У ситуації Першої світової війни альтернатива для більшості учасників війни виглядала наступним чином: або засобами адміністративного регулювання форсовано заповнювати дефіцит ефективності ринкового механізму, або миритися з військовою поразкою. І чим довше тривала війна, тим більший розвиток отримували ці процеси. Наявність великих ризиків, первинних – військових і політичних, і вторинних – економічних, під час війни мало за наслідок зниження ефективності ринкової координації економічних процесів і ринкового механізму аж до повного паралічу його дії в деяких сферах економіки, що мали важливе значення для ведення війни. Саме в цьому полягає першопричина того, що під час війни ринкове регулювання економічних процесів поступово витіснялося адміністративним, а інвестиції, вироблені за рахунок коштів держави як у приватні, так і в державні підприємства, витісняли інвестиції приватного сектора.

Перша світова війна призвела не тільки до поширення регульованого ринкового господарства: вже у 1914–1915 рр. відбулося різке зростання військової економіки. Війна прискорила тенденції до посилення ролі держави в господарському житті, далеко просунула процес формування системи регульованого капіталізму. Жорстка державна регламентація господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах була єдиною можливою умовою продовження війни. Тому до моменту її закінчення практично в усіх країнах склалася яскраво виражена *етатистська система господарських відносин* [8, с.499].

Залежно від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей національного укладу та соціально-економічних відносин ступінь, форми й методи етатизації в різних країнах були різними. Економіка більшості країн світу переживала потрясіння і нестабільність. Вони залежали від понесених втрат, перемоги чи поразки тієї чи іншої країни у війні, від міри мілітаризації та етатизації економіки в роки війни, від загального рівня соціально-економічного й політичного розвитку. Версальська угода (1919), за якою встановлювався «новий» політичний порядок, у цілому не знімала гострих європейських і світових су-

перечностей, а сприяла збереженню загальної тенденції до мілітаризації, підштовхувала переможені країни до нових намагань територіального й економічного переділу світу. Це пояснює причини збереження досить сильних елементів етатизму і в період стабілізації [10, с.278].

Насамкінець, двох-трьох років війни виявилось достатньо для формування змішаної (зі значним державним втручанням в сферу виробничої власності та фінансового управління) регульованої економіки як нового типу економіки в умовах високих кон'юнктурних ризиків і стійких дефіцитів. Обставини воєнного часу змусили воюючі держави різко збільшити ступінь втручання в економічні процеси. Крім безпосередньої мобілізації для потреб армії засобів інформації, транспорту, сільськогосподарського виробництва, багатьох промислових підприємств, активізувалася інвестиційна діяльність держави, розширилася практика централізованого планування, регулювання виробництва і трудових відносин. У стратегічно важливих галузях були ліквідовані або жорстко обмежені свобода вибору робочих місць, права профспілок на колективні форми протесту, регламентовані тривалість робочого дня та умови праці, рівень оплати. У міру затягування військових дій воюючі держави були змушені ввести обмеження на експортно-імпорتنі операції, на споживання сировини і стратегічних товарів. Споживання товарів населенням регулювалося за допомогою «твердих цін» і, часто, карткової системи.

На думку Нобелівського лауреата з економіки Пола Кругмана війна заганяє владу у борги. Він пояснив, чому війна не може принести користь економіці – вона просто не стимулює економічне зростання. У серпні цього року в своїй колонці в *New York Times* він ще раз підтвердив власну точку зору публікацією, приводом для написання якої стала війна в Україні. З його точки зору, навіть маленька і переможна війна не принесе вигоди для сучасної багатой країни. Держави в рамках світової економіки тісно пов'язані одна з одною. Будь-які збитки, яких буде завдано тому, хто програв, позначиться і на переможцеві. Війни, на думку Кругмана, відбуваються тому, що люди не розуміють цієї складної арифметики. Політики неправильно оцінюють тривалість воєн і намагаються отримати політичні вигоди, забуваючи про економічне зростання і добробут населення.

Зокрема військові витрати забирають ресурси, які можна було б витратити на споживання та інвестиції. Вони знижують багатство людей і призводять до розладу роботи ринків. Це ж стосується і війни: кошти, які уряд витратить на армію, можуть піти в інші сектори економіки. Щоб фінансувати війну уряду доведеться збільшувати податки, робити позики на ринку або скорочувати інші видатки. Все це негативно впливає на розвиток економіки, наприклад, скорочення соціальних витрат або зростання податкового навантаження скорочують споживання.

Отже, військове виробництво в роки Першої світової війни і утримання збройних сил з економічної точки зору представляють непродуктивну розтрату частини суспільного продукту. Військове виробництво, розширюючись за рахунок цивільного, знижує темпи зростання останнього. Чим вищою є частка військових витрат в національному доході, тим нижчими темпами зростає промислове виробництво в економіці.

**Висновки.** У роки Першої світової війни відбулися докорінні зміни в способах економічного забезпечення збройної боротьби. Ця війна призвела до формування принципово нового типу військової економіки, зокрема, показала вирішальну роль промисловості в задоволенні військових потреб. Його метою є задоволення військових замовлень, яким слід віддавати перевагу перед потребами цивільного населення. Тому попит, який пред'являється цивільним сектором у воєнний час, повинен бути значно скорочений за рахунок зниження норм споживання для населення, тобто за рахунок зниження життєвого рівня народу, а також через вилучення значної частини предметів споживання, наявних у домашньому господарстві, торгівлі і промисловості, або, нарешті, за рахунок припинення і відстрочки громадських робіт з будівництва будівель, затримки додаткових капіталовкладень, припинення ремонтних робіт тощо.

Таким чином, Перша світова війна засвідчила, що ефективне функціонування економіки з урахуванням специфічних умов воєнного часу, не могло бути забезпечене системою ринкового регулювання економічних процесів, а потребувало заходів адміністративного регулювання. Держава почала справляти не тільки законодавчий вплив на економічну сферу, а й все більшою мірою виступала у ролі самостійного господарського суб'єкта, а також безпосереднього регулятора економічних

відносин. Однак система великомасштабного державного регулювання в період Першої світової війни відображала лише специфіку військової кон'юнктури. Вона не спиралася на якісні зрушення в організації ринкової інфраструктури і носила «надзвичайний», тимчасовий характер. Трести і концерни зберігали можливість монопольного ціноутворення. Бюрократія найчастіше лише переймалася монопольною боротьбою за державні замовлення. Після закінчення війни виникли передумови для відмови від державного регулювання і повернення до колишньої моделі монополістичної конкуренції.

1. Бартенев С.А. Экономическая история / С.А. Бартенев. – М. : Экономистъ, 2003. – 456 с.
2. Большая Советская Энциклопедия т. 12: ВОДЕН-ВОЛХОВСТРОЙ / Под общ. Ред. Н.И. Бухарина. – М. : 1928. – 832 с.
3. Букшпан Я.М. Военно-хозяйственная политика. Формы и органы регулирования народного хозяйства за время мировой войны 1914–1918 гг. / Я.М. Букшпан. – М. : Государственное издательство, 1929. – 541 с.
4. Валюты стран мира: Справочник / под ред. С.М. Борисова, Г.П. Рыбалко, О.В. Можайскова. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 383 с.
5. Виноградов В.Н. Ещё раз о новых подходах к истории первой мировой войны / В.Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 66–67.
6. Государство в меняющемся мире (1997). Всемирный банк. Отчет о мировом развитии. – 1997. Краткое содержание // Вопросы экономики. – №7. – С. 4–34.
7. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. / [С.В. Степаненко, В.М. Фещенко, С.Н. Антонюк, Н.О. Тимочко] ; за ред. проф. С.В. Степаненка. – К. : КНЕУ, 2010. – 743 с.
8. История мировой экономики : учебник для вузов / Под ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 727 с.
9. Кейнс Дж.М. Трактат про грошову реформу. Загальна теорія зайнятості, процента та грошей : реф.-дайдж. / укл. Фещенко В.М. – К. : АУБ, 1999.
10. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія : навч. посіб. / П.М. Леоненко, П.І. Юхименко. – К. : Знання-Прес 2004. – 570 с.
11. Логінов М.М. Філософія війни: історико-економічні аспекти / В.М. Лавриненко, М.М. Логінов // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Науковий збірник 3–4, 2015. – С. 82–87.

12. Логінов М.М. Вплив Першої світової війни на господарську систему провідних країн Західної Європи / В.М. Лавриненко, М.М. Логінов // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Науковий збірник 2, 2014. – С. 65–70.
13. Тимошина Т.М. Экономическая история зарубежных стран : учеб. пособие / Под ред. проф. М.Н. Чепурина. – М. : Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. – 496 с.
14. Трансформация военной экономики: XX – начало XXI века / Р.А. Фармазян, В.В. Борисов ; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. – М. : Наука, 2006. – 343 с.
15. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну / Г.И. Шигалин. – М. : Воениздат, 1956. – 332 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Bartenev S.A. Ekonomicheskaya istoriya / S.A. Bartenev. – М. : Ekonomist", 2003. – 456 s. [in Russian]
2. Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya t. 12: VODEN-VOLKhOVSTROI / Pod obshch. Red. N.I. Bukharina. – М. : 1928. – 832 s. [in Russian]
3. Bukshpan Ya.M. Voenno-khozyaistvennaya politika. Formy i organy regulirovaniya narodnogo khozyaistva za vremya mirovoi voiny 1914–1918 gg. / Ya.M. Bukshpan. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1929. – 541 s. [in Russian]
4. Valyuty stran mira: Spravochnik / pod red. S.M. Borisova, G.P. Rybalko, O.V. Mozhaiskova. – 5-e izd., pererab. i dop. – М. : Finansy i statistika, 1987. – 383 s. [in Russian]
5. Vinogradov V.N. Eshche raz o novykh podkhodakh k istorii pervoi mirovoi voiny / V.N. Vinogradov // Novaya i noveishaya istoriya. – 1995. – № 5. – S. 66–67. [in Russian]
6. Gosudarstvo v menyayushchemsya mire (1997). Vsemimyi bank. Otchet o mirovom razvitii. – 1997. Kratkoe soderzhanie // Voprosy ekonomiki. – №7. – S. 4–34. [in Russian]
7. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoi' dumky: navch. posib. / [S.V. Stepanenko, V.M. Feshhenko, S.N. Antonjuk, N.O. Tymochko] ; za red. prof. S.V. Stepanenka. – K. : KNEU, 2010. – 743 s. [in Ukrainian]
8. Istorija mirovoj jekonomiki : uchebnik dlja vuzov / Pod red. G.B. Poljaka, A.N. Markovoj. – М. : JuNITI, 1999. – 727 s. [in Russian]

9. Kejns Dzh.M. Traktat pro groshovu reformu. Zagal'na teorija zajnjatosti, procenta ta groshej : ref.-dajdzh. / ukl. Feshhenko V.M. – K. : AUB, 1999. [in Russian]
10. Leonenko P.M., Juhymenko P.I. Ekonomichna istorija : navch. posib. / P.M. Leonenko, P.I. Juhymenko. – K. : Znannja-Pres 2004. – 570 s. [in Ukrainian]
11. Loginov M.M. Filosofija vijny: istoryko-ekonomichni aspekty / V.M. Lavrynenko, M.M. Loginov // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny. – Naukovyj zbirnyk 3–4, 2015. – S. 82–87. [in Ukrainian]
12. Loginov M.M. Vplyv Pershoi' svitovoi' vijny na gospodars'ku systemu providnyh krai'n Zahidnoi' Jevropy / V.M. Lavrynenko, M.M. Loginov // Visnyk Akademii' praci i social'nyh vidnosyn Federacii' profspilok Ukrai'ny. – Naukovyj zbirnyk 2, 2014. – S. 65–70. [in Ukrainian]
13. Timoshina T.M. Jekonomicheskaja istorija zarubezhnyh stran : Ucheb. posobie / Pod red. prof. M.N. Chepurina. – M. : Jurid. dom «Justicinform», 2000. – 496 s. [in Russian]
14. Transformacija voennoj zkonomiki: XX – nachalo XXI veka / R.A. Faramazjan, V.V. Borisov ; In-t mirovoj jekonomiki i mezhdunar. otnoshenij RAN. – M. : Nauka, 2006. – 343 s. [in Russian]
15. Shigalin G.I. Voennaja jekonomika v pervuju mirovuju vojnu / G.I. Shigalin. – M. : Voenizdat, 1956. – 332 s. [in Russian]

Одержано 11.10.2016 р.

### ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА РОЗВИТКУ ІНФРАСТРУКТУРИ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ (XIX – початок XX ст.)

*У статті розкрито особливості формування інфраструктури підприємництва в Україні під впливом політики урядової підтримки. З'ясовано роль митно-тарифного протекціонізму, компенсаційної політики та нормативно-правових механізмів у розвитку промислово-торгівельної, банківсько-фінансової та транспортної інфраструктури. Обґрунтовано специфіку становлення та функціонування нових елементів підприємницького середовища за активної взаємодії держави й бізнес-сектору на історичному етапі формування ринкової економіки.*

**Ключові слова:** економічна історія України, політика державної підтримки, митно-тарифний протекціонізм, підприємництво, інфраструктура підприємництва, промислово-торгівельні інститути.

**Постановка проблеми.** Посилення дестабілізаційних тенденцій розвитку економіки України на сучасному етапі вимагає пошуку нових підходів до розширення діалогу держави та бізнесу. На сьогодні важливим чинником подолання кризових явищ є подальша інтеграція вітчизняних підприємств до міжнародного бізнес-середовища, яка неможлива без активної урядової підтримки, насамперед, через вдосконалення нормативно-правового забезпечення, впровадження системи інноваційних та інвестиційних стимулів, реалізацію низки сприятливих фінансово-економічних заходів. Одним із ключових завдань держави щодо підтримки розвитку підприємництва на сьогодні є пошук оптимальних напрямків подальшої розбудови ефективно-ринкової інфраструктури, яка за сучасних інтернаціональних та глобальних умов розвитку бізнесу сприятиме капіталізації активів і раціоналізації використання капіталу, мінімізації ризиків підприємницької діяльності та становленню «здорового» конкурентного середовища, підвищенню рівня інноваційно-



го розвитку ділового сектору тощо. При цьому, досить важливо обрати конструктивні механізми партнерства держави та бізнесу, реалізація яких забезпечить посилення ділової активності суб'єктів господарювання, подальший розвиток підприємницького потенціалу та підвищення якості вітчизняного бізнес-середовища.

Для вирішення означеної проблеми доволі цінним може виявитися аналіз історичної практики інституційної взаємодії держави та бізнесу, адже від самих витоків розвитку вітчизняного підприємництва як ринкового інституту держава відіграла одну із ключових ролей у формуванні ділового сектору, проте результати такого втручання були не завжди однозначними. Зокрема, з цієї точки зору, досить цікавим видається період ХІХ – початку ХХ ст., коли вплив держави на формування ділового сектору, з одного боку, сприяв розвитку диверсифікованої та розгалуженої бізнес-інфраструктури, тим самим, зумовивши нарощування кількісних показників діяльності вітчизняних підприємств, а з іншого – деформацію підприємницького середовища та в цілому нагромадження суперечностей економічного розвитку.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Фактологічні та теоретико-методологічні основи розроблення проблематики ринкової трансформації господарства України в історико-економічному аспекті закладено фундаментальними дослідженнями К.Воблого, М.Грушевського, І.Гуржій, П.Ляценка, О.Нестеренка, О.Оглоблина, М.Туган-Барановського. Зі здобуттям Україною державної незалежності питання впливу імперських реформ другої половини ХІХ ст. на господарство України та ролі внутрішніх чинників економічного розвитку стали предметом аналізу відомих вчених сучасності С.Злупка, П.Леоненка, Е.Лортикяна, В.Фещенко та ін. Упродовж останніх десяти років ретроспектива розвитку підприємництва в Україні стала однією з ключових тем, що висвітлюються на сторінках періодичного фахового видання «Історія народного господарства та економічної думки України» (статті О.Вербової, О.Сайкевича, А.Маслова, І.Хромова, О.Ходченко та ін.).

На сьогодні активну розробку окремих історико-економічних аспектів генези вітчизняного підприємництва у своїх працях здійснюють Н.Горін [5], О.Корніяка [10], О.Кудласевич [11],

Т.Лазанська, Н.Терентьева, В.Шевченко, Р.Шиханов, Т.Гончарук, О.Донік, Т.Ігнатєва, Л.Левченко та ін. У контексті дослідження змісту та історичних тенденцій еволюції ринкових інститутів в Україні представлена ретроспектива формування підприємницького середовища в колективній монографії відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» [6]. Проблема фінансового забезпечення розвитку підприємництва розкрита у публікаціях В.Небрат [12]; вплив урядової політики на становлення та еволюцію корпоративних форм підприємництва висвітлений у працях Н.Супрун [19; 20]; зміст і наслідки політики протекціонізму для модернізації господарства України розглянуто в низці праць автора статті [3; 20].

Разом з тим, проблематика розвитку підприємницького середовища в Україні на етапі ринково-індустріальних перетворень є недостатньо розробленою, зокрема, суттєвого наукового посилення потребує вивчення історичної еволюції підприємницької інфраструктури з точки зору впливу на даний процес регуляторних заходів держави.

**Мета статті** полягає у виявленні характерних особливостей та історичних тенденцій процесу становлення й еволюції інфраструктури підприємництва в Україні під впливом політики урядової підтримки.

**Основні результати дослідження.** Значним поштовхом для ринково-індустріальних трансформацій українського господарства та зміни соціально-економічних відносин стала економічна політика Російської імперії, до складу якої на початку ХІХ ст. входила більша частина українських земель. Це виявилось у поступовому формуванні підприємницького середовища, а саме: становленні класу промислово-торгівельної буржуазії та розвитку ринкової інфраструктури економіки. Подальший перехід уряду до політики жорсткого торговельного протекціонізму хоч і не мав суттєвого впливу на динаміку зовнішньої торгівлі, проте разом із заходами компенсаційної політики створив сприятливі умови для розбудови вітчизняної промисловості та розвитку торговельної діяльності. Як наслідок, відбулася поступова інтеграція вітчизняного підприємництва в загальноєвропейське бізнес-середовище і, навпаки, проникнення іноземних інвестицій у вітчизняне господарство, нагромадження приватного торговельного капіталу, формування внутріш-

нього ринку тощо. Все це стало як передумовою, так й безпосереднім чинником формування в країні відповідного бізнес-сектору та розвитку підприємницької інфраструктури.

Основними суб'єктами посередницької діяльності у комерційній сфері до середини XIX ст. стають торговельні компанії та торговельно-транспортні товариства. У 1807 р. урядом Російської імперії було видано Маніфест «Про дарування купецтву нових вигід та переваг та нові способи розширення й посилення торговельних підприємств», який на законодавчому рівні створив підґрунтя для розвитку асоціативного підприємництва у формі «повного товариства» та «товариства на вірі». Прийнятий законодавчий акт хоч і не мав вирішального впливу на інтенсивність становлення такого роду суб'єктів промислово-торговельної діяльності, проте, все-таки, помітними є певні зрушення. Зокрема, до Маніфесту в Російській імперії нараховувалося близько десяти торговельних компаній, після видання законодавчого акту протягом двадцяти років було створено ще п'ятнадцять, при цьому на території України основними з них були Страхове товариство Феодосії, Одеська компанія для страхування суден та товарів, Південно-Західна суднохідна компанія, Кримська винна компанія, Одеська компанія штучних мінеральних вод тощо.

Торговельні компанії, дома та товариства залишаються важливим елементом промислово-торговельної інфраструктури й у другій половині XIX ст. Зокрема, із 28 торговельних товариств, що діяли в Російській імперії, в Україні було створено сім. Основними з них були Торговельно-промислове товариство Белліно і Комерель (Одеса), Товариство чайної торгівлі і складів «Василь Клімушин» (Київ), Товариство чайної торгівлі і складів «Брати К. та С. Попови» (Харків), Харківська акціонерна компанія по торгівлі вовною (Харків) [1, с.7–66].

До кінця XIX ст. на території України формується ціла мережа торговельних товариств та компаній, при цьому помітною стає чітка товарна спеціалізація та галузева обмеженість їхньої діяльності. Зокрема, лідерами за товарними оборотами у сфері т. зв. «колоніальної» та винної торгівлі були торговельне товариство «Брати Єлисеєви» з відділенням у Києві, торговельна компанія «Наступник Олексія Губіна, А. Кузнецов і К» з конторами в Одесі, Києві, Харкові, «Торговий дім М.А. Жевержеєв і

син» (Харків); у сфері продажу технічних та металевих виробів (у тому числі ювелірних виробів) – товариство торгівлі залізними та іншими металевими виробами «В.Г. Пономарьов та П.П. Рижов» (Харків, Миколаїв), торговий дім «Йосиф Абрамович Маршак» (Київ), акціонерне товариство «Брати К. і А. Вюрглер» (Київ), торговий дім «Еміль Вюрглер і К» (Катеринослав), торговий дім «М.О. Шретер» (Одеса); у сфері торгівлі галантерейними та мануфактурними товарами – товариство мануфактур «Ісаак Шварцман» (Київ), торговельно-промислове товариство «Наступники В.Т. Пташнікова» (Одеса) тощо.

Торговельні товариства, дома та компанії відігравали ключову роль у стимулюванні розвитку промислово-торговельного підприємництва. Основне їхнє завдання та призначення полягало у сприянні торгівлі, пароплавному та торговельному сполученні вітчизняних портів з іноземними торговельними центрами. Крім того, такі товариства подекуди ставали механізмом лобювання крупними підприємцями своїх інтересів щодо митно-тарифної політики як західно-європейського, так й азіатського напрямів. Зокрема, таким чином були задоволені інтереси комерсантів щодо підвищення ставок імпортного мита на цукор (1856 р.), локомотиви (1877 р.), будівельні матеріали та паперову масу (1886 р.), аміак та аміачні солі (1887 р.), а також затверджені дозволи на безмитний імпорт чавуну й заліза (1861 р.) та солі для содових заводів (1867 р.), відміни внутрішнього акцизу на сіль (1880 р.). Результатом клопотання торговельних та промислових товариств стало зниження у 1861 р. митних ставок на ввезення окремих сільськогосподарських інструментів, встановлення імпортного мита на сільськогосподарські машини у 1874 р., підвищення ввізних мит на вовну та хліб у 1885 р.

Поряд із асоціативним підприємництвом під впливом сприятливої політики урядового покровительства поступового розвитку набувала й біржова справа, а товарні біржі стали невід'ємним суб'єктом посередницької діяльності у сфері зовнішньої торгівлі: тут здійснювалася гуртова купівля-продаж товарів, страхування суден, операції з іноземними векселями тощо. Впродовж першої половини XIX ст. у Російській імперії було створено 21 біржу, при цьому основні з них діяли на території України та до кінця XIX ст. набули чіткого спеціалізованого ха-

рактеру [3, с.151]. Зокрема, хлібні біржі функціонували в Бердянську, Катеринославі, Миколаєві, Одесі; з продажу лісоматеріалу – в Києві, Кременчуку, Маріуполі; кам'яновугільна в Харкові; загальні товарні біржі – в Херсоні, Феодосії тощо.

Одним із лідерів біржової торгівлі на території Російської імперії була Київська біржа (1865 р.), утворена за активної підтримки російського уряду безпосередньо в особі М.Бунге: за клопотанням купецького товариства міністр фінансів виділив з казни на влаштуванні біржі субсидію у розмірі 28 тис. руб [5, с.55]. Крім Київської, велику роль в обслуговуванні експорту вітчизняного хліба відгравала Одеська біржа, створена за ініціативи відповідних купецьких груп. Для підтримки діяльності біржі було постановлено стягувати 1/30 коп. з пуда при завантажуванні хліба на експорт. В інтересах розвитку торгівлі, промисловості та річкового судноплавства під егідою уряду була відкрита Катеринославська біржа (1907 р.).

З початку XIX ст. на біржах здійснювалася торгівля переважно промисловою та сільськогосподарською продукцією, проте починаючи з 20–30-х років XIX ст. тут почали проводитися операції з купівлі-продажу корпоративних цінних паперів. До кінця XIX ст. відбувся поступовий поділ бірж на спеціалізовані товарні (хлібна, вовняна, яєчна, лісова тощо) та фондові. Діяльність вітчизняних бірж була організована за європейським зразком, а сама біржа мала досить розгалужену структуру: біржові товариства та комітети, арбітражні комісії, біржові та корабельні маклери, біржові аукціоністи та нотаріуси, спеціалісти з браку та біржові експерти тощо.

Стрімкий розвиток підприємницького сектору сприяв появі низки промислово-торговельних організацій – своєрідних дорадчих органів, скерованих на клопотання щодо реалізації інтересів промислово-торговельного класу (торгові палати, промислово-торговельні з'їзди та союзи). Одні з таких організацій формувалися з метою захисту професійних або класових інтересів, інші групувалися навколо окремого району чи регіону. Зокрема, серед тих організацій, що на кінець XIX ст. мали найбільший вплив на території України, слід вказати такі: З'їзди гірничих промисловців півдня Росії (Харків), Всеросійське товариство цукрозаводчиків (Київ), Одеське товариство фабрикантів і заводчиків, З'їзди судовласників, З'їзди мукомелів тощо.

Мета діяльності таких промислово-торговельних структур зводилася до таких дій: представництво інтересів промисловості та торгівлі перед владними органами; сприяння виникненню місцевих громадських та професійних закладів торгівлі та промислів; влаштування конкурсів, виставок, випробувальних станцій, музеїв тощо; акумулювання статистичної інформації та створення періодичних видань [5, с.62]. Крім союзів та з'їздів важливу роль у стимулюванні розвитку зовнішньої торгівлі відгравали торгові палати, серед яких найвпливовішою була Російсько-англійська торгова палата, створена у 1908 р. з метою сприяння економічному зближенню Російської імперії та Великобританії на ґрунті посилення торговельних взаємозв'язків.

Інтенсифікація промислово-торговельної взаємодії зумовила появу на території Російської імперії низки новітніх підприємницьких структур західноєвропейського зразка, таких як довідкове бюро про кредитоспроможність, адресне бюро, контори оголошень. Зокрема, основним завданням довідкового бюро про кредитоспроможність був збір всієї доступної інформації щодо солідності того чи іншого комерсанта та торговця, на основі чого робився висновок про його ліквідність. На території Російської імперії діяло німецьке довідкове бюро «Інститут В.Шимельпфенг», діяльність якого активізувалася після підписання німецько-російського торговельного договору 1893 р. Окрім основного відділення у Санкт-Петербурзі було відкрито контори в Москві, Ризі, Варшаві та Одесі.

Контори оголошень наприкінці XIX ст. почали відігравати роль посередників у міжнародних торговельних відносинах та були чимось на зразок сучасного рекламного агентства. Основною формою рекламування вітчизняного чи іноземного товару на той час були публікації в столичній чи місцевій пресі. Монопольні права у сфері реалізації промислово-торговельних оголошень на території Російської імперії належали «Центральній конторі оголошень Л. і Є. Метцль і К». Після відкриття представництва у столичних центрах у 1878 р. окремі відділення було організовано у Києві, Одесі та інших містах. Крім того, дана організація була одним із лідерів на міжнародному ринку, маючи свої представництва в Нью-Йорку, Бостоні, Берліні, Парижі, Варшаві.

Пожвавлення промислово-торговельної діяльності сприяло розвитку страхової справи. Переважаючи більшість страхових компаній як державної, так й приватної форми власності забезпечували такі види страхування: життя, від вогню та транспортне (морське та річкове). На території України велику роль у здійсненні страхування торговельних операцій мали акціонерні та взаємні страхові товариства, створені під егідою представників промислово-торговельної буржуазії та державних діячів. В українських губерніях діяли представництва Першого російського страхового товариства (1827 р.), Друге російське товариство страхування від вогню (1835 р.), Російське товариство страхування капіталів та доходів «Життя» (1835 р.), Російське транспортне та страхове товариство (1844 р.), страхова компанія «Надія» (1847 р.), страхова компанія «Саламандра» (1847 р.). Покровителями розвитку страхової справи виступали вихідці із дворянства та заможного купецтва, зокрема, граф Петровський, граф Бенкендорф, граф Строганов, граф Мордвінов, барон Штігліц та інші.

З початку XIX ст. на території України розвинулося портове господарство та була сформована розгалужена митна інфраструктура. Центрами розвитку портового господарства стали чорноморсько-азовські порти. Велику роль у розвитку даного елемента інфраструктури підприємництва відіграла урядова підтримка, яка реалізовувалася як у формі прямих імпорتنих санкцій, так й різного роду митно-тарифних платежів (ластовий, гербовий, лоцманський, карантинний). Високі ставки імпорتنих мит та митно-тарифні збори склали одне із основних джерел фінансування діяльності портової системи. Зокрема, пожвавленню торгівлі та торговельної інфраструктури Одеси значною мірою сприяли пільги та привілеї, які надавалися місту з боку уряду. Так, ще у 1795 р. уряд надав усім поселенцям Одеси пільги щодо сплати всі податків та повинностей на 10 років, у 1802 р. це право було подовжене ще на 25 років; на початку XIX ст. було постановлено передавати 1/5 частину усіх митних зборів на облаштування благоустрою міста; у 1817 р. Одесі було надано право «порто-франко» (свобода від експортно-імпорتنих митних тарифів), що сприяло суттєвому зростанню зовнішньоторговельного обороту та швидкому розвитку

промислово-торговельної інфраструктури чорноморського регіону [5, с.74].

Взагалі, сфера торговельного мореплавства та суднобудування була однією із найбільш протегованих з боку уряду. Зокрема, з метою сприяння торговельному мореплавству протягом XIX ст. було проведено низку мотиваційних заходів: в перші десятиліття XIX ст. дворянам та купцям усіх гільдій було дозволено будувати торговельні судна; відмінено положення щодо щорічного придбання свідоцтва на торговельні судна, натомість постановлено здійснювати засвідчення раз в шість років (у 20-х роках XIX ст. відмінено взагалі); здійснювалося навігаційне преміювання купців, що проводили торговельні операції за кордоном за участю російських суден – премія призначалася на вісім років і за плавання в Чорному та Середземному морі була найбільшою (15 та 20 коп. за ласт відповідно); здешевлення плати за відпуск державного лісу; у 1805 р. було виділено 100 тис. руб для кредитування чорноморських судовласників під заставу нерухомості та поручительство, у 1809 р. з тією ж метою було виділено 30 тис. руб для Азовського моря; в 1840–1850-х роках вітчизняним суднобудівникам було дозволено без сплати тарифу імпортувати канатні мотузки, ланцюги, якорі; відкрито низку училищ торговельного мореплавства, навігаційних шкіл, матроських цехів, зокрема, до середини XIX ст. у південних губерніях України налічувалося не менше 17 міських та 65 сільських матроських товариств; підданям Російської імперії була дарована пільга на сплату футового та кріпосного мита на десять років, дрібні судна були звільнені від сплати якорного, ластового та інших зборів; ліквідовано формальності при видачі корабельних документів (для отримання права здійснення мореплавства під прапором Російської імперії потрібно було пройти не менше 16 інстанцій) [8, с.138, 142, 170].

Результатом державної підтримки стало суттєве нарощування суднообігу в чорноморсько-азовських портах. Так, за 25 років (1824–1849 рр.) інтенсивність судноплавства в портах Чорного та Азовського морів досягла 76268 кораблів (в середньому в рік – 3049), що склало 28,4% від загального показника по імперії, у 1848–1850 рр. – близько 40%, у 1851–1853 рр. –

43% [12, с.141–142; 14, с.276]. У другій половині XIX ст. суттєво зріс суднообіг по закордонному плаванню (табл. 1).

Таблиця 1

## Рух торговельних суден по закордонному плаванню

Назва порту	1850	1860	1870	1880	1890
Одеса	801	1191	1632	1093	1193
Миколаїв	117	–	165	264	306
Євпаторія	26	396	57	80	115
Феодосія	91	212	35	17	30
Севастополь	–	161	41	147	226
Керч	89	255	234	138	114
Бердянськ	86	342	777	257	242
Маріуполь	60	170	348	40	124

*Джерело:* Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавства: Министерство Финансов: Высочайше учрежденная Комиссия по вопросу о мерах поощрения русского торгового мореходства и судостроения: Приложение: Материалы для статистики русского торгового мореплавства. – СПб., 1895. – С. 11–17.

Наприкінці XIX ст. майже 40% (1131 судно) вітрильних та 70% (249 суден) парових суден Російської імперії належали судновласникам чорноморсько-азовського регіону [16, с.389, 391]. При цьому найбільшими судновласниками були Російське товариство пароплавства та торгівлі (75 суден), Добровільний флот (12 суден), Російське транспортне та страхове товариство (10 суден), Товариство Азовського пароплавства (8 суден), Руське товариство вивізної торгівлі (7 суден), Пароплавство Карапатницьких (7 суден), товариство «Ф.Грагеров та Н.Розенфельд» (4 судна), приватні одноосібні судновласники такі, як І.Гринштейн, А.Флорентіно, М.Барбаті, Ф.Кроче, М.Дмитрієв та інші.

З одного боку, Кримська війна, яка стала чинником скорочення обсягів морської торгівлі в чорноморсько-азовському басейні, з іншого, політика помірною протекціонізму, за якою була знижена величина митного обкладання імпортованих товарів, сприяли розвитку митної інфраструктури на сухопутних кордонах. Митна інфраструктура включала різного роду митно-

пропускні пункти, які за своїм призначенням поділялися на певні групи, а саме: головні складські митниці, митниці I, II та III класу, митні застави, перехідні пункти [17, с.41]. Найбільш широкі права мали головні та митниці I класу, куди дозволялося привозити всі незаборонені тарифом імпортовані товари. Через митниці II та III класу дозволено пропускати товари, що не обкладаються митом, не потребують таврування, але підлягають обандеролюванню. До митних застав можуть привозитися лише товари, що не обкладаються митом, а з тих, що підлягають оподаткування, – лише хліб та борошно.

Поряд із митною та портовою інфраструктурою за підтримки уряду на території України розвинулося складське господарство. Зокрема, законодавчим актом 1802 р. уряд дозволив приватним особам створювати товарні склади, проте на практиці суттєвого зростання кількості амбарів не спостерігалось. Зрозуміло, що причиною була низька інтенсивність торговельних операцій, зумовлена як відсутністю відповідного ринкового підґрунтя, так й жорсткою протекціоністською політикою кінця XVIII ст. Протягом XIX ст. у даній сфері відбуваються певні зрушення, однак найбільш інтенсивний розвиток складського господарства припадає на 80–90-і роки XIX ст. Це було зумовлене розвитком зовнішньої й внутрішньої торгівлі, ярмаркової діяльності, розбудовою широкої транспортної мережі, сприятливою законодавчою політикою уряду (видання Положення «Про товарні склади»). Найбільш масштабними товарно-складськими підприємствами, утвореними на основі вище зазначеного законодавчого акту, були акціонерне товариство «Московські товарні склади» та Російське страхове та транспортне товариство, які відкривали свої склади та контори по всій Російській імперії.

Важливим елементом промислово-торгівельної інфраструктури, що набув значного розвитку за підтримки уряду в XIX ст., були ярмарки. Ярмарки відображали особливості культурно-економічної діяльності країни, виступали своєрідним барометром інтенсивності розвитку промислового сектору та так званім «торговельним реактивом». У першій половині XIX ст. українські, насамперед, харківські (Хрещенська, Успенська, Покровська, Троїцька), полтавські (Іллінська), чернігівські ярмарки відігравали важливу роль у розвитку внутрішньої торгівлі імпе-

рії, перевершуючи за обсягом продажів майже всі головні торговельні центри імперії, крім Нижньгородської ярмарки. Найбільші ярмарки були центрами розвитку вітчизняного підприємництва, де відбувалася співпраця вітчизняних виробників з гуртовими (подекуди іноземними) покупцями. Переважна більшість українських ярмарок була змішаного типу, тобто тут відбувалася торгівля різнорідними товарами: мануфактурними виробами, галантереєю, сільськогосподарським інвентарем, великою рогатою худобою, кіньми, вовною, необробленою шкірою, гончарними виробами тощо [7, с.43]. У той же час, важливу роль у стимулюванні торговельних операцій відгравали спеціалізовані ярмарки: Каховська вовняна ярмарка, Бахмутська та Павлоградська вовняні ярмарки, Вознесенська та Новочеркаська ярмарки з продажу худоби, Білоцерківська ярмарка з продажу шкіри, Житомирська та Рівненська ярмарки по збуту хмелю.

У 1842 р. торговельний оборот лише на харківських ярмарках складав 20,5 млн руб, у 1846 р. – 25,1 млн руб, при цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва (головним чином, мануфактурні вироби) і лише 10% імпортованих товарів [14, с.73]. Тенденції розвитку ярмаркової торгівлі у другій половині XIX ст. неоднозначні (табл. 2). Найбільшими оборотами ярмаркова торгівля відзначалася у третій чверті XIX ст., проте до кінця XIX ст. ярмарки почали втрачати своє першочергове значення як форми товарообміну. Поява низки торговельних товариств та кооперативів сприяла зниженню інтересу до ярмаркової торгівлі з боку крупних гуртових покупців та експортерів. Ярмарки стали механізмом розподілу внутрішньо-торговельних потоків та користувалися попитом переважно з боку сільського населення. Не останню роль у цьому процесі поряд із реорганізацією виробництва, транспорту та обміну, відіграв урядовий протекціонізм [21, с.245].

Певне зростання ярмаркового товарообороту відбувається на початку XX ст., зокрема, у 1908–1910 рр. на українські ярмарки було завезено та реалізовано продукції на суму 70 млн руб (майже 30% від загального обороту на російських ярмарках) [1, с.33, 50, 141, 212]. Суттєво зросла й сама кількість крупних та дрібних селянських ярмарків, зокрема, на початок XX ст. лише в Харківській губернії їх налічувалося близько 890

[7, с.43]. Ця тенденція пояснюється стрімким розвитком вітчизняної промисловості та може бути підтверджена тим фактом, що у переліку ярмаркової продукції більше 50% припадало на товари мануфактур.

Таблиця 2

**Торговельний оборот на українських ярмарках у другій половині XIX ст.**

Назва ярмарки	Місце проведення	Торговельний оборот, млн руб	
		1868–1872 рр.	1895 р.
Хрещенська	Харків	8,5	14,0
Троїцька		2,9	1,8
Успенська		2,5	2,5
Покровська		5,3	5,3
Ільїнська	Полтава	15,0	1,4
Маслянська	Ромни	3,0	0,4
Вознесенська		2,2	–
Олександрівська		3,6	0,3
Всього		43,0	26,0

*Джерело:* Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 425 с.

У цей період, як і в першій половині XIX ст., лідируючі позиції за обсягами товарообороту займали харківські ярмарки: Троїцька, Хрещенська та Успенська. Троїцька ярмарка була головним центром торгівлі вовною, інші реалізовували переважно бавовняні та бавовняно-паперові вироби. Домінуючі позиції у торгівлі зберігали й київські ярмарки, зокрема, Стрітенська, де не лише реалізовувалася роздрібна торгівля, але й укладалися крупні гуртові угоди на реалізацію різних груп товарів: хліба, спирту, насіння, металів, кам'яного вугілля, солі, лісу, завдяки чому торгівля на тут набувала біржового характеру. Вагома роль належала ярмаркам півдня України, зокрема, Троїцькій (Кривий Ріг), Макіївській (Макіївка), які були основними центрами продажу великої рогатої худоби, хліба, вина; Петропавлівській ярмарці Подільської губернії, де реалізовувалася

велика кількість мануфактурної та галантерейної продукції, а також худоби; Іллінській ярмарці Полтавської губернії, що спеціалізувалася на продажу коней, виробів зі шкіри, овчини, готового взуття.

На початку ХХ ст. великі українські ярмарки перетворилися на своєрідні бізнес-центри, де проводилися зібрання та з'їзди акціонерів-промисловців, приймалися рішення щодо створення та ліквідації підприємств, товариств тощо. До кінця ХІХ – початку ХХ ст. ярмаркова торгівля трансформувалася в напрямі розвитку західноєвропейських форм торгівлі – за зразками, каталогами та записами, при цьому сам товар або взагалі не потрапляв на ярмарок, або був присутній в дуже обмеженій кількості (в демонстративних цілях). Такі форми укладання торговельних операцій були характерні для київських, подільських та волинських ярмарок. Зокрема, відома Київська контрактова ярмарка більшою мірою була схожа на біржу, де за зразками та записами укладалися великі торговельні угоди на цукор, пшеницю, спирт, вовну, кам'яне вугілля, сіль, лісові матеріали, машини тощо [7, с.48].

Поряд із ярмарками важливим елементом промислово-торговельної інфраструктури у ХІХ ст. стали виставки, участь в яких стимулювалася урядом шляхом видачі певних грошових премій та винагород, звільненням від сплати торговельного та акцизного збору, врученням престижних відзнак (медалей, орденів, дозволу на використання гербового знаку на вивісках та виробках тощо). Перша в Російській імперії виставка була організована урядом за прикладом Німеччини та Франції у 1829 р. у Санкт-Петербурзі. Далі з інтервалом у чотири роки виставки влаштовувалися у Москві, Варшаві та Санкт-Петербурзі. Уряд створював умови для участі вітчизняного виробника й у міжнародних виставках, зокрема, у Лондоні, Відні, Парижі, Філадельфії, Антверпені, Копенгагені, Чикаго, що сприяло налагодженню вигідних міжнародних зв'язків з постачальниками та розширенню ринків збуту вітчизняної продукції. Уже в 1851 р. на Лондонській виставці було презентовано близько 370 вітчизняних експонента [5, с.75]. На території України під егідою уряду влаштовувалися виставки сільськогосподарської продукції, зокрема, перша з таких була проведена у 1842 р. в Одесі.

Важливим елементом підприємницького середовища була банківсько-фінансова інфраструктура, яка виконувала посередницьку та обслуговуючу функцію по відношенню до промислово-торговельної сфери. З метою сприяння розвитку промислово-торговельного сектору та фінансової підтримки виходу вітчизняних підприємців на іноземні ринки відповідним маніфестом у 1817 р. було прийняте рішення про створення Державного комерційного банку з відділеннями у Києві, Харкові та Полтаві. Дана фінансова установа приймала депозитні вклади та видавала позики лише під товари вітчизняного виробництва. Державний комерційний банк здійснював кредитування не всіх категорій підприємців, а надавав позики переважно заможним купцям та власникам торговельних домів. Практично до середини ХІХ ст. банківсько-кредитна система Російської імперії мала «державно-суспільну основу організації та продворянську патерналістсько-благодійну спрямованість діяльності» [3, с.146]. Цьому сприяла й жорстка протекціоністська політика: високі ставки імпортного мита та значна кількість заборонених до ввезення і вивезення товарів перешкоджали притоку до країни іноземної валюти, тим самим гальмуючи процес формування приватного фінансового сектору. Трансформація вітчизняного банківсько-кредитного сектору почалася з 50-х років ХІХ ст. та була пов'язана з низкою ліберальних економічних реформ, насамперед, зниженням інтенсивності протекціоністського захисту внутрішнього ринку.

Завдяки тому, що уряд надав право приватним підприємцям створювати кредитні установи, починаючи з другої половини ХІХ ст. кількість банківсько-кредитних організацій стала швидко зростати. Поступово розвинулася мережа станових банків (селянських, торговельних, кустарно-промислових), державних та громадських ощадних кас, міських ломбардів тощо. Протягом 1860–1870-х років на території України було відкрито низку комерційних банків корпоративного типу з метою обслуговування як внутрішньо-торговельних, так й експортно-імпортних операцій: Київський приватний комерційний банк (1868 р.), Південно-Руський промисловий банк (1871 р.), Катеринославський комерційний банк (1872 р.), Одеський обліковий банк (1879 р.), Одеський купецький банк (1912 р.) [1, с.16–77]. Такого роду організації сприяли розвитку торговельної справи

та забезпечували підтримку діяльності комерційних підприємств, опосередковували транспортні операції тощо. На початку ХХ ст. на території України сформувалася розгалужена мережа банківських структур, що безпосередньо обслуговували промислово-торговельну сферу (табл. 3).

Таблиця 3

**Кількість торговельно-промислових банків в Україні  
(початок ХХ ст.)**

Губернії України	Кількість комерційних банків
Волинська	8
Катеринославська	17
Київська	21
Подільська	10
Полтавська	9
Таврійська	21
Харківська	11
Херсонська	31
Чернігівська	1

*Джерело:* Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов // Министерство торговли и промышленности. Отдел торговли. – СПб., 1912. – С. 584–598.

При цьому найбільша кількість банків зосереджувалася в провідних торговельних центрах та портових зонах: Київ, Одеса, Миколаїв, Харків, Херсон, Сімферополь, Феодосія тощо. Означена мережа представлена як суто українськими банками (Київський приватний комерційний банк, Одеський обліковий банк), так й представництвами відомих російських банків (Агентство Російського для внутрішньої торгівлі банку, Сполученого банку, Азовсько-Донського комерційного банку, Російського торгово-промислового та комерційного банку тощо).

Як елемент промислово-торговельної інфраструктури слід розглядати й банкірські дома та контори, які відігравали таку ж роль в економіці, що й комерційні банки, проводячи ті ж самі операції лише в менш значних обсягах. Розвитку такого типу суб'єктів господарювання сприяв уряд, насамперед, засобами законодавчої політики (видання 1889 р. «Правил діяльності банкірських домів»). Найвпливовішими серед тих, що діяли на

території України, були банкірські дома «І.В. Юнкер і К», «Е.М. Мейер і К», «Лампе і К», «Г. Лисин», «М. Ашкеназі» тощо. Банкірські дома налагоджували тісну співпрацю з великомасштабними промислово-торговельними підприємствами та землевласниками українських губерній, що сприяло поступовому зрощенню фінансового та промислово-торговельного капіталу. Розвиток банківсько-кредитних установ характеризувався появою низки товариств взаємного кредитування, зокрема, в Харкові (1963 р.), Одесі, Києві (1868 р.).

Головною перешкодою на шляху розвитку підприємництва у промислово-торговельній галузі була відсутність належної транспортної інфраструктури. Починаючи з початку ХІХ ст. уряд Російської імперії почав проводити низку заходів щодо ліквідації відсталості транспортної сфери країни, насамперед, щодо розвитку водного транспорту та залізничного будівництва. Зокрема, у другій половині ХІХ ст. по всій території Російської імперії було розгорнуте масштабне залізничного будівництва, що створювало нові умови для розвитку продуктивних сил країни. Українські території у цій сфері були серед лідерів, зокрема, під кінець ХІХ ст. загальна довжина мережі залізниць становила одну п'яту всієї залізничної мережі Російської імперії [7, с.620]. В Україні будівництво залізниць опосередковували створені іноземцями такі акціонерні компанії: Товариство Донецької залізниці, Товариство Києво-Воронежської залізниці, Товариство Курсько-Харківсько-Азовської залізниці, Товариство Фастівської залізниці, Товариство Південно-західних залізниць.

Поряд із залізничним будівництвом за урядової підтримки було розвинене внутрішньо-імперське водне сполучення. Дніпровський басейн за значимістю був другим в імперії, поступаючись місцем лише Волзькому басейну. Уже в 1909 р. Дніпровським басейном було транспортовано 174 тис. пуд. лісу, 54 тис. пуд. хліба, 2 тис. пуд. цукру, 2,5 тис. пуд. кам'яного вугілля, майже 5 тис. пуд. солі. У 1884 р. кількість непарових суден тут складала 959, у 1895 р. – 844 непарових та 174 парових, у 1906 р. – 1182 непарових та 228 парових. Транспортні канали було налагоджено й на р. Південний Буг, зокрема, у 1884 р. суднообіг тут складав 766 непарових суден, 65 пароплавів, у 1895 р. – відповідно 1033 та 131, у 1906 р. – 1036 та 154 [18, с.17].



Із 41 транспортної компанії (переважно пароплавні товариства та суднохідні компанії) на українській території діяло шість, а саме: Друге пароплавне товариство по Дніпру та його притоках (Київ), Товариство пароплавства по Дону, Чорному та Азовському морі (Санкт-Петербург), Товариство чорноморсько-дунайського пароплавства (Одеса) [1, с.67–158]. Серед найбільших власників річкових пароплавів на території України були: одесько-херсонське товариство «І.А. Коваленко та Р.Р. Вебетер» (12 суден), одеський підприємець Д.Ратнер (6 суден), Російське товариство пароплавства та торгівлі (16 суден), Акціонерне товариство пароплавства по Дніпру та його притоках (65 суден) [17, с.560]. Налагоджена транспортна інфраструктура поряд із банківсько-фінансовим сектором виступала потужним чинником пришвидшення розвитку промислово-торговельного підприємництва та в цілому модернізації регіону.

Важливою складовою промислово-торговельної інфраструктури слід розглядати мережу закладів підготовки спеціалістів у галузі комерції, банківської справи, економічної організації промислового виробництва [6, с.265–266]. Суттєвої уваги розвитку комерційної освіти уряд не приділяв практично до кінця XIX ст., а тому більшість з таких інститутів виникла у середовищі купецтва та була пов'язана з успадкуванням «справи» або передачею практичних навик під час служби. Суттєве пожвавлення розвитку інституту комерційної освіти відбувається після прийняття урядом у 1896 р. положення «Про комерційні навчальні заклади», згідно з яким право на відкриття різного роду закладів торговельної освіти надавалося не лише громадським та торговельним організаціям, але й окремим приватним особам. Наслідком прийняття даного законодавчого акту стало формування мережі комерційних закладів: комерційні училища та інститути, торгові школи, комерційні та бухгалтерські курси нового типу, торгові класи тощо. Крім того, по всій Російській імперії один за одним почали виникати товариства сприяння поширенню комерційної освіти, перші з яких на території України виникли у Києві, Харкові, Одесі. Зокрема, за рівнем впливовості вирізняється Опікунське товариство поширення комерційних знань, утворене в Києві за ініціативи професора Київського університету Св. Володимира М.Довнар-Запольського [6, с.266]. Фінансувалася діяльність таких товариств коштами вітчизняних меценатів

та окремими підприємницькими структурами. Зокрема, Київське товариство поширення комерційної освіти підтримували М.Дегтерьов, С.Могилевцев, Н.Терещенко, Я.Бернер та інші; Харківське комерційне училище Імператора Олександра III – Товариство взаємного кредиту, Харківський земельний банк.

**Висновки.** Формування підприємницької інфраструктури в Україні в XIX – на початку XX ст. відбувалося на основі державної підтримки під впливом так званого «зовнішнього демонстраційного ефекту». Стимульована заходами урядової політики заступництва (митно-тарифний протекціонізм, компенсаційні та кредитні заходи, нормативно-правове забезпечення) інтеграція вітчизняного підприємництва в зовнішнє бізнес-середовище та зворотне проникнення іноземного капіталу в економіку українських земель сприяли організаційному оформленню підприємницьких відносин у напрямку запозичення західноєвропейських інфраструктурних елементів та впровадження ринкових інституційних форм у торговельно-посередницькій, ярмарково-виставковій, банківсько-фінансовій, біржовій, страховій діяльності тощо.

Наслідком гіпертрофованого втручання держави у господарську діяльність стала поява розгалуженої мережі посередницьких організацій, які обслуговували ділові операції, сприяючи інтенсифікації підприємництва, спрощенню бізнес-процедур, нарощуванню масштабів промислово-торговельної діяльності, реалізації інтересів фінансово-промислових груп тощо. У той же час, аналіз підприємницької інфраструктури, розвиненої на території України, свідчить про те, що переважна більшість таких посередницьких структур (торговельних компаній, транспортних товариств, бірж, комерційних банків та банківських контор, страхових компаній тощо) були представництвами та філіями великих російських та іноземних компаній. Їхні власники контролювали основну частку ділових операцій та грошових потоків на території України. Таким чином, промислово-торговельна, банківсько-фінансова та транспортна інфраструктура, сформована під впливом політики державної підтримки, стала механізмом перетворення території України у плацдарм для реалізації іноземних та російських бізнес-інтересів.

1. Акционерное дело в России : в 3 т. – Т.2. – Вып. 1–3. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – 728 с.
2. Акционерное дело в России : в 3 т. – Т.2. – Вып. 6–7. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. – 496 с.
3. Боднарчук Т.Л. Соціально-економічні наслідки політики протекціонізму для господарства України (кінець XIX – початок XX ст.) / Т.Л. Боднарчук // Український соціум. – 2013. – № 4. – С. 113–127.
4. Верещагин А.С. История российского предпринимательства: от истоков до начала XX века / А.С. Верещагин, Р.Х. Хайртдинов. – Уфа : Из-во УГНТУ, 2009. – 245 с.
5. Горін Н.О. Етапи промислового перевороту в Україні: роль зовнішніх чинників (1840–1890-ті роки) / Н.О. Горін // Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. – Вип. 43. – 2009. – С. 55–70.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.] ; за ред. канд. екон. наук В.В. Небрат ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – Т. 1. – К., 2012. – 332 с.
7. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій]. НАН України. Інститут історії України. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т.1. – 696 с.
8. Исторический обзор правительственных мероприятий для развития русского торгового мореплавства : Министерство Финансов: Высочайше учрежденная Коммисия по вопросу о мерах поощрения русского торгового мореходства и судостроения. – СПб., 1895. – 412 с.
9. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле / И. Канделаки. – СПб., 1914. – 60.
10. Корніяка О.В. Роль банківської системи у становленні та розвитку вітчизняного фондового ринку в кінці XIX – на початку XX ст.) / О.В. Корніяка // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 43. – К., 2009. – С. 83–90.
11. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва : монографія / О.М. Кудласевич; ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». – К., 2014. – 256 с.
12. Небрат В.В. Генезис финансовых институтов как основа рыночных преобразований: историко-экономический анализ / В.В. Небрат. // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: економічна. – Вип. 37–2. – Донецьк : ДонНТУ, 2009. – С. 43–48.

13. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн.1. – СПб., 1851. – 276 с.
14. Сборник статистических сведений о России, издаваемый Статистическим отделением Императорского русского географического общества : в 3 кн. – Кн.2. – СПб., 1854. – 322 с.
15. Семенов А.В. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины семнадцатого столетия по 1858 год : в 3 т. / А.В. Семенов. – Т.3. – СПб., 1859. – 535 с.
16. Спасский П.Х. История торговли и промышленности в России : в 3 т. / П.Х. Спасский. – СПб., 1910. – Т.1. – 272 с.
17. Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов // Министерство торговли и промышленности. Отдел торговли. – СПб., 1912. – 735 с.
18. Спасский П.Х. История торговли и промышленности в России : в 3 т. / П.Х. Спасский. – СПб., 1913. – Т.2. – Вип. 8. – 40 с.
19. Супрун Н.А. Інституційні детермінанти становлення вітчизняної моделі корпоративного управління / Н. Супрун // Ефективна економіка. – 2009. – Вип. 3. – [Електронне видання]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=73>
20. Супрун Н.А. Вплив політики протекціонізму на розвиток господарства України (XIX – початок XX ст.) / Н.А. Супрун, Т.Л. Боднарчук // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 46. – К., 2013. – С.129–143.
21. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке / М. Туган-Барановский. – Москва, 1922. – 429 с.
22. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи / Министерство финансов, Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1896. – 636 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Aktsionerное delo v Rossii : v 3 t. – Т.2. – Вып. 1–3. – SPb. : Тип. М.М. Stasyulevicha, 1897. – 728 s. [in Russian]
2. Aktsionerное delo v Rossii : v 3 t. – Т.2. – Вып. 6–7. – SPb. : Тип. М.М. Stasyulevicha, 1899. – 496 s. [in Russian]
3. Bodnarchuk T.L. Social'no-ekonomichni naslidky polityky protekcionizmu dlja gospodarstva Ukrai'ny (kinec' XIX – pochatok XX st.) /

- T.L. Bodnarchuk // *Ukrai'ns'kyj socium*. – 2013. – № 4. – S. 113–127. [in Ukrainian]
4. Vereshhagin A.S. Istorija rossijskogo predprinimatel'stva: ot istokov do nachala XX veka / A.S. Vereshhagin, R.H. Hajrtdinov. – Ufa : Iz-vo UGNTU, 2009. – 245 s. [in Russian]
  5. Gorin N.O. Etapy promyslovogo perevorotu v Ukrai'ni: rol' zovnishnih chynnykiv (1840–1890-ti roky) / N.O. Gorin // *Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny: zb. nauk. prac'*. – Vyp. 43. – 2009. – S. 55–70. [in Ukrainian]
  6. Evolucija rynkovyh instytutiv v Ukrai'ni : monografija : u 2 ch. / [V.V. Nebrat, N.A. Suprun ta in.] ; za red. kand. ekon. nauk V.V. Nebrat ; NAN Ukrai'ny ; In-t ekon. ta prognozuv. – T. 1. – K., 2012. – 332 s. [in Ukrainian]
  7. Ekonomichna istorija Ukrai'ny: Istoryko-ekonomichne doslidzhennja : v 2 t. / [red. rada: V.M. Lytvyn (golova), G.V. Borjak, V.M. Gejec' ta in.; vidp. red. V.A. Smolij]. NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny. – K. : Nika-Centr, 2011. – T.1. – 696 s. [in Ukrainian]
  8. Istoricheskii obzor pravitel'stvennykh meropriyatii dlya razvitiya russkogo torgovogo moreplavstva : Ministerstvo Finansov: Vysochaishe uchrezhdennaya Kommisiya po voprosu o merakh pooshchreniya russkogo torgovogo morekhodstva i sudostroeniya. – SPb., 1895. – 412 s. [in Russian]
  9. Kandelaki I. Rol' yarmarok v russkoi torgovle / I. Kandelaki. – SPb., 1914. – 60. [in Russian]
  10. Kornijaka O.V. Rol' bankivs'koi' systemy u stanovlenni ta rozvytku vitchyznanogo fondovogo rynku v kinci XIX – na pochatku XX st.) / O.V. Kornijaka // *Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny : zb. nauk. prac'*. – Vyp. 43. – K., 2009. – S. 83–90. [in Ukrainian]
  11. Kudlasevych O.M. Ukrai'ns'ki dzherela teorii' pidpryjemnyctva : monografija / O.M. Kudlasevych; DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrai'ny». – K., 2014. – 256 c. [in Ukrainian]
  12. Nebrat V.V. Genezis finansovykh institutov kak osnova rynochnykh preobrazovanii: istoriko-ekonomicheskii analiz / V.V. Nebrat. // *Naukovi pratsi Donets'kogo natsional'nogo tekhnichnogo universitetu. Seriya: ekonomichna*. – Vip. 37–2. – Donets'k : DonNTU, 2009. – S. 43–48. [in Russian]
  13. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn.1. – SPb., 1851. – 276 s. [in Russian]

14. Sbornik statisticheskikh svedenii o Rossii, izdavaemyi Statisticheskim otdeleniem Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva : v 3 kn. – Kn.2. – SPb., 1854. – 322 s. [in Russian]
15. Semenov A.V. Izuchenie istoricheskikh svedenii o rossiiskoi vneshnei torgovle i promyshlennosti s poloviny semnadtsatogo stoletiya po 1858 god : v 3 t. / A.V. Semenov. – T.3. – SPb., 1859. – 535 s. [in Russian]
16. Spasskii P.Kh. Istorija torgovli i promyshlennosti v Rossii : v 3 t. / P.Kh. Spasskii. – SPb., 1910. – T.1. – 272 s. [in Russian]
17. Spravochnaya kniga po torgovo-promyshlennoi chasti dlya imperatorskikh rossiiskikh konsulov // Ministerstvo torgovli i promyshlennosti. Otdel torgovli. – SPb., 1912. – 735 s. [in Russian]
18. Spasskii P.Kh. Istorija torgovli i promyshlennosti v Rossii : v 3 t. / P.Kh. Spasskii. – SPb., 1913. – T.2. – Vip. 8. – 40 s. [in Russian]
19. Suprun N.A. Instyucijni determinanty stanovlennja vitchyznjanoi' modeli korporatyvnogo upravlinnja / N. Suprun // *Efektivna ekonomika*. – 2009. – Vyp. 3. – [Elektronne vydannja]. – Rezhym dostupu: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=73> [in Ukrainian]
20. Suprun N.A. Vplyv polityky protekcionizmu na rozvytok gospodarstva Ukrai'ny (XIX – pochatok XX st.) / N.A. Suprun, T.L. Bodnarchuk // *Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny : zb. nauk. prac'*. – Vyp. 46. – K., 2013. – S.129–143. [in Ukrainian]
21. Tugan-Baranovskii M. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem. Istoricheskoe razvitie russkoi fabriki v XIX veke / M. Tugan-Baranovskii. – Moskva, 1922. – 429 s. [in Russian]
22. Fabrichno-zavodskaya promyshlennost' i torgovlya Rossii: s prilozheniem obshchei karty fabrichno-zavodskoi promyshlennosti Rossiiskoi imperii / Ministerstvo finansov, Departament torgovki i manufaktur. – SPb., 1896. – 636 s. [in Russian]

*Одержано 14.09.2016 р.*

## КООПЕРАТИВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ

*У статті проаналізовано структуру та динаміку приватнопідприємницьких форм господарювання в Україні у період непу, виявлено їхній вплив на розвиток вітчизняної економіки та підвищення добробуту населення.*

**Ключові слова:** підприємництво, підприємці, приватнопідприємницькі господарства, кооперативи, кооперація, кооперативне виробництво, приватна торгівля.

**Постановка проблеми.** В умовах розробки та впровадження нової моделі економіки України, що передбачає розвиток малого та середнього бізнесу, зниження впливу на економіку фінансово-промислових груп (деолігархізацію), часто озвучуються загрози щодо втрати потужностей великих підприємств та неспроможності дрібних форм господарювання суттєво вплинути на економічний розвиток країни. У зв'язку з цим актуалізується дослідження історичного досвіду запровадження нової економічної політики 1921 р., яка відкрила широкі можливості для розгортання приватної ініціативи, створила передумови для формування та розвитку підприємницької діяльності різних груп населення. І найголовніше те, що приватнопідприємницькі форми господарювання продемонстрували свою дієздатність та ефективність у подоланні глибокої економічної кризи.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** В умовах незалежної України вітчизняними істориками та економістами була опублікована значна кількість ґрунтовних праць з історії та теорії непу. Крім того, більшість вчених, досліджуючи окремі питання розвитку підприємницької діяльності в українському суспільстві, також не оминали цей період. Серед них О.Вербова, О.Кудласевич, В.Небрат, А.Пантелеймоненко, Н.Супрун, В.Фещенко, П.Юхименко та інші. Проте додаткового

акценту потребує дослідження підприємництва як форми інноваційної економічної діяльності та чинника економічного розвитку у період непу.

**Метою статті** є історико-економічний аналіз структури та динаміки підприємницьких форм господарювання в Україні у період непу, а також оцінка їх впливу на зміцнення конкурентоспроможності вітчизняної економіки та підвищення добробуту населення.

**Основна частина.** Відродження приватнопідприємницьких форм господарювання у радянський період стало можливим завдяки усвідомленню більшовицькою владою руйнівних наслідків політики воєнного комунізму та запровадженню нового економічного курсу, започаткованого Х з'їздом РКП(б) у березні 1921 р. Хоча насправді «в цій «новій економічній політиці» не було нічого нового. Це був просто замаскований відступ до старої, зруйнованої воєнним комунізмом системи капіталістичного виробництва й обміну», – писав М.Сціборський [16, с.60]. Проте більшовики, не визнаючи власних помилок і не відступаючи від радянської ідеології, декларували тимчасовий характер непу, а його основною метою вважали максимальне використання економічних можливостей приватного капіталу в процесі соціалістичного будівництва.

Разом з тим, послаблення державного тиску та часткове відновлення ринкового механізму господарювання в період непу (введення продподатку, допущення вільної роздрібною торгівлі, дозвіл на оренду засобів виробництва, у тому числі землі, сільськогосподарської техніки, переробних підприємств, дрібних фабрик та заводів, тощо) сприяли відродженню приватної власності, активному розвитку приватної торгівлі та підприємництва в Україні. Адже новостворені умови оптимально активізували потенційні можливості менталітету українця – насамперед його прагнення до нормальних господарських відносин з державою, працелюбність, господарський індивідуалізм, ініціативність та підприємливість, ощадливість, прагнення до особистої свободи й добробуту, намагання підвищити культуру землеробства, навички самоорганізації, самодопомоги та участі в усіх видах кооперації.

Реалізувати потенціал приватної ініціативи для виходу із глибокої економічної кризи, що виникла внаслідок воєн та влас-

ної нищівної політики, радянська влада вирішила не випадково. Адже підприємство, хоч і було оголошено поза законом, функціонувало у тіншовому режимі навіть в умовах воєнного комунізму, демонструючи успішність та незламність. Так, існування приватної торгівлі підтверджують дані про те, що «...в 1918–1919 рр. із усього хліба, борошна та крупи, що споживалися міським населенням, більше половини доставлялось не Наркомпродом, а мішочниками» [12, с.61]. Своєю чергою селянське господарство забезпечувала сільськогосподарським реманентом не державна промисловість, а місцеві ремісники (столярі, ковалі тощо).

З метою розвитку приватної торгівлі РНК УСРР 19 квітня 1921 р. легалізувала вільний обмін, купівлю і продаж сільськогосподарських і промислових товарів не тільки для підприємств та об'єднань, а й для окремих громадян [15]. Масовому поширенню приватних торговельних установ сприяла інструкція «Про порядок видачі дозволу на право торгівлі й організації пунктів обміну» від 14 червня 1921 р. та «Тимчасове положення про приватну торгівлю продуктами ремісничої і фабричної промисловості, сільського господарства» від 12 липня 1921 р., ухвалені Колегією НКВС УСРР. Уже в першому півріччі 1922/1923 рр. частка приватного торгового капіталу домінувала в загальному товарообігу УСРР (63,8 %) [17, с.96], а на кінець 1922/1923 рр. активність приватних підприємців у торговельній галузі дозволила відновити 51,8% довоєнної торгівлі. Її присутність у 1926 р. удвічі перевищувала довоєнний рівень [9, с.215]. Разом з тим, недержавна торгівля відіграла визначну роль у формуванні внутрішнього ринку споживчих товарів. Так, роздрібно-гуртова приватна торгівля охопила 94,7% мануфактури, 89,4% металовиробів, 80,7% канцтоварів, 75,5% будматеріалів і лісу, 71,7% тютюнових виробів [19, с.6–7] тощо. Задовольняючи споживчий ринок українських міст та сіл, приватні заклади торгівлі виконували важливу соціальну функцію, адже завдяки їхній діяльності нівелювався торговий голод на ринку.

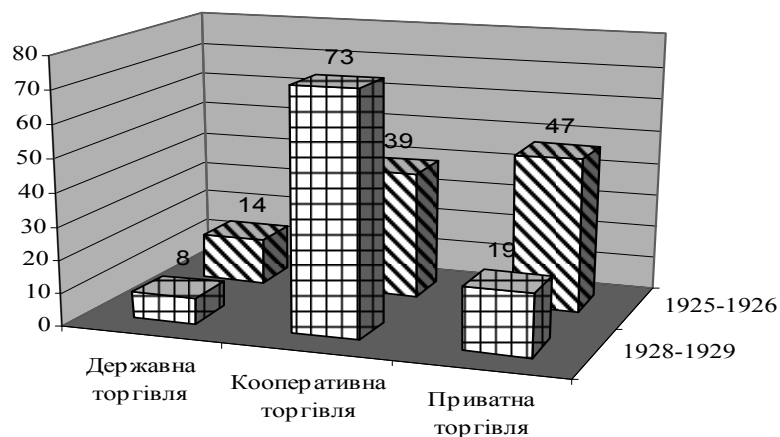
На цьому етапі держава була зацікавлена у розвитку приватного капіталу, який потрібен їй був ще й у ролі посередника в сфері збуту промислової продукції, бо вона не мала налагодженої й розгалуженої торговельної мережі (у 1924 р. недержавні заклади торгівлі закупили у трестів 14,7% їхньої продукції

[18, с.10]). Таким чином, держава використовувала організаційно-господарські можливості приватних підприємств, їхній технічний апарат, мобілізовані кошти, підприємницьку активність населення для забезпечення споживчого ринку, проте так і не оцінила належним чином важливості цих самобутніх соціальних інститутів підприємницької діяльності.

Від самого початку більшовики намагались узяти під контроль приватно-торговий капітал, розробляючи його класифікацію по розрядах, здійснюючи статистичні обстеження та реєстрацію, намагаючись знизити ринкові ціни шляхом планового постачання приватникам товарів через синдикати та трести, надаючи державні кредити, обтяжуючи їх високими податками, монополізуючи оптову торгівлю, проте приватні торговці прагнули самодостатності та автономності. Уже на XIII партійному з'їзді від 31 травня 1924 р. прихильники більшовицької ідеології вбачали «пряму загрозу у вигляді ринку ще нерозвиненого, але уже в більшій мірі захопленого приватною торгівлею», а єдиним виходом із цієї ситуації проголосили «здійснення задачі витіснення приватного торгового апарату і заміщення його державною торгівлею та кооперацією» [11, с.4]. Через примусове одержавлення торгівлі визначилась тенденція до ліквідації її приватного сектору не тільки у гуртовому, а й у роздрібно-товарообігу (рис. 1 [3, с.294]). Наркомвнутторгу, заснованому 1 квітня 1921 р. пленумом ЦК, була доручена «регламентація всієї внутрішньої торгівлі», встановлення твердих цін та «спостереження за їх реальним здійсненням» [11, с.6].

Якщо функції гуртової торгівлі загалом взяла на себе держава, то роздрібною торгівлею дозволено було займатись кооперативам. Найбільш привабливою для держави у цьому плані була споживча кооперація як специфічна форма кооперативних організацій, що об'єднували сільське та міське населення для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану. Адже, незважаючи на те, що споживчі кооперативи завдяки Декрету «Про споживчу кооперацію» від 7.04.1921 р. отримали певну самостійність, залучали до товарообігу дрібних сільськогосподарських товаровиробників, створювали кооперативні хлібопекарні, заклади громадського харчування, займались культурно-просвітницькою роботою, надавали соціальну допомогу своїм

членам, відроджували експорт, проте вони залишались під особливим контролем та опікою держави.



**Рис. 1. Структура товарообігу в роздрібній торгівлі України в 1925–1929 рр., %**

Наркомпрод виділив «особливий фонд, що мав бути тим капіталом, на який кооперація розпочинала вільний крамообмін» [2, с.47]. Оскільки успіхи цього виду кооперації були незначні, з'явився Декрет «Про порядок притягнення споживчої кооперації органами держави до виконання крамообмінних та заготовчих операцій» від 26.10.1921 р., завдяки чому споживчі кооперативи набували позачергового значення в купівельно-збутових операціях держави. Проте й це не виправдало покладених на неї надій. Споживчі кооперативи так і не змогли у повній мірі стати приватнопідприємницькими структурами, адже вони не були самостійними та самодостатніми організаціями. Брак власних коштів (у 1923/1924 рр. у державно-кооперативній мережі позичені кошти у 2–3 рази перевищували суму власних [14, с.269]) сприяв їх підпорядкуванню державним структурам.

Незначний розвиток підприємницької ініціативи у межах споживчої кооперації пояснив вітчизняний професор В. Коваль, відзначаючи, що «...кооперація, яка називалась українською, була кооперацією селянина. Нечисленна і неміцна для більшо-

виків міська, головним чином, пролетарська кооперація українською названа не може бути. Це були скоріше інтернаціональні осередки на території України, які в кооперативному русі грали незначну роль» [8, с.56]. Цей висновок підтверджений теорією і практикою. Українська кооперація ментально була переважно кооперацією селян, оскільки саме вони складали стійкий і життєздатний клас дрібних товаровиробників-підприємців, а фундаментом для них було індивідуальне самостійне господарство на власній землі. Зрозуміло, що незаможним селянам, які в переважній більшості не мали робочої худоби, не засівали поля, здавали землю в оренду, наймитували, брали в оренду засоби виробництва за частку врожаю чи відробітки, не потрібна була кооперація, адже уклад їхнього життя був натурально-споживацький. Незаможними селянами безуспішно опікувалась держава, проте вони ніяк не впливали на підвищення ефективності селянського господарства, їх не можна зарахувати до числа приватних підприємців.

Приватними товарно-підприємницькими господарствами були господарства середняків та заможних селян, які мали робочу та продуктивну худобу, засівали значні площі полів, орендували селянську землю, товарність їхніх господарств неупинно зростала. Заможних селян було небагато. Господарства, що сіяли більше 16 дес. на двір, у 1922 р. становили 0,3%, а у 1925 р. – 1,4% [12, с.82]. У 1927 р. заможні селяни налічували до 4%, тоді як середняки – 65,6% [6, с.86]. Практично це були селяни-фермери, які займались землеробством, скотарством, садівництвом, переробкою сільськогосподарської продукції. Основний цикл сільськогосподарських робіт виконувався за рахунок власної робочої сили, хоча могли залучатись і наймані працівники. Завдяки їх підприємницькій ініціативі вдалось стабілізувати економіку країни, збалансувати її галузі, забезпечити розширене відтворення сільського господарства, наповнити державний бюджет. За ефективністю господарювання середняки поступались заможним селянам, не витримували конкуренції, тому саме для них найбільш вигідною була сільськогосподарська кооперація. Користуючись її перевагами, сільські виробники «...не тільки збільшують міць своїх власних, індивідуальних, самостійних господарств, але роблять їх вищою, з

економічного і технологічного боку, господарчою формою сучасного хліборобства» [8, с.55].

Тому й не дивно, що нова економічна політика сприяла активному розвитку вітчизняної сільськогосподарської кооперації завдяки її відокремленню від споживчої (Декрет від 13.04.1921 про відміну поширеного в Україні декрету «Про споживчі комуни» від 20.03.1919, Декрети «Про сільськогосподарську кооперацію» від 16.08.1921, 26.10.1921). Послаблення регламентуючих функцій держави спричинило відновлення госпрозрахункових відносин, основоположних принципів добровільності членства та демократичного самоврядування в кооперативах, які об'єднали підприємливих селян.

Значна роль у становленні та розвитку сільськогосподарської кооперації належала універсальним кооперативам, які взяли на себе значний обсяг функцій сільськогосподарської діяльності, сприяючи модернізації приватних селянських господарств. Вони виконували збутово-постачальницькі операції, влаштовували прокатні пункти, показові поля, розсадники плододерев і проводили іншу агрокультурну роботу. Проте одна з їхніх основних функцій – кредитові операції, що полягали спочатку лише в розподілі серед населення кредитів, що їх давала держава на розвиток сільського господарства. Вкладних операцій на перших порах не було взагалі. Зрозуміло, що одержавлена кредитна мережа, позбавлена вільних селянських капіталів, не могла ефективно функціонувати, адже необхідною умовою розвитку та інтенсифікації сільського господарства є втягнення його в сферу ринкових відносин. Тому для оздоровлення сільськогосподарської кооперації радянська влада змушена була залучити кошти населення в формі вкладів. Декретом ВЦВК та РНК від 28 січня 1922 р. «Про кредитну кооперацію» було дозволено організовувати кредитні і ощадно-позичкові кооперативи для видачі своїм членам пільгових позик на задоволення їхніх господарських потреб, для доцільного об'єднання фінансових засобів своїх членів, для набуття необхідного інвентарю, матеріалів, сировини, обладнання та для посередництва у збуті продуктів.

Завдяки цьому впродовж 1923–1925 рр. певна кількість універсальних товариств стали членами сільськогосподарських банків і з цих товариств утворилась основна мережа системи

сільськогосподарського кредиту, яка обслуговувала селянські господарства. Найвища ланка цієї системи в 1924 р. складалася з Всеукраїнського сільськогосподарського банку (Укрсільбанк) та 9 сільбанків кожної губернії. На 1 жовтня 1925 р. селянських кредитових товариств було 1252 із загального числа універсальних сільськогосподарських товариств (4761), а кількість членів цих товариств становила 677000 із загального числа членів усіх універсальних сільськогосподарських товариств (1158000) [4, с.41]. Проте кредитна кооперація як самостійний орган повноцінно працювати в радянській системі не мала змоги. Свідченням цього є статистика (рис. 2. [13, с.76; 20, с.111]). Проте діяльність універсальних та кредитних товариств дала поштовх до організації ринку сільськогосподарської продукції на засадах комерції та підприємництва, чому активно сприяв розвиток сільськогосподарської кооперації, поглиблення її спеціалізації.

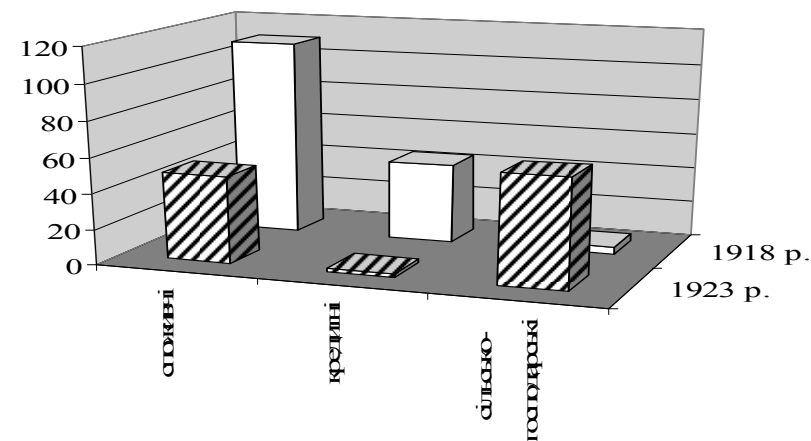


Рис. 2. Динаміка кількості кооперативних союзів в Україні в 1918–1923 рр., од.

Внаслідок упровадження непу сільськогосподарська кооперація зуміла відновити і розширити поле своєї діяльності: в її системі діяли універсальні та спеціалізовані товариства (скотарсько-молочарські, пасічні, садівницькі та городницькі, буря-

кові, насінні, меліораційні, машинно-тракторні та ін. – близько 30 видів), а також переробні кооперативні підприємства, відновлені нею агрокультурні пункти і станції.

Сільськогосподарська кооперація на 1 жовтня 1925 р. об'єднувала більше як чверть селянських господарств (26%), а на 1 жовтня 1927 р. кількість підприємств, об'єднаних сільськогосподарською кооперацією, перевищувала вже третину всіх селянських господарств України [4, с.65–66].

До складу універсального центру сільськогосподарської кооперації «Сільський господар» у 1926 р. входили 46 універсальних сільськогосподарських союзів, 3 кредитних і 6 спеціалізованих, а також «Добробут» (1924), «Плодоспілка» (1925), «Бурякспілка» (1926) [10, с.94]. Молочно-скотарський центр «Добробут» на 1 липня 1925 р. включав 16 районних союзів та 105 первинних товариств [23, с.25], а також розпочав будівництво двох беконних фабрик [1, с.62–63], 180 маслобоєнь та 6 великих механічно устаткованих агрегатів для виробництва масла. «Сільський господар» мав власний завод з виробництва молочарського обладнання («Добробут») у Києві, проте він не міг повністю забезпечити потреби вітчизняного молочарського виробництва, тому закуповував обладнання на закордонних ринках. Значну активність виявляли й інші кооперативні центри. Так, у кінці 1924 р. утворилося Українське центральне кооперативне цукрове товариство «Укрсільцукор», яке експлуатувало на кооперативних засадах орендовані у держави цукроварні (9 цукрових заводів, які дали 1923–1924 року 1 млн пудів цукру, 1924–1925 року – 1,7 млн пудів) [23, с.32]. Зрозуміло, що таких масштабів самотужки не міг досягти жоден селянин-підприємець, проте їх згуртованість у кооперативи сприяла зростанню товарності селянського господарства, підвищенню його продуктивності праці методами громадської агрономії, селянин став рівноправним учасником ринку сільськогосподарської продукції.

Таким чином, сільськогосподарська кооперація до середини 20-х років ХХ ст. була організаційно оформлена, масово об'єднуючи підприємливих селян, економічно та суспільно ефективна. Успішність її економічної діяльності підтверджується опануванням не тільки вітчизняних ринків, але й виходом на міжнародні ринки. Реалізація обслуговуючих функцій сільсько-

господарською кооперацією сприяла зміцненню та технологічному удосконаленню як селянського господарства, так і сільськогосподарської галузі України загалом.

Крім того, одним із найважливіших завоювань сільськогосподарської кооперації є її широке сприяння науковій та культурно-просвітницькій роботі. Основним джерелом поширення кооперативних знань стала відновлена 1922 р. Всеукраїнська кооперативна видавнича спілка «Книгоспілка». Тільки впродовж 1925–1926 рр. цією спілкою видано 551 назва книжок, серед яких переважали видання про сільське господарство та кооперацію (267 назв) [4, с.93]. До того ж видавалися журнал «Нова громада» і газета «Кооперативне життя». Серед періодики, що видавалася іншими кооперативними центрами, – «Кооперативне будівництво», «Кооперативне село», «Міжкооперативний щоденник», «Кооперативне життя» та ін. Плідну наукову і освітню діяльність у галузі теорії і практики сільськогосподарської кооперації виконувала кооперативна секція Товариства українських економістів при ВУАН, Київський, Харківський та Одеський кооперативні інститути, численні кооперативні технікуми, професійні школи та курси. Започатковувались ці навчальні заклади завдяки ініціативі кооператорів та утримувались власними кооперативними коштами. «Молода українська кооперація, ведучи боротьбу за право вільно жити і розвиватися, самостійно будувати свій кооперативний апарат і самій керувати ним, для найкращого задоволення економічних і культурно-просвітницьких потреб українського народу, завжди оддавала належну увагу питанню про підготовку фахівців-кооператорів, як практиків, так і теоретиків», – проголошувалось в доповіді правління Українського кооперативного інституту імені М.І.Туган-Барановського щодо забезпечення його коштами [26].

Прагнення до самостійності та самодостатності кооператорів було виправданим, проте радянська влада не допускала незалежності будь-яких інституцій. Так, Київський кооперативний технікум (колишній Київський кооперативний інститут) до 1923 р. утримувався виключно за рахунок власних коштів кооперативних спілок. Кооперативні установи перераховували 1,2% прибутків від реалізації своєї продукції, проте у 1926–1927 навчальному році державою було надано 50% необхідних



коштів [27]. Причому така статистика не свідчить про недостатність коштів у кооперативів, адже в 1928–1929 рр. при добудові третього поверху споруди Київського кооперативного технікуму кооперативні спілки перерахували 325 тис крб, державою було надано 100 тис. крб [28]. Наступним кроком після фінансування навчального закладу було втручання державних органів у затвердження навчальних планів інституту. Незважаючи на утиски держави, в 1926 р. при Київському кооперативному інституті була утворена науково-дослідна кафедра кооперації на чолі з В.Целларіусом, де успішно працювали П.Височанський, К.Воблий, К.Пажитнов та інші вчені.

Економічну заінтересованість до об'єднання на кооперативній основі виявили не тільки підприємці-землероби, а й кустарі та ремісники, виробнича діяльність яких активізувалась у зв'язку з кризовим становищем їхнього основного конкурента – великої промисловості. Легалізація кустарно-ремісничих підприємств відбулась завдяки Декрету «Про кустарну промисловість та кустарно-промислому кооперацію» від 7 липня 1921 р. Радянські державні органи були зацікавлені у кооперуванні кустарів і ремісників (на 1 січня 1922 р. налічувалось 22 кустарно-промислові спілки [4, с.72]), адже сподівались на розв'язання ними низки соціально-економічних проблем. І не помилились, кустарно-ремісничя промисловість насичувала ринок необхідними для споживача товарами в умовах товарного голоду, виконувала замовлення державних фабрично-заводських підприємств, надавала робочі місця та заробіток незаможним верствам населення. Відповідно і кустарно-ремісничі підприємці отримували немалі прибутки та змогли нагромадити значні особисті капітали у цей період. Реакція владних органів не забарилася, посилення фіскального тиску призвело до тинізації цього сектора економіки (у 1924 р. кількість кустарно-промислових спілок знизилась до 8 [4, с.72]).

Проте завдання більшовиків було іншим – не створювати тінювий сектор, а поступово втягувати кустарів та ремісників у централізовано-планову економіку, тому радянська влада перейшла до стимулювання об'єднання кустарів і ремісників. Так, кустарно-ремісничі кооперативи отримали переваги в отриманні кредитів та сплаті податків на відміну від підприємців-одноосібників. А промислові кооперативи з річним обігом до

20 тис. крб взагалі звільнялись від промислового податку (Декрет «Про податкові пільги для промкооперативних організацій» від 7 грудня 1923 р.). Все це сприяло активному розвитку кустарно-промислової кооперації, яка виконувала такі важливі для дрібного товаровиробника функції: постачання необхідної сировини, знарядь виробництва та збут кустарних виробів (товарообіг кустарно-промислової кооперації 1925–1926 р. становив 106 млн крб і зріс у порівнянні з попереднім роком удвічі), кредитування (кустарно-промислові спілки за 1925–1926 рр. видали кредиту своїм членам понад 5 млн крб [4, с.73–74], крім того, кустарів-одноосібників охоче кредитували ощадно-позичкові промислові товариства), впровадження новітніх засобів виробництва, піднесення освітньо-культурного рівня його членів.

На 1 жовтня 1927 р. вже функціонувало 24 кустарно-промислових кооперативи [4, с.72]. Об'єднанню дрібних товаровиробників у промисловості у той період сприяла і Постанова РНК СРСР від 3 травня 1927 р. «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислому кооперацію», згідно якої проголошувалась необхідність кооперування всієї кустарної промисловості та включення її в систему державного регулювання. Проте втручання у роботу кустарно-ремісничої кооперації, гіпертрофований контроль за її діяльністю, насадження виробничих форм кооперації призвели до її занепаду. Самодіяльна підприємницька діяльність кустарів та ремісників на цьому етапі остаточно перейшла в тінювий сектор економіки.

Типовою організаційно-господарською формою підприємництва у промисловості в період непу були також нечисленні, проте найбільш прибуткові, що представляли більш потужний капітал, приватні підприємства цензової промисловості (мали 15 найманих робітників за наявності необхідних двигунів або не менше 30 робітників при відсутності двигунів), які охоплювали переважно сферу виробництва предметів широкого споживання (борошномельна, масломолочна, тютюнова галузь, а також будівельна, ремонтна, текстильна, шкіряна). Їх розвиток став можливим завдяки впровадженню орендних відносин між державою й приватними підприємцями у період непу та поверненню підприємств колишнім власникам (Постанова ВУЦВК «Про дрібну і середню промисловість» від 15 лютого 1922 р.). Найбільш поширеними були орендні приватні підприємства цензо-

вої промисловості (70%), приватновласницькі становили 25%, частка концесійних була незначною (5%) [5, с.38]. Такі підприємства мали найманих працівників, а виробничі потужності посилювались механічними двигунами. В 1925/1926 рр. їх кількість становила 499 підприємств (429 орендних і 70 приватновласницьких [24]). Особливо активно вони розвивались у харчовій галузі у зв'язку із зростанням сільськогосподарського виробництва із середини 1920-х років.

Крім розвитку промисловості, розширення асортименту товарів тогочасного споживчого ринку, наповнення доходної частини місцевого бюджету, забезпечення робочими місцями населення, приватні орендні підприємства цензової промисловості сприяли роботі місцевих державних промислових підприємств. Отриману орендну плату губраднаргоспи надавали підконтрольним державним підприємствам як позику для збільшення їхніх обігових коштів, розширення виробництва, модернізації устаткування й обладнання [25]. Проте, незважаючи на опіку, інтенсивність праці на державних підприємствах була незначною. Так, у 1923/1924 р. виробіток на одного робітника в рік становив в приватновласницьких організаціях понад 8 тис., в орендованих приватних підприємствах близько 8 тис., в кооперативних – 5,4 тис., в державних – 2,5 тис. червінців [22, с.198].

Разом з тим у наступні роки намітилась тенденція до зменшення кількості приватних промислових підприємств: у 1926 р. функціонувало 464, а в 1927 р. – 315 підприємств цензової промисловості [21, с.230]. Це пояснюється тим, що з метою самозбереження деякі приватні підприємства приймали статут промислових кооперативних артілей спочатку добровільно, а згодом примусово, інші приховували виробничу діяльність і перепрофільовувались у торговельні, а деякі під впливом державного тиску з 1927 р. банкрутували та самоліквідувались.

Таким чином, незважаючи на небувалі успіхи підприємців у процесі відбудови народного господарства, на початок 1930-х років їх було знищено державою, утвердилась модель державного підприємництва, набула поширення примусова колективізація селян в умовах пануючої адміністративно-командної системи.

У той же час приватнопідприємницькі господарства Західної України до 1939 р. продовжували позитивно впливати на розвиток економічної системи. Активізувавшись ще у перші повоєнні роки, національна приватна торгівля ефективно розвивалась під егідою Союзу Українських купців, небезпідставно перейменованого у лютому 1934 р. у «Союз Українських Купців і Промисловців», адже внаслідок зростання національної торгівлі розвинулись різноманітні промисли. Створена при Союзі «Група промисловців» допомагала своїм членам організаційно, налагоджувала збут виробленої продукції, рекламувала її, проводила виставки, ярмарки, займалась просвітництвом тощо. Дбав Союз і про фінансово-кредитне забезпечення торгівлі та промислу, співпрацюючи з Торговельно-Промисловим Банком, ініціюючи створення кас взаємодопомоги, фонду безвідсоткового кредиту. Внаслідок завоювання ринку національними приватними підприємствами іноземні комерсанти витіснялись із вітчизняних земель.

На противагу Україні підросійській у Західній Україні під впливом західноєвропейського досвіду бурхливо розвивалась і кредитна селянська кооперація, яка створила міцний фундамент для селянина-господаря та подальшого розгортання торговельно-промислових форм сільськогосподарської кооперації. Серед підприємливого сільського населення особливо популярними були на той час постачальницькі, молочарські, м'ясні та споживчі кооперативи. Третина усіх українців, які мешкали на території тодішньої Польщі, брала участь у кооперації. Швидко відновив діяльність Молочарський союз, Крайовий союз господарсько-торгівельних спілок та інші кооперативні інституції, роботу яких об'єднав Центросоюз. Він «мав власну модерно устатковану м'ясарню, фабрику мила, електричних батарей, навивальню ниток, просторі магазини та склади товарів» [7, с.57–58]. Національні кооперативні центри були не тільки осередком господарського життя українських селян, але й рівноправними учасниками сільськогосподарського ринку. Проте після об'єднання українських земель радянська влада повністю знищила приватну ініціативу населення і в цій частині України.

**Висновки.** Послаблення державного тиску та часткове відновлення ринкового механізму господарювання в період непу (введення продподатку, дозвіл вільної роздрібної торгівлі та

селянської кооперації, зняття заборони на оренду засобів виробництва та використання найманої праці) сприяло частковому відновленню конкурентного середовища та основ підприємницької діяльності в економіці України.

Ключовою була роль приватнопідприємницьких форм господарювання (приватних закладів торгівлі, приватних ценових та кустарно-ремісничих підприємств, фермерських господарств, кооперативів) у роки непу в галузі торгівлі, сільського господарства та кустарного виробництва у формуванні та забезпеченні споживчого ринку та зрівноважуванні структурних дисбалансів економіки. Завдяки приватній ініціативі відбулося розширення виробництва сільськогосподарської продукції, піднесення продуктивності праці, підвищення рівня технічного оснащення сільського господарства, налагодження експорту сільськогосподарської продукції, поліпшення агрокультури селянських господарств, зростання економічної активності селянства. Приватнопідприємницькі економічні інституції не тільки забезпечували доходну частину місцевого бюджету, сприяли концентрації капіталу та технічній модернізації економіки, але й ставали осередками національних організацій, сприяли науковій та культурно-просвітницькій роботі. Особливою була роль сільськогосподарської кооперації у процесі організаційного, технічно-технологічного удосконалення селянського господарства на основі використання форм і методів громадської агрономії. Модерна аграрна культура вітчизняного селянського господарства сформувалась завдяки поширенню сільськогосподарських знань та безпосередній фаховій практичній роботі на місцях (агрокультурні пункти і станції). Разом з тим, зміна інституційних умов господарювання в процесі одержавлення економіки та формування централізовано-розподільчих механізмів управління унеможливила реалізацію інноваційного потенціалу приватнопідприємницької діяльності.

1. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні / І. Батюк. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 91 с.
2. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Харків : Червоний шлях, 1925. – 52 с.

3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Тов-во української кооперації, 1964. – 624 с.
4. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків : Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. – 97 с.
5. Дубовиков Ф.Г. Масштаб работы и значение частной ценовой промышленности / Ф.Г. Дубовиков // Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР (под редакцией А.М. Гинзбурга). – М., Л. : Промиздат, 1927. – С. 36–69.
6. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Випуск II. – Х. : «Господарство України», 1930. – 111 с.
7. Качор А. Денис Коренець. Начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільськогосподарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег : Видання «Кооперативної громади», 1955. – 71 с.
8. Коваль В. Суспільно-економічна природа сільськогосподарської кооперації / В. Коваль // Українська сільськогосподарська кооперація. – Подєбради, 1926. – Збірник 1. – С. 43–58. – (3 нагоди 10-ї річниці заснування «Централу»).
9. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / И.С. Кондурушкин. – М., Л. : Госиздат, 1927. – 254 с.
10. Кононенко К. Сельскохозяйственная кооперация в 1925–26 году / К. Кононенко // Хозяйство Украины, 1927. – №1. – С. 90–107.
11. Ларин Ю. Новая торговая политика после XIII-го партсъезда / Ю. Ларин. – М. : Центросоюз, 1924. – 75 с.
12. Ларин Ю. Частный капитал в СССР / Ю. Ларин. – М. : Государственное издательство, 1927. – 312 с.
13. Пожарський П.Н. Нариси з історії української кооперації / П.Н. Пожарський. – К. : Робітничка книгарня, 1919. – 80 с.
14. Свищев Ф.И. Капиталы и доходы внутренней торговли Украины / Ф.И. Свищев // Плановое хозяйство. – 1925. – № 4. – С. 264–274.
15. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – № 7. – Ст. 198–199.
16. Сціборський М. Земельне питання / М. Сціборський. – Париж : «Українська книгарня – накладня», 1939. – 111 с.
17. Тантлевский Д.Н. Частно-торговый капитал на Украине, его размеры и методы регулирования / Д.Н. Тантлевский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 96–111.

18. Тезиси к докладу председателя ВСНХ УССР К.Г. Максимова 8-му Всеукраинскому съезду Советов // Хозяйство Украины. – 1924. – № 12–13. – С. 9–20.
19. Торговля Украины в 1923 г. / Труды Госплана УССР. – Книга I. – Харьков : Изд. Госплана УССР, 1924. – 150 с.
20. Труды Центрального Статистического Управления. – Том XXV. Вып. 1. Часть I. – М., 1926. – 191 с.
21. Україна: Статистичний щорічник на 1928 р. – Харків : ДВУ, 1928. – 230 с.
22. Україна: Статистичний щорічник на 1929 р. – Х., 1929. – 436 с.
23. Целлариус В. Сучасна українська кооперація (її стан та розвиток) / В. Целлариус. – Х. : Книгоспілка, 1926. – 80 с.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 582, оп. 5, спр. 210, 8 арк.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 34, оп. 4, спр. 1023, 56 арк.
26. Центральний науковий архів Академії наук УРСР, м. Київ, ф. 22, оп. 2, спр. 105, 22 арк.
27. Державний архів Київської області, ф. Р-989, оп. 1, спр. 25, 58 арк.
28. Державний архів Київської області, ф. Р-290, оп. 1, спр. 69, 123 арк.

#### Транслітерований список джерел

1. Batjuk I. Sil'skogospodars'ka kooperacija na Ukrai'ni / I. Batjuk. – Harkiv : Knygospilka, 1925. – 91 s. [in Ukrainian]
2. Vysochans'kyj P. Korotka istorija kooperatyvnogo ruhu na Ukrai'ni / P. Vysochans'kyj. – Harkiv : Chervonyj shljah, 1925. – 52 s. [in Ukrainian]
3. Vytanovych I. Istorija ukrai'ns'kogo kooperatyvnogo ruhu / I. Vytanovych. – N'ju-Jork : Tov-vo ukrai'ns'koi' kooperacii', 1964. – 624 s. [in Ukrainian]
4. Deshko Je. Kooperacija na Ukrai'ni / Je. Deshko. – Harkiv : Urjadova drukarnja im. Frunze, 1927. – 97 s. [in Ukrainian]
5. Dubovikov F.G. Masshtab raboty i znachenie chastnoj cenzovoj promyshlennosti / F.G. Dubovikov // Chastnyj kapital v narodnom hozjajstve SSSR. Materialy komissii VSNH SSSR (pod redakciej A.M. Ginzburga). – М., L. : Promizdat, 1927. – S. 36–69. [in Russian]
6. Zbirnyk statystychno-ekonomichnyh vidomostej pro sil's'ke gospodarstvo Ukrai'ny. Vypusk II. – H. : «Gospodarstvo Ukrai'ny», 1930. – 111 s. [in Ukrainian]

7. Kachor A. Denys Korenec'. Nacherk jogo zhyttja ta praci na tli ukrai'ns'kogo fahovogo shkil'nyctva i sil's'kogospodars'koi' kooperacii' v Zahidnij Ukrai'ni / A. Kachor. – Vinnipeg : Vydannja «Kooperatyvnoi' gromady», 1955. – 71 s. [in Ukrainian]
8. Koval' V. Suspil'no-ekonomichna pryroda sil's'kogospodars'koi' kooperacii' / V. Koval' // Ukrai'ns'ka sil's'kogospodars'ka kooperacija. – Podjebrady, 1926. – Zbirnyk 1. – S. 43–58. – (Z nagody 10-i' richnicy zasnuvannja «Cenralu»). [in Ukrainian]
9. Kondurushkin I.S. Chastnyj kapital pered sovetskim sudom (Puti i metody nakoplenija po sudebnym i revizionnym delam 1918–1926 gg.) / I.S. Kondurushkin. – М., L. : Gosizdat, 1927. – 254 s. [in Russian]
10. Kononenko K. Sel'skohozjajstvennaja kooperacija v 1925–26 godu / K. Kononenko // Hozjajstvo Ukrainy, 1927. – №1. – S. 90–107. [in Russian]
11. Larin Ju. Novaja trgovaja politika posle XIII-go parts#ezda / Ju. Larin. – М. : Centrosojuz, 1924. – 75 s. [in Russian]
12. Larin Ju. Chastnyj kapital v SSSR / Ju. Larin. – М. : Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1927. – 312 s. [in Russian]
13. Pozhars'kyj P.N. Narysy z istorii' ukrai'ns'koi' kooperacii' / P.N. Pozhars'kyj. – K. : Robitnycha knygamja, 1919. – 80 s. [in Ukrainian]
14. Svishhev F.I. Kapitaly i dohody vnutrennej trgovli Ukrainy / F.I. Svishhev // Planovoe hozjajstvo. – 1925. – № 4. – S. 264–274. [in Russian]
15. Sobranie uzakonenij i rasporjazhenij raboche-krest'janskogo pravitel'stva Ukrainy. – 1921. – № 7. – St. 198–199. [in Russian]
16. Scibors'kyj M. Zemel'ne pytannja / M. Scibors'kyj. – Paryzh : «Ukrai'ns'ka knygamja – nakladnja», 1939. – 111 s. [in Ukrainian]
17. Tantlevskij D.N. Chastno-torgovyj kapital na Ukraine, ego razmery i metody regulirovanija / D.N. Tantlevskij // Hozjajstvo Ukrainy. – 1925. – № 3. – S. 96–111. [in Russian]
18. Tezisy k dokladu predsedatelja VSNH USSR K.G. Maksimova 8-mu Vseukrainskomu s#ezdu Sovetov // Hozjajstvo Ukrainy. – 1924. – № 12–13. – S. 9–20. [in Russian]
19. Torgovlja Ukrainy v 1923 g. / Trudy Gosplana USSR. – Kniga I. – Har'kov : Izd. Gosplana USSR, 1924. – 150 s. [in Russian]
20. Trudy Central'nogo Statisticheskogo Upravlenija. – Tom XXV. Vyp. 1. Chast' I. – М., 1926. – 191 s. [in Russian]
21. Україна: Статистичний шорічник на 1928 р. – Харків : ДВУ, 1928. – 230 с. [in Ukrainian]
22. Україна: Статистичний шорічник на 1929 р. – Х., 1929. – 436 с. [in Ukrainian]

23. Cellarius V. Suchasna ukrai'ns'ka kooperacija (i'i' stan ta rozvytok) / V. Cellarius. – H. : Knygospilka, 1926. – 80 s. [in Ukrainian]
24. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny, f. 582, op. 5, spr. 210, 8 ark. [in Ukrainian]
25. Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrai'ny, f. 34, op. 4, spr. 1023, 56 ark. [in Ukrainian]
26. Central'nyj naukovyj arhiv Akademii' nauk URSR, m. Kyi'v, f. 22, op. 2, spr. 105, 22 ark. [in Ukrainian]
27. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti, f. R-989, op. 1, spr. 25, 58 ark. [in Ukrainian]
28. Derzhavnyj arhiv Kyi'vs'koi' oblasti, f. R-290, op. 1, spr. 69, 123 ark. [in Ukrainian]

Одержано 20.09.2016 р.

## ЧУМАЦТВО І КООПЕРАЦІЯ В УКРАЇНІ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНІСТЬ

*У статті представлено результати дослідження розвитку чумацтва в Україні. Обґрунтовано, що чумацтво є гібридною організацією особливого типу. Проаналізовано кооперативний рух в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Розглянуто причини незадовільного розвитку кооперативів, кластерів та інших гібридних організацій в сучасній Україні.*

**Ключові слова:** чумацтво, кооперація, гібридні організації, кластер.

**Постановка проблеми.** У сучасній економіці важливу роль відіграють так звані гібридні організації, що займають проміжне положення між ринком і ієрархією. До гібридних організацій зараховують, зокрема, кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг. Характер відносин у таких структурах мало нагадує звичайні ринкові. Вони мають регулярний характер, здійснюється координація дій, об'єднання ресурсів. Але, на відміну від об'єднання в рамках фірми, відносини в гібридних організаціях мають демократичний характер. Ці організації поєднують договірні відносини і певну адміністративну владу для залагодження незгод між учасниками, забезпечення виконання договорів. Широке поширення гібридних організацій пов'язано з тим, що в багатьох випадках вони забезпечують більш високий рівень ефективності як порівняно з ринком, так і об'єднанням у рамках великої корпорації.

В Україні гібридні організації не набули значного розвитку, що негативно позначається на конкурентоспроможності національної економіки. Для розуміння причин цього і вироблення практичних рекомендацій важливе значення має дослідження діяльності гібридних організацій минулого. Як відомо, на межі XIX–XX ст. в Україні активно розвивалася кооперація. На наш

погляд, до гібридних організацій можна віднести також чумацтво. У даній роботі це положення буде обґрунтовано.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Низка робіт, присвячених чумацтву, написані у XIX ст. Їх авторами були І.Рудченко, Г.Данилевський, М.Сумцов. Пізніше чумацький промисел досліджували Н.Букатевич, О.Гуржій, Ю.Липа, І.Слабеев. Історія виникнення і розвитку кооперації в Європі, а також її стан в Російській імперії на початку XX ст. розглянуті у роботах М.Туган-Барановського [9]. Розвиток кооперації в Україні досліджували М.Аліман, С.Бабенко [8], І.Витанович, С.Гелей [7], Р.Пастушенко та ін. Серед останніх досліджень варто назвати праці О.Вербової [11, 12], Л.Дідківської [13, 14], А.Пантелеймоненка, В.Фещенко та ін. У той же час відсутні роботи, в яких би чумацтво і кооперація в Україні розглядалися у взаємозв'язку, як різні типи гібридних організацій.

**Мета статі** – дослідити розвиток чумацтва і кооперації в Україні у минулому та з'ясувати причини незадовільного розвитку кооперативів та інших гібридних організацій у сучасній Україні.

**Виклад основного матеріалу.** При дослідженні сучасного стану і перспектив розвитку економіки України важливо врахувати, що в минулому у нас існували структури, що забезпечували ефективну співпрацю в діловій сфері. Так, у Київській Русі значна частина купців була об'єднана у гільдії, якими керували виборні старости. Гільдії мали каси взаємодопомоги. Деякі з них мали особливі права.

У XV ст. з'являються чумаки – мандрівні торговці-воїни. «Вільна торговельна мандрівна асоціація українців – це зміст чумацтва» [5, с.88]. Чумацький обоз складався з 100–200 возів. Очолював його отаман. Обрання чумака отаманом обумовлювалося його досвідом та загальною довірою. Отаман вирішував суперечки, визначав покарання винним, і його рішення приймалися всіма без заперечень. При цьому він працював нарівні з іншими і не отримував винагороду за своє звання. У складі обозу було кілька так званих ватаг. У кожному входило 10–15 чумаків. Ватага мала загальну касу, всі доходи і витрати ділилися порівну. У складі ватаги був кухар, що варив їжу її членам. Суворі умови, небезпека сприяли згуртуванню людей, розвитку взаємодопомоги. Відомо чимало випадків, коли при втраті майна (крадіжці волів тощо) чумаки збирали гроші і відшкодовували збитки.

У той же час чумака, який обманув товариша або злякався, не приймали до обозу. Дослідники відзначали виняткову чесність чумаків. Вони завжди, якщо не було надзвичайних обставин, виконували свої зобов'язання.

К.Менар виділяв такі особливості гібридних організацій: об'єднання ресурсів, договірні відносини, поєднання конкуренції і співробітництва [10, р.351–353]. Ці риси притаманні чумацтву, тому його можна розглядати як гібридну організацію особливого типу. Як і для інших гібридних організацій, для чумацтва характерна атмосфера довіри, демократичний характер самоуправління.

Наприкінці XVIII ст. після російсько-турецьких воєн Північне Причорномор'я та Крим входять до складу Російської імперії. Шляхи, якими ходили чумаки, стають значно безпечнішими. Дикий степ заселяється, будуються міста. Якщо раніше найважливіше значення мала торгівля сіллю та рибою, то в нових умовах чумаки перевозять не лише продукти харчування, а й ліс, будівельні матеріали тощо. Освоєння степу і будівництво портів зробили найважливішим експортним товаром зерно. У 1812–1814 рр. з Одеси було вивезено пшениці на 13,3 млн крб, а за 1815–1819 рр. – на 115,6 млн [3, с.34] і більшу частку цього зерна доставили чумаки. Це сприяло колосальному зростанню їх кількості. За офіційними розрахунками в 70-х роках XIX ст. на Лівобережній Україні та Київщині було зареєстровано 210 тисяч чумаків. Ще більше людей займалося цим промислом час від часу [5, с.87–88].

Спостерігаються серйозні зміни в організації чумацького промислу. Якщо раніше чумака був підприємцем, що продавав сіль та інші продукти власного виробітку, то за нових умов він переважно перевозив чужий товар. Обози стають меншими – в них тепер не більше 40 возів. Це пов'язано з більшою безпекою на шляхах, а також ємністю колодязів, з яких напували волів. Спостерігається значне майнове розшарування. Деякі чумаки мали десятки возів, самостійно споряджали обози, наймаючи наймитів. Це сприяло ослабленню демократичних традицій чумацтва. Починаючи з 60-х років XIX ст. кількість чумаків поступово скорочується. Цьому сприяли розвиток річкового транспорту і будівництво залізниць. До того ж освоєння степу призвело до того, що чумаки були змушені платити значні суми за випас

худоби, користування колодязями, що призвело до зменшення їхніх доходів.

Чумацтво як самобутнє громадське утворення проіснувало майже п'ятсот років і зіграло величезну роль в житті українського народу, формуванні його менталітету. Воно втратило господарське значення лише в кінці XIX ст., після будівництва розгалуженої мережі залізниць. Однак, у той час, коли спостерігався занепад чумацтва, набирала силу нова форма колективізму, що багато в чому успадкувала його демократичні традиції. Мова йде про кооперацію. «Кооперація є новою формою суспільного господарства, яка може мати успіх лише за умови певного натхнення, морального піднесення учасників цього господарства... Для успіху кооперації потрібно панування в душі людини не жаги багатства, а почуття суспільної солідарності, готовність жертвувати особистими інтересами заради інтересу суспільної групи», – писав М.І.Туган-Барановський [9, с.433–434].

Перше кооперативне споживче товариство на території України було утворено в 1866 р. у Харкові зусиллями професорсько-викладацького складу Харківського університету та деяких громадських діячів. Незабаром кооперативи були створені в Києві, Одесі, Полтаві, Миколаєві, Керчі, Сімферополі та інших містах. На початку 1870 р. на території України, що входила до складу Російської імперії, діяло 15 товариств, 26% загальноімперської чисельності [7, с.118]. Вони проіснували недовго. Причинами були відсутність досвіду, незгоди між членами товариств, гонитва за високими дивідендами. Порівнюючи очікування, пов'язані з першими споживчими товариствами, та досить скромні результати їх діяльності, одна з газет писала у 1870 р.: «І виходить, врешті-решт, що <...> споживче товариство є асоціація, що влаштовує на свій капітал магазин або склад для прогонування двох-трьох чоловік, яким пощастило потрапити в члени його правління» [4]. Однак кооперативний рух поступово розвивався.

Спочатку влада негативно ставилася до кооперації, бачачи в ній прояв соціалістичних ідей. Однак згодом державна політика змінилася. У 1896–1898 рр. уряд затвердив типові статuti кредитного, споживчого, сільськогосподарського товариств, спростив процес їх створення. Це сприяло швидкому розвитку кооперації. У Наддніпрянській Україні в 1908 р. було вже 572

споживчі товариства [7, с.158]. Споживчі товариства в містах займались передусім торговельною діяльністю. Кожне з них займало певну нішу на ринку. Розвиток кооперації на селі почався в кінці XIX ст., але кількість їх недовзі перевищила кількість міських кооперативів. На селі створювали насамперед збутові товариства, а також маслоробні, сироварні й інші артілі.

Розвиток кооперативного руху в Західній Україні мав свою специфіку. У 1873 р. в Австро-Угорщині, до складу якої на той час входили ці землі, був прийнятий кооперативний закон. У наступному році виник кооператив у Львові. Створили його поляки. Українці долучилися до кооперативного руху пізніше.

У 70-х роках XIX ст. з'являються громадські крамниці. Вони були власністю сільської громади, церковного братства; багато створювалися при читальнях товариства «Просвіта». На початку XX ст. їх було близько тисячі. Громадські крамниці характеризуються як прокооперативні торговельні заклади, оскільки вони не мали чіткої юридичної та економічної основи. Брак оборотних коштів, кваліфікованих кадрів, відсутність дієвої системи контролю призвели до того, що громадські крамниці не стали ефективним конкурентом приватного капіталу. У той же час вони сприяли обмеженню його надприбутків, набуттю населенням підприємницьких навичок. З 1906 р. почалася поступова реорганізація громадських крамниць за зразком західно-європейських кооперативів. Кооперативний рух стає більш зрілим, зростає його економічна ефективність. Спілка споживчих товариств «Народна торгівля» на початку Першої світової війни мала 19 складів, до неї входили 102 споживчих кооперативи Галичини. Крайовий молочарський союз у 1911 р. мав 81 молочарню. Крайовий союз кредитовий об'єднував 439 кредитних кооперативів [8, с.103].

На території України, що входила до складу Російської імперії, кооперативний рух став особливо активно розвиватися після революції 1905 р. і проведення Столипінської реформи. Станом на 1 січня 1913 р. там було 5346 кооперативів, у т.ч. 2426 споживчих, 854 – сільськогосподарських, 2025 – кредитних [8, с.24]. Більшість з них були дрібними. Споживче товариство об'єднувало в середньому 87 членів [8, с.25]. Важливу роль у зміцненні кооперації відігравали спілки кооперативів. Вони здійснювали оптові закупівлі товарів, підготовку кадрів, налагоджу-

вали власне виробництво. Значний розвиток отримала кредитна кооперація. На початку 1914 р. число членів у кредитних кооперативах Лівобережної України досягло 596,9 тисяч чоловік. Якщо враховувати членів їх сімей, кредитна кооперація обслуговувала 3–3,5 млн чоловік, або третину усього населення регіону [1, с.13].

Однак після приходу до влади більшовиків споживча кооперація була підпорядкована державним органам. Промислові підприємства, що належали їй, були націоналізовані. Після закінчення громадянської війни і переходу до непу ставлення до кооперації змінюється. Влада розглядає її як союзника в боротьбі з приватним капіталом і сприяє розвитку. Кооперативам повертають націоналізоване майно, надають кредити. У 1928 р. в споживчих кооперативах України було 4773 тис. пайовиків: 38,4% дорослого міського населення і 22,4% – сільського [7, с.324]. Водночас партійні і радянські органи активно втручалися в діяльність кооперації.

У кінці 1920-х років економічна політика кардинально змінилася: було взято курс на форсовану індустріалізацію і колективізацію сільського господарства. Однак колгоспи були колективними господарствами лише за назвою, в той же час існуючі сільськогосподарські кооперативи були ліквідовані. У 1930 р. кошти кредитних кооперативів були передані Держбанку.

Що стосується споживчої кооперації, то формально вона отримала подальший розвиток. Її пайовиками стали всі сільські жителі. Однак споживча кооперація втратила демократичний характер. Чимало кооператорів було звинувачено в шкідництві, контрреволюційній діяльності і репресовано. Ліквідація приватного капіталу призвела до того, що споживча кооперація перетворилася на монопольну структуру. Це вкрай негативно позначилося на її діяльності. Наприкінці 1930-х років, після приєднання Західної України до СРСР, було здійснено «реорганізацію» кооперативів і там.

Відродження кооперативного руху почалося після прийняття в 1988 р. Закону СРСР «Про кооперацію». Спостерігалось швидке зростання кількості кооперативів. Однак на початку 1990-х років на базі більшості з них виникли приватні підприємства. Тільки з 1991 по 1993 рік кількість кооперативів в Україні зменшилася з 27486 до 9777, тобто майже втричі [7, с.776]. Слабкий розвиток

отримала виробнича і збутова кооперація в сільському господарстві. Конкуренція з боку приватного капіталу призвела до того, що багато споживчих товариств стали збитковими. Щоправда, в останні роки споживча кооперація реорганізується, ефективність її зростає. Однак членство в ній залишається формальним, рядові пайовики практично не беруть участі в управлінні.

На кінець 2008 р. у Державному реєстрі фінансових установ України налічувалося 829 кредитних спілок, загальна кількість їх членів становила 2669,4 тис. осіб [2, с.78–79]. Однак переважна більшість з них була кооперативами лише за назвою, оскільки був відсутній реальний вплив членів на діяльність правління. Належний контроль за роботою кредитних спілок не здійснювали і державні органи. В результаті до керівництва багатьох з них прийшли люди нечесні. Після 2008 р. значна частина кредитних спілок збанкрутувала, кількість членів та розмір капіталу скоротилися в декілька разів.

З великими труднощами в сучасній Україні йде також розвиток інших гібридних організацій. Так, у багатьох країнах світу значного розвитку набули кластери. Кластер – група географічно близьких взаємопов'язаних підприємств і організацій в певній сфері, що характеризуються спільністю діяльності і доповнюють один одного. Учасники кластеру зберігають самостійність. Водночас вони спільно просувають продукцію на ринки, мають можливість спільного доступу до маркетингової інформації, результатів наукових досліджень тощо. Кластер виступає як колективний підприємець, який поєднує переваги великого виробництва з гнучкістю, здатністю швидко перебудовуватися, властивими малому бізнесу. Тому кластери стали точками зростання, центрами інноваційної активності [докладно див. 6].

Так, в Італії налічується понад 200 кластерів, в роботі яких безпосередньо бере участь більше 60 тисяч підприємств. Вони діють у найбільш конкурентоспроможних галузях економіки країни, що забезпечують більшу частину експорту (легка промисловість, виробництво меблів, ювелірних виробів тощо). У США налічується 380 кластерів. Найбільш відомий – кластер ІТ-індустрії в Силіконовій долині. У той же час в Україні ефективно працює близько десятка кластерів.

Слабкий розвиток гібридних організацій в Україні багато в чому пов'язаний зі спадщиною радянського минулого, коли при-



душувалася господарська ініціатива. В результаті у більшості людей відсутні навички самоорганізації, низький рівень довіри.

**Висновки.** У розвинених країнах і багатьох державах з перехідною економікою значного розвитку набули гібридні організації (кооперативи, мережі, кластери, франчайзинг). Такі структури сприяють підвищенню конкурентоспроможності економіки, перешкоджають її монополізації. Однак в Україні вони мало поширені.

У той же час вивчення минулого вселяє певний оптимізм щодо їх перспектив у нашій країні. Адже майже 500 років в Україні існувало чумацтво – ефективна система, заснована на співробітництві та довірі. В кінці XIX – початку XX ст. значна частина українців брала участь в кооперативному русі. При цьому від створення перших кооперативів до зрілих організацій, що грали важливу роль в економіці, минуло майже півстоліття.

Майдан, волонтерський рух свідчать про поступове відродження в українців навичок самоорганізації. Рано чи пізно це проявиться і в економіці. Тут важлива дієва державна політика щодо підтримки кооперативів, кластерів та інших гібридних організацій.

1. Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст. : автореферат ... канд. іст. наук, спец. : 07.00.01 – Історія України / В.М. Власенко. – Харків : ХДУ, 1998. – 18 с.
2. Звіт про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2008 рік [Електрон. ресурс]. – Режим доступу : [http://nfp.gov.ua/files/richnyi\\_zvit\\_2008\\_1.pdf](http://nfp.gov.ua/files/richnyi_zvit_2008_1.pdf)
3. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в I половине XIX века / В.А. Золотов. – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1963. – 194 с.
4. Киевлянинъ. – 1870. – 31 октября.
5. Липа Ю. Призначення України / Ю. Липа. – К. : Дніпро, 1997. – 268 с.
6. Соколенко С.І. Кластери в глобальній економіці / С.І. Соколенко. – К., Логос, 2004. – 848 с.
7. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с.

8. Споживча кооперація України. Історичні та соціально-економічні аспекти / С.Г. Бабенко, М.В.Аліман, В.В.Апопій та ін. – К. : Ред. газ. «Вісті...», 1996. – 192 с.
9. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 496 с.
10. Menard C. The Economics of Hybrid Organizations [Electronic source] / C. Menard // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 2004. – № 160(3). – P. 345–376. – Access. – <http://www.dse.univr.it/documenti/OccorrenzaIns/matdid/matdid425733.pdf>
11. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років / О.С. Вербова. – Львів : ПАІС, 2009. – 368 с.
12. Вербова О.С. Західноукраїнська кооперація в умовах нацистської окупації / О.С. Вербова // Агросвіт. – 2012. – № 9 (травень). – С. 16–21.
13. Дідківська Л.В. Деформація кооперативних форм господарювання в Україні (1930–1970-і роки) / Л.В. Дідківська // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2015. – Вип. 48. – С. 110–125.
14. Дідківська Л.В. Сільськогосподарська кооперація в Україні та фінансові механізми її державної підтримки в контексті зарубіжного досвіду / В.В. Небрат, Л.В. Дідківська // Агросвіт. – №16, 2010. – С. 8–16.

#### Транслітерований список джерел

1. Vlasenko V.M. Kredytna kooperacija Livoberezhnoi' Ukraïny drugoi' polovyny XIX – pochatku XX st. : avtoreferat ... kand. ist. nauk, spec. : 07.00.01 – Istorija Ukraïny / V.M. Vlasenko. – Harkiv : HDU, 1998. – 18 s. [in Ukrainian]
2. Zvit pro robotu Derzhavnoi' komisii' z reguljuvannja rynkiv finansovyh poslug Ukraïny za 2008 rik [Elektron. resurs]. – Rezhym dostupu: [in Ukrainian]
3. Zolotov V.A. Vneshnjaja trgovlja Juzhnoj Rossii v I polovine XIX veka / V.A. Zolotov. – Rostov : Izd-vo Rostovskogo universiteta, 1963. – 194 s. [in Russian]
4. Kievljanin. – 1870. – 31 oktjabrja. [in Russian]
5. Lypa Ju. Pryznachennja Ukraïny / Ju. Lypa. – K. : Dnipro, 1997. – 268 s. [in Ukrainian]
6. Sokolenko S.I. Klastery v global'nij ekonomici / S.I. Sokolenko. – K. : Logos, 2004. – 848 s. [in Ukrainian]

7. Spozhyvcha kooperacija Ukrai'ny. Vid zarodzhennja do s'ogodennja: monografija / Za zag. redakcijeju S.Geleja. – L'viv : Vyd-vo L'vivs'koi' komercijnoi' akademii', 2013. – 976 s. [in Ukrainian]
8. Spozhyvcha kooperacija Ukrai'ny. Istorychni ta social'no-ekonomichni aspekty / S.G. Babenko, M.V.Aliman, V.V.Apopij ta in. – K. : Red. gaz. «Visti...», 1996. – 192 s. [in Ukrainian]
9. Tugan-Baranovskij M.I. Social'nye osnovy kooperacii / M.I. Tugan-Baranovskij. – M. : Jekonomika, 1989. – 496 s. [in Russian]
10. Menard C. The Economics of Hybrid Organizations [Electronic source] / C. Menard // Journal of Institutional and Theoretical Economics. – 2004. – № 160(3). – P. 345–376. – Access. – <http://www.dse.univr.it/documenti/OccorrenzaIns/matdid/matdid425733.pdf> [in English]
11. Verbova O.S. Nacional'nyj gospodars'kyj ruh na zahidnoukrai'ns'kyh zemljah vprodovzh 1848–1944 rokiv / O.S. Verbova. – L'viv : PAIS, 2009. – 368 s. [in Ukrainian]
12. Verbova O.S. Zahidnoukrai'ns'ka kooperacija v umovah nacysts'koi' okupacii / O.S. Verbova // Agrosvit. – 2012. – № 9 (traven'). – S. 16–21. [in Ukrainian]
13. Didkivs'ka L.V. Deformacija kooperatyvnyh form gospodarjuvannja v Ukrai'ni (1930–1970-i roky) / L.V. Didkivs'ka // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny. – 2015. – Vyp. 48. – S. 110–125. [in Ukrainian]
14. Didkivs'ka L.V. Sil's'kogospodars'ka kooperacija v Ukrai'ni ta finansovi mehanizmy ii' derzhavnoi' pidtrymky v konteksti zarubizhnogo dosvidu / V.V. Nebrat, L.V. Didkivs'ka // Agrosvit. – №16, 2010. – S. 8–16. [in Ukrainian]

Одержано 20.10.2016 р.

УДК 33(091):332.1(4+477)

О.Ю. Снігова

### ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНА ҐЕНЕЗА СТРУКТУРНИХ ДИСПРОПОРЦІЙ ЕКОНОМІКИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

*У статті розглянуто історико-економічні чинники виникнення та розвитку структурних диспропорцій економіки східних регіонів України. Визначено історичні та економічні передумови закріплення регіональної спеціалізації продуктивних сил регіонів Сходу України та перетворення цих регіонів на старопромислові.*

**Ключові слова:** старопромислові регіони, структурні диспропорції, історичний процес, економічні передумови.

**Постановка проблеми.** Проблеми структурної трансформації економіки старопромислових регіонів України в умовах формування в Україні нової регіональної та промислової політики є одними з ключових в практичній площині при формуванні державної політики. Проте неусвідомлення історико-економічних передумов, закономірностей їх формування та розвитку ускладнює пошук дієвих механізмів подолання структурних диспропорцій.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Протягом останніх років спостерігається активізація досліджень проблематики старопромислових регіонів. Дослідження вітчизняних та закордонних науковців стосуються, передусім, виявлення особливостей розміщення продуктивних сил у цих регіонах (Татаркін О.), оцінки тенденцій (Хаджинов І., Федулова С.) та пошуку стратегій їх збалансованого розвитку (Підгрушний Г., Руденко Л.). В історико-економічному аспекті найбільш дослідженими виявилися питання впливу іноземних інвестицій на становлення та розвиток Донбасу та Придніпров'я як індустріальних регіонів (Довжук І., Фурман С.) та виявлення особливостей індустріалізації цих територій (Кульчицький С., Михненко А.). Проблеми комплексного дослідження історико-економічних чинників виникнення та розвитку регіонів Сходу України як регіонів про-

мислової спеціалізації та передумов формування структурних диспропорцій їхньої економіки залишаються поза межами наукових досліджень.

**Метою статті** є дослідження історико-економічних передумов виникнення і розвитку структурних диспропорцій економіки регіонів Сходу України та перетворення їх на старопромислові.

**Виклад результатів досліджень.** Першим кроком промислового освоєння території Східної України, на яких розташовані сучасні старопромислові регіони (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька та Луганська області), стає видобуток кам'яної солі на території нинішньої Донецької області, де на початку XVIII ст. на базі державних солеварень будуються перші солеварні заводи (Бахмутський і Торський). Повільнішими темпами відбувається промисловий розвиток території сучасної Дніпропетровської області, де наприкінці XVIII ст. виникають перші підприємства з обробки мінеральної сировини (поташні, селітрові, купоросні заводи, кузні), проте найбільш розвиненими залишаються галузі легкої та харчової промисловості (салотопні, шкіряні заводи, суконні фабрики тощо).

Зростаюча потреба Російської імперії, до складу якої на той період входили регіони Сходу України, у господарському освоєнні нових земель Азовського та Чорноморського узбережжя, оборонні потреби, а також об'єктивні світові процеси формування індустріального суспільства обумовили активізацію промислового освоєння земель.

Перспективи промислового розвитку територій сучасних старопромислових регіонів України було закладено відкриттям покладів кам'яного вугілля (початок XVIII ст.). Основні події, пов'язані з їх відкриттям, мали місце на території сучасних Луганської та Донецької областей. Було розпочато промислову розробку вугільних покладів, що виходили на поверхню. Проте тривалий час після відкриття родовищ вугілля його промислове використання не виходило за межі задоволення потреб солеваріння та ковальської справи і, незважаючи на перспективні запаси вугілля на території сучасних Донецької та Луганської областей, основним гірничодобувним районом тривалий час залишалася північ Донецької області.

Промислове освоєння східних регіонів України починається лише з проведення наприкінці XVIII ст. (у 1790–1792 рр.) ціле-

спрямованих геологічних досліджень. Їхні результати, що вказували на ознаки покладів кам'яного вугілля та залізних руд, надали можливість активізувати геологорозвідувальну роботу і здійснювати практичну діяльність щодо вибору місця побудови перших шахт, рудників та металургійних підприємств на Сході України.

З метою визначення перспектив організації промислової гірничо-металургійної діяльності на території сучасної Луганської області (1794 р.) було проведено уточнюючі дослідження з оцінки вугільних та залізородних родовищ, визначення наявності ресурсів, необхідних для будівництва та здійснення виробничих процесів в металургійній промисловості. За результатами цих досліджень розпочато роботи з будівництва першої в Україні вугільної шахти штольневого типу (1796 р.) та копальні для видобутку залізної руди (1799 р.), а також започатковано роботи з проектування металургійного заводу (1795–1807 рр.) [1].

Саме будівництво Луганського ливарного заводу стає рушійною силою інтенсифікації індустріального освоєння територій Сходу України на початку XIX ст. – зростаючі потреби у ресурсному забезпеченні виробничого процесу сприяли проведенню подальших геологорозвідувальних робіт на території сучасних Донецької та Луганської областей та прилеглих до них територіях. Проте економічний розвиток регіону після будівництва Луганського ливарного заводу тривалий термін стримується низкою чинників, серед яких – природно-ресурсні (незадовільна якість рудної сировини), економічні (обмежені транспортні можливості) та суспільно-політичні (збереження кріпосного права).

Усунення обмежуючих чинників у другій половині XIX ст. відбувалось поступово на тлі розвитку капіталістичних відносин. Проте лише з відкриттям залізородних родовищ Криворізького басейну (1870-і роки) та започаткуванням розробки залізної руди на Саксаганському руднику (1881 р.), Схід України починає перетворюватися на потужний гірничо-металургійний центр, промисловий розвиток якого супроводжувався інтенсивним залізничним будівництвом.

Активізація будівництва мережі залізниць, що виходить з потреб зростаючої промисловості, перетворює на кінець XIX ст. сучасні Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку та Луганську області на один з найрозвинутіших за транспортними

можливостями регіонів Європи і стає локомотивом їх індустріального розвитку. Слід зазначити, що всі структурні перетворення економіки східних регіонів України кінця XIX – початку XX ст. спиралися на світові тенденції економічного розвитку, сформовані на засадах промислової революції, та на конкурентні переваги індустріального суспільства, якими володіли саме регіони Сходу України – природно-ресурсний потенціал, дешева робоча сила, вигідне географічне положення, споживчий сегмент, орієнтований на масовий попит промислової продукції, зростаючий внутрішній ринок збуту, тощо.

По розв'язанні транспортних проблем ці переваги стали підставою для нарощування індустріального потенціалу східних регіонів України та здійснення промислового розвитку з опорою на металургійну та вугільну промисловість. В цей період нові стимули отримують металургійна та металообробна галузі, зростає попит на вугілля як основний паливний ресурс індустріального суспільства та руду. На кінець XIX ст. на сировинній базі Криворізького та Донецького басейнів у Катеринославській губернії відкрито металургійний завод (сучасне м. Донецьк), а трохи згодом розпочато будівництво металургійних заводів у Подніпров'ї: в Олександрійську (Запоріжжя), Катеринославі (Дніпро), Кам'янському, вводяться в дію виробничі потужності Луганського машинобудівного заводу.

Цей період супроводжується зростанням кількості шахт із видобутку кам'яного вугілля (на території сучасної Донецької та Луганської областей), відновлюється видобуток бурого вугілля (1868 р.) в Дніпровському буро-вугільному басейні (територія сучасної Дніпровської області), починають розроблятися Микитівське ртутне (1886 р.) і Нікопольське марганцеве (1883 р.) родовища, зростає кількість рудників значної потужності (сучасні Донецька, Дніпровська та Запорізька області). На початку XX ст. у Донбасі починає розвиватися коксохімічна промисловість та будуються Горлівський, Макіївський, Єнакіївський та Краматорський коксохімічні заводи. Розвиток промисловості обумовив реформування системи освіти з акцентом на отриманні професійних знань та навичок.

Тож на початок XX ст. Східна Україна перетворилась на потужну паливно-енергетичну та металургійну базу, де здійснювався видобуток майже 70% промислової сировини, в т.ч.

близько 60% залізної руди та 2/3 вугілля; вироблялось близько чверті паровозів; понад половину сільськогосподарських машин; понад 50% чавуну та майже 50% заліза і сталі від загальноросійського обсягу. Індустріальний потенціал, сформований у цей період, заклав основи майбутнього промислового розвитку східних регіонів України з визначенням та закріпленням регіональної спеціалізації, збереженої донині.

Беззаперечний вплив на становлення та розвиток промисловості регіонів Сходу України мав іноземний капітал. Чітке усвідомлення необхідності структурної перебудови економіки на засадах індустріалізації на межі XIX–XX ст. обумовило формування економічної політики, спрямованої на залучення інвестицій у розвиток цих регіонів. Наявність значного обсягу вільних капіталів у закордонних інвесторів разом з привабливими умовами інвестиційної діяльності та вищою за середню по галузі у світовій економіці нормою прибутку у важкій промисловості на Сході України забезпечили домінування в економіці цих регіонів іноземного капіталу – бельгійського, німецького, англійського та французького. Зацікавленість закордонних інвесторів посилювалась наявністю в східних регіонах України ресурсного потенціалу, що створював конкурентні переваги в індустріальному суспільстві, та чіткою визначеністю галузевої спрямованості розвитку цих регіонів [2].

Найбільша концентрація іноземного капіталу на той період простежувалась у вугільній промисловості (майже 65%) та в металургійній галузі (близько 90% загального обсягу іноземних інвестицій). Але важливу роль іноземні інвестиції відігравали також в процесі формування ринкової та соціальної інфраструктури та розвитку суміжних галузей (залізничного транспорту, міського господарства, страхування, організації безпеки виробництва та ін.), розвиток яких на той час стає необхідною умовою ефективного індустріального розвитку [3; 4]. Саме на підставах залучення в економіку регіонів Сходу України закордонних інвестицій стає можливим трансфер технологій та світового досвіду організації промислової діяльності і трудового процесу, переміщення кваліфікованих кадрів, які прискорюють процес індустріалізації Сходу України.

Тож, незважаючи на наздоганяючий характер індустріального розвитку, це забезпечило перетворення східних регіонів

України наприкінці XIX – на початку XX ст. на один з головних промислових районів Європи шляхом модернізації промислового виробництва; зростання енергоозброєності підприємств (у 42 рази вище, ніж на Уралі); зростання продуктивності праці; формування соціально-трудових відносин; впровадження апробованих в європейських країнах форм організації виробництва, тощо. Проте забезпечення випереджаючих темпів розвитку промисловості в цих регіонах по відношенню до інших регіонів країни та надмірна концентрація капіталу в галузях спеціалізації східних регіонів (металургійній, вугільній та залізорудній) обумовили посилення регіональної спеціалізації і виникнення структурних диспропорцій економіки на Сході України.

Перша світова й громадянська війни спричинили вкрай важке становище в усіх галузях економіки Сходу України. У 20-х роках XX ст. внаслідок руйнувань у непридатному для використання стані знаходилось близько 60% виробничих потужностей промисловості та транспорту, було майже знищено трудовий потенціал регіонів. Подолання наслідків воєнних дій здійснювалось на засадах нової економічної політики (НЕП), яка вимагала реорганізації системи управління в промисловості та запровадження нових механізмів залучення робочої сили (трудова мобілізація).

У цей період було запроваджено об'єднання неоднорідних промислових об'єктів у комбінати-трести, на які покладалось завдання підвищення ефективності роботи конкретних підприємств за рахунок зменшення собівартості їхньої виробничої діяльності у конкретному виробничому ланцюгу та збільшення обсягів виробництва. Згідно з визначеними тенденціями були створені промислові об'єднання – «Донсталь», «Хімвугілля» (сучасна Донецька область), «Півден-маш» (Луганська область), «Південнорудний трест» та трест «Руда» (Дніпровська область), які відбивали промислову спеціалізацію регіонів, сформовану за підтримки держави. Такий підхід забезпечив суттєве зростання виробництва, надав можливість Сходу України забезпечувати в залежності від галузевої спрямованості від 20 до 70% потреб внутрішнього ринку та нарощувати обсяги виробництва промислової продукції для виходу на зовнішні ринки [5].

Тож, за підтримки держави пріоритетами розвитку східних регіонів України у 1920–1930-х роках залишився розвиток важкої

та добувної промисловості, а поглибленню структурних деформацій сприяло спрямування в базові галузі державних інвестицій, обсяг яких становив близько 90% усіх загальносоюзних капіталовкладень у промисловість [6, с.135].

Державна політика першої половини XX ст. обумовила зміцнення в східних регіонах України потужної індустріальної бази, яка за рівнем розвитку галузей важкої промисловості вивела Україну на рівень економічно розвинутих країн світу. Проте одночасно ця політика посилювала диспропорції відтворення шляхом форсованого розвитку традиційних індустріальних галузей Донбасу та Придніпров'я, спираючись на галузевих монополістів, що поглиблювало ступінь деформації структури економіки регіону.

Згодом віддача індустріальних чинників економічного зростання почала знижуватись. Необхідність вирішення проблем підвищення конкурентоспроможності, що ґрунтувалась на засадах індустріальної моделі, виникла в світовій економіці у 50-ті роки XX ст. У той період індустріальна економіка в розвинутих країнах почала втрачати свої домінуючі позиції, що супроводжувалося перенакопиченням основного й людського капіталів, особливо явно – у базових галузях промисловості. Трохи пізніше, в середині 70-х років XX ст., унаслідок визнання вичерпаності та невідновлюваності ресурсів індустріального розвитку в наукову та практичну сферу увійшов термін «старопромисловий регіон», під яким розуміють промислово розвинену в минулому територію, яка опинилася в занепаді під тиском стійких кон'юнктурних факторів ринку. Подолання структурних диспропорцій, характерних для старопромислових регіонів, у країнах Західної Європи здійснюється на засадах підвищення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу. Загальними тенденціями структурних змін в економіці старопромислових регіонів у світовій практиці стало суттєве скорочення частки продукції видобувних галузей у ВВП при одночасному зростанні частки переробних галузей промисловості (у т.ч. хімічної промисловості та машинобудування), основу розвитку яких становили високі технології, та переорієнтація промислової діяльності на нові, перспективні індустрії.

Незважаючи на те, що практичне вирішення завдань структурної перебудови економіки старопромислових регіонів у

промислово розвинутих країнах було проведено ще у 80-х роках ХХ ст., в Україні її розв'язання тривалий час не здійснювалось. Нехтування проблемами структурних суперечностей вітчизняних старопромислових регіонів було обумовлено можливістю успішної екстенсивної експлуатації базових галузей і ресурсного потенціалу промислово розвинених територій за рахунок компенсації низької продуктивності праці в цих галузях дешевими енергоресурсами, сировиною, працею та невисокими екологічними вимогами до промислової діяльності.

Не вирішується проблема регіональних структурних деформацій Сходу України й сьогодні. Фактично діюча Державна стратегія регіонального розвитку України на період до 2020 р., яка формально розроблена з урахуванням європейських пріоритетів щодо здійснення регіональної політики, в практичному ключі не визначає чітких вимог щодо структурної перебудови економіки старопромислових регіонів. Невизначена стратегічна позиція стосовно моделі подальшого розвитку старопромислових регіонів зумовлює високий ризик подальшої експлуатації застарілих економічних структур цих регіонів за рахунок концентрації зусиль на сприянні модернізації та технічному переоснащенню підприємств металургійного, машинобудівного, енергетичного й хімічного комплексів.

**Висновки.** Таким чином, при аналізі історико-економічних чинників розвитку старопромислових регіонів України встановлено, що:

- економічний розвиток регіонів Сходу України відбувався на основі поєднання в цих регіонах ресурсів, необхідних та важливих для започаткування промислової діяльності: географічного положення, природно-ресурсного потенціалу, дешевої робочої сили, значних можливостей розвитку транспортної інфраструктури;
- розвиток східних регіонів України на промисловій основі є взаємообумовленим та взаємодоповнюючим, що диктує необхідність комплексного вирішення проблем структурної перебудови їх господарства на сучасному етапі економічного розвитку;
- економічний розвиток старопромислових регіонів України спирався на світовий досвід, загальні тенденції економічного розвитку, сформовані на засадах промислової революції, та на конкурентні переваги індустріального суспільства;

– індустріальний потенціал, сформований у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., заклав засади майбутнього промислового розвитку східних регіонів України з визначенням та закріпленням регіональної спеціалізації, збереженої донині;

– державна політика щодо східних регіонів України, починаючи кінця ХІХ ст., обумовила формування та зміцнення в східних регіонах України потужної індустріальної бази;

– значний вплив на становлення та розвиток промисловості Сходу України мав іноземний капітал, який на межі ХІХ–ХХ ст. слугував чинником інноваційного промислового розвитку регіонів Сходу України на засадах техніко-технологічних та організаційних змін у провідних галузях економіки;

– промислово розвинуті регіони перетворилися на старопромислові в період зниження віддачі індустріальних чинників економічного зростання, що було обумовлено деформацією їх економічної структури, зокрема гіпертрофованим розвитком галузей важкої промисловості та критичною низькою часткою інших галузей і виробництв;

– сучасний розвиток старопромислових регіонів України не відповідає світовим тенденціям розвитку та сучасна державна регіональна, промислова, структурна політика по відношенню до старопромислових регіонів не забезпечує структурну перебудову економіки цих регіонів на засадах моделі постіндустріального синтезу.

1. Подов В.И. Открытие Донбасса. Исторический очерк. Документы / В.И. Подов. – Луганский фонд культуры, Луганское областное отделение, Луганск, 1991. – 118 с.
2. Довжук І.В. Іноземні інвестиції в промисловість Наддніпрянської України (друга половина ХІХ ст.) / І.В. Довжук // Наукові праці НАУКМА. (Миколаївська філія), 2001. – Т. ХХ : Іст. науки. – С. 34–40.
3. Довжук І.В. Індустріальний розвиток Донбасу та Придніпров'я наприкінці ХІХ століття / І.В. Довжук // Бористен. – 2000. – № 2 (104). – С. 2–4.
4. Фурман С.С. Вплив іноземного капіталу на модернізацію вітчизняної економіки в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Історія народного господарства та економічної думки України (Збірник наукових праць). – Київ, 2008. – Вип. 41. – С. 124–136.

5. Кульчицький С.В. Радянська індустріалізація на Донбасі: 1926–1938. Науково-популярний нарис / С.В. Кульчицький. – К. : Інститут історії України НАН України, 2015. – 120 с.
6. Михненко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. / Михненко А. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2000. – № 5. – С. 128–141.

#### Транслітерований список джерел

1. Podov V.I. Otkrytie Dobassa. Istoricheskiy ocherk. Dokumenty / V.I. Podov. – Luganskiy fond kul'tury, Luganskoe oblastnoe otделение, Lugansk, 1991. – 118 s. [in Russian]
2. Dovzhuk I.V. Inozemni investytsii v promyslovist' Naddniprians'koi Ukrainy (druha polovyna XIX st.) / I.V. Dovzhuk // Naukovi pratsi NaUKMA. (Mykolaivs'ka filii), 2001. – Т. XX: Ist. nauky. – S. 34–40. [in Ukrainian]
3. Dovzhuk I.V. Industrial'nyi rozvytok Donbasu ta Prydniprov'ia naprykintsi XIX stolittia / I.V. Dovzhuk // Borysten. – 2000. – № 2 (104). – S. 2–4. [in Ukrainian]
4. Furman S.S. Vplyv inozemnoho kapitalu na modernizatsiiu vitchyznianoї ekonomiky v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy (Zbirnyk naukovykh prats'). – Kyiv, 2008. – Vyp. 41.– S. 124–136. [in Ukrainian]
5. Kul'chyts'kyi S.V. Radyans'ka industrializatsiia na Donbasi: 1926–1938. Naukovo-populiarnyi narys / S.V. Kul'chyts'kyi. – К. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2015. – 120 s. [in Ukrainian]
6. Mykhnenko A. Rozvytok vazhkoї promyslovosti ta sil's'koho hospodarstva Donbasu u 20-kh rr. / Mykhnenko A. // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky. – 2000. – № 5. – S. 128–141. [in Ukrainian]

Одержано 27.10.2016 р.

#### ФОНДОВИЙ РИНОК ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ВЕЛИКОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.)

*Статтю присвячено аналізу функціонування фондового ринку в Україні та визначенню його ролі у процесі становлення великого бізнесу у 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст.*

**Ключові слова:** фондовий ринок, цінні папери, пайові цінні папери, державні облигації.

**Постановка проблеми.** У світовій практиці одним з найважливіших механізмів залучення та ефективного перерозподілу інвестиційних ресурсів є фондовий ринок, що у розвинутих економіках постає важливим джерелом інвестиційних ресурсів для формування та розвитку великого бізнесу. На сучасному етапі розвитку економіки України, в умовах політичної та економічної нестабільності, низького рівня внутрішнього нагромадження капіталів і високого рівня фінансово-інвестиційних ризиків актуалізується питання комплексного аналізу стану фондового ринку на основі визначення історичних тенденцій його функціонування. У даному контексті важливим є визначення можливостей фондового ринку України щодо акумуляції фінансових ресурсів суб'єктами великого бізнесу, що традиційно є основними гравцями фінансового ринку.

**Аналіз досліджень та публікацій.** Проблематика становлення фондового ринку в перехідній економіці України знайшла відображення у працях Г.Азаренкової, О.Барановського, В.Барановської, Є.Бублика, Ю.Воробйова, А.Даниленка, В.Загорського, С.Медведчука, Є.Редзюка, Н.Роциної, Л.Федулової, О.Чемодурова, Н.Шелудько, С.Шишкова та ін. Проте деякі аспекти потребують додаткового дослідження, зокрема необхідним є визначення ролі фондового ринку у процесі розвитку великого бізнесу.

**Постановка проблеми.** Завданням даного дослідження є аналіз функціонування фондового ринку в Україні для визна-

чення його ролі у процесі розвитку великого бізнесу у 90-ті роки ХХ – на початку ХХІ ст.

**Виклад основного матеріалу.** Історія становлення та функціонування фондового ринку в незалежній Україні фактично починається з 1991 р., коли з'являється перший вітчизняний торговельний майданчик – Українська фондова біржа, а також ухвалюється ряд законодавчих актів щодо врегулювання відносин у сфері обігу цінних паперів (Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» та Закон України «Про господарські товариства»). Хоча за перший рік діяльності Українська фондова біржа вийшла на обсяги торгів у розмірі лише 335,6 грн, проте наступні роки відзначилися позитивною динамікою щодо їх зростання, у 1994 р. досягли вже рівня 429,625 тис грн (для порівняння, за підсумками діяльності Української фондової біржі станом на 2014 та 2015 рр., біржовий обсяг торгів склав відповідно 463,1 млн грн та 302 млн грн [1; 2]). Така позитивна динаміка обсягів торгів на фондовому ринку стала перш за все наслідком активізації приватизаційних процесів. Саме швидкість проведення роздержавлення та приватизації значною мірою обумовили темпи формування фондового ринку. Так, Указом Президента України «Про участь Української фондової біржі у приватизаційних процесах» (1995 р.) регламентувалося проведення Фондом державного майна України на Українській фондовій біржі та її регіональних представництвах аукціонних торгів з продажу державних пакетів цінних паперів акціонерних товариств, утворених у процесі приватизації. Таким чином, з червня 1995 р. започатковано проведення аукціонів у Південно-українському та Східно-українському фінансових центрах, Чернігівській, Житомирській, Дніпропетровській філіях, що суттєво вплинуло на обсяги торгів на фондовому ринку, стимулювало його формування як механізму залучення додаткових фінансових ресурсів до корпоративного сектору економіки.

У період 1997–1999 рр. обсяги торгів на фондовому ринку зросли з 7,5 млрд грн до 16,8 млрд грн, тобто на фоні збільшення темпів приватизації, ринок продемонстрував більш ніж дворазове зростання [8, с.468]. Це не могло не позначитися і на зацікавленості підприємницьких структур щодо здійснення своєї діяльності на ринку як в якості інвесторів, так і емітентів. Зокрема, станом на 1996 р. ліцензії Міністерства Фінансів на

здійснення операцій із цінними паперами отримали 250 банківських структур, а станом на 01.01.1998 р. було зареєстровано 12550 емітентів, що випустили цінних паперів на суму 13,3817 млрд грн. Серед таких емітентів переважали комерційні банки, виробничі об'єднання та новостворені акціонерні компанії [9, с.100]. Поряд із цим з'являється система інвестиційних фондів та компаній для здійснення операцій із приватизаційними цінними паперами, мережа реєстраторів іменних цінних паперів, Національний депозитарій України з метою розбудови системи обліку прав власності на цінні папери. Також запроваджується низка законодавчих ініціатив, зокрема, вступають в силу Закони України «Про державне регулювання ринку цінних паперів в Україні», «Про Національну депозитарну систему та особливості електронного обігу цінних паперів в Україні», на державному рівні ухвалюється «Концепція функціонування та розвитку ринку цінних паперів в Україні».

Разом з тим, необхідно акцентувати увагу на низці моментів, що негативно вплинули на формування фондового ринку як чинника стимулювання розвитку великого бізнесу в Україні у перші роки незалежності.

По-перше, у більшості випадків вітчизняні інвестори, не маючи досвіду роботи з цінними паперами, часто використовували акції лише як можливість забезпечення повного контролю над певним підприємством, або як спосіб отримання доходів у вигляді дивідендів [9, с.100]. Тобто практично повністю була відсутня позиція інвесторів щодо розробки довгострокових стратегій розвитку відповідних акціонерних підприємств з урахуванням можливостей розширення бізнесу за рахунок залучення додаткових інвестицій, використовуючи різний інструментарій фондового ринку.

По-друге, домінування закритих, неконкурентних методів у приватизаційних процесах призводило до неможливості залучення стратегічних інвесторів. Така закрита приватизація призвела і до формування специфічної структури акціонерних товариств, коли переважна більшість акціонерних компаній утворювалася у формі закритих акціонерних товариств, без доступу сторонніх інвесторів до акціонування вищезгаданих компаній. Так, станом на початок 2008 р., кількість акціонерних товариств закритого типу у 2 рази переважала кількість відкритих акціо-



нерних товариств (з 31993 акціонерних товариств закриті склали 21098, а відкриті – 10406 компаній) [14, с.335].

По-третє, розпорошеність власності серед дрібних інвесторів на тлі масової приватизації призвела до практично повного відсторонення міноритарних інвесторів від управління акціонерними компаніями та суттєво звузила їхні можливості щодо захисту своїх майнових прав. Поряд із цим, неможливість доступу міноритарних власників до операцій на фондовому ринку призвела до поширення маніпуляцій з боку керівників підприємств щодо скуповування цінних паперів в обхід ринку, а також формування великого бізнесу в Україні на неринкових засадах, шляхом напівлегального привласнення майна та фінансових ресурсів.

Подальший розвиток фондового ринку ознаменувався уповільненням темпів приватизації та поступовим зростанням на ринку частки акцій, що слугували вже інструментом залучення додаткових інвестиційних ресурсів акціонерними компаніями, а не інструментом масової приватизації. Поступово відбувається процес розширення організованого ринку, коли операції купівлі-продажу цінних паперів відбуваються вже на шести біржах – Українській фондовій біржі, Українській міжбанківській валютній біржі, Київській міжнародній фондовій біржі, Донецькій фондовій біржі, Придніпровській фондовій біржі, Кримській фондовій біржі та двох торгівельно-інформаційних системах – Першій фондовій торговельній системі, Південноукраїнській торговельно-інформаційній системі. З появою на ринку нових інструментів та необхідністю більш суттєвої державної регламентації його функціонування ухвалюються Закони України «Про обіг векселів в Україні», «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про недержавне пенсійне забезпечення», «Про іпотеку».

Хоча частка обігу цінних паперів на організованому ринку залишалася незначною (станом на 1999 р. приблизно 11%), проте відбувалося стрімке зростання емісійної діяльності акціонерних товариств, коли у період з 1996 по 2001 рр. випуск акцій збільшився у 12 разів з 1,821 млрд грн до 21,921 млрд грн. Причому серед емітентів лідирують акціонерні товариства з показником 93,9%, потім комерційні банки – 4,3%, страхові

компанії – 1,7%, інші суб'єкти господарювання – 0,1% [9, с.104]. А станом на 2004 р. загальний обсяг торгів на ринку зростає вже до 321,3 млрд грн, в тому числі організований ринок відзначається зростанням своєї частки приблизно до 4%, чи 13,2 млрд грн відповідно [8, с.469]. Таке зростання емісійної діяльності акціонерних товариств свідчить про збільшення ролі фондового ринку як механізму фінансово-інвестиційного забезпечення розвитку великого бізнесу.

Активне зростання фондового ринку України відбувається й у наступні роки. Це засвідчує показник капіталізації фондового ринку (у період з 2002 по 2007 рр. темпи зростання рівня капіталізації ринку акцій коливалися в межах 253–473%), показник співвідношення капіталізації ринку акцій до показників ВВП країни (у 2006–2007 рр. продемонстрував рекордне зростання, сягнувши у 2007 р. 79,6% рівня фондових ринків розвинутих країн) [13, с.340]. Таке зростання стало наслідком зацікавленості іноземних інвесторів фінансовими ринками країн, що розвиваються, включаючи і фондовий ринок України. Проте, незважаючи на успіхи вітчизняного фондового ринку, актуальним залишилося питання якості інвестиційних капіталів, тобто наявності стратегічних інвесторів, зацікавлених у довгострокових вкладеннях у економіку України. Так на думку О.Чемодурова, економічні й політичні ризики, а також нерозвинутість і непрозорість фондового ринку України «обмежили інвестиції капіталу, переважно спекулятивного й зорієнтованого на швидке отримання прибутку від недооцінених активів» [15, с.47–48].

Ситуацію на фондовому ринку України відображає і суттєве зростання у зазначений період індексу ПФТС, що на початку 2008 р. досягає найвищого історичного значення у 1208,61 пункти [13, с.343]. Загалом значення індексу ПФТС у період з 2001 по 2008 рр. продемонструвало зростання у 14,6 рази [17, с.123]. Така позитивна динаміка привернула увагу іноземних інвестиційних фондів та бірж, що з 2007 р. розпочали практику включення України у розрахунки своїх індексів. Зокрема у вересні 2007 р. австрійська біржа Wiener Borse розпочала розрахунок індикатора UTX (Ukrainian Traded Index), що розміщувався також на сайтах інформагенцій Bloomberg та Reuters. Також UTX індекси розробили міжнародні рейтингові агенції Standard

& Poor's, та MSCI Barra, що входить до банківської групи Morgan Stanley [13, с.339].

Проте рекордне зростання фондового ринку змінилося рекордним падінням, коли індекс ПФТС у березні 2009 р. досяг дна у розмірі 199,12 пунктів, тобто, за короткий проміжок часу знизився більше, ніж у 6 разів. Таким чином вітчизняний ринок відреагував на кризу 2008 р., продемонстрував пастки свого функціонування. Зокрема, на думку Н.Рощиної, дана криза виявила дуже важливий негативний аспект інтеграції фондового ринку України у міжнародну фінансову систему, коли, з одного боку, «досить вільний доступ великих закордонних спекулятивних інвесторів (зацікавленість у можливості одержання більш високих доходів при більш високому рівні ризику) викликає сильну залежність від настроїв на світовому ринку; з іншого боку, закритість біржової системи й висока вартість входу на український ринок роблять практично неможливим залучення дрібних і середніх не спекулятивних інвесторів» [12, с.32]. Що, на думку О.Чемодурова, підтверджується кризовим 2008 р., коли «більша частина іноземного капіталу виводилася з фондового ринку в ситуації різкого здешевлення цінних паперів та девальвації гривні» [15, с.47–48]. Так, результатом присутності на фондовому ринку України переважно спекулятивних іноземних інвесторів стало різке зниження внаслідок кризових явищ частки іноземного капіталу з 80–90% на початку 2008 р. до 60% після кризи, що негативно позначилося на процесах формування великого бізнесу в Україні на основі залучення іноземних інвестицій, та на можливостях відновлення фондового ринку у після-кризовий період.

Після глибокого падіння процеси відновлення фондового ринку відбувалися відносно швидкими темпами (рис. 1), й у 2010 р. індекс ПФТС вже перетнув позначку у 800 пунктів, продемонструвавши порівняно із показниками дна чотирикратне зростання, а після незначного падіння у лютому 2011 р. продемонстрував і нові локальні максимуми у 1141,51 пункти [10]. Швидкому відновленню ринку сприяли загальноекономічна ситуація, коли реальний сектор економіки після глибокої депресії продемонстрував позитивні тренди, та подолання панічних настроїв учасників ринку, що сформувалися у ситуації неможливості точного прогнозування глибини фінансової кризи. Проте

негативним чинником зростання фондового ринку у цей період став спекулятивний характер зростання, коли у вітчизняній практиці існувала велика перевага неорганізованого ринку над організованим. Зокрема, частка неорганізованого ринку сягала 80–90%, що створювало підґрунтя для широкого маніпулювання на ринку та формування великого бізнесу в Україні на неринкових засадах [3, с.6].



Рис. 1. Динаміка індексу ПФТС з 2009 по 2016 рр. [10]

Водночас ситуація на організованому ринку також мала цілу низку негативних чинників, що залишаються актуальними і сьогодні. Так, за перше півріччя 2011 р. 76% звернень учасників ринку до НКЦПФР були скаргами міноритарних акціонерів на діяльність акціонерних товариств, що стало наслідком низької інформаційної прозорості, відсутності ефективної системи захисту прав інвесторів, нерозвиненістю правової бази та механізмів вирішення корпоративних конфліктів [4, с.11]. Поряд із цим, із загального обсягу зареєстрованих випусків цінних паперів інвестиційно привабливими для інвесторів залишалася незначна їх частина, оскільки 80% не відповідали умовам лістингу та залишалися у біржових списках як позалістингові цінні папери [4, с.10].

На сучасному етапі негативними чинниками розвитку фінансового ринку України, на думку Є.Редзюка, були високий рівень зарегульованості фондового та валютного ринків в Україні, що негативно впливало на курсові показники гривні у довго-

строковій перспективі; низький рівень валютних резервів держави; низька ліквідність фондового ринку; системне підвищення ризиків щодо всіх українських випусків цінних паперів з боку міжнародних фінансових рейтингових організацій [11, с.15]. Також необхідно сконцентрувати увагу і на низці системних ризиків, що суттєво впливають на функціонування фондового ринку України як чинника розвитку великого бізнесу, зокрема: правові ризики, ризики функціонування розрахункової та клірингової систем, ризики неліквідності ринку, комунікаційні, операційні, інформаційні, цінові ризики, тощо [16, с.74–82]. Суттєво впливають на стан фондового ринку України і політична та економічна нестабільність, постійно зростаючі обсяги грошової емісії, спрямовані на покриття дефіциту бюджету, значне падіння курсу гривні до основних валют, що ставить під загрозу відповідальність позичальників за раніше отриманими валютними позиками, високі ризики неконтрольованого збільшення рівня інфляції внаслідок різкого здорожчання вартості житлово-комунальних послуг, енергоресурсів, коригування споживчих цін на рівень знецінення національної валюти відносно основних валют, високий рівень дефіциту внутрішніх фінансово-інвестиційних ресурсів, великі обсяги зовнішніх запозичень держави та суб'єктів економічних відносин, неефективне використання отриманих таким чином ресурсів, тощо.

Останнім часом актуальними залишаються ризики боргового фінансування дефіциту державного бюджету, зокрема: валютні, відсоткові, кредитні ризики, ризики пролонгації боргу. Зокрема, активна практика зовнішніх запозичень пов'язана не лише із високими ризиками, а й із масштабними трансфертами внутрішніх ресурсів, «коли обслуговування зовнішнього боргу реалізується через вилучення національних ресурсів із внутрішнього кругообігу та передачу частини виробленого продукту у власність інших країн», а в деяких випадках мобілізація ресурсів на обслуговування зовнішнього боргу відбувається «за рахунок вилучення ресурсів із сфери внутрішнього споживання та нагромадження капіталу» [14, с.369–370]. У даному контексті нестабільним джерелом позичкового фінансування є також облігації внутрішньої позики в ситуації, коли «мобільний і непередбачуваний іноземний капітал під дією будь-яких чинників внутрішнього та зовнішнього характеру може змінювати свій

напрямок на зворотній, а зростання попиту на іноземну валюту в таких умовах чинить тиск на міжнародні валютні резерви та підриває основи курсової стабільності» [14, с.367].

Так, останніми роками фінансовими інструментами, на які припадає найбільший обсяг торгів на організаторах торгівлі, є державні облігації України, причому у період з 2014 по 2016 рр. їхня частка залишається відносно стабільною, в рамках 87% від загального обсягу (у період січня-грудня 2014 р. – 87,9% [5], у період січня-грудня 2015 р. – 87,12% [6], у період січня-вересня 2016 р. – 87,45% [7]). А у період січня-вересня 2016 р., окрім 87,45% державних облігацій, на ринку реалізовувалися ще й депозитні сертифікати Національного банку України у розмірі 6,76% загального обсягу біржових контрактів [7]. Як наслідок, склалася ситуація, коли функціонування фондового ринку України відбувається на недостатньому рівні для ефективного забезпечення фінансово-інвестиційними ресурсами адекватної вартості великого бізнесу, зумовлює диспропорції у структурі ринку, коли частка державних цінних паперів значно переважає частку інших фінансових інструментів. Причому внаслідок кризових явищ останніх років значно скорочуються і обсяги організованої торгівлі цінними паперами, що суттєво знижує можливості великого бізнесу щодо розширення економічної діяльності. Так, у період з 2014 по вересень 2016 рр. обсяги торгівлі цінними паперами скоротилися майже у 4 рази, з 629429,38 млн грн до 168720,66 млн грн [5; 7]. Таким чином, у період економічної кризи та високого рівня дефіциту вільних фінансово-інвестиційних ресурсів експансія державних цінних паперів на фондовому ринку призводить до суттєвого зниження ділової активності, істотного здорожчання таких ресурсів, та провокує подальшу тінізацію економіки країни в частині фінансово-економічної діяльності суб'єктів великого бізнесу та корпоративного сектору економіки в цілому.

**Висновки.** У результаті дослідження функціонування фондового ринку як чинника розвитку великого бізнесу в Україні у 90-і роки ХХ ст. – на початку ХХІ ст. зроблено такі висновки:

– протягом визначеного періоду функціонування фондового ринку відбувається на рівні, недостатньому для ефективного забезпечення фінансово-інвестиційними ресурсами адекватної вартості великого бізнесу та корпоративного сектору

економіки України в цілому. Це зумовлює диспропорції у структурі ринку, коли частка державних цінних паперів значно переважає частку інших фінансових інструментів (за даними НЦКПФР, упродовж січня-липня 2016 р. на фондовому ринку частка акцій та облігацій підприємств становила 0,5% від обсягів котирувань державних облігацій). У період економічної кризи та високого рівня дефіциту вільних фінансово-інвестиційних ресурсів така експансія державних цінних паперів на фондовому ринку призводить до суттєвого зниження ділової активності, істотного здорожчання таких ресурсів, провокує подальшу тінізацію економіки країни в частині фінансово-економічної діяльності суб'єктів великого бізнесу та корпоративного сектору економіки в цілому;

– основними чинниками недостатнього рівня розвитку вітчизняного фондового ринку у зазначений період визначено: політичну та економічну нестабільність; постійно зростаючі обсяги грошової емісії, спрямовані на покриття дефіциту бюджету; великі обсяги зовнішніх запозичень держави та суб'єктів економічних відносин, неефективне використання отриманих таким чином ресурсів; значне падіння курсу гривні до основних валют, що ставить під загрозу відповідальність позичальників за раніше отриманими валютними позиками; високі ризики неконтрольованого збільшення рівня інфляції внаслідок різкого здорожчання вартості житлово-комунальних позик, енергоресурсів, коригування споживчих цін на рівень знецінення національної валюти відносно основних валют; високий рівень дефіциту внутрішніх фінансово-інвестиційних ресурсів, стримане і вибіркове зацікавлення іноземних інвесторів щодо широкого інвестування в Україні тощо;

– основними специфічними ризиками діяльності на фондовому ринку України, що стримують розширення кола інвесторів та поглиблення їхньої участі на ринку, визначено: комунікаційні, операційні, інформаційні, цінові ризики, ризики функціонування розрахункової та клірингової систем, ризики неліквідності ринку, правові ризики тощо;

– основними законодавчими проблемами функціонування вітчизняного фондового ринку визначено: нерозвиненість корпоративного права та, як наслідок, низький рівень корпоративної культури; відсутність повноцінного законодавчого забезпе-

чення гарантування прав як вітчизняних, так і іноземних інвесторів; інформаційна закритість емітентів, включаючи і доступ до економічної інформації на етапі публічного розміщення цінних паперів; непрозоре володіння активами в Україні, що пов'язане з широкою практикою приховування реальних доходів інституційних та приватних інвесторів тощо.

1. Аналітичні огляди діяльності УФБ за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrse.com.ua/analitika>
2. Аналітичні огляди діяльності УФБ за 2015 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrse.com.ua/analitika>
3. Азаренкова Г. Основні тенденції розвитку фондового ринку в посткризовий період / Г. Азаренкова, І. Шкодін // Вісник НБУ. – 2012. – Лютий. – С. 3–7.
4. Воробйов Ю.М. Сучасні тенденції розвитку фінансового інвестування на фондовому ринку України / Ю.М. Воробйов, Т.І. Воробець // Інвестиції: практика та досвід [Електронний ресурс]. – 2012. – № 22. – С. 9–12. – Режим доступу до журн.: [http://www.investplan.com.ua/pdf/22\\_2012/4.pdf](http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2012/4.pdf)
5. Інформаційна довідка щодо розвитку фондового ринку України протягом січня-грудня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics>
6. Інформаційна довідка щодо розвитку фондового ринку України протягом січня-грудня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics>
7. Інформаційна довідка щодо розвитку фондового ринку України протягом січня-вересня 2016 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics>
8. Корпоративні структури в національній інноваційній системі України / За ред. д-ра екон. наук Л.І. Федулової. – К. : Вид-во УкрІНТЕІ, 2007. – 812 с.
9. Медведчук С.В. Проблеми становлення і функціонування фондового ринку України / С.В. Медведчук, В.С. Загорський. – Львів, 2003. – 294 с.
10. Офіційний сайт Фондової біржі ПФТС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pfts.ua/uk/shares-indexes/>
11. Редзюк Є. Законодавче забезпечення фондового ринку України: поточні проблеми та можливості імплементації світових стандартів / Є. Редзюк // Економіст. – 2014. – № 6. – С. 13–16.
12. Рощина Н. Проблеми та перспективи формування фондових бірж в Україні / Н. Рощина, В. Товмасян, Д. Посудієвський // Інвестиції: практика та досвід [Електронний ресурс]. – 2015. – № 4. –

- С. 30–33. – Режим доступу до журн.: [http://www.investplan.com.ua/pdf/4\\_2015/8.pdf](http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2015/8.pdf)
13. Стійкість фінансових ринків України та механізми її забезпечення / [О.І. Барановський, В.Г. Барановська, Є.О. Бублик та ін.]; за ред. д-ра екон. наук О.І. Барановського; НАН України; Ін-т економіки та прогнозув. – К., 2010. – 492 с.
  14. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку : в 3 т. / Т. 2 : Механізми грошового та фондового ринків і їх вплив на розвиток економіки України / за ред. чл.-кор. НАН України А.І. Даниленка. – К. : Фенікс, 2008. – 442 с.
  15. Чемодуров О. Капіталізація фондового ринку та економічне зростання / О. Чемодуров // Економіка України. – К. : Преса України, 2011. – С. 43–53.
  16. Шишков С.Є. Проблема довіри на неефективному фондовому ринку: приклад України / С.Є. Шишков, Н.М. Шелудько // Вісник Інституту економіки та прогнозування. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування», 2001. – С. 74–87.
  17. Шишков С.Є. Фондові біржі України: випробування кризою / С.Є. Шишков; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 206 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Analitichni ogljady dijal'nosti UFB za 2014 rik [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ukrse.com.ua/analitika> [in Ukrainian]
2. Analitichni ogljady dijal'nosti UFB za 2015 rik. [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ukrse.com.ua/analitika> [in Ukrainian]
3. Azarenkova G. Osnovni tendencii' rozvytku fondovogo rynku v post-kryzovyj period / G. Azarenkova, I. Shkodina // Visnyk NBU. – 2012. – Ljutyj. – S. 3–7. [in Ukrainian]
4. Vorobjov Ju.M. Suchasni tendencii' rozvytku finansovogo investuvannja na fondovomu rynku Ukrainy / Ju.M. Vorobjov, T.I. Vorobec' // Investycii': praktyka ta dosvid [Elektronnyj resurs]. – 2012. – № 22. – S. 9–12. – Rezhym dostupu do zhurn. : [http://www.investplan.com.ua/pdf/22\\_2012/4.pdf](http://www.investplan.com.ua/pdf/22_2012/4.pdf) [in Ukrainian]
5. Informacijna dovidka shhodo rozvytku fondovogo rynku Ukrainy protjagom sichnja-grudnja 2014 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics> [in Ukrainian]
6. Informacijna dovidka shhodo rozvytku fondovogo rynku Ukrainy protjagom sichnja-grudnja 2015 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics> [in Ukrainian]

7. Informacijna dovidka shhodo rozvytku fondovogo rynku Ukrainy protjagom sichnja-veresnja 2016 roku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://nssmc.gov.ua/fund/analytics> [in Ukrainian]
8. Korporatyvni struktury v nacional'nij innovacijnij systemi Ukrainy / Za red. d-ra ekon. nauk L.I. Fedulovoi'. – K. : Vyd-vo UKRINTEI, 2007. – 812 s. [in Ukrainian]
9. Medvedchuk S.V. Problemy stanovlennja i funkcionuvannja fondovogo rynku Ukrainy / S.V. Medvedchuk, V.S. Zagors'kyj. – L'viv, 2003. – 294 s. [in Ukrainian]
10. Oficijnyj sajт Fondovoi' birzhi PFTS [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.pfts.ua/uk/shares-indexes/> [in Ukrainian]
11. Redzjuk Je. Zakonodavche zabezpechennja fondovogo rynku Ukrainy: potochni problemy ta mozhlivosti implementacii' svitovyh standartiv / Je. Redzjuk // Ekonomist. – 2014. – № 6. – S. 13–16. [in Ukrainian]
12. Roshhyna N. Problemy ta perspektyvy formuvannja fondovyh birzh v Ukraini / N. Roshhyna, V. Tovmasjan, D. Posudijevs'kyj // Investycii': praktyka ta dosvid [Elektronnyj resurs]. – 2015. – № 4. – S. 30–33. – Rezhym dostupu do zhurn. : [http://www.investplan.com.ua/pdf/4\\_2015/8.pdf](http://www.investplan.com.ua/pdf/4_2015/8.pdf) [in Ukrainian]
13. Stijkist' finansovyh rynkiv Ukrainy ta mehanizmy i'i' zabezpechennja / [O.I. Baranovs'kyj, V.G. Baranovs'ka, Je.O. Bublik ta in.] ; za red. d-ra ekon. nauk O.I. Baranovs'kogo ; NAN Ukrainy; In-t ekonomiky ta prognosuv. – K., 2010. – 492 s. [in Ukrainian]
14. Finansovo-monetarni vazheli ekonomichnogo rozvytku : v 3 t. / Т. 2 : Mehanizmy groshovogo ta fondovogo rynkiv i i'h vplyv na rozvytok ekonomiky Ukrainy / za red. chl.-kor. NAN Ukrainy A.I. Danylenka. – K. : Feniks, 2008. – 442 s. [in Ukrainian]
15. Chemodurov O. Kapitalizacija fondovogo rynku ta ekonomichne zrostannja / O. Chemodurov // Ekonomika Ukrainy. – K. : Presa Ukrainy, 2011. – S. 43–53. [in Ukrainian]
16. Shyshkov S.Je. Problema dovery na neefektyvnomu fondovomu rynku: pryklad Ukrainy / S.Je. Shyshkov, N.M. Shelud'ko // Visnyk Instytutu ekonomiky ta prognosuvannja. – K. : DU «Instytut ekonomiky ta prognosuvannja», 2001. – S. 74–87. [in Ukrainian]
17. Shyshkov S.Je. Fondovi birzhi Ukrainy: vyprobuvannja kryzoju / S.Je. Shyshkov; NAN Ukrainy; In-t ekon. ta prognosuv. NAN Ukrainy. – K. : Vydavnychij dim «Kyjevo-Mogylyjans'ka akademija», 2011. – 206 s. [in Ukrainian]

С.М. Щегель

## СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

*У статті розглядається європейський досвід стимулювання розвитку підприємництва шляхом розбудови ефективної інфраструктури та забезпечення сприятливих умов для ведення бізнесу. Також висвітлено специфіку вітчизняного бізнес-середовища та запропоновано основні напрямки його вдосконалення.*

**Ключові слова:** бізнес-клімат, підприємництво, малий та середній бізнес (МСБ), інфраструктура, Європейський Союз, Україна.

**Постановка проблеми.** Однією з ключових рис сучасного етапу економічного розвитку є підвищення ролі малих та середніх підприємств (МСБ) як чинника економічного зростання. Тому на національному та загальноєвропейському рівнях приділяється багато уваги політиці сприяння діяльності та розвитку МСБ. У контексті реалізації Угоди про асоціацію України з ЄС одним з основних напрямків, які повинні сприяти значному підвищенню ефективності реалізації вітчизняного економічного потенціалу, оптимізації участі України в міжнародному поділі праці, посиленню конкурентоспроможності національної економіки є розвиток вітчизняного підприємництва.

**Аналіз останніх досліджень.** Питанням стимулювання розвитку малого і середнього бізнесу в країнах Європейського Союзу приділено значну увагу у працях таких вчених як А.Бояр, В.Геєць, І.Вахович, В.Воротін, І.Комарницький, О.Мазур, І.Репіна, В.Рибак. Дослідженню проблематики інноваційного підприємництва присвячені праці О.Алейнікової, Ж.Говорухи, І.Зятковського, Г.Кульнєвої, С.Ковальчука, Л.Федулової, Є.Лазаревої та інших. Наразі актуалізуються дослідження, пов'язані з вивченням європейського досвіду стимулювання розвитку МСБ та використанням цього досвіду в Україні. Також потребує ретельного вивчення та розв'язання ціла низка проб-

лемних питань, пов'язаних з необхідністю активізації інноваційної діяльності вітчизняних підприємств, створення кращих умов ведення бізнесу та підвищення ефективності його діяльності.

**Метою дослідження** є вивчення досвіду країн-членів Європейського Союзу щодо розбудови та ефективного функціонування інфраструктури підтримки підприємницької діяльності з метою адаптації та імплементації кращих практик у вітчизняне бізнес-середовище.

**Виклад основного матеріалу.** За останні десятиліття відбулась значна зміна економічних умов у промислово розвинених країнах. Істотно розширилося впровадження технологій в економіку, перетворившись на важливе джерело створення нових робочих місць та економічного зростання. Також варто відзначити, що політика підтримки інновацій і бізнесу істотно залежить від здатності інфраструктури сприяти розвитку інноваційного підприємництва.

Європейський підхід до вирішення проблем МСБ полягає у створенні сприятливих умов для його функціонування. На загальноєвропейському рівні було прийнято рамкову програму «Конкурентоспроможність та інновації» (Competitiveness and innovation, CIP), завдання якої – сприяти інноваційному розвитку малих та середніх підприємств і забезпечувати широкий доступ до фінансових ресурсів і послуг з підтримки бізнесу в регіонах. Одним з компонентів зазначеної рамкової програми є програма «Підприємництво та інновації» (Entrepreneurship and Innovation Programme, EIP), яка спрямована на підтримку інновацій на малих і середніх підприємствах за такими напрямками:

- забезпечення доступу до фінансування;
- надання бізнес послуг через європейську мережу підприємництва (Центри послуг з питань бізнесу та інновацій);
- підтримка щодо вдосконалення інноваційної політики;
- реалізація проектів з еко-інновацій;
- підтримка політики МСБ та інновацій через систему контрактів і грантів [1].

Наступницею CIP (2007–2013 рр., загальний бюджет програми – 3621 млн євро) стала Programme for the Competitiveness of enterprises and SMEs (COSME), 2014–2020 рр., попередньо затверджений бюджет – 2,3 млрд євро. Її основні цілі – покращення доступу МСБ до фінансування на всіх стадіях жит-

тевого циклу; полегшення виходу на ринки ЄС та за його межі через підтримку підприємницьких мереж; розвиток підприємництва шляхом надання інформаційних, консультаційних, освітніх послуг; забезпечення більш сприятливих умов для створення і розвитку бізнесу завдяки зменшенню адміністративного та регуляторного тиску з одного боку, та стимулювання інноваційних процесів з іншого [2].

Звісно, вартість європейських програм непорівнянна з українськими можливостями, однак важливий не стільки масштаб програм, скільки їх спрямованість та механізми, які використовуються. Досвід нових індустріальних країн (таких, як Південна Корея, Ізраїль), яким вдалося істотно просунути в економічному розвитку та стимулюванні підприємницької активності, свідчить, що принципи та інструменти ЄС застосовні і можуть бути успішними в умовах вкрай обмежених ресурсів.

Відповідно даних, наведених у звіті досягнень Європейської інноваційної політики, останнім часом спостерігається поглиблення та диверсифікація інструментів інноваційної політики стосовно МСБ [3, 4]. Співробітництво між приватними підприємствами та державними науковими організаціями було визнано одним з найважливіших завдань інноваційної політики, зокрема на Кіпрі, в Німеччині, Бельгії, Австрії, Греції, Іспанії, Угорщині та Словенії. Нові заходи політики були прийняті для сприяння співробітництву та приватно-державному партнерству в інноваційному розвитку. Для вирішення фінансових проблем новостворених підприємств (старт-ап) і МСБ спеціальні програми були ініційовані в Ірландії (в тому числі підтримка галузей – швидкозростаючих підприємств), Угорщини, Греції, Болгарії, Італії, Латвії, Словенії та Іспанії.

Подальшого розвитку та поширення в Європі отримали інноваційні ваучери, які дозволяють малим і середнім підприємствам отримувати послуги консультантів у сфері інновацій та підвищувати попит на результати досліджень і розробок. Цей вид інноваційних заходів було здійснено в Бельгії, Естонії, Греції, Португалії та Словенії.

Нові підходи, методи, інструменти щодо стимулювання економічного розвитку, зокрема створення інфраструктури з підтримки інновацій та підприємництва – це відповідь промислово розвинених країн на ті трансформаційні процеси, які відбу-

ваються у сучасному глобалізованому світі. У промислово розвинених країнах істотно розширилося впровадження технологій в економіку, що посилило залежність бізнесу від здатності інфраструктури підтримувати розвиток інноваційного підприємництва шляхом створення сприятливого середовища. Питання полягає у необхідності трансформації інфраструктури з підтримки інновацій і бізнесу в напрямку сприяння стабільності економіки країни або ж регіону. Це вирішується шляхом створення та розвитку міжнародних мережевих структур.

Мережі характеризуються географічно-розгалуженим розташуванням ланок – спільнот, які мають спільні робочі інтереси, спільні за походженням потреби та спільних учасників. Сума цих складових діє на користь всієї мережі. Учасники мережі мають власні функції всередині групи, а комунікації між спільнотами також сприяють формуванню успішної спільної діяльності (синергії) та досягненню найкращих результатів.

Інновації є надзвичайно важливими для здійснення змін у технологіях, в організаційних структурах, у соціальній практиці, у темпах обміну знаннями та впровадження нових ідей та технологій. Оскільки мережі прискорюють швидкість розповсюдження знань, вони дуже корисні для інновацій. Інноваційні мережі – це спільноти зі спільними технологічними завданнями. Такі мережі діють як «колективи з інноваційним міркуванням» та можуть прискорювати зміну технологічних парадигм, що відіграє важливу роль для розвитку інновацій та проривних технологій.

Мережі зазвичай організують механізм обміну даними: зустрічі, конференції, тренінги, експертні ради, веб-сайти, бази даних, інформаційні видання. Вони стимулюють такі види діяльності як трансфер технологій, доступ до клієнтів, доступ до міжнародних фінансів. Вони визначають контрольні показники із застосуванням найуспішніших прикладів, виходячи з яких учасники можуть оцінювати власну роботу. Вони підтримують підвищення колективного та індивідуального професіоналізму. Мережі самі стають освітніми організаціями, які надають приклад успішного втілення визначених цілей.

Мережі істотно різняться за певними показниками: географічне охоплення, тематичне фокусування, розмір, тип організації. Вони можуть включати: промисловий кластер, який вико-

ристовує єдині технології або спільний ринок; групу інноваційних учасників з одного регіону або країни; міжнародну мережу наукових парків; організації, які надають спеціальні послуги (сервіс-провайдери). Мережі, які мають відношення до інновацій та структур з підтримки бізнесу, зазвичай мають спеціалізовані інтереси: конкретна технологічна галузь (оптика, біотехнологія і т.п.) або конкретне джерело фінансування (наприклад, Європейська асоціація капіталовкладників – European Private Equity чи Асоціація венчурного капіталу – Venture Capital Association (EVCA)).

Формування нової мережі включає формалізацію відносин та розвиток фінансових моделей для сплати послуг, формування управлінських структур, формалізацію процедур постачання послуг. Іноді мережі формуються за державної підтримки, а учасники приєднуються до мереж через участь в оголошених конкурсах. Тоді перевірка поданих пропозицій здійснюватиметься органами державної влади, що оголосили конкурс. Приєднання до мережі зазвичай передбачає сплату членського внеску та відповідність критеріям відбору. Нижче наведено кілька прикладів мереж підтримки бізнесу.

Одним з прикладів державної підтримки міжнародних кластерів є проект «Об'єднані кластери Європи» (Clusters Linked over Europe (CLOE) – Європейська мережа досконалості для управління кластерами, підтримки конкурентоспроможності і сприяння. Проект отримав підтримку через програми ЄС (European network of excellence). Мережі також формуються для підтримки спеціалізованих функцій: наприклад, маркетинг щодо видачі патентів та трансферу технологій; перетворення інноваційних підприємницьких проектів на успішні бізнес-проекти, організація спільної координації з дослідницькими установами; підтримка фінансування інновацій. Можливості мереж пов'язані з потребами учасників інноваційного процесу та їхніх клієнтів.

Розглянемо деякі політичні ініціативи, спрямовані на підтримку формування мереж. У ЄС на малі і середні підприємства припадає понад 95% загальної кількості підприємств. Вони є найбільшим сектором економіки ЄС, а 23 млн підприємств забезпечують робочими місцями 75 млн осіб, створюючи кожне друге робоче місце [5, с.74]. МСБ створюють більше половини

ВВП ЄС. І хоча участь МСБ у європейському ринку має велике значення для світової торгівлі, однак їм дуже важко діяти за межами місцевих ринків. Тому багато державних ініціатив спрямовано на організацію спеціалізованих мереж з підтримки МСБ поза національними кордонами. Наприклад, за підтримки державних ініціатив сформовано мережі для підтримки трансферу технологій між МСБ, для створення венчурних установ для малих компаній у сфері високих технологій. Іноді державно-приватні інтереси поєднуються для створення груп інкубаторів або наукових парків у країні, що призводить до створення національної мережі. Увагу при цьому зосереджено на урбаністичному розвитку, до якого призвів розвиток технологій, та на утворенні синергії між університетами та промисловістю.

Мережі учасників інновацій і технологій діють паралельно в кількох країнах. Деякі з них сформовані на суто комерційній основі, а інші мають державне фінансування та цілі, визначені на державному рівні. Ці мережі можуть співіснувати та пропонувати різні типи послуг для своїх учасників. Такі мережі мають подібні загальні цілі, які полягають у проведенні спільної роботи для обміну знаннями та ресурсами для покращення результатів діяльності. Але мережі різняться за типами розвитку. Результати досліджень свідчать про наявність декількох шляхів до успіху у розвитку, основаному на діяльності в мережі.

Часто мережі спочатку організуються як невеликі консорціуми на регіональному чи національному рівні, а потім перетворюються на міжнародні супермережі. У багатьох країнах інноваційні та технологічні суб'єкти формують національні або спеціалізовані мережі, такі як Асоціація наукових парків Великої Британії (United Kingdom's Science Park Association (UKSPA)). Представники національних органів також можуть координувати міжнародні мережі. Нарешті, міжнародною координацією діяльності мереж займаються такі організації, як Міжнародна асоціація наукових парків (International Association of Science Parks (IASP) та Світова асоціація науково-дослідних парків (World Technopolis Association (WTA)).

Яким же чином мережі пов'язані з інфраструктурою з підтримки інновацій та бізнесу? І ті й інші передбачають формалізацію відносин, що створить умови для синергії та переваг для зацікавлених сторін; отримання переваг від можливості зв'язку



та синергії в мережі; збільшення обсягів сервісів, які надаються клієнтам інноваційних та технологічних акторів; розвиток членів мережі через підвищення рівня професійних послуг та проведення співставлення між учасниками мережі.

Створення нових мереж також може стимулюватись шляхом запровадження державних ініціатив «згори-вниз». Регіональні агенції та комерційні організації з підтримки інновацій можуть надати фінансування чи інфраструктурні можливості для забезпечення спільної діяльності кампаній чи інших відповідних організацій. Програми з міського розвитку часто поєднують представників різних промислових галузей в одній географічній місцевості для забезпечення їх перевагами від користування спільною інфраструктурою та набутими ресурсами, включаючи доступ до інформації, яку можуть надати дослідницькі установи (університети). Це може сприяти виникненню нових учасників інноваційних та технологічних процесів, що, своєю чергою, може поєднати інноваційних акторів та підтримати їхню спільну діяльність. Мережі, які виникають в такій ситуації, можуть бути спрямовані на вирішення таких проблем: розбудова локальної інфраструктури; врегулювання податкового законодавства та торговельних тарифів; підтримка клієнтів інноваційних та технологічних підприємств.

До мереж, які виникли з цього середовища, входять, наприклад, спеціалізовані мережі наукових парків та інкубаційних центрів та мережі, завданням яких є надання допомоги кампаніям у сфері високих технологій отримати фінансову допомогу. Для фасилітації процесів, уряди країн ЄС використовують можливість інноваційної політики, включаючи форсайтні дослідження, відбір спеціалізованих технологій. Намір полягає у виборі швидкозростаючих секторів у галузі високих технологій, прискоренні їх промислових циклів та обранні галузей промисловості, які, не забруднюючи навколишнє середовище, надають робочі місця на локальному рівні та підтримують сучасну економіку.

Планування інноваційної діяльності поєднує разом учасників високого рівня з дослідницької, освітньої, промислової сфер та представників урядових структур різних рівнів. Результатом такої діяльності може стати визначення найуспішніших представників високотехнологічних галузей виробництва, які підтяг-

нуться до міжнародних стандартів. Такі високотехнологічні вузли мають бути прив'язані до своїх міжнародних партнерів. У такому випадку мережі можуть виникати з міжнародних науково-дослідних команд, університетів та державних програм, які підтримують такі дослідження. Такі ініціативи високого рівня надали поштовх до утворення спеціалізованих мереж та платформ обміну, таких як міжнародні технологічні платформи чи інтегровані промислові проекти. Всі мережі, незалежно від їх розміру чи фокусу, потребують деяких формалізованих угод, структур та платформ спільного обміну (інтернет-форуми, тощо) для зменшення вартості обміну даними. Деякі з інструментів використовує мережа для визначення своїх внутрішніх процесів та послуг, які надаються клієнтам. Розробка нових інструментів та платформ не є тривіальною інвестицією. Від того, як еволюціонують інструменти і платформи, і від того, як проходить оплата за їх використання, залежить процес створення і розвитку мереж.

Мережі, які органічно виникають з промислових кластерів, зазвичай складаються з учасників, членство яких оформлене відповідним чином. Місцеві ініціативи, що поєднують представників промисловості однієї місцевості в єдину мережу, можуть залучити сплату ренти чи членських внесків, але можуть отримувати фінансування і за місцевими програмами урядової підтримки. Ініціативи типу «згори-вниз», зазвичай, підтримуються з моменту виникнення і протягом усього періоду розвитку. Фінансова підтримка може відбуватись у формі оплати (повної чи часткової) досліджень, зустрічей учасників мережі, роботи центрального секретаріату. З часом очікуватиметься, що ці ініціативи принесуть суттєві доходи, що дозволить державному сектору припинити підтримку. Іноді не передбачається, що мережі будуть діяти на постійній основі, а відтак їх діяльність припиняється з досягненням логічного завершення визначених завдань.

Крім того, певна кількість мереж орієнтована на вирішення спеціальних інноваційних питань. Наприклад, боротьба за зростання рівня досвіду малих кампаній у великій мірі залежить від доступу до фінансів. Дві спеціалізовані мережі в Європі підтримують інноваційний сектор механізмами з покращення доступу до фінансів: Європейська мережа бізнес-янголів

(European Business Angels Network (EBAN) та Європейська асоціація венчурного капіталу (European Venture Capital Association (EVCA)).

Деякі мережі також безпосередньо надають послуги компаніям та приватним особам, а також інноваційним та технологічним компаніям. Європейська асоціація наукових менеджерів та адміністраторів (European Association of Research Managers and Administrators – EARMA) та Європейська ініціатива «Pro-Top» надають підтримку фахівцям з інноваційного менеджменту через тренування, організований обмін працівниками, підвищення професійного рівня осіб та організацій, які працюють на підтримку інновацій. Вони публікують нормативи та довідники для своїх членів. Спеціалізовані мережі пропонують послуги інноваційним структурам та інфраструктурам з підтримки бізнесу та їх кінцевим користувачам. Наприклад, послуга може полягати в ідентифікації можливостей із трансферу технологій. Послуги можуть бути спрямовані на МСБ, як, наприклад, у випадку з мережею INSME. Послуги мереж різняться настільки, наскільки різняться клієнти підприємств у сфері інновацій та технологій.

Виходячи з того, що багато мереж слугують потребам інноваційних та технологічних підприємств, питання часто полягає в тому, як визначити – до якої мережі приєднатись і як обрати потрібну мережу, виходячи з обмежених ресурсів та для оптимізації обміну. Отримання найкращих результатів з членства в мережі залежить від мережевих процесів та інструментів обміну, а також від того, хто діє як посередник у мережі. Обміни в мережі повинні включати представника від інноваційних та технологічних структур досить високого рівня для проведення стратегічних обмінів та прийняття рішень на високому рівні. Крім того, взаємодія між мережею та інфраструктурою з підтримки інновацій та бізнесу має бути досить жвавою задля того, щоб прийняті рішення доводились до відома учасників на локальному рівні, а також для створення динамічної діяльності. Відкритий обмін і доступ до знань є ключем до успіху.

Важливе питання – управління і фінансування діяльності мереж. Коли учасники мережі оформлюють її створення, вони повинні визначити правову форму (чи юридичну особу). Юридична особа повинна мати юридичну адресу і підпадає під дію

певних юридичних норм. Тип юридичної особи, зазвичай, визначається географічним розташуванням мережі, передбаченим обсягом видів її діяльності, правилами запобігання ризикам, намірам щодо отримання прибутків та моделі оподаткування. Загальні види юридичних осіб для мереж в ЄС включають: компанії з обмеженою відповідальністю, благодійні установи, фонди, Європейські групи економічного інтересу (European Economic Interest Groups (EEIGs), консорціуми чи проекти, які фінансуються державними організаціями. В деяких країнах державний сектор підтримує мережі, які утворені згідно спеціальних норм для неприбуткових організацій. Коли органи державної влади ЄС бажають надати підтримку для створення нових мереж, вони можуть публікувати оголошення з подання пропозицій на конкурс чи тендери. Цей процес часто регулюється законодавством із державних закупівель.

Загальноприйнятим для мереж є тип неприбуткової установи (юридичної особи). Мережа може отримувати прибутки з індивідуальної діяльності, такої як тренування чи щорічні зустрічі, але загальна мета власників мереж полягає не в отриманні прибутків, але у можливості реінвестувати будь які прибутки до операцій, які провадяться мережею, та у її подальший розвиток.

Також мережі повинні визначити внутрішню організацію системи управління та контролю. Традиційно в мережі встановлюється рада з управління, адміністративні ради та / чи секретаріат. На додаток, вони можуть залучати зовнішні експертні ради. Склад таких рад визначається згідно типу юридичної особи та згідно норм статутів мереж. Загальним правилом для мереж є періодична зміна складів таких рад, що відображає розподіл партнерів (співвласників) у мережі. Фінансовий контроль, зазвичай, забезпечується через механізми, що включають чіткий розподіл повноважень між радами з управління та виконавчими радами, фінансовий аудит, опублікування фінансових звітів та норм щодо руху коштів.

Обсяг діяльності мережі визначає обсяг необхідних коштів. Витрати на функціонування мережі можуть включати: засоби інформаційних технологій (включаючи платформи обміну, вебсайти, бази даних); проведення зустрічей (включаючи проведення тренувань та щорічних конференцій); розробка спільних

угод чи стандартів в мережі; публікації (видання рекламних брошур та звітів діяльності); адміністрування мережі (включаючи центральний секретаріат). Мережі, які є приватними організаціями за типом своєї юридичної особи, зазвичай покривають витрати за рахунок членських внесків чи вартості підписки. В мережах, які виникли завдяки конкурсу, оголошеному на державному рівні, інтеграція учасників частково (чи повністю) субсидується. Можливо скомбінувати різні механізми фінансування; наприклад, якщо учасники за своє членство в мережі сплачують рахунки на підписку чи в державному секторі отримують ключові послуги безкоштовно, то від них можуть вимагати сплачувати свою участь у спеціальних заходах чи спеціальні послуги, включаючи тренування чи щорічні конференції.

Щодо членства в мережі, спільним для мереж є поєднання кількох типів, пов'язаних з різними категоріями учасників. Наприклад, члени можуть бути розподілені на корпоративних учасників і індивідуальних членів. Категорії учасників можуть бути пов'язані із кількістю учасників, які можуть отримати ключові мережеві послуги чи відвідати зустрічі. Багато мереж шукають корпоративних спонсорів, зокрема, для організації заходів чи для покриття великих витрат на інфраструктуру.

Зазвичай спонсори зацікавлені у спільній роботі з учасниками мережі, і взаємно отримують переваги від такого спонсорства. Система управління і система фінансування в мережі не лишається незмінною. Структура мереж теж часто змінюється. Наприклад, Єврокомісія запровадила два типи мереж: Мережа інноваційних центрів (Innovation Relay Centre (IRC) Network) та Європейські інформаційні центри (European Information Centres (EIC)), обидві з яких були організовані на регіональній основі через національні та регіональні вузли. Ці мережі мали окремі централізовані секретаріати, що надавали послуги згідно оголошених конкурсів на тендери. Секретаріати було сформовано з приватних організацій, об'єднаних у консорціуми. Іноді секретаріати були відповідальними за контракти учасників, а у інших випадках – за огляд діяльності учасників мережі і підтримку, але не за укладання договорів. У 2008 р. дві мережі були поєднані у єдину мережу, яка отримала назву Європейська мережа підприємництва (Enterprise Europe Network (EEN)), а управління було надано Виконавчій агенції з конку-

рентоспроможності та інновацій (Executive Agency for Competitiveness and Innovation (EACI) [6]. Мережа відкрита для членів з країн, які не входять до ЄС. Часткове фінансування членів з боку ЄС є можливим, базуючись на їх розташуванні, якщо зацікавлена країна має угоду про співпрацю з ЄС.

Інфраструктури з підтримки бізнесу та інновацій формували різноманітні мережі, що організовані на регіональному, національному чи міжнародному рівнях. На додаток, учасники інноваційних і технологічних процесів об'єднуються у мережі, які пропонують спеціальну підтримку. Наприклад, така підтримка надається з приводу трансферу технологій, бізнес-послуг чи підтримки інкубаторів, промислових кластерів та фінансування інновацій.

Асоціації національних наукових парків формують мережі. Наприклад, мета вже згадуваної Асоціації Наукових парків Великобританії (United Kingdom Science Park Association (UKSPA) – стати авторитетним суб'єктом у плануванні, розвитку і створенні наукових парків, які прискорюють розвиток і менеджмент інноваційних, швидкозростаючих організацій, заснованих на знаннях. Однак, членство у UKSPA не є доступним лише для організацій, які розташовані у Великобританії. Члени UKSPA залучені до роботи таких мереж: EBAN, EVCA, IRC та Міжнародної асоціації наукових і технопарків (International Association of Science and Technology Parks).

У багатьох випадках наукові парки залучені до роботи у більш, ніж одній мережі. AREA є переважно державною ініціативою в Італії, яка поєднує роботу дослідницьких і державних організацій з 1978 р. як координатор роботи національних наукових парків. AREA – це багатосекторний науковий парк і технопарк, який проводить дослідження, розробки та інноваційну діяльність, спрямовану на досягнення досконалості. Це пов'язується з трансфером технологій в Італії. AREA є членом APRE – Італійської мережі, яка сприяє створенню партнерства, уповноважуючи дослідницькі установи та регіональні кампанії отримати переваги від участі в Європейських дослідницьких організаціях. Для підтримки трансферу технологій AREA приєдналась до мережі Інноваційних центрів (IRC Network), до EEN шляхом участі в конкурсах, оголошених Єврокомісією. Для надання послуг новим підприємцям вона приєдналась до EBN

(Європейська мережа – European BIC network). Для підтримки мобільності висококваліфікованих ресурсів, AREA приєдналась до мережі ERA-MORE, Європейської мережі центрів мобільності (European Network of Mobility Centers). З рештою, AREA є членом HiCo (Інтегрована співпраця у сфері високих технологій – Hi-tech Integrated Cooperation) та мережі з технічного і економічного розвитку у прикордонних регіонах: Фріулі, Венеція, Джулія та Словенія.

Європейська мережа підприємництва EEN пропонує широкий спектр послуг: отримання доступу до ринкової інформації, вирішення юридичних питань, визначення потенційних бізнес-партнерів у Європі, підтримка інновацій та трансферу технологій. EEN налічує майже 600 партнерів з 64 країн світу, 6 тис. досвідчених спеціалістів. Перелік послуг, що надаються EEN мережею, достатньо місткий, у тому числі:

- надання практичної інформації щодо ринкових можливостей, європейського законодавства, допомога підприємцям у пошуку бізнес-партнерів з використанням власної бази даних з бізнес- та технологічного співробітництва, надання інформації щодо тендерних можливостей та міжнародної співпраці;
- розвиток дослідницької та інноваційної компетенції підприємств шляхом підтримки утворення синергій з дослідниками та науково-дослідницькими установами, сприяння технологічному співробітництву та організація різноманітних заходів налагодження зв'язків (форуми, платформи, конференції, семінари тощо);
- підтримка у поширенні результатів НДДКР, участі у дослідницьких програмах та отриманні фінансування.

У 2011 р. Україна приєдналась до Європейської мережі підприємництва EEN згідно Статті 21.5 Програми з конкурентоспроможності та інновацій шляхом створення консорціуму EEN-Україна, до якого увійшли представники бізнесу та державних установ, а також наукові організації.

Аналіз процесу імплементації в Україні європейських практик ведення бізнесу дав можливість визначити сильні та слабкі сторони політики підтримки підприємництва. Критерієм віднесення до «сильних сторін» є наявність законодавчої чи регуляторної ініціативи з втілення в Україні принципів Європейської хартії малого підприємництва. «Слабкі сторони» містять інфор-

мацію щодо існуючих законодавчих та регуляторних прогалин, що можуть відтермінувати впровадження принципів вищезазначеного документу та успішне функціонування вітчизняних МСБ, зокрема можливість конкурування з європейськими підприємствами [7].

*Сильні сторони:*

- наявність затвердженої Стратегії розвитку системи технічного регулювання до 2020 р.;
- наявність Плану з дерегуляції (131 першочерговий захід);
- зменшення значної кількості регуляторних процедур (прийнято Закон України №1580 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція), зменшення кількості ліцензій та дозволів (прийнято Закон України №222-VIII «Про ліцензування видів гос-подарської діяльності»), запуск електронної системи ProZorro та внесення змін до Закону про державні закупівлі №2087а, що дозволило піднятися в рейтингу легкості ведення бізнесу (Doing business) зі 112 місця (2013 р.) на 83 місце (2016 р.);
- встановлення мораторію щодо здійснення перевірок суб'єктів господарювання;
- реалізація програми ЄС з підтримки МСБ в Україні (технічна допомога EU SURE щодо відкриття 15-ти регіональних консультаційних центрів підтримки МСБ);
- спрощення процедури отримання відомостей з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців від Мінюсту в режимі on-line;
- прискорення процедури експорту товарів завдяки набуття чинності Порядку надання та анулювання статусу уповноваженого (схваленого) експортера;
- наявність ключових показників та орієнтирів, що задекларовані у Стратегії Україна – 2020;
- підписання Угоди між Україною та ЄС щодо участі у рамковій програмі ЄС з наукових досліджень та інновацій «Горизонт 2020»;
- приєднання до програми ЄС «COSME» з конкурентоспроможності малого та середнього бізнесу, що дасть можли-

вість отримувати кошти для розвитку вітчизняного МСБ зі структурних фондів ЄС.

*Слабкі сторони:*

- ускладнений доступ МСП до фінансових ресурсів;
- відсутність якісної системи інформаційної підтримки для МСБ;
- повільне впровадження системи електронного врядування;
- необхідність залучення додаткових фінансових коштів (в умовах обмеженості фінансових ресурсів) на сертифікацію устаткування для виходу на європейський ринок;
- повільна імплементація процедур з дерегуляції бізнесу (Національна рада реформ оцінює прогрес у виконанні Плану дій з дерегуляції та розвитку підприємництва за 12 місяців 2015 р. на 68%);
- низький рівень культури підприємництва;
- нерозвиненість мережевих технологій підтримки підприємництва;
- наявність горизонтальних та секторальних обмежень на рівні окремих країн-членів ЄС по відношенню до України щодо заснування підприємницької діяльності та торгівлі послугами (Додатки XVI-A та XVI-C Угоди про Асоціацію України та ЄС);
- низька продуктивність праці (за продуктивністю праці вітчизняні середні підприємства в 3 рази поступаються аналогічним підприємствам ЄС, малі підприємства – в 4 рази, мікропідприємства – в 5 разів);
- застаріла матеріало-технічна база, як наслідок, лише незначний відсоток продукції з рівнями технологічності від середнього до високого у випуску та експорті вітчизняних МСП;
- наявність у певних сегментах ринку (ТЕК, ЖКХ) компаній зі значною концентрацією, що впливає на економічну конкуренцію на ринку;
- організаційно слабкі бізнес-об'єднання;
- відсутність ефективної торговельної політики, яка б сприяла виходу вітчизняних підприємств ринку європейських країн.

**Висновки.** Аналіз імплементації в Україні європейських практик підтримки ведення бізнесу дає можливість визначити слабкі сторони щодо існуючих законодавчих та регуляторних

прогалин, зокрема: ускладнений доступ малих та середніх підприємств до фінансових ресурсів, відсутність якісної системи інформаційної підтримки для МСБ і нерозвиненість мережевих технологій підтримки підприємництва, повільна імплементація процедур з дерегуляції бізнесу та систем електронного врядування, відсутність дієвої торговельної політики, яка може допомогти підприємцям позиціонуватися на європейських ринках, а також організаційно слабкі бізнес-об'єднання та недостатній рівень розвитку бізнес-освіти і навичок підприємництва.

В Україні немає потрібного обсягу послуг з бізнес-підтримки. Відповідна інфраструктура не отримує достатнього фінансування, не має відповідного устаткування, методик та знань для надання послуг підтримки відповідного рівня. Найбільше потерпають від цього компанії-початківці та МСБ, оскільки вони зазвичай не можуть самостійно приєднатися до міжнародних мереж. Певною мірою це обумовлено відсутністю знань про те, як створювати комерційно-привабливу продукцію та послуги з тією швидкістю та якістю, яких потребують сучасні, дедалі більш конкурентні, ринки збуту.

Структури з підтримки бізнесу в Україні також набагато менш інтегровані, ніж відповідні західні структури, і це стосується як двосторонніх, так і багатосторонніх зв'язків. Крім того, українські інфраструктури з підтримки бізнесу не є активно залученими до міжнародних мереж через брак відповідної інформації. Але, зважаючи на хронічне недофінансування більшості організацій з підтримки бізнесу, недостатній розвиток міжнародних зв'язків видається найменшою проблемою. Однак відсутність доступу до міжнародного досвіду успішної роботи, методологій та інструментів створює замкнене коло.

Міжнародні мережі стимулюють розвиток діяльності в окремо визначених сферах, таких як формування спільних послуг або стандартів, трансфер технологій, маркетинг в сфері патентування, доступ до клієнтів або джерел фінансування, інтернаціоналізація, прискорення створення start-up компаній, сприяння створенню міжнародних науково-дослідних консорціумів.

Інфраструктура з підтримки бізнесу повинна бути оснащена відповідними ресурсами міжнародного рівня, сучасними методологіями з надання послуг з підтримки бізнесу та іншими ін-

струментами. Найшвидший шлях для цього – партнерство з організаціями, які мають успішну практику посередництва у трансфері технологій. Найкращим прикладом такої практики є Мережа підприємств Європи (Enterprise Europe Network (EEN)), успіх якої сприяв тому, що уряди чотирьох континентів заснували центри EEN поза межами Європи. Зараз мережа EEN включає Євросоюз, Вірменію, Боснію і Герцеговину, Чилі, Китай, Хорватію, Єгипет, Македонію, Ісландію, Ізраїль, Чорногорію, Норвегію, Російську Федерацію, Сербію, Південну Корею, Швейцарію, Сирію, Туреччину і продовжує розширюватись.

**Пропозиції щодо формування умов підвищення ефективності розвитку підприємств малого та середнього бізнесу в Україні з урахуванням світового досвіду.**

*У частині поліпшення доступу МСБ до фінансових ресурсів:*

- сприяння виконанню необхідних умов для активізації участі вітчизняних МСБ в програмі «COSME» (створення національного інвестиційного фонду, фонду кредитних гарантій та фонду ризикових, венчурних капіталовкладень для МСБ на кшталт європейських фондів, що становлять бюджет програми);
- створення державно-приватних фондів зростання для малого бізнесу;
- диверсифікація фінансових інструментів для малих та середніх підприємств: лізинг, пайове фінансування, солідарне фінансування, групове кредитування.

*Щодо надання допомоги підприємцям при виході на європейський ринок:*

- відкриття експортно-кредитного агентства та підтримка вітчизняного експортера через спеціальну систему фінансування, гарантування, страхування тощо;
- поступове усунення горизонтальних та секторальних обмежень (Додатки XVI-A та XVI-C Угоди про Асоціацію України та ЄС);
- *У частині покращення регуляторного середовища та захисту прав власності:*
  - пришвидшення наближення законодавства України про конкуренцію та практику застосування до acquis ЄС (відповідно до статті 256 Угоди про асоціацію з ЄС);

*Щодо розвитку підприємницьких мереж:*

- підвищення ефективності використання допомоги ЄС і спеціальних програм, спрямованих на вдосконалення бізнес-інфраструктури в Україні, зокрема створення єдиної інформаційної системи та веб-сайту «Європейська мережа підприємств – Україна» для налагодження зв'язків між вітчизняними та європейськими товаровиробниками;
- підвищення поінформованості представників МСБ щодо наявних можливостей та спеціалізованих програм підтримки підприємницької діяльності.

*Щодо розвитку бізнес-освіти та навичок підприємництва:*

- проведення тренінгів та надання консультативних послуг для вітчизняних бізнес-структур, в тому числі в рамках регіональних консультаційних центрів підтримки ЄС малого та середнього бізнесу (програма EU SURE);
- запровадження бізнес-модулів як обов'язкової компоненти освітньої схеми на рівні середніх шкіл, а також коледжів і університетів для гармонізації з освітніми програмами ЄС;
- освітні програми для підприємців з питань лідерства, управлінських навичок, фінансової грамотності для стимулювання підприємництва, що націлено на зростання.

**Очікувані результати від впровадження запропонованих заходів:**

- залучення додаткових інвестицій в економіку країни. Формування позитивного бізнес-іміджу та інтенсифікація ділових зв'язків;
- створення нових робочих місць та збільшення надходжень до бюджету;
- покращення середовища для ведення бізнесу – вдосконалення бізнес-інфраструктури, підвищення якості надання консалтингових послуг;
- підвищення якості, швидкості та прозорості надання адміністративних послуг;
- покращення доступу малого та середнього бізнесу до кредитних ресурсів та послуг з розвитку бізнесу;
- стандартизація та сертифікація експортної продукції відповідно до міжнародних стандартів;
- підвищення якості продукції експортерів.

1. Competitiveness and Innovation Framework Programme (CIP) / European Commission. – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/cip/files/docs/factsheets\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/cip/files/docs/factsheets_en.pdf)
2. EU programme for the Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-sized Enterprises / European Commission. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/growth/smes/cosme/>
3. Innovation Policies / European Commission. – Режим доступу : [https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/policy\\_en](https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/policy_en)
4. Regional Innovation Monitor / European Commission. – Режим доступу : <http://www.technopolis-group.com/?report=regional-innovation-monitor>
5. Інноваційна політика: Європейський досвід та рекомендації для України. – Том 1. – К. : Фенікс, 2011. – 214 с.
6. The Enterprise Europe Network / European Commission. – Режим доступу : <http://een.ec.europa.eu/>
7. Ромусік Я. Розвиток високотехнологічної сфери малого та середнього бізнесу [Електронний ресурс] / Я. Ромусік // Ефективна економіка. – 2014. – № 8. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3277>

#### Транслітерований список джерел

1. Competitiveness and Innovation Framework Programme (CIP) / European Commission. – Режим доступу : [http://ec.europa.eu/cip/files/docs/factsheets\\_en.pdf](http://ec.europa.eu/cip/files/docs/factsheets_en.pdf) [in English]
2. EU programme for the Competitiveness of Enterprises and Small and Medium-sized Enterprises / European Commission. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/growth/smes/cosme/> [in English]
3. Innovation Policies / European Commission. – Режим доступу : [https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/policy\\_en](https://ec.europa.eu/growth/industry/innovation/policy_en) [in English]
4. Regional Innovation Monitor / European Commission. – Режим доступу : <http://www.technopolis-group.com/?report=regional-innovation-monitor> [in English]
5. Innovation Policy: European experience and recommendations for Ukraine. – Volume 1. – Kyiv : Phoenix, 2011. – 214 p. [in Ukrainian]
6. The Enterprise Europe Network / European Commission. – Режим доступу : <http://een.ec.europa.eu/> [in English]
7. Romusik I. The high-tech sphere of small and medium-sized businesses development [Electronic resource] / I. Romusik // Efficient Economy. – 2014. – № 8. – Access mode: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3277> [in Ukrainian]

Одержано 20.10.2016 р.

### ЗМІНА ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ КИТАЮ: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

*Простежено тенденції та проблеми економічного розвитку Китаю. Проаналізовано основні напрями та критерії передислокації виробництва транснаціональних компаній. Досліджено наслідки переорієнтації економіки Китаю з експортної моделі розвитку на модель стимулювання внутрішнього споживання та поглиблення ринкової політики. Акцентовано на раціональних елементах досвіду економічного зростання Китаю для України.*

**Ключові слова:** економічне зростання, експортна модель, внутрішній попит, переміщення виробництва, економічна стратегія.

**Постановка проблеми.** Тривалий час Китай проводив економічну політику, що заохочувала мультинаціональні концерни з США та Західної Європи переводити своє виробництво у Китай, де вони за рахунок дешевої робочої сили отримували колосальні прибутки. Згодом великі китайські корпорації почали масово скуповувати європейські компанії, що перебували на стадії стагнації, та отримали недоступні раніше для китайських виробників технології.

Сьогодні економіка Китаю залишається важливим двигуном зростання глобальної економіки, а внутрішній ринок Китаю, як і раніше, є привабливим для інвесторів. Переорієнтація Китаю з експортної моделі розвитку, що залежить від іноземних інвестицій, на стимулювання внутрішнього споживання означатиме істотні зміни в напрямках потоків ресурсів, доходів та інвестицій, що вже стало причиною для стурбованості деяких країн-сусідів в Азії, особливо тих, що швидко розвивалися в останні роки та стали досить залежними від економіки Китаю.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Особливості економічної динаміки Китаю вже тривалий час обговорюються вітчизняними та зарубіжними дослідниками, зокрема, роль економічних реформ аналізували В.Величко, Лі Цзи Шен,

В.Гельбрас, В.Мельянцев та інші дослідники. Окремі аспекти моделі економічного розвитку Китаю були досліджені В.В.Трофимовою, Л.Е.Гриніним. Основні детермінанти конкурентоспроможності китайської економіки розглянуто у працях Л.П.Кудирко, К.Й.Пугачевської. У світлі того, що в перспективі наслідки масштабних економічних змін Китаю зумовляватимуть відповідні тенденції у розгортанні фінансово-економічних процесів у глобальному масштабі, оцінка особливостей оновленої економічної моделі Китаю та результатів її реалізації набувають особливої актуальності.

**Метою цієї статті є** дослідження прикладних аспектів оновленої економічної моделі Китаю з урахуванням того, що модернізація економічної політики КНР є важливим фактором, який чинить і надалі буде чинити значний вплив на стан світової економіки. Дані обставини визначають також потребу використання раціональних елементів досвіду економічних перетворень Китаю в Україні. Завданнями дослідження є: визначити передумови і напрями передислокації центрів виробництва з Китаю; виявити наслідки переорієнтації Китаю з експортоорієнтованої моделі розвитку на стимулювання розвитку передового промислового виробництва (advanced manufacturing), яке є головним генератором інновацій у сучасній високотехнологічній і висококонкурентній економіці.

**Виклад основного матеріалу.** Економіка Китаю продовжує залишатися найбільшою у світі з-поміж країн, що розвиваються. Разом з тим, станом на 2015 р. за обсягами (19,695742 трлн дол.) вона наближається до масштабів економіки США (18,036650 трлн дол.). Проте посткризовий світ вже не може, як раніше, нарощувати обсяги закупівель китайських товарів, а кілька десятиліть економічного зростання призвели до того, що Китай стикнувся з серйозними проблемами: уповільнення темпів зростання (рис. 1), недосконала модель розвитку, орієнтована на експорт, та швидко старіюче населення. Досі Китай покладався на екстенсивне зростання, проводячи політику економічного зростання за рахунок накопичення капіталу та міграції робочої сили з сільської місцевості у міста.

Китай втрачає головну конкурентну перевагу – дешеву робочу силу. Товари китайського виробництва стає важче продавати, оскільки вони дорожчають, а попит відповідно на них па-

дає. Навіть китайські транснаціональні компанії розглядають можливість переведення своїх виробничих потужностей з Китаю в інші країни.

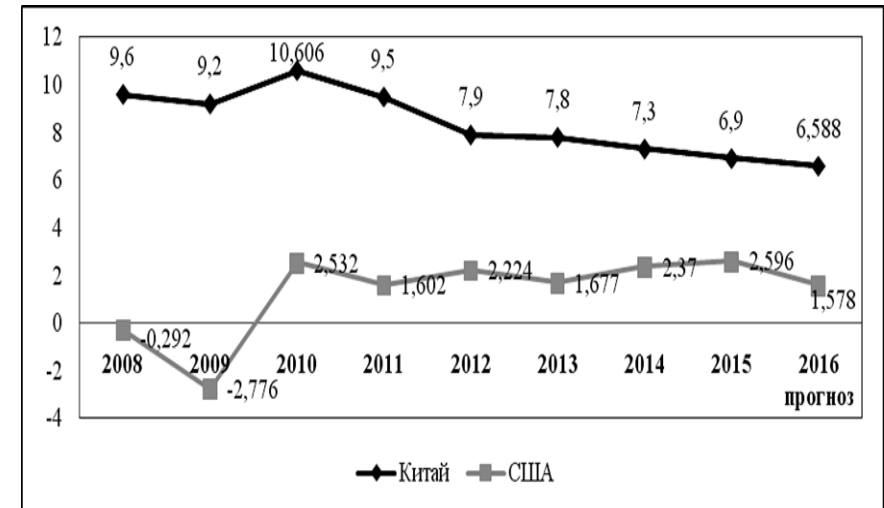


Рис. 1. ВВП Китаю та США у 2008–2015 рр., % [15]

Китайці стають з кожним роком багатшими: з 2000 р. по 2013 р. номінальна мінімальна щомісячна заробітна плата в Китаї підвищилася на 239,8%, або майже втричі (рис. 2). Згідно з дослідженням французького банку Natixis, через п'ять років вартість робочої сили в Китаї досягне рівня країни ЄС, а через сім – Японії [2]. Це пов'язано не тільки з браком робочої сили, а й зі зміною економічної моделі Китаю: економіка рухається в бік споживання і виробництва більш складної продукції.

Зараз споживання населення в КНР знаходиться на низькому рівні (2014 р. – 37,44%) порівняно із країнами ЄС (2014 р. – 56,76%) (рис. 3). Спроба збільшити споживання в найближчі десять років до 50%, щоб відповідати показникам провідних світових економік, вимагатиме випереджальної динаміки споживання порівняно з ВВП. Тобто при середньому зростанні ВВП Китаю в 7% потрібний буде щорічний приріст внутрішнього споживання на 10–11%. Це означає, що на аналогічну вели-



чину необхідно підвищувати й доходи [2], тобто китайська робоча сила буде дорощати.

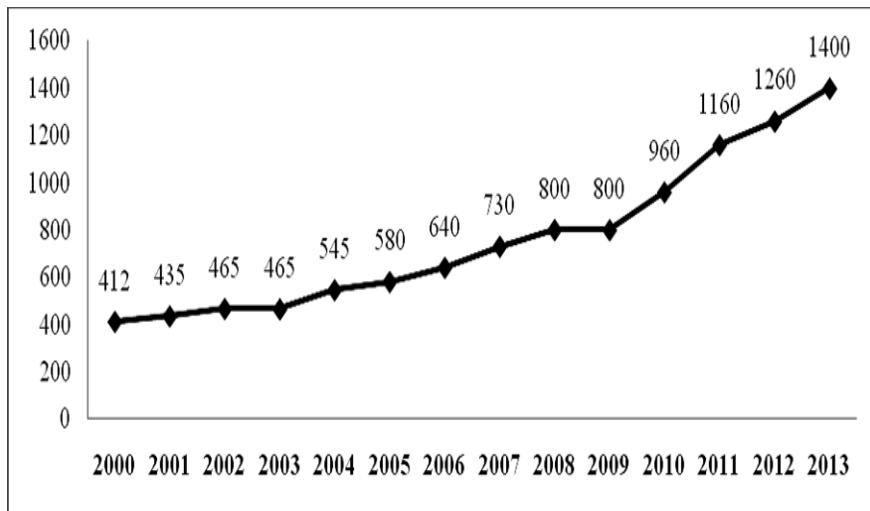


Рис. 2. Зростання мінімальної заробітної плати у Китаї, 2000–2013 рр., юань [7]

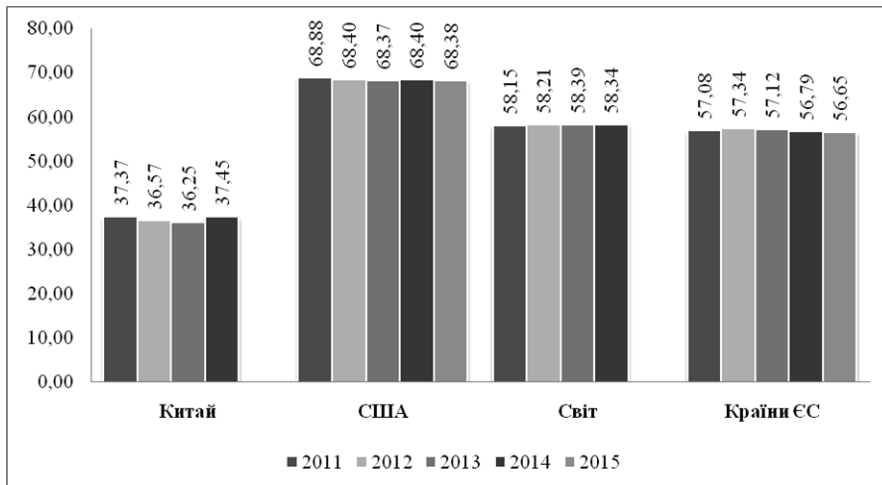


Рис. 3. Споживання домогосподарств у ВВП, % [9]

Інша проблема, з якою зіткнувся Китай – демографічна. Частка населення працездатного віку почала знижуватися з 2012 р. Дані вказують на те, що на заводах, що виробляють одяг та іграшки, працює населення у віці від 15 до 39 років. За останні п'ять років їх кількість скоротилася на 35 млн працівників [14].

Неурбанізоване населення стане джерелом середнього класу в Китаї. За прогнозами середній клас Китаю збільшиться з 35% до 75% протягом найближчих десяти років [10, с.14]. У той же час це вимагатиме інвестицій в інфраструктуру, систему освіти та медичного обслуговування, у розвиток трудомістких виробництв, які забезпечать зайнятість.

В умовах зростання зарплат китайська робоча сила перестає бути дешевою, що зумовило залучення інших факторів конкурентоспроможності. Так, протягом останніх трьох років Китай збільшив інвестиції в наукові дослідження і розробки з 15,3% до 17,5%, у той час як витрати інших світових лідерів скоротилися (рис. 4). Китай активно інвестує у промислове виробництво, підтримуючи різні важливі проекти від створення Китайської космічної станції й інфраструктури з виробництва енергії з відновлюваних джерел до ядерної енергетики [10, с.14].

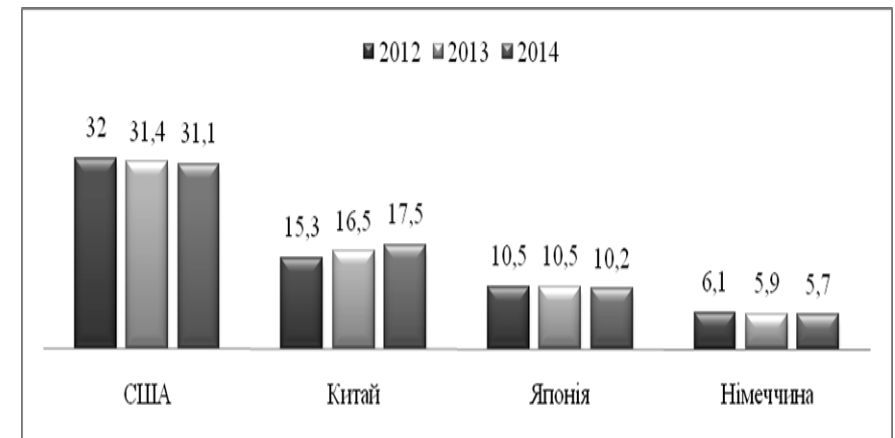


Рис. 4. Питова вага витрат на наукові дослідження та розробки окремих країн у загальносвітовому вимірі, % [10, с.5]

Працемісткі ж виробництва будуть переміщатися з Китаю у менш розвинені країни, де відбудеться зміна напрямів китайських інвестицій на користь виробництва готових виробів з більшою доданою вартістю. Компанії в трудомістких галузях перемищуються через зростаючий дефіцит робітників у Китаї. Роки високих темпів економічного зростання не тільки збільшили рівень заробітної плати, але й підняли сподівання робітників: багато китайців більше не хочуть виконувати чорну роботу.

Відповіддю Китаю на критичну масу нових проблем і задач розвитку стали наймасштабніші за останні 30 років економічні зміни: прем'єр-міністр Китаю Лі Кецянь заявив, що уряд буде дотримуватися балансу між стабілізацією економічного зростання і структурною перебудовою економіки [2]. Таким чином, уряд готовий до уповільнення зростання ВВП для того, щоб зосередитися на довгостроковій реструктуризації економіки, зниженні залежності від експорту та інвестицій і спробувати підвищити роль споживання.

12 листопада 2013 р. було оголошено про переорієнтацію на ринкову політику: лібералізацію валюти і процентних ставок, реформу банків і державних підприємств, покращення захисту прав землеволодіння для сільських жителів і кращих умов для міських мігрантів. Голова центрального банку Китаю Чжоу Сяо-Чуань оголосив, що лібералізація процентних ставок завершиться протягом одного-двох років. Останні кроки по лібералізації ринків акцій і облігацій для поліпшення доступу приватних фірм до ринків капіталу також є позитивним кроком, як і нещодавнє розширення коридору коливань обмінного курсу. Згідно з оцінкою МВФ, обмінний курс Китаю в останні роки перейшов з категорії «значно занижених» до «помірно занижених» [4, с.12].

Глава Китаю Сі Цзіньпін заявив про те, що кількісні індикатори зростання ВВП вже не є єдиним показником роботи уряду, оскільки важливими результатами для країни є поліпшення умов життя людей, соціальний розвиток і збереження навколишнього середовища. Китай переорієнтується з експортної моделі, що залежить від іноземних інвестицій на внутрішнє споживання. Влада Китаю зацікавлена в першу чергу в посиленні внутрішнього попиту і розвитку виробництва товарів з високою часткою доданої вартості, а не у випуску дешевої електроніки або пошитті дешевих сорочок. Окрім того, в Китаї поси-

лено вимоги щодо захисту навколишнього середовища, що також збільшує витрати підприємств [2].

Очевидно, що нова економічна стратегія Китаю полягає у відході від стратегії високих темпів зростання за будь-яку ціну та в орієнтації на якість зростання, переорієнтації економіки з експортної моделі на модель стимулювання внутрішнього попиту.

Необхідно зазначити, що успішні азіатські країни, включаючи Південну Корею і Тайвань, свого часу теж здійснили переорієнтацію з експорту на внутрішній попит. Перетворення економіки Китаю є позитивним кроком для країни, проте ці зміни є значним викликом для транснаціональних компаній. Так, швидке зростання Китаю призвело до нових інвестицій в країни, куди виробники перемістилися через більш високі витрати в Китаї (в першу чергу, до В'єтнаму, Індії, Бангладеш, Індонезії, Мексики). Західні компанії, незадоволені зростанням виробничих витрат у Китаї, все частіше переносять виробництво на дешевші ринки або ближче до кінцевого споживача. Навіть китайські виробники почали переміщувати свої виробництва в країни Південно-Східної Азії [6].

За оцінками фахівців 100 млн робочих місць у трудомістких секторах буде переміщено з Китаю протягом найближчих декількох років [3]. Американські, європейські та японські компанії переводять виробництво з Китаю в місця з нижчими витратами. За даними консалтингової компанії BCG 37% американських корпорацій, що зосереджені в Китаї, планують або вже почали репатріацію виробництв назад у США. Серед компаній, чий оборот перевищує 10 млрд дол. США на рік, таких аж 48%.

Так, німецький концерн Simba-Dickie-Group повністю повернув випуск своїх дитячих товарів в Німеччину, компанія Apple ініціювала програму повернення виробництва комп'ютерів у США, концерн Adidas прийняв рішення про закриття фабрики в Китаї, компанія Philips повідомила про перенесення частини виробництва з Китаю у Нідерланди, пояснивши це тим, що вартість праці висококваліфікованих інженерів у Китаї помітно зросла. General Electric вже перемістила частину складальних виробництв з Мексики і Китаю в штат Кентуккі [2]. У 2010 році Бангладеш і В'єтнам перевершили Китай в якості найбільшого постачальника взуття Nike. Компанія Samsung Electronics будує завод за 2 млрд дол. США у В'єтнамі. Фармацевтична ком-

панія Sanofi оголосила про плани інвестувати 75 млн дол. США у В'єтнам, щоб зміцнити свої лідируючі позиції у Південно-Східній Азії [3]. Ще однією країною, котра отримує вигоду від проблем в Китаї, є Мексика, зокрема завдяки своїй близькості до ринку США, а отже й зниженні транспортних витрат.

Політична напруженість з Китаєм призвела до того, що прямі інвестиції Японії в Китай впали на 4,3% – до 7,1 млрд дол. США в 2013 р. Це виявилось позитивним для Індії і вже тепер індійський завод Dixon виробляє телевізори для японських фірм Panasonic і Toshiba. Havells є однією з індійських компаній, що перевела виробництво з Китаю через зростання витрат. Це стосується і компанії споживчої техніки Godrej, виробника мобільних телефонів Micromax, виробника автозапчастин Bosch та канцелярських виробів ІТС. Китайські компанії теж формують спільні підприємства з індійськими партнерами щодо створення виробничих баз в країні. Сьогодні вже 16 компаній перевели частину виробництва своєї продукції з Китаю до Індії і ще кілька заявили, що вони розглядають такий крок, щоб скористатися більш низькими витратами на оплату праці та сприятливою зміною валютних курсів. Одним з основних факторів переміщення обробної промисловості з Китаю в Індію є сприятливі курсові співвідношення: юань піднявся по відношенню до долара США, що робить китайський експорт дорожчим, а рупія в свою чергу впала, що робить імпорт більш дорогим [11].

Решоринг (re-shoring) – процес повернення раніше виведених за кордон виробництв, у т.ч. в Китай, – стає тенденцією. Він призводить не тільки до занепаду або навіть загибелі суміжних галузей, але й до того, що країна втрачає потенціал для появи інновацій та розвитку нових галузей у майбутньому [1]. Так, на економічному форумі у Давосі (січень 2014 р.) британський прем'єр-міністр Д.Кемерон наголосив на доцільності повернення (re-shoring) підприємств і робочих місць зі Сходу на Захід, чим вже займається низка базованих у США промислових компаній, і висловив сподівання, що у Британії також «...існує шанс стати решорною нацією («Re-Shore Nation»)), у тому числі завдяки заходам щодо поліпшення загального бізнесового середовища і забезпечення доступу до надійних і дешевих джерел енергії.

Китай продовжує активно інвестувати в Європу. За даними Міністерства Торгівлі Китаю, станом на кінець 2012 р. китайські підприємства в цілому вклали в економіку країн ЄС 31,5 млрд дол. США, створили в цих країнах майже 2 тис. підприємств і понад 42 тис. робочих місць [8]. За інформацією Heritage Foundation у кожному окремо взятому році інвестиції Китаю були сконцентровані на окремих країнах: так, у 2014 р. найбільшим об'єктом китайських інвестицій в Європу стала Італія. Пік надходження інвестицій у Португалію припав на 2011 і 2014 рр. Два роки об'єктом посиленої активності Китаю була Великобританія. З моменту боргової кризи постійно ростуть і грошові потоки в економіку Іспанії [5].

Крім того, природні ресурси Китаю обмежені, тому сьогодні арабські країни представляють для Китаю особливий інтерес через наявні у них ресурси. Так, економічні зв'язки між Китаєм і арабськими країнами протягом останніх десяти років істотно зміцнилися, зокрема обсяг торгівлі збільшився з 25,5 млрд дол. в 2004 р. до 238,9 млрд дол. в 2013 р. Протягом десяти наступних років обсяг китайсько-арабської торгівлі, як очікується, досягне 600 млрд дол. Китай намагається перебудувати свої відносини з арабськими країнами, щоби максимізувати свої вигоди від зростаючої торгівлі. Енергетичне питання є ключовим фактором у економічних зв'язках з арабським світом. З 2004 по 2013 рр. імпорт нафти з арабських країн до Китаю виріс більш, ніж на 12% щорічно в середньому, досягнувши 133 млн тонн на рік [13]. Зростання впливу Китаю в арабських країнах також сприятиме сприйняттю Китаю як лідера, що зумовить економічне зростання країни.

Важливою складовою економічних реформ Китаю є зміна підходів у регулюванні припливу і відпливу капіталу. Реформи щодо лібералізації прямих іноземних інвестицій у Китаї були розпочаті у 1994 р. Відтоді були послаблені майже всі обмеження для іноземних інвестицій. Відкритість рахунку операцій з капіталом, з одного боку, створює потужну конкуренцію для інститутів фінансового сектора, забезпечує диверсифікацію портфеля і можливість фінансування дисбалансів по поточних операціях, проте, з іншого – немає чіткого зв'язку між лібералізацією руху капіталу та економічним зростанням. Приплив капіталу може призвести до зміцнення обмінного курсу, падіння цін

на активи, однак лібералізація посилює ризик впливу капіталу в умовах появи ознак фінансової нестабільності. Крім того, лібералізація веде до втрати автономії проведення економічної політики [12, с.3].

З 1 жовтня 2016 р. МВФ включив китайський юань у валютний кошик. При цьому юань відразу ж зайняв третє за значенням місце, отримавши частку майже 11%, долар залишився на рівні приблизно 40%, а ось частка євро знизилася з 37% до 31%. У довгостроковій перспективі плаваючий валютний курс юаня та статус світової резервної валюти сприятимуть реалізації оновленої економічної моделі.

Проаналізувавши основні особливості зміни економічної моделі Китаю, можна сформулювати основні уроки для України:

- по-перше, Україна повинна розвивати високотехнологічні галузі (наприклад, біотехнології, ІТ). Як і в Китаї, слід відійти від стратегії високих темпів зростання за будь-яку ціну та орієнтуватися на якість зростання;

- по-друге, як Китаю, так і Україні потрібно збільшити інвестиції в людський капітал;

- по-третє, Китай зацікавлений, у першу чергу, в посиленні внутрішнього попиту. Таким чином і Україні слід орієнтуватися на імпортозаміщення, а не на розвиток експортно-орієнтованих галузей (машинобудування, металургії, хімічної промисловості);

- по-четверте, рушійною силою розвитку Китаю були іноземні інвестори. Що стосується приватних місцевих підприємців, то в порівнянні з розвиненими країнами їх значимість в Китаї була нижчою, бо вони були позбавлені доступу до дешевих кредитів й обмежені багатьма заборонами. Тому в Україні слід надати підтримку малому та середньому бізнесу не лише змінами у податковому навантаженні, але й стимулювати банківську систему розробляти для таких підприємств доступні банківські продукти.

Тривале економічне зростання Китаю, забезпечене в основному за рахунок державних інвестицій і кредитування, мало важливе значення для подолання наслідків світової фінансової кризи в регіоні. З одного боку, це дало змогу підвищити рівень життя населення, хоча і призвело до зростання побоювань з приводу екологічних та соціальних наслідків.

В останні роки уряд Китаю стимулював інвестиції та кредитування, щоб зберегти рівень економічного зростання. Економіка держави була орієнтована лише на експорт. Індустріально розвинені країни переводили в Китай своє виробництво через дешеву робочу силу. Сьогодні ринок Китаю як і раніше є найбільш привабливим у світі, але для багатьох іноземних компаній все ускладнилося. Це відбулося через гальмування зростання, в той час як витрати ростуть. Міська робоча сила країни, яка виробляє більшу частину продукції, зростає повільніше. Китай не має достатньої кількості працівників для низькооплачуваних виробництв. Сьогодні китайський працівник прагне працювати на високотехнологічних виробництвах. Вікова група цієї робочої сили тепер скорочується. Тобто, Китай втрачає основну свою перевагу – дешеву робочу силу. Автоматизації та інших заходів для підвищення продуктивності праці в Китаї не буде достатньо для збереження переваг щодо витрат. Крім того, враховуючи зростання рівня доходів у Китаї, попит на товари в регіоні буде швидко рости.

Іноземні виробники зіткнуться з падінням прибутковості компаній у Китаї, що підвищить рівень зайнятості в інших країнах. Виробництво деяких товарів буде переноситись з Китаю в країни з дешевшою робочою силою, таких як В'єтнам, Індія, Бангладеш, Індонезія та Мексика. Транснаціональні компанії вже переміщують виробництво з Китаю. Відбувається регіональний розподіл по країнах обсягу закупівель, який раніше припадав в основному на один Китай. Переміщення трудомістких виробництв за кордон з одного боку підвищить продуктивність праці в Китаї, але одночасно скоротить попит на мало – і середньо кваліфіковану робочу силу, що в свою чергу матиме негативні наслідки для соціальної стабільності.

Китай не мав вибору, окрім як змінити свою модель зростання. Експортна модель розвитку економіки була доцільна, коли за межами Китаю спостерігалися високі темпи зростання, а значить і високий попит на продукцію. Однак попит знизився, на тлі чого постала проблема залежності економіки Китаю від зовнішньої кон'юнктури. Влада країни пішли на серйозну реформу, стимулюючи попит усередині країни.

Збалансована програма переорієнтації економіки Китаю включає високу віддачу інвестицій і більш високий рівень спо-

живання домашніх господарств. Що стосується банківського сектора, то подальша лібералізація теж повинна допомогти збалансувати попит в моделі зростання. Завдяки новій стратегії в міру інтернаціоналізації юаня і відкритості китайських фінансових ринків Китай може стати головним світовим експортером капіталу.

Щодо України, то незважаючи на те, що вартість робочої сили тут одна з найнижчих, країна не може розраховувати на масове переведення виробництва з Китаю. Україні, як і Китаю, необхідна відмінна модель розвитку. Замість значного використання доступних ресурсів, необхідна їх більш інтенсивна експлуатація та розвиток. Уряд України має зосередитися на довгостроковій реструктуризації економіки та спробувати підвищити роль споживання.

Отже, Україні необхідна співпраця з бізнесом у розвитку інфраструктури; розвиток малого і середнього бізнесу; приватизація великих державних компаній одночасно з їх модернізацією і збільшенням кількості робочих місць. Проте існуючий механізм приватизації необхідно вдосконалювати, а саме: запровадити прозору оцінку вартості підприємств; призначати адекватну ціну та залучати до приватизації не лише монополістів. Окрім того, слід передавати майно у приватну власність на конкретних умовах модернізації аби підприємства приносили прибутки, а отже й не збільшували навантаження на бюджет через безробіття та невиконання зобов'язань перед бюджетом. Без фундаментальних реформ з переорієнтації економіки в бік зростання споживання і стимулювання продуктивності темпи зростання продовжать помітно знижуватися.

Перспективним є подальше дослідження процесу економічного зростання Китаю у контексті переорієнтації економічної моделі розвитку країн, що розвиваються.

1. Айзятупов И., Лисовская В., Мордорян Т. Американцы бросают Китай. – 7 марта, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gazeta.ru/business/2014/05/07/6021597.shtml>.
2. Германов К. Китай нажал на тормоза. – 3 января, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politekonomika.ru/dec2013/kitaj-nazhal-na-tormoza>.

3. Гетьман Є. Чи є альтернативи Made in China. – 26 березня, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/03/26/431445>.
4. Доллар Д. Сдвиг в Китае / Д. Доллар // Финансы и развитие. – 2014. – № 6. – С. 13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2014/06/pdf/dollar.pdf>.
5. Китай делает серьезную ставку на европейские активы. – 8 октября, 2014. – №159 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.capital.ua/ru/news/31268-ft-kitay-delaet-sereznuu-stavku-na-evropeyskie-aktivy>.
6. Офіційний сайт Бостонської консалтингової групи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bcg.com>.
7. Офіційний сайт Міжнародної організації праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ilo.org>.
8. Офіційний сайт Міністерства торгівлі Китайської народної республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mofcom.gov.cn>.
9. Офіційний сайт Світового банку [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.worldbank.org>.
10. 2014 The Global R&D Funding Forecast. – 2013. – December. – 36 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://abm-website-assets.s3.amazonaws.com/rdmag.com/s3fs-public/gff-2014-5\\_7%20875x10\\_0.pdf](https://abm-website-assets.s3.amazonaws.com/rdmag.com/s3fs-public/gff-2014-5_7%20875x10_0.pdf)
11. Goutam Das. Made In China. As China begins to lose its competitive advantage, manufacturing starts moving to India. Edition. – March 2, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://businesstoday.intoday.in/story/india-benefits-china-begins-to-lose-manufacturing-edge/1/203040.html>.
12. Kevin P. Gallagher, José Antonio Ocampo, Ming Zhang, Yu Yongding. Capital Account Liberalization in China: A Cautionary Tale GEG Exchange //A Global Economic Governance Initiative policy brief. – July, 2014. – Issue 2. – P. 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bu.edu/pardee/files/2014/07/China-Capital-Account-PolicyBrief.pdf>.
13. Minghao Zhao. China's Arab March. – June 18, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.project-syndicate.org/commentary/minghao-zhao-lauds-china-s-efforts-to-deepen-its-ties-to-arab-countries#y27JdRzmhgWfMCIY.99>
14. Nike, other U.S. companies, move some manufacturing out of China. – March 12, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

[http://www.oregonlive.com/playbooks-profits/index.ssf/2014/03/nike\\_other\\_us\\_companies\\_move\\_s.html](http://www.oregonlive.com/playbooks-profits/index.ssf/2014/03/nike_other_us_companies_move_s.html)

15. World Economic Outlook Database October 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/data/changes.htm>.

#### Транслітерований список джерел

1. Aizyatulov I., Lisovskaya V., Mordoryan T. Amerikantsy brosayut Kitai. – 7 marta, 2014 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.gazeta.ru/business/2014/05/07/6021597.shtml> [in Russian]
2. Germanov K. Kitai nazhal na tormoza. – 3 yanvarya, 2014 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.politekonomika.ru/dec2013/kitaj-nazhal-na-tormoza> [in Russian]
3. Get'man Ye. Chi ye al'ternativi Made in China. – 26 bereznya, 2014 [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.epravda.com.ua/publications/2014/03/26/431445> [in Ukrainian]
4. Dollar D. Sdvig v Kitae / D. Dollar // Finansy i razvitie. – 2014. – № 6. – С. 13 [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu : <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2014/06/pdf/dollar.pdf> [in Russian]
5. Kitai delaet ser'eznyu stavku na evropeiskie aktivy. – 8 oktyabrya, 2014. – №159 (336) [Elektronnij resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.capital.ua/ru/news/31268-ft-kitay-delaet-sereznyu-stavku-na-evropeyskie-aktivy> [in Russian]
6. Ofitsiinii sait Bostons'koi konsaltingovoi grupi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.bcg.com> [in Ukrainian]
7. Ofitsiinii sait Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://ilo.org> [in Ukrainian]
8. Ofitsiinii sait Ministerstva torhivli Kytajs'koi narodnoi respubliky [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.mofcom.gov.cn> [in Ukrainian]
9. Ofitsiinii sait Svitovogo banku [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu : <http://www.worldbank.org> [in Ukrainian]
10. 2014 The Global R&D Funding Forecast. – 2013. – Issue 12. – P. 5 [Electronic resource]. – Mode of access : [https://abm-website-assets.s3.amazonaws.com/rdmag.com/s3fs-public/gff-2014-5\\_7%20875x10\\_0.pdf](https://abm-website-assets.s3.amazonaws.com/rdmag.com/s3fs-public/gff-2014-5_7%20875x10_0.pdf)
11. Goutam Das Made In China. As China begins to lose its competitive advantage, manufacturing starts moving to India. Edition. – March 2, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://businesstoday>.

[intoday.in/story/india-benefits-china-begins-to-lose-manufacturing-edge/1/203040.html](http://intoday.in/story/india-benefits-china-begins-to-lose-manufacturing-edge/1/203040.html).

12. Kevin P. Gallagher, José Antonio Ocampo, Ming Zhang, Yu Yongding Capital Account Liberalization in China: A Cautionary Tale GEGI Exchange //A Global Economic Governance Initiative policy brief. – July, 2014. – Issue 2. – P. 6 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.bu.edu/pardee/files/2014/07/China-Capital-Account-Policy-Brief.pdf>.
13. Minghao Zhao China's Arab March. – June 18, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.project-syndicate.org/commentary/minghao-zhao-lauds-china-s-efforts-to-deepen-its-ties-to-arab-countries#y27JdRzmhgWfMCIY.99>.
14. Nike, other U.S. companies, move some manufacturing out of China. – March 12, 2014 [Electronic resource]. – Mode of access : [http://www.oregonlive.com/playbooks-profits/index.ssf/2014/03/nike\\_other\\_us\\_companies\\_move\\_s.html](http://www.oregonlive.com/playbooks-profits/index.ssf/2014/03/nike_other_us_companies_move_s.html)
15. World Economic Outlook Database October 2016 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/data/changes.htm>.

*Одержано 23.09.2016 р.*

УДК 330.8 : 330.34.01; 332.012.2; 338.27

Н.А. Супрун, О.В. Клішова

## ТЕОРІЯ РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБНИЧОГО

*У статті представлено основні віхи наукової біографії та огляд наукових ідей видатного українського вченого-економіста, політичного і громадського діяча української діаспори в США Всеволода Сергійовича Голубничого. Проаналізовані засадничі принципи сформульованої вченим теорії розвитку економічних систем. Показано внесок вченого у становлення концептуальних засад економічної компаративістики та інструментарію порівняльного аналізу економічних систем.*

**Ключові слова:** В.Голубничий, історія української економічної думки, економічна історія, теорія економічних систем, економічна компаративістика, методологія економічного аналізу, інституціоналізм, економічне прогнозування.



**Вступ.** В історії світової економічної думки небагато таких масштабних і водночас маловідомих на їхній Батьківщині постатей, як Всеволод Сергійович Голубничий (1928–1977). Видатний вчений-економіст, історик, політичний та громадський діяч української діаспори, який все своє активне життя – від моменту еміграції у 1951 р. і до смерті у 1977 р. – прожив у США і при цьому був нерозривно пов'язаний з Україною, її наукою та історією. Коротке життя вченого, який

не дожив до свого 50-річчя, було багатим на наукові події, відкриття. Але, на жаль, за життя вчений не зазнав того визнання, якого безперечно заслуговував.

**Виклад основного матеріалу.** Народившись в Україні у Харківській області (м. Богодухів), під час Другої світової війни В.Голубничий разом із сім'єю вимушений був покинути Батьківщину й емігрувати до Західної Європи. Розпочата в Україні шкільна освіта була завершена в Регенсбурзі (Німеччина). Вищу освіту майбутній вчений здобував в Українському вільному університеті Мюнхена (департамент економіки і права), а після переїзду родини Голубничих до США у 1951 р. – у Колумбійському університеті, де він отримує ступені бакалавра (1953) та магістра (1954) з економіки.

По закінченню університету В.Голубничий присвячує себе науці та викладацькій діяльності – викладає у Російському інституті Колумбійського університету, коледжі Міддлбері (м. Міддлбері), Хантер-коледжі (м. Нью-Йорк), Міському університеті Нью-Йорка. Коло наукових інтересів вченого було надзвичайно широким: філософія науки і методологія економічних досліджень, історія економіки та економічної думки, компаративний аналіз різних економічних систем тощо. За коротке життя вченого різними мовами в багатьох країнах Європи та США було опубліковано понад 500 його праць, які принесли авторові визнання як одного із провідних фахівців у різних галузях суспільного знання – компаративістики, радянської економіки, регіональних україно-російських економічних відносин, української економічної та політичної історії, марксизму, економічної теорії і філософії [1].

Внесок Голубничого у розвиток світової економічної науки високо поцінований на Заході. Зокрема, відомий американський дослідник історії української економічної думки, українець за походженням Іван-Святослав Коропецький<sup>1</sup> ставить вченого на

<sup>1</sup> Коропецький Іван-Святослав (Koropecky Iwan S., 1921–2012) – американський дослідник української та світової економіки, іноземний член Національної академії наук України, професор, доктор економічних наук. Був членом Американської економічної асоціації, дійсним членом Наукового Товариства ім. Шевченка в США, тісно співпрацював з Гарвардським інститутом українських студій та Вільною Українською Академією Наук (ВУАН) у США. Впродовж 1992–1996 рр. очолював Міжнародну українську економічну асоціацію. Найвідоміші праці: «Location Problems in Soviet Industry before WW II» (1971); «The Ukraine within the USSR: An Economic Balance

один щабель із такими корифеями світової економічної науки, як Михайло Туган-Барановський та Євген Слуцький. «Лише два українських економіста, – пише автор у «Передмові» до *«Selected Works of Vsevolod Holubnychy»*, – Михайло Туган-Барановський та Євген Слуцький внесли внесок на світовому рівні в розвиток економічної науки та економіки загалом. Всеволод Голубничий, з його талантом і працьовитістю, був не менш видатним ученим. Але впродовж його короткого життя, яке минуло у важких умовах політичної еміграції, творчий потенціал вченого не був повністю реалізований. Тим не менш, він є одним з найвидатніших українських економістів ХХ сторіччя» [2].

Найістотнішим внеском вченого у розвиток світової економічної науки стала розробка ним теоретичних засад та методології порівняльного аналізу економічних систем. Виконана у співавторстві з А.Оксенфельдом<sup>2</sup> праця *«Економічні системи в дії: США, СРСР і Франція»* [3], стала однією з перших у світовій економічній літературі робіт у галузі порівняльного аналізу, відтак, Голубничого по праву вважають фундатором економічної компаративістики.

Голубничий заслужено визнаний одним із найбільш авторитетних західних фахівців у галузі дослідження радянської економічної системи. Вчений докладно і комплексно проаналізував тенденції та суперечності розвитку, що зумовили уповільнення економічного зростання СРСР і спричинили його розпад (час якого було з точністю до року передбачено Голубни-

Sheet» (1977); редактор і автор передмови для видання: *«Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy»*. (Edited by Iwan S. Koropeckyj. CIUS, University of Alberta, Edmonton, 1982); «Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки» (1995).

<sup>2</sup> Оксенфельдт Альфред Річард (Oxenfeldt Alfred R., 1917–2003) – американський економіст, почесний професор економіки Колумбійського університету, автор багатьох праць в галузі економічної теорії, маркетингу і менеджменту. Співавтор Голубничого в написанні роботи: Oxenfeldt A.R., Holubnychy V. *«Economic Systems in Action: The United States, The Soviet Union, and France»* (1965). Автор праць: *«New Firms and Free Enterprise»* (1943); *«Industrial Pricing and Market Practices»* (1951), *«The Retailing Revolution: Why and Whither»* (1980).

чим). Наукові праці вченого, присвячені дослідженню радянської економічної системи, є одними із найґрунтовніших досліджень у цій царині, а прогнози щодо майбутнього розвитку радянської економіки стали значним внеском у теорію та методологію економічного прогнозування. Загалом, предметом наукових розвідок В.Голубничого були такі важливі економічні проблеми:

- розробка методології просторового економічного та компаративного аналізу, дослідження закономірностей розвитку економічних систем;

- вдосконалення методології прогнозних сценаріїв розвитку економіки, визначення можливих результатів для різних моделей зростання економіки та її окремих секторів (капітальні товари – споживчі товари; промислові – сільськогосподарські товари; інвестиції – заощадження; капітальні витрати – національний дохід);

- дослідження економічних втрат від нереалізованого потенціалу людського капіталу, що було однією з перших спроб постановки і розв'язання цієї проблеми в світовій науці;

- дослідження економічної історії України, зокрема, еволюції її торговельних зв'язків від середньовіччя до середини ХХ ст. з точки зору принципу порівняльних переваг;

- аналіз джерел та моделей модернізації традиційних економік (на прикладі економіки Китаю) на основі державного регулювання алокації та концентрації економічних ресурсів.

Життя і творчість Голубничого були підпорядковані реалізації двох головних ціннісних пріоритетів: віддане служіння науці і подвижницьке прагнення бути корисним Україні. Глибокий патріотизм вченого, загострений тривалою розлукою із Батьківщиною, спонукав його до роздумів над долею України, аналізу становища якої присвячено більшу частину як рукописів, так і опублікованих праць ученого. Принагідно слід відзначити, що патріотизм Голубничого виявлявся і в тому, що, бездоганно володіючи кількома європейськими мовами – англійською, німецькою та французькою, вільно читаючи італійською, іспанською, сербською, хорватською, польською, чеською та словацькою, все своє життя він послуговувався переважно рідною мовою. Саме українською було написано більшість його наукових та публіцистичних робіт, присвячених Україні.



Українською Голубничий вів і свій *Щоденник*, вивчення якого дозволяє проникнути у творчу лабораторію вченого та прослідкувати алгоритм його наукового пошуку. *Щоденник* фіксує роздуми вченого, що свідчать, як непросто відбувалося становлення його наукового методу, яким наполегливим він був у відстоюванні своїх наукових принципів та ідей, як принципово виступав проти консерватизму і догматизму в науці. Знайомство із *Щоденником* свідчить, що постійні роздуми над долею України та українського народу були лейтмотивом творчості вченого.

Голубничий активно працював на піднесення української науки в діаспорі – був членом Української вільної академії наук (УВАН)<sup>3</sup> та головним редактором економічного розділу «Енциклопедії Українознавства». Його дослідження і сьогодні вважаються одними з найкращих в царині українознавства. «По національності я українець, а по державній лояльності я – громадянин планети» [4], – писав Голубничий у своєму *Щоденнику*, підкреслюючи, що, бажання бути корисним для Батьківщини не може для нього витіснити прагнення залишатися об'єктивним та неупередженим дослідником.

Окрім багатьох періодичних україномовних видань в США та Європі, видань УВАН і Енциклопедії Українознавства, його праці виходили англійською, французькою та німецькою мовами у виданнях Інституту з вивчення СРСР, в американських видавництвах, друкувалися в «American Statistician», «American Economic Review», «American Political Science Review», «American Slavic and East European Review», «Journal of Soviet and East European Studies», «Journal of Economic Literature», «Studies for a New Central Europe» та ін.

У своїй науковій діяльності Голубничий тісно співпрацював з багатьма авторитетними науковими осередками – Інститутом вивчення історії та культури СРСР (далі – Інститут з вивчення

<sup>3</sup> Українська вільна академія наук, УВАН (Ukrainian Free Academy of Sciences) – наукова спілка, створена українськими вченими-емігрантами у 1945 в Аугсбурзі (Німеччина) як спадкоємниця Всеукраїнської Академії наук (ВУАН), що діяла в Києві у 1921–1936 рр. Фактично існувало три регіональні організації УВАН: у США, в Канаді та Європі (остання з 1976 стала представництвом УВАН у США).

СРСР) (м. Мюнхен)<sup>4</sup> та Інститутом вивчення Азії (м. Гамбург), Українською академією мистецтв і наук<sup>5</sup> і Шевченківським Науковим товариством (м. Нью-Йорк, США)<sup>6</sup>, Клубом Круглого Столу в Нью-Йорку<sup>7</sup>, який він очолював впродовж десятиліття, починаючи з 1960 р.

Проте, при всій своїй відданості науці, Голубничий зовсім не був замкнутим, кабінетним вченим, він брав активну участь

<sup>4</sup> Інститут з вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен, 1950–1972) – наукова установа з вивчення СРСР, заснована вченими з другої хвилі російської та української еміграції з метою дослідження теорії і практики державного та соціального порядку в СРСР, різних історичних, культурних, соціальних, економічних, національних і політичних проблем народів СРСР; налагодження та підтримки наукових зв'язків радянських та іноземних наукових організацій та окремих вчених. Найвідоміший осередок советознавства. З інститутом співпрацювало багато українських емігрантів, видавалося багато публікацій українською мовою у галузі українознавства. Інститут фінансувався владою США через Американський комітет боротьби за визволення народів Росії; був закритий в 1972 р. в рамках політики «розрядки». Після ліквідації інституту його бібліотеку і архіви перевезено до німецького Державного Інституту для Східних Наукових Студій у Кельні.

<sup>5</sup> Українська академія мистецтв і наук (США, Нью-Йорк, 1950 р.) – некомерційна організація, яка об'єднує вчених, котрі спеціалізуються на дослідженнях з української тематики у Сполучених Штатах. Академія стала продовжувачкою традицій Всеукраїнської академії наук, що діяла у 20-ті роки минулого століття у Києві, і Української академії в еміграції, що була створена у 1945 р. в Аугсбурзі (Баварія) і відома як Українська вільна Академія наук (УВАН).

<sup>6</sup> Наукове Товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) – науково-культурна громадська організація, що довгі роки виконувала функції Всеукраїнської Академії наук. Засноване у Львові в грудні 1873 р. За часів радянського режиму НТШ було ліквідовано (1939), було відроджено в Західній Європі та в Сполучених Штатах Америки (1947).

<sup>7</sup> «Клуб круглого столу» в Нью-Йорку – науковий осередок, метою якого було всебічне вивчення суспільно-політичного життя України та демократизація західно-української діаспори. Діяльність Клубу була спрямована на активну співпрацю з офіційними делегаціями письменників та дипломатів з України, які були представлені в ООН. Представники обох сторін намагалися порозумітися з урахуванням тодішніх реалій.

у суспільно-політичному житті української діаспори. Ще у Німеччині по Другій світовій війні Голубничий вступає до лав, а пізніше стає одним із лідерів Української Революційно-Демократичної Партії (УРДП)<sup>8</sup>, політичним кредо якої була розбудова незалежної та демократичної української держави. Головним рушієм цього революційного перетворення УРДП вважала підготовку національно-свідомих державотворчих кадрів, що виховуються в душі опору тоталітарному ладу.

УРДП позиціонувала себе як соціалістично орієнтована політична сила «третього табору», місія якої відображена у девізі «ні Вошингтона, ні Москви, але міжнародний соціалізм». Це гасло, як стверджує сучасний британський дослідник творчості Голубничого Крістофер Форд<sup>9</sup>, висунула свого часу американ-

<sup>8</sup> Українська Революційно-Демократична Партія (УРДП) – заснована 1947 році в Регенсбурзі (Західна Німеччина) емігрантами з підрадянської України, серед яких були члени ОУН. Програмні засади УРДП: боротьба проти радянського режиму і створення самостійної української держави з демократичним устроєм. Початок процесу зародження УРДП було покладено у 1945 р. Іваном Багряним. Засновники: Григорій Костюк, Іван Майстренко, Борис Левицький, Семен Підгайний та ін. Очільники: Григорій Костюк, який у 1948 році відійшов з лівою групою (Іван Майстренко, Борис Левицький, Роман Паладійчук та ін.), що створила навколо часопису «Вперед» ліву УРДП (згодом перестала існувати). Найдовше на чолі УРДП стояв Іван Багрянний (1948–1963); далі – Федір Гаєнко (1963–1967), недовгий час – Микола Степаненко (який у 1967 році теж відійшов, створивши окрему – «праву» УРДП), Василь Гришко (1967–1975) і з 1975 – Михайло Воскобійник. Всеволод Голубничий був активним діячем УРДП. УРДП – співзасновник і активний учасник діяльності Української Національної Ради (до 1968), Конгресу української вільної політичної думки і Українського Демократичного Руху. У 1990 р. права УРДП змінила назву на Українську Демократичну Республіканську партію.

<sup>9</sup> Форд Крістофер (Ford Kristofer) – британський історик, соціальний філософ, активіст британського соціалістичного руху. Є членом Альянсу за робітничу свободу. Основне наукове захоплення – історія українського марксизму. Провідний дослідник історії українського соціалістичного руху початку ХХ-го ст. Дослідник наукового доробку В.Голубничого. Видавець англійського перекладу книжки Івана Май-

ська газета «Labor Action», з якою УРДП тісно співпрацювала у післявоєнний період, називаючи її єдиною політичною силою, «що чітко розбиралась в питаннях боротьби проти сталінсько-російського імперіалізму та реального прагнення українського народу до звільнення» [5].

За твердженням Джона-Пола Химки<sup>10</sup>, це була найбільша партія емігрантів з передвоєнної Української РСР [6], яка функціонувала під проводом Івана Багряного<sup>11</sup>. «В той час, як українська еміграція перетворилась на вельми закриту спільноту, – зазначає К.Форд, – УРДП докладала всіх зусиль для встановлення зовнішніх зв'язків. Члени УРДП, особливо Голубничий і Майстренко, широко публікувалися наприкінці 1940-х і в 1950-х, звертаючись до доволі широкої аудиторії, в тому числі, до тих, кого інші іммігрантські організації просто не помічали» [5].

Як активний громадський діяч, Голубничий був співробітником і пізніше редактором (до 1960 р.) партійного видання «Вперед. Український робітничий часопис»<sup>12</sup>, публікував у ньому ба-

стренка «Боротьбізм», багатьох інших матеріалів, що присвячені українському лівому та визвольному рухові.

<sup>10</sup> Джон-Пол Химка (John-Paul Himka) – канадський історик українського походження, професор історії Східної Європи університету Альберти (Канада). Фахівець з історії України ХІХ–ХХ ст. Лауреат премії Фондації Антоновичів 1988 року за дослідження «Галицькі жителі села і український національний рух у ХІХ ст.». Співредактор англомовної Енциклопедії Українознавства.

<sup>11</sup> Багрянний Іван (справжнє ім'я: Лозов'ягін Іван Павлович (псевдонім – Лозов'яга) (1906–1963) – український поет, прозаїк, публіцист, політичний діяч. 1948 року Багрянний заснував Українську революційно-демократичну партію (УРДП – постала 1946 року в Німеччині з емігрантів з підрадянської України, вихованих в основному на ідеях українського відродження 1920-их рр., почасти з колишніх членів ОУН, послідовників Івана Мітрін'ги) і відтоді цілих 17 років – до самої смерті редагував газету «Українські вісті». Письменник був головою Виконавчого органу Української Національної Ради і заступником президента УНР. 1992 року постановою Кабінету Міністрів України Іванові Багряному посмертно присудили Шевченківську премію за романи «Сад Гетсиманський» і «Тигролови».

<sup>12</sup> «Вперед» (Український робітничий часопис) – газета Української Революційно-Демократичної партії (УРДП, заснована 1949 року у

гато статей, часто під різними псевдонімами: Вс.Фелікс, С.Горощенко, Всеволод Голуб та ін. За твердженням І.Майстренка<sup>13</sup>, «за редагування Голубничого протягом десяти років «Вперед» представляла найбільш ліву течію в післявоєнній українській еміграції» [8], і вигідно вирізнялася серед видань української діаспори системністю та широтою інтелектуальної палітри, оскільки «представляла демократично-соціалістичні позиції та публікувала масу політичних, економічних та літературних статей. Часопис ніколи не переривав роботу з критичного аналізу та дослідження української історії, а також ситуації в Україні в 1940-і та 1950-і» [5].

Форд відзначає, що «члени УРДП, особливо Голубничий і Майстренко, широко публікувалися наприкінці 1940-х і в 1950-і, звертаючись до доволі широкої аудиторії, в тому числі до тих, кого інші іммігрантські організації просто не помічали» [5]. У своїх злободенних статтях у часописі «Вперед» Голубничий постає не лише публіцистом із гострим інтелектуальним поглядом, а, насамперед, професійним економістом, озброєним глибоким знанням історико-культурного контексту, що допомагає йому визначити саме ті факти минулого, які сформували «попередню траєкторію» формування нинішніх господарських явищ і сприяють адекватному розумінню майбутніх тенденцій економічного розвитку.

Нелегку працю, пов'язану з редагуванням газети «Вперед», яку вчений виконував у важких умовах еміграції, жертвуючи своїм часом і, відповідно, можливістю критично важливого для його родини заробітку, Голубничий вважав своїм обов'язком

Мюнхені). Видавалася з квітня 1949 року по січень 1960 року (вийшло більше ста номерів).

<sup>13</sup> Майстренко Іван Васильович (1899–1984) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, вчений, ректор Українського Технічно-Господарського Інституту (Регенсбург, Німеччина). Член українських компартій – УКП («боротьбистів», 1919–1920), КП(б)У (1920), УКП (1920–1921). Був репресований радянським режимом (1936). Один з засновників Української Револьюційно-Демократичної Партії (УРДП). Автор книжок з історії революційного руху та з проблем економіки України. Редактор щомісячної газети «Вперед» (1949–1960). Автор багатьох статей у «Вперед» (друкувався під псевдонімами А. Бабенко, Ів. М-ко та ін.).

перед Батьківщиною. При цьому він мав плани організувати щоквартальне видання, присвячене дослідженню суспільно-політичних проблем та культури України: «Я весь час, вже кілька років мрію про товстий кварталник на високому рівні, що був би вкладом в українську культуру й політичну думку на довгий час», – писав він у своєму *Щоденнику*. Але, усвідомлюючи, що реалізація такого масштабного проекту потребувала значних інвестицій («Гроші, прокляті гроші! Хоч би на початок, на перші числа», – пише він у *Щоденнику*), Голубничий сумнівається: «Чи можна піднятися на це в умовах еміграції?» [8]. На жаль, цьому плану не судилося здійснитися.

Все своє життя вчений присвятив Україні і завжди мріяв повернутися на рідну землю. «Так чи інакше, – писав він у своєму щоденнику, – в той чи в інший спосіб, тим чи іншим шляхом, але я на Україну повернусь. Мушу повернутись!» [4]. За життя вченого це прагнення не було реалізоване. Але сьогодні завдяки публікації двотомника «Теорія розвитку економічних систем Всеволода Голубничого. Вибрані твори», що виходить друком у видавництві «Наукова думка», в Україну повертається наукова спадщина вченого. Це видання є результатом опрацювання як опублікованих, так і неопублікованих робіт, що зберігаються в архіві Голубничого в Університеті Альберти (Канада). Вивчення цих праць поклато початок першому в українській науці системному дослідженню наукової спадщини вченого, а подальша публікація результатів цього дослідження дозволяє розпочати процес повернення творчої спадщини Голубничого на Батьківщину з одночасною презентацією його наукових ідей світовій науковій громадськості.

Представлені в двотомнику наукові ідеї Всеволода Голубничого тематично об'єднанні рамками теорії розвитку економічних систем, дослідженню якої було присвячено більшість праць вченого. За Голубничим, вихідний методологічний принцип аналізу даної проблематики має бути сформульований таким чином: «Всі сучасні економічні системи вирішують однакові економічні завдання, хоча їх політичні, соціальні, національні цілі можуть відрізнятися. Вони прагнуть досягти своїх цілей з мінімальними витратами і якнайшвидше. Всі економічні системи здійснюють аналогічні дії для досягнення цієї мети: виробляють, резервують і розподіляють товари та послуги; викорис-

товуючи всі види природних ресурсів». При розгляді та порівнянні цих систем як насамперед економічних, а не етичних утворень, базою для їх порівняння повинна бути ефективність в реалізації мети системи і виконання нею основних її функцій [3, р.27].

Дослідження розвитку економічних систем та узагальнення його закономірностей і особливостей стало можливим завдяки застосованій вченим оригінальній синтетичній методології, що ґрунтується на принципах компаративного та інституціонального аналізу (з елементами неінституціоналізму), поєднання структурно-функціонального, порівняльно-інституціонального, порівняльно-статистичного та психологічного підходів. Застосована методологія уможливила аналіз економічних систем державної монополії, ринкового та змішаного типу радянської економіки, визначення їхніх переваг та недоліків, тенденцій, суперечностей та перспектив розвитку.

Всебічно дослідивши закономірності та особливості розвитку економічних систем Голубничий, по суті, сформулював засади відповідної теорії, що може бути представлена такими концептуальними та методологічними конструктами:

- виявлення суперечностей та чинників історичної обмеженості і об'єктивно-зумовленої трансформації економічних систем у напрямку їхньої конвергенції;
- аналіз особливого типу монополізму – тотальної державної монополії, яка концентрує владу не лише над обсягами попиту та пропозиції всіх товарних груп, але й на інституціональному і політичному ринках;
- дослідження механізму дії основного економічного закону радянської системи і процес його поширення на сільськогосподарську сферу радянської економіки як окремих випадків загальної теорії розвитку економічних систем;
- концепція партійно-державної бюрократії як нового експлуататорського класу та необхідної умови існування тоталітарного режиму;
- виявлення в процесі дослідження історичної ґенези суспільних норм економічних та інституційних детермінант української корупції, що пов'язані із впровадженням в суспільну свідомість пріоритету неформальних угод над формальними;

– обґрунтування причин та проявів циклічності економічного розвитку радянської системи, що може розглядатися як розвиток загальної теорії циклічності;

– модель «проміжних» економічних систем, що створює підґрунтя теорії державної економічної політики у системі змішаної економіки;

– методика нерівноважного макроаналізу як теоретичне підґрунтя розроблення економічної політики для різних типів економічних систем;

– дослідження алгоритму централізованого державного планування в умовах обмежень, що накладаються інститутом приватної власності;

– аналіз розвитку міжнародних економічних зв'язків України у відповідності до закону порівняльних переваг, на сонові чого запропоновано висновок про пріоритетність міжнародних економічних зв'язків з країнами Центральної та Східної Європи для ефективного економічного розвитку України;

– всебічний аналіз соціально-економічного становища України у процесі його еволюції, розвитку економічної історії та історії економічної думки України, обґрунтована проекція теорії міжрегіональних відносин до аналізу стану економіки України у складі СРСР;

– дослідження економічної складової національного питання, економічної оцінки втрат від нереалізованих потенцій людського капіталу, від напруженості міжетнічних відносин, неефективного розміщення людського капіталу в просторовому та галузевому відношенні, від неадекватності інституційного середовища і низького рівня суспільної раціональності.

Безперечно, одним із найістотніших здобутків вченого став аналіз радянської економічної системи, яку він назвав системою тотальної державної монополії. Голубничий показав її внутрішню суперечливість та історичну приреченість, обґрунтував ключові напрямки реалізації її економічного потенціалу та економічних переваг. Виявлення рушійних сил і тенденцій розвитку економічних систем, тих суперечностей, що зумовлюють їх трансформацію, дозволило вченому точно спрогнозувати причини уповільнення економічного зростання СРСР, які привели до його розпаду.

Комплексна характеристика радянської системи, яка була *terra incognita* для економістів Заходу, а вченими-марксистами досліджувалась упереджено і доволі тенденційно, була новим словом в економічній науці. Після розпаду СРСР більшість дослідників як на Заході, так і в пострадянських країнах, взагалі втратили інтерес до цієї проблематики. Проте, незаперечним є факт, що радянська система, навіть, самим лише фактом свого існування справила досить істотний вплив на розвиток всіх суспільних процесів у масштабі світової економіки, в тому числі і на розвиток світової економічної думки. Непересічна наукова цінність дослідження радянської економіки Голубничим полягає у об'єктивній оцінці важливої сторінки світової та вітчизняної господарської й політичної історії, у можливості отримати позитивний досвід з «уроку минулого», без знання яких неможливий рух до майбутнього. Без глибокого і системного вивчення цих уроків неможливий не лише економічний прогрес, а й еволюційний поступ економічної науки та культури. Адже, як писав В.Голубничий, «прогрес полягає в акумуляції людського знання» [4].

Для обґрунтування закономірностей розвитку економічних систем Голубничим була розроблена теорія нерівноважного аналізу, що ґрунтувалась на характеристиці нерівноваги як домінуючої тенденції еволюції систем, яка істотно залежить від економічної політики держави, а в певних умовах прямо детермінована нею. Ця тенденція визначається поєднанням внутрішніх і зовнішніх чинників та дії економічних, політичних, правових механізмів цієї системи. Прогресуюче зростання нерівноваги визначає, за Голубничим, найбільш ймовірний сценарій еволюції економічних систем.

У Голубничого ми знаходимо відповідь на ключове питання багатосотлітнього наукового дискурсу про те, які чинники – політичні чи економічні – слід вважати більш істотними для розвитку і трансформації суспільств. Вчений переконливо доводить, що економіка, будучи детермінантою суспільного розвитку не може існувати, а, відтак, і бути досліджена, поза суспільством, політикою, історичним процесом розвитку. Поклавши в основу економічного аналізу інституціональну методологію, Голубничий не лише став одним із перших представників українського інституціоналізму, а й багато в чому передбачив тен-

денції та вектор розвитку сучасного неоінституціоналізму. Так, вченим була створена оригінальна концепція взаємозв'язку людини і суспільства, на базі якої вченому вдалося передбачити постулати сучасної поведінкової економіки і теорії економічної раціональності.

Порівняльний аналіз економічних систем приводить вченого до висновку про можливість поєднання в рамках однієї системи інститутів приватної власності і централізованого планування, які традиційно оцінювалися як взаємовиключні. Однак їх ефективна взаємодія, як показав вчений, можлива лише на основі суспільної раціональності – існування загальних цінностей, які не просто характерні, але пріоритетні для свідомості переважної більшості членів суспільства. Формування єдиних цінностей відбувається на основі чітко акцентованої державної ідеології, постулати якої відповідають інтересам усіх верств населення і всіх регіонів країни, а тому і поділяються ними. Разом з тим, Голубничий обґрунтував необхідність створення сприятливих інституційних передумов для взаємодії інститутів приватної власності і централізованого планування. Ці складні завдання вирішуються державою за допомогою комплексної економічної політики, але результат вартий витрачених зусиль.

Особлива увага у працях Голубничого приділена питанням регіональної економіки як найважливішому напрямку економічної політики, який має надзвичайно важливе звучання у багатонаціональній країні. Дослідивши особливості формування регіональної ідентичності та економічної спеціалізації в контексті формування та розвитку економічних систем, вчений створив основи просторової економіки, запропонував загальний критерій ефективності трансферту ресурсів та сформулював правила економічної ефективності міжрегіонального трансферту ресурсів. Недооцінка важливості цього критерію може призвести, показав Голубничий, у практичному відношенні не лише до неефективного використання обмежених ресурсів, а й до зростання міжрегіональної і міжнаціональної напруженості, до зниження рівня суспільної раціональності і загальної ефективності функціонування соціально-економічної системи. Праці Голубничого з регіональної економіки і сьогодні посідають чільне місце у системі економічних знань.

Науковий потенціал та оригінальні методологічні підходи найбільш повно були реалізовані вченим у дослідженнях закономірностей та особливостей соціально-економічного розвитку України, які ґрунтувалися на аналізі не лише економічних характеристик процесу, а й політичних, культурних, правових інститутів, стану освіти, культури та ін. Дослідження Голубничим специфіки господарського розвитку України є необхідною теоретичною основою як для підвищення ефективності (у тому числі – просторової) української економіки, так і для підвищення рівня суспільної раціональності в українському суспільстві.

Центральним питанням дослідження економічних систем для Голубничого було вивчення ефективності їхнього функціонування, яка, на думку вченого, визначається характером та цілями розвитку системи. Лише рухаючись вперед, до високих стандартів життя через «прогрес технологічних інновацій і зростання випуску нових продуктів», вважав дослідник, економічна система може бути ефективною і стійкою. Критерієм, за яким економіка повинна оцінюватися, є темп розвитку [3]. Єдино можливим станом сталого існування економічних систем є прогресивний розвиток.

Разом з тим, підкреслює Голубничий, надважливим для аналізу розвитку економічних систем є врахування наслідків економічних процесів для політичної, соціальної та інших інституціональних сфер суспільства. «Економічні угоди повинні відповідати більшому, ніж тест на економічну ефективність» [3]. В іншому випадку, незважаючи на те, що економічна система може виготовляти багато продуктів та забезпечувати основні матеріальні потреби населення, вона залишається неспроможною задовольнити базові цивілізаційні запити окремих громадян, зокрема забезпечити їхню особисту безпеку. Тому, на думку Голубничого, економічна система, яка «пригнічує природні імпульси і емоції населення, порушує моральні й етичні закони, або увічнює і збільшує нерівність можливостей» приречена на поразку [3]. Майбутнє належить таким економічним системам, розвиток яких скерований на задоволення не лише економічних, а й загальноцивілізаційних потреб людства загалом та його окремих індивідуумів.

Знайомство із творчістю вченого свідчить, що його наукові ідеї збагатили скарбницю світової економічної науки та україн-

ської духовної культури не лише новими концептуальними підходами до аналізу найважливіших економічних проблем та підтвердженими історією прогнозами, а й гуманістичними ідеями соціальної рівності, свободи, солідаризму. Всім своїм життям Голубничий підтверджував відданість цим ідеям. Ближче знайомство з особистістю видатного мислителя показує нам, його нащадкам, що без розуміння моральних імперативів Голубничого, які визначили напрямок його наукових досліджень, неможливо зрозуміти і належним чином оцінити масштабність його наукових ідей.

**Висновки.** Наукова спадщина Всеволода Голубничого за кількістю опублікованих і неопублікованих праць, за рівнем їхньої наукової значущості та глибиною аналізу, за новаторством концептуальних та методологічних підходів, безумовно, є фундаментальним внеском у розвиток світової економічної науки та унікальним надбанням української інтелектуальної культури.

Всебічне вивчення цієї спадщини, в тому числі рукописного архіву Голубничого, свідчить, що, окрім відомих наукових здобутків, а саме – світової слави вченого як фундатора компаративного аналізу, одним із найбільш істотних наукових результатів його творчості слід вважати комплексне дослідження економічних систем, їхню типологізацію, виявлення логіки та закономірностей функціонування, основних чинників та тенденцій їхнього розвитку, що у сукупності являє собою впорядковану і довершену теорію розвитку економічних систем. Положення цієї теорії і сьогодні зберігають свою актуальність та релевантність як методологічний інструментарій аналізу сучасних тенденцій розвитку економіки та суспільства.

1. Encyclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyc. – Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society (Sacreless, France) and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies. University of Toronto Press, 1988. Toronto Buffalo London. – Volume II. – P. 212.
2. Holubnychy V. Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics // Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy. Edited by Iwan S. Koropeckyj // CIUS, University of Alberta, Edmonton, 1982. – P. X. – (561 p.) (Перша публікація: Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics –

- Ethnic Minorities in the Soviet Union. Ed. Erich Goldhagen. – New York : F.A.Praeger, 1968. – P. 50–120).
3. Oxenfeldt Alfred R., Holubnychy Vsevolod, eds. Economic Systems in Action: the United States, the Soviet Union and France. 3ed. – New York : Holt, Rinehart and Wiston, 1965. – VII, 264 p.
  4. Голубничий В. Щоденник 1957–1961 років // Архів Всеволода Голубничого. – Університет Альберти, Едмонтон. – (Рукопис).
  5. Форд Крістофер. Голубничий і голодомор / пер. з англ. Р. Піщалола // Вперед. – 13.04.2009. – (Вперше стаття була опублікована в «Ukrainian Quarterly», Нью-Йорк. – Весна 2008).
  6. John-Paul Himka. First Escape: Dealing with the Totalitarian Legacy in the Early Post-war Emigration. – Edmonton: unpublished, 2005.
  7. Бабенко А. (Іван Майстренко). Українська Революційно-демократична партія: історія, тактика, відношення до других українських партій, до міжнародного робітничого руху (неопубліковане, 5 березня 1951).
  8. Голубничий В. Щоденник 1957–1961 років // Архів Всеволода Голубничого. – Університет Альберти, Едмонтон. – 9.07.1959. – (Рукопис).
  9. Holubnychy V. Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy. Edited by Iwan S. Koropecyky // CIUS. – University of Alberta, Edmonton, 1982.

#### Транслітерований список джерел

1. Encyclopedia of Ukraine / Edited by Volodymyr Kubijovyc. – Published for the Canadian Institute of Ukrainian Studies, the Shevchenko Scientific Society (Sacreless, France) and the Canadian Foundation for Ukrainian Studies. University of Toronto Press, 1988. Toronto Buffalo London. – Volume II. – P. 212. [in English]
2. Holubnychy V. Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics // Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy. Edited by Iwan S. Koropecyky // CIUS, University of Alberta, Edmonton, 1982. – P. X. – (561 p.) (Persha publikacija: Some Economic Aspects of Relations Among the Soviet Republics – Ethnic Minorities in the Soviet Union. Ed. Erich Goldhagen. – New York : F.A.Praeger, 1968. – P. 50–120) [in English]
3. Oxenfeldt Alfred R., Holubnychy Vsevolod, eds. Economic Systems in Action: the United States, the Soviet Union and France. 3ed. – New York : Holt, Rinehart and Wiston, 1965. – VII, 264 p. [in English]

4. Golubnychyj V. Shhodennyk 1957–1961 rokiv // Arhiv Vsevoloda Golubnychogo. – Universytet Al'berty, Edmonton. – (Rukopys) [in Ukrainian]
5. Ford Kristofer. Golubnychyj i golodomor / per. z angl. R. Pishhalova // Vpered. – 13.04.2009. – (Vpershe stattja bula opublikovana v «Ukrainian Quarterly», N'ju-Jork. – Vesna 2008) [in Ukrainian]
6. John-Paul Himka. First Escape: Dealing with the Totalitarian Legacy in the Early Post-war Emigration. – Edmonton: unpublished, 2005 [in English]
7. Babenko A. (Ivan Majstrenko). Ukrai'ns'ka Revoljucijno-demokratychna partija: istorija, taktyka, vidnoshennja do drugyh ukrai'ns'kyh partij, do mizhnarodnogo robitnychogo ruhu (neopublikovane, 5 bereznja 1951) [in Ukrainian]
8. Golubnychyj V. Shhodennyk 1957–1961 rokiv // Arhiv Vsevoloda Golubnychogo. – Universytet Al'berty, Edmonton. – 9.07.1959. – (Rukopys) [in Ukrainian]
9. Holubnychy V. Soviet Regional Economics: Selected Works of Vsevolod Holubnychy. Edited by Iwan S. Koropecyky // CIUS. – University of Alberta, Edmonton, 1982 [in English]

Одержано 17.10.2016 р.

**АДАМ СМІТ ПРО ПРИЧИНИ НЕРІВНОСТІ В СУСПІЛЬСТВІ**

*У статті проаналізовано погляди Адама Сміта щодо існування соціальної нерівності. Показано, що свобода та індивідуальні особливості кожного окремого члена суспільства, з одного боку, та державна економічна політика, з іншого, неминуче породжують нерівність у ринковій господарській системі.*

**Ключові слова:** соціальна нерівність, добробут, егоїзм, індивідуальна свобода, багатство, бідність, рівність, економічний розвиток, держава.

**Постановка проблеми.** Актуальність проблеми соціальної нерівності та увага до неї з боку дослідників пояснюється головним чином зростаючим розривом у доходах між бідними та багатими верствами як на рівні окремих суспільств, так і на глобальному рівні з кінця 70-х років ХХ ст. При чому на глобальному рівні спостерігається розрив у багатстві на рівні окремих країн, що пояснити тільки різною динамікою зростання розвинутих країн та країн, що розвиваються, видається поверховим та однобоким. Виявлення більш фундаментальних причин зростання економічної нерівності в умовах функціонування сучасного господарства повертає нас до ретроспективного аналізу ідей Адама Сміта, який вже у другій половині ХVІІІ ст. обґрунтував існування нерівності як невід'ємного явища, що супроводжує розвиток капіталізму.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Внесок Адама Сміта у становлення і розвиток економічної науки, його роль як ідеолога та фундатора ринкової системи господарювання досліджувалася багатьма видатними економістами минулого та викликає глибокий інтерес у науковців сучасності. В той же час нерівності як соціально-економічному явищу, яку Адам Сміт аналізує у своєму «Дослідженні про природу і причини багатства народів» (1776), на нашу думку, приділено недостатньо уваги. Разом з тим, варто виокремити наукові праці зарубіжних і

вітчизняних вчених П.Розанвалона [8], В.Автономова [1], Р.Коуза [3], А.Сена [9], В.Базилевича та В.Ільїна [2] й інших дослідників, які розглянули окремі аспекти розуміння Смітом нерівності в суспільстві. Так, американський вчений, лауреат Нобелівської премії з економіки Р.Коуз більш глибоко досліджує погляди Сміта на природу людини в цілому й, зокрема, виокремлює жадібність як одну з характерних людських рис, що збільшує різницю між бідністю та багатством. Інший лауреат Нобелівської премії з економіки А.Сен акцентує увагу на ідеї А.Сміта про те, що бідність породжує нерівність і виступає надзвичайно важливою проблемою для сучасних політичних дискусій. Американський історик економічної думки Р.Хайлбронер у своєму дослідженні наукової спадщини А.Сміта стверджував, що свобода у нього передбачає як існування багатства, так і злиднів. У той же час вітчизняні вчені В.Базилевич та В.Ільїн звернули увагу на взаємозв'язок між егоїзмом та справедливістю і відзначили, що А.Сміт розумів останню як похідну від егоїзму, обмеженої великодушності людей та скупості. Аналізуючи проблему нерівності, французький історик П.Розанвалон робить наголос на тому, що основою соціальної рівності, за А.Смітом, є рівність прав власності як природного права кожного індивіда. Таким чином, дослідники виокремлюють різні фактори, що можуть призводити до нерівності або несправедливості у ринковій господарській системі часів А.Сміта, але в той же час недостатньо уваги приділено виявленню особливостей появи нерівності як об'єктивного соціально-економічного явища, що породжується самим суспільством.

**Метою статті** є розкриття поглядів Адама Сміта на причини появи економічної нерівності в суспільстві, а також актуальності ідей вченого сьогодні.

**Виклад основного матеріалу.** Аналізуючи наростання економічної нерівності у сучасному світі варто наголосити, що дана проблема характерна для ринкової економіки від початку її становлення. Адам Сміт одним з перших у своїй фундаментальній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) розглянув існування суперечностей між рівністю-нерівністю та справедливістю-несправедливістю в суспільстві. Безпосередньо його аналіз стосувався виявлення відмінностей у розмірах заробітної плати і прибутків шляхом дослі-



дження сукупності вигід та втрат різних способів застосування праці і капіталу як у різних галузях господарства, так і на рівні суспільства в цілому.

А.Сміт виділив дві групи чинників, що породжують нерівність в суспільстві. До першої групи він відносить умови, які компенсують незначний заробіток в одних галузях, та урівноважують більший заробіток в інших, а саме: 1) приємність чи неприємність самої роботи (професії); 2) легкість / складність та вартість навчання майбутній професії; 3) сезонність роботи; 4) довіра до людей, що виконують певну роботу (в першу чергу – якісне виконання роботи); 5) ймовірність успіху у певній діяльності.

На думку А.Сміта, нерівність у доходах – це об'єктивний процес, породжений самою ринковою організацією господарського життя, і розмір заробітної платні чи прибутку кожного індивіда залежить від характеру його діяльності. Вчений зазначає: «Заробітна плата змінюється залежно від легкості або складності, чистоти або неохайності, почесності чи принизливості самого заняття... Далі, заробітна плата може змінюватися залежно від легкості/складності та дешевизни/дорожнечі навчання даній професії» [10, с.89]. Саме на основі цього критерію А.Сміт розрізняє кваліфіковану та просту працю, відтак оплачуватися кваліфікована праця повинна вище, ніж проста.

Розмір доходу також залежить від того, чи є робота працівника основною, чи сезонною. Сезонна робота буде оплачуватися вище, ніж основна, оскільки «заробітку такого працівника у ті дні, коли він працює, має вистачити не тільки на проживання у дні безробіття, але й для компенсації за тривожні моменти та хвилювання через такий важкий стан» [10, с.91].

На особливу увагу заслуговує розгляд А.Смітом таких чинників, що впливають на отримання високих доходів, як довіра та ймовірність успіху у певній справі або діяльності. На думку вченого, певні професії або діяльність оплачуються вище внаслідок власних особливостей, зокрема складності, потужних розумових здібностей, високої вартості навчання та «більшого мистецтва». Особливо важливою є довіра кредиторів до підприємства: «Кредит знаходиться в залежності не від характеру підприємства, а від думки осіб [кредиторів] про його стан, чесність та розсудливість» [10, с.92].

У той же час ще один критерій – ймовірність успіху в певній діяльності або професії – дозволив А.Сміту довести, що розмір доходу/прибутку індивіда чи підприємця залежить від ризику та успіху в обраній сфері діяльності. Тут А.Сміт наголошує на таланті, здібностях, певній удачі і навіть щасті (маючи на увазі «щасливий лотерейний квиток» у житті). Завдяки авантюризму, здатності ризикувати та успіху, якщо його вдається досягти, індивід отримує певний статус, популярність, суспільний авторитет, які і приносять йому високу винагороду. «Проявитися у професії, в якій небагатьом вдавалося досягнути хоч якихось успіхів, означає виявити безсумнівну геніальність та значний талант», – зазначав А.Сміт [10, с.93].

Отже, одна група чинників має особистісні витоки соціально-економічної нерівності, в основі якої лежать індивідуальні здібності та здатності кожного члена суспільства. Відповідно і розміри доходів будуть відрізнятися. А.Сміт стверджує, що наявність повної свободи у індивіда – свободи вибору професії, можливості змінити її для задоволення власних потреб, дозволяє забезпечити зростання, з одного боку, індивідуального багатства, а з іншого – нерівності, яка в такому разі не є економічною проблемою. Адже за своєю природою всі люди є нерівними від народження.

У господарській системі рівність між індивідами можлива і вона може існувати через правову, природну рівність, а саме *рівність прав власності*. П.Розанвалон з цього приводу зазначає, що на думку А.Сміта, буття людини та її сила ототожнюються з її власністю. Вона є вільною тільки як власник.

Свобода А.Смітом трактується не як егоїстичний мотив індивіда задовольнити свої потреби і збагатитися, а як відсутність примусу з боку влади, здатність індивіда самому здійснювати вибір та діяти відповідно до своїх бажань та потреб. Саме реалізація цієї свободи дозволить зменшити прояви нерівності. Держава, в свою чергу, відіграє в цьому процесі особливу роль – саме вона повинна створити умови для реалізації цієї свободи. Том Дж. Палмер, старший науковий співробітник Інституту Катона<sup>1</sup>, з цього приводу зазначає: «А.Сміта не можна назвати без-

<sup>1</sup> Інститут Катона – американська дослідницька та просвітницька організація лібертаріанського напрямку, що поширює класичне лібер-

застережним прихильником егоїстичних вчинків, адже відповідь на питання про те, чи направить «невидима рука» подібні мотиви на службу загальному добру, дуже багато в чому залежить від контексту чинених дій, і особливо від інституціонального устрою суспільства» [5, с.71]. Таким чином, свобода, право власності та інтерес є основними факторами пом'якшення нерівності в суспільстві.

Проте, якщо соціально-економічна нерівність, породжена індивідуальними якостями індивіда, умовами праці, сферою його діяльності вважається А.Смітом об'єктивним явищем ринкового суспільства, то нерівність, яка зростає через втручання держави в господарську діяльність, є дійсно економічною проблемою.

Держава своїми діями поглиблює нерівність в доходах і в суспільстві, оскільки втручається в природний порядок функціонування ринкової системи. Визначаючи умови, які викликають нерівність у заробітній платі та прибутках, А.Сміт наголошував, що «вони не здійснюють впливу на загальну суму дійсних чи недійсних вигід та невигід, пов'язаних з тим чи іншим застосуванням праці і капіталу» [10, с.98]. Тобто свобода вибору діяльності дає змогу вільно, залежно від економічної кон'юнктури, перетікати ресурсам із галузі в галузь і знаходити найкраще застосування. «Але політика втручання..., не допускаючи повної свободи, – пише А.Сміт, – породжує інші види нерівності, які мають важливіше значення» [10, с.100]. Таке втручання держави в господарську діяльність є штучним, таким, що порушує природний механізм функціонування ринку – системи, яка єдина здатна організовувати співробітництво різних індивідів.

Адам Сміт виділяє такі три напрямки такого втручання: 1) обмеження конкуренції в деяких галузях меншою кількістю зайнятих; 2) пряме посилення (підтримка) конкуренції в інших галузях; 3) обмеження переливу капіталу і праці з однієї галузі до іншої.

Політика втручання держави з метою обмежити конкуренцію (субсидювання, фінансова підтримка, штрафи, податки,

таріанство. Інститут відстоює принципи обмеженого втручання держави у розвиток ринкової економіки, вільної торгівлі та розширення свободи особистості.

митна політика) зумовлює поглиблення нерівності, оскільки такі дії призводять до монополізації в окремих галузях та підвищення цін на вироблений товар. Це спричиняє значне підвищення доходів в окремих галузях, що підтримуються державою, призводить до зниження якості продукції та перекосів у розподілі національного доходу в цілому. При цьому, як відмічає А.Сміт, представники окремих монополій або цілих галузей часто «переконують в тому, що приватний інтерес незначної частини суспільства відповідає суспільному інтересу в цілому» [10, с.108]. Отже, вчений засуджує підтримку державою окремих галузей, адже їхня поступова монополізація призводить до поглиблення розриву між бідними та багатими.

Іншим негативним проявом втручання держави в господарську діяльність є, навпаки, посилення конкуренції в окремих сферах діяльності індивіда, зокрема за рахунок надання стипендій, дотацій на навчання, тощо. Це, з точки зору А.Сміта, призводило до надлишку людей певної професії, що тягнуло за собою зниження заробітної плати і, як наслідок – втрату престижності професії, а індивідом – професіоналізму. Тобто, штучна підтримка (навчання) за рахунок державного бюджету або благодійних коштів значної кількості людей для окремих сфер господарської або іншої діяльності призводить до збільшення кількості представників однієї професії і зменшення – інших професій. Це, своєю чергою, спричиняє перекося у забезпеченні професійними кадрами цілих галузей господарства. Як наслідок, поглиблюється проблема нерівності в суспільстві.

Наступним чинником, що впливає на поглиблення соціальної нерівності, виступає перешкоджання державою вільному руху капіталу і праці з однієї галузі в іншу або їх альтернативному застосуванню взагалі. Це відбувається внаслідок існування стримуючого законодавства (заборони, приписи, акти, обмежувальні правила, регламенти, тощо). У такому випадку відбувається концентрація капіталу, що призводить до монополізації та неефективного використання наявних ресурсів і людського потенціалу. Саме монополізація окремих галузей через дії держави, на думку А.Сміта, призводить до зростання економічної нерівності та негативного її прояву у формі бідності. В такому випадку бідність стає хворобою суспільства і боротися з нею через інструменти ринкового механізму неможливо.

З іншого боку, індивідуальні егоїстичні мотиви, прагнення отримати вигоду та вільна конкуренція на ринках також можуть породжувати нерівність шляхом збагачення одних і зубожіння інших прошарків суспільства, що призводить до уповільнення темпів розвитку не лише господарської системи, а й суспільства в цілому. Тому держава у А.Сміта відіграє ключову роль у вирішенні соціально-економічних проблем, які не можуть бути розв'язані ринком. А.Сен з цього приводу зазначає: «Сміт вказав на умови, за яких ринкам можуть знадобитися обмеження, коригування та доповнення з боку інших соціальних інститутів, щоб попередити нестійкість, нерівноправність та подолати бідність» [9, с.26]. Йдеться перш за все про можливість гармонійного розвитку суспільства, щоб права і свободи кожного індивіда були реалізовані і захищені, а його здатність працювати і бути власником результатів своєї роботи не були втрачені. Саме тому А.Сміт і не ігнорує державу у своїх дослідженнях, а навпаки виокремлює її як специфічного суб'єкта, *але не економічних, а соціальних відносин*. Регулювання державою ринку призводить до економічної нерівності та зростання бідності, тому роль держави А.Сміт бачить у виконанні суспільно важливих функцій, таких як захист населення, судочинство та організація громадських робіт.

У сучасних умовах економічного розвитку проблема нерівності стала ключовою у наукових дослідженнях видатних вчених – Дж.Стігліца, П.Кругмана, А.Сена, Т.Пікетті та ін. Всі вони наголошують на тому, що саме інституціональні зміни, головним чином, політична діяльність, справляють основний вплив на поширення і поглиблення нерівності. Так, Т.Пікетті, автор праці «Капітал у XXI столітті» (2015), відмічає, що «історія розподілу багатств завжди має вагомий політичний контекст і не може зводитися тільки до аналізу економічних механізмів» [6, с.9]. Зокрема він наголошує на тому, що поглиблення нерівності, особливо у фінансовій та податковій сферах, що спостерігається з 1970–1980-х років, багато в чому є наслідком різких інституціональних та політичних змін останніх десятиліть. Ці процеси також ґрунтовно розкрив і проаналізував у своїй праці «Кредо ліберала» (2008) Нобелівський лауреат з економіки 2008 р. П.Кругман, відзначивши, що сьогодні «нерівність у доходах така ж значна, як і у 20-ті роки ХХ ст., а політична поля-

ризація загострилася як ніколи» [4, с.10]. І хоча його дослідження стосуються проблеми нерівності в американському суспільстві, проте зроблені висновки щодо причин, які породжують нерівність, дають підстави стверджувати про визначальний вплив політичних рішень та державної політики на її зростання.

Проблема нерівності вийшла сьогодні за межі однієї країни і виявляється на глобальному рівні. На сучасному етапі розвитку господарських систем змінюється розуміння добробуту, його джерел та факторів. Зростання нерівності і, як наслідок, бідності в світі змушує задуматися про зміну підходів до визначення багатства та індикаторів, що можуть виступати якісним показником динамічного розвитку суспільства. Так, американські економісти Дж.Стігліц та А.Сен у своїй праці «Невірно оцінюючи наше життя. Чому ВВП не має сенсу?» (2016) наголошують на необхідності заміни ВВП як кількісного показника добробуту комплексом показників, що точніше будуть характеризувати якісний рівень життя людей і суспільства в цілому. При цьому в їхніх рекомендаціях міститься важлива умова, що при оцінюванні добробуту, рівня життя необхідно враховувати соціальну нерівність (як показник) та різні її прояви (якість життя окремих людей, соціально-економічних груп, людей різних гендерних груп і різних поколінь тощо).

**Висновки.** Аналізуючи погляди А.Сміта на проблему нерівності та її причин, варто зазначити, що вони не втратили своєї актуальності і на сьогодні. Заслуга вченого полягає у тому, що він розглянув нерівність як особливе соціально-економічне явище, що *внутрішньо притаманне й обов'язкове для ринкової системи господарювання*. При цьому А.Сміт показав, що причинами соціальної нерівності є, з одного боку, свобода та індивідуальні особливості кожного окремого члена суспільства та, з іншого боку, роль і місце держави у господарській діяльності, ступінь і напрями її втручання у функціонування ринкового механізму.

А.Сміт показав як *на нерівність у суспільстві впливає і свобода індивіда, і закон, що уособлює державу*. При цьому він зазначав, що втручання держави поглиблює нерівність, оскільки через свою політику держава намагається розподіляти національний дохід, що не завжди приводить до рівності, а навпаки може породити ще більшу нерівність. Науковий аналіз обох цих

факторів дає змогу більш глибоко розкрити їхній вплив на виникнення соціально-економічної нерівності та зрозуміти причини її поглиблення у сучасному світі.

Жоден з сучасних економістів, як і А.Сміт, не відкидає державного регулювання господарської системи, проте всі наголошують на тому, що у зв'язку із постійним поглибленням соціальної нерівності необхідно модифікувати державну економічну політику, головним чином, розширити перелік індикаторів, що визначають добробут країни, і включити до показника ВВП такі показники розвитку суспільства, як матеріальний рівень життя (але не тільки доходи, але й споживання і достаток окремого домогосподарства), здоров'я та рівень освіти, персональну активність (політичну, соціальну), соціальні зв'язки, стан і вплив навколишнього середовища, а також рівень економічної та фізичної безпеки кожного громадянина. Урахування цих індикаторів, з одного боку, дасть змогу реально оцінити якість життя та рівень добробуту населення в цілому, а з іншого боку, виявити чинники, що поглиблюють нерівність в суспільстві. Таким чином, із зростанням впливу позаекономічних факторів на розвиток господарства повинні змінюватися і підходи до розуміння нерівності, а разом з тим, і шляхи розв'язання цієї складної соціально-економічної проблеми.

1. Автономов В. Модель человека в экономической науке / Автономов В. – СПб. : «Экономическая школа», 1998. – 230 с.
2. Базилевич В.Д. Философия экономики. История / В. Базилевич, В. Ильин. – К. : Знання ; М. : Рыбари, 2011. – 927 с.
3. Коуз Р. Очерки об экономической науке и экономистах / пер. с англ. М. Марков; науч. ред. Д. Расков. – М. : СПб. : Изд-во Института Гайдара ; Изд-во «Международные отношения» ; Факультет свободных искусств и наук СПбГУ, 2015. – 288 с.
4. Кругман П. Кредо либерала / Кругман П. – М. : Изд-во «Европа», 2009. – 329 с.
5. Моральність капіталізму / за ред. Тома Дж. Палмера. – К. : Основи, 2014. – 128 с.
6. Пикетти Т. К политической и исторической экономии. Размышления о капитале в XXI веке / Пикетти Тома // Экономическая история. – 2015. – №4 (31). – С. 7–19.
7. Пикетти Т. Капитал в XXI веке / Томас Пикетти. – М. : Ад Маргинем Пресс, 2015. – 592 с.

8. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / Розанвалон П.; пер. з фр. Є. Мерічева. – К. : Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 246 с.
9. Сен А. Адам Смит и современность / Сен Амартия // Вопросы экономики. – 2011. – № 11. – С. 25–37.
10. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Смит А.; (вступит. статья и коммент. канд. экон. наук Афанасьева В. С.). – М. : Соцэґиз, 1962. – 683 с.
11. Стиглиц Дж., Сен А., Фитусси Ж.-П. Неверно оценивая нашу жизнь: Почему ВВП не имеет смысла? Доклад Комиссии по измерению эффективности экономики и социального прогресса / Стиглиц Дж., Сен А., Фитусси Ж.-П.; пер. с англ. И. Кушнарева; науч. ред. перевода Т. Дробышевская. – М. : Изд-во Института Гайдара, 2016. – 216 с.
12. Хайлбронер Р. Философы от мира сего / Роберт Л. Хайлбронер; пер. с англ. И. Файбисовича. – М. : Издательство КоЛибри, 2008. – 432 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Avtonomov V. Model' cheloveka v ekonomicheskoi nauke / Avtonomov V. – SPb. : «Economicheskaya shkola», 1998. – 230 s. [in Russian]
2. Bazilevich V.D. Filosofiya ekonomiki. Istoriya / V. Bazilivech, V. Il'in. – K. : Znannya ; M. : Rybari, 2011. – 927 s. [in Russian]
3. Kouz R. Ocherki ob ekonomicheskoi nauke i ekonomistakh / Kouz R.; per. s angl. M. Markov; nauch. red. D. Raskov. – M. : SPb. : Izd-vo Instituta Gaidara ; Izd-vo «Mezhdunarodnye otnosheniya» ; Fakul'tet svobodnykh iskusstv i nauk SPbGU, 2015. – 288 s. [in Russian]
4. Krugman P. Kredo liberala / Krugman P. – M. : Izd-vo «Evropa», 2009. – 329 s. [in Russian]
5. Moral'nist' kapitalizmu / za red. Toma Dzh. Palmera. – K. : Osnovi, 2014. – 128 s. [in Ukrainian]
6. Piketti T. K politicheskoi i istoricheskoi ekonomii. Razmyshleniya o kapitale v XXI veke / Piketti Toma // Ekonomicheskaya istoriya. – 2015. – № 4 (31). – S. 7–19 [in Russian]
7. Piketti T. Kapital v XXI veke / Tomas Piketti. – M. : Ad Marginem Press, 2015. – 592 s. [in Russian]
8. Rozanvalon P. Utopichnii kapitalizm. Istoriya ideї rinku / Rozanvalon P.; per. z fr. le. Mericheva. – K. : Vid dim «Kievo-Mogilyans'ka akademiya», 2006. – 246 s. [in Ukrainian]

9. Sen A. Adam Smit i sovremennost' / Sen Amartiya // Voprosy ekonomiki. – 2011. – № 11. – S. 25–37 [in Russian]
10. Issledovanie o prirode i prichinakh bogatstva narodov / Smit A. ; Vstupit. stat'ya i komment. kand. ekon. nauk Afanas'eva V.S. – M. : Sotsekgiz, 1962. – 683 s. [in Russian]
11. Stiglits Dzh., Sen A., Fitussi Zh.-P. Neverno otsenivaya nashu zhizn': Pochemu VVP ne imeet smysla? Doklad Komissii po izmereniyu effektivnosti ekonomiki i sotsial'nogo progressa / Stiglits Dzh., Sen A., Fitussi Zh.-P. ; per. s angl. I. Kushnarevoi ; nauch. red. perevoda T. Drobyshevskaya. – M. : Izd-vo Instituta Gaidara, 2016. – 216 s. [in Russian]
12. Khailbroner R. Filosofiy ot mira sego / Robert L. Khailbroner ; per. s angl. I. Faibisovicha. – M. : Izdatel'stvo KoLibri, 2008. – 432 s. [in Russian]

Одержано 6.09.2016 р.

УДК 330.8 : [330.341 : 504.03 : 332.1]

**С.М. Голубка, Д.С. Голубка**

### **ІННОВАЦІЙНІ ЕКОГОМОЛОГІЧНІ ТА РЕГІОНАЛІСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСОРА СТЕПАНА ЗЛУПКА**

*У статті здійснено дослідження наукової творчості С.Злупка з обґрунтуванням цінності та сучасної значимості його ідей екогологічного і регіоналістичного змісту.*

**Ключові слова:** С.Злупко, інноваційність, регіон, екогологія, національна економіка, регіоналістика, регіонологія, економічна система, економічне націознавство.

**Постановка проблеми.** Українська економічна наука в сув'язі минулого, сучасного і майбутнього представлена іменами багатьох видатних особистостей. Серед учених економістів-новаторів другої половини ХХ – початку ХХІ ст. особливе місце належить видатній постаті професора Степана Злупка, чії оригінальні ідеї та чітка національна позиція відіграли важливу роль у формуванні наукової школи економічної україніки. Він започаткував і суттєво розвинув нові наукові напрями, серед яких – екогологія та регіоналістика. На наш погляд, наукові праці вченого заслуговують на постійну увагу сучасників, відтак вимагають перегляду його наукових надбань, в яких можна знайти відповіді на найважливіші питання сьогодення.

Актуальність даного дослідження підтверджує необхідність формування в українському науковому середовищі розуміння значимості теоретико-методологічних і прикладних напрацювань українських учених, зокрема, знаного дослідника-новатора професора С.Злупка. Перш за все, це важливо в контексті формування національного світогляду й становлення інтелектуальної еліти, що мають спиратися на визначні ідеї та творчі здобутки українських діячів минулих поколінь.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Результати даного дослідження отримані завдяки ознайомленню з численними працями С.Злупка, а також іншими науковими й практич-

ними напрацюваннями, які здійснені з використанням його ідей. Зокрема, за екогемологічним напрямом варто відзначити праці таких українських учених, як: М.Бублик, Т.Глубіцька, Т.Коропецька, Я.Кульчицький, Л.Ліпич, Л.Нагорна, Н.Павліха, С.Сініченко, А.Сторожук, О.Товстенюк, М.Хмельярчук та ін. Що стосується ідей С.Злупка за регіоналістичним напрямом, то їх подальший розвиток знаходимо в працях І.Буднікевич, Я.Верменич, В.Легкого, Н.Мікули, О.Музиченко-Козловської, У.Садової, Л.Семів, Ю.Стадницького, Л.Шевчук, Л.Яремко та ін. На особливу увагу заслуговують здобутки українських вчених, напрацювання яких присвячені безпосередньо науково-педагогічній творчості професора С.Злупка.

Більшість з них добре знали Степана Миколайовича, часто ведучи з ним наукові діалоги полемічного характеру, що було не тільки процесом власної наукової самореалізації, а й сприяло прирощенню економічних знань. З декима навчались в одній школі, прямували до неї однією і тією ж стежкою над річкою Бистрицею, з іншими навчався в інституті, а потім в університеті. Декого мав щасливу долю зустріти, працюючи вже на поприщі науки... Як би там не було, а такі наукові діалоги становлять особливий інтерес, не тільки з погляду вивчення особистості вченого, а й свідчать про його авторитет в Україні та за рубежом. Серед тих, хто, дякуючи долі за зустрічі з професором Злупком, у подальшому висвітлив його досягнення як глибокого вченого, талановитого педагога та активного громадського діяча, такі відомі науковці як Ю.Бажал [18], М.Біда [19, 20], З.Ватаманюк [23], Б.Винар [22], І.Голубка, С.Голубка [23, 21], І.Грабинський [24], Г.Дем'ян [25], М.Долішний [26], М.Зимомря, В.Задорожний [27], Я.Бік, Я.Кіт, О.Ковалюк, Л.Корнійчук, С.Панчишин, Ю.Ущачовський [21], І.Коропецький [28], М.Крупка [29], Д.Луцик [30], В.Мікловда [31], О.Стефанишин, В.Небрат [16], С.Реверчук [32] та ін.

Вважаючи на значну кількість учнів і послідовників, що розвивають у своїх працях наукові підходи та новаторські ідеї вченого, є підстави говорити про наукову школу професора Степана Злупка. Передаючи свої знання він завжди гордився цим – це реалії його життя, постійний пошук істини.

**Метою статті** є дослідження інноваційних аспектів наукової творчості С.Злупка з обґрунтуванням цінності та сучасної

значимості його ідей екогемологічного і регіо-налістичного змісту. Завданнями публікації є визначення основних напрямів наукових досліджень С.Злупка; з'ясування закономірності формулювання вченим положень екогемології на основі ґрунтового дослідження та творчого розвитку С.Злупком наукових ідей С.Подолінського та В.Вернадського; розкриття основних положень регіонології як науки у трактуванні С.Злупка.

**Виклад основного матеріалу.** Незважаючи на те, що в цій публікації фокус вивчення наукової спадщини С.Злупка зосереджений, насамперед, на інноваційних екогемологічному та регіоналістичному напрямках, слід зазначити, що коло наукових пошуків вченого є набагато ширшим. У таблиці 1 представлено основні напрями наукових досліджень С.Злупка, які підкреслюють не тільки інтерес вченого до важливих для розвитку України економічних процесів, а й підтверджують його патріотичну позицію.

Таблиця 1

**Основні напрями наукової творчості професора С.Злупка\***

№ з/п	Напрямок	Основні ідеї, результати, акценти
1	Історія економічних учень	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Системні дослідження історії економічної думки в Україні.</li> <li>- Висвітлення наукових та управлінських ідей українських діячів (персоніфікована україніка) з підкресленням їх значимості для сучасного розвитку (В.Вернадський, Є.Гловінський, М.Долішний, І.-С.Коропецький, О.Миклашевський, В.Навроцький, С.Подолінський, Є.Слуцький, М.Туган-Барановський, І.Франко, Є.Храпливий, П.Чомпа, І.Шимонівич, М.Яснопольський).</li> <li>- Дослідження наукової спадщини представників української наукової школи економічної кон'юнктури.</li> <li>- Економічне франкознавство.</li> <li>- Дослідження історії економічної теорії.</li> <li>- Теоретичні основи реалізації стратегій глобальних трансформацій і розвитку.</li> <li>- Історія й теорія розвитку економічної освіти.</li> </ul>

## Продовження таблиці 1

№ з/п	Напрямок	Основні ідеї, результати, акценти
2	Економічна історія України	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Господарство стародавнього населення українських земель (на основі археологічних і писемних джерел).</li> <li>- Системне висвітлення ретроспективи національного економічного розвитку, зокрема в праісторичний період, у Київській Русі, період Гетьманщини тощо.</li> <li>- Економічний поступ українського державотворення.</li> <li>- Українська кредитова кооперація: минуле, сучасне, майбутнє.</li> <li>- Обґрунтування змісту національно-генетичних господарських форм.</li> </ul>
3	Економічна теорія і методологія економічної науки	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Розкриття характерних рис та феномену української економічної думки.</li> <li>- Обґрунтування кризи економічної теорії та спроб її подолання в Україні.</li> <li>- Економічна теорія і державотворення.</li> <li>- Формування української економічної системи.</li> <li>- Економіка знань і формування економіста.</li> </ul>
4	Національна економіка та її моделювання	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Національна економіка і економічна наука.</li> <li>- Вивчення становлення і розвитку економічної системології в Україні.</li> <li>- Дослідження сутності та особливостей формування галузевої структури національної економіки.</li> <li>- Бюджетні інструменти соціальної консолідації нації.</li> <li>- Висвітлення особливостей перехідного етапу розвитку економіки в Україні.</li> <li>- Обґрунтування значимості кооперативних форм господарювання, у тому числі в сільському господарстві.</li> <li>- Національна ідея і українська економічна перспектива.</li> <li>- Наукові основи розбудови економіки України і входження її у світовий економічний простір.</li> </ul>
5	Фінансові науки	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Історія, теорія і практика грошового обігу і фінансів.</li> <li>- Фінансово-кредитне самозабезпечення національного розвитку.</li> <li>- Проблеми фінансового механізму національної економіки.</li> <li>- Банки і самофінансування ділової активності.</li> <li>- Інституційна інвестологія.</li> </ul>
6	Підприємництво	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Обґрунтування теоретичної сутності, основних принципів і завдань підприємництва.</li> <li>- Формування економічної самочинності та підприємливості.</li> <li>- Праксеологія, логістика і менеджмент у системі організації підприємництва.</li> </ul>

## Продовження таблиці 1

№ з/п	Напрямок	Основні ідеї, результати, акценти
7	Соціально-трудова потенціал, зайнятність та добробут нації	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Формулювання теоретичної сутності соціально-трудова потенціалу, людського потенціалу і капіталу.</li> <li>- Визначення проблем та пріоритетів удосконалення соціального захисту населення.</li> <li>- Трудова потенціал України: відтворення, зайнятність, ринок праці, соціальний захист.</li> <li>- Забезпечення комплексного програмно-цільового вдосконалення зайнятості.</li> <li>- Інтернетеконіміка, освіта і зайнятність молоді.</li> <li>- Формування ринку вищої освіти, розвиток економічної освіти.</li> </ul>
8	Регіоналістика (Регіоніка)	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Українська регіоналістика: традиції, здобутки, проблеми.</li> <li>- Наукове обґрунтування регіональних особливостей трансформаційних процесів у національній економіці.</li> <li>- Формулювання теоретико-методологічних основ регіоналістики і регіонології.</li> <li>- Розроблення практичних рекомендацій з реалізації регіональної соціально-економічної політики.</li> <li>- Економіка регіонів і соборність українського простору.</li> <li>- Дослідження напрацювань представників Львівської наукової школи економічної регіоналістики.</li> <li>- Транскордонний вимір розвитку з вивченням особливостей поглиблення співробітництва в українсько-польському прикордонні, формування локальних, регіональних і прикордонних суспільно-економічних систем.</li> <li>- Інноваційно-інвестиційні пріоритети регіонального розвитку.</li> <li>- Регіональні ринки праці в національному і глобальному вимірах.</li> </ul>

## Продовження таблиці 1

№ з/п	Напрямок	Основні ідеї, результати, акценти
9	Екогомологія і екологічна безпека	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Екогомологія і становлення національної економіки України.</li> <li>- Формування теоретико-методологічних основ екогомології як науки про взаємодію людини і довкілля.</li> <li>- Розроблення проблем управління техногенно-екологічною безпекою.</li> <li>- Дослідження напрацювань представників Львівської еколого-економічної наукової школи.</li> <li>- Екогомологічні аспекти організації праці.</li> <li>- Екогомологічно-освітні засади формування і функціонування людського капіталу.</li> <li>- Екологічна культура цивілізації та нації.</li> <li>- Екогомологічні засади генетико-еволюційної парадигми розвитку українства.</li> </ul>
10	Економічне наукознавство	<ul style="list-style-type: none"> <li>- Концепція національної економічної культури</li> <li>- Системне вивчення економічної україніки</li> <li>- Українська економічна культура і перспективи розвитку національного підприємництва</li> <li>- Українська мова і добробут нації</li> <li>- Вольовий імператив нації і українська перспектива</li> <li>- Глобалізаційні детермінанти розвитку економічної науки і освіти в Україні</li> <li>- Українська господарська ментальність і загальноєвропейська спільнота</li> <li>- Глобалізація, євроінтеграція й українська нація</li> </ul>

\* Авторська розробка.

Донині виняткове значення мають праці, в яких започатковане розкриття наукової спадщини видатних українців у галузі економіки і фінансів щодо висвітлення проблемних питань податків, бюджетного регулювання, економічної географії, демографії, економіки праці та ін. Також цінними залишаються прикладні дослідження з обґрунтуванням переваг кооперативних форм ведення господарства у процесі розвитку національної економіки. С.Злупко писав, що кооперацію слід розглядати як національне господарське надбання, феномен української господарської культури [6, с.31]. Вчений постійно акцентував увагу на тому, що в Україні кооперативний рух отримав статус національного.

Цікавими також є ідеї професора С.Злупка щодо вдосконалення економічної системології в Україні. Він доводив необхід-

ність синхронізації роботи економічних механізмів, їх системності, плановості, передбачуваності й надійності, з мінімальними можливостями впливу мінливих політичних течій [7, с.83–84]. Крім того, вчений досліджував питання структурування національної економіки, акцентуючи увагу, зокрема, на галузевому підході. С. Злупко вказував на те, що галузева структура відбиває суспільний поділ праці, а складовими національної економіки є галузі, співвідношення між якими формує її галузеву структуру [13, с.10].

Важливим напрямом наукових досліджень С.Злупка є вивчення соціально-трудового потенціалу та зайнятості населення. Відтак науковці, які обирають дану проблематику за предмет своїх досліджень, майже завжди опираються на праці вченого. У час, коли набирало популярності використання терміну трудовий потенціал, С.Злупко разом із М.Долішнім обґрунтував зміст поняття соціально-трудового потенціалу, що спрямовується на виробниче функціонування з допомогою соціальних умов, факторів та мотивацій [15, с.14]. Такі формулювання були здійснені ще у 1994 р., проте вони залишаються актуальними й зараз, підкреслюючи прогресивність ідей ученого. С.Злупко здійснив ґрунтовні дослідження в царині зайнятості населення, формування людського потенціалу та капіталу. У цій царині новаторство вченого виявилось в тому, що він розмежував поняття людського потенціалу та трудових ресурсів. Учений наголошував: вони обидва є чинниками виробництва, але трудові ресурси – в натуральній формі, а людський капітал – у вартісно-грошовій [10, с.12]. Ці твердження повністю співпадають із сучасним поступовим відходом від використання терміну «трудова ресурси» та подоланням ресурсно-затратного підходу до економіки загалом. Натомість, поняття людського капіталу стає все більш актуальним напрямом наукових досліджень, що обумовлено становленням та утвердженням інноваційної парадигми економічного розвитку.

У контексті досліджень соціально-трудового потенціалу та зайнятості, також важливо підкреслити оригінальність наукового підходу С.Злупка щодо формування портфеля зайнятості, який охоплює: найману, власну, суспільну, освітню й громадську працю [3, с.492]. На наш погляд, цей підхід сьогодні ще до кінця повністю не розкритий і вимагає більшої уваги та систем-



них досліджень з огляду на формування нового типу соціально-трудова відносин, а також можливості комбінації різних видів трудової діяльності.

У науковій спадщині професора С.Злупка особливе місце займають еколого-економічні детермінанти та їхня роль у національному економознавстві. Адже поняття еколого-економічного розвитку, відображаючи узгодженість екологічних та економічних інтересів, характеризується гомологічністю до інших категорій, а саме: сталого (стійкого, збалансованого) розвитку, економіки природокористування, екологічного менеджменту, екологічної політики та ін. Традиція наукових досліджень з питань еколого-економічного розвитку для вітчизняної науки є дуже глибокою. Всесвітньо відомими є імена С.Подолинського – основоположника енергетичної теорії; В.Вернадського – автора вчення про ноосферу; М.Руденка – засновника напряму фізичної економіки та ін. Слід зазначити, що вивченню їхніх праць присвячені численні дослідження, а прогресивні ідеї використовуються не лише українськими, а й зарубіжними вченими. Зокрема, серед видатних українських дослідників даного напряму варто відзначити фундатора екогенології С.Злупка. Змістом науки екогенології вчений визначив органічність розвитку людини і довкілля та вважав, що для цього слід залучати широкий спектр економічних, правових, культурних, морально-етичних, етнічних та інших механізмів. За професором С.Злупком, екогенологія охоплює всю вертикаль природи: від Космосу – до глибин Землі, всю складну будову людини (тіло, душа, дух) в єдиній органічній цілісності, де взаємодіють глобальний, планетарний, континентальний, національний, регіональний і локальний рівні [4, с.17].

У таблиці 2 виокремлено основні наукові школи, що займаються розробленням різних аспектів еколого-економічного розвитку. Школи виділено, орієнтуючись на їх територіально-просторову приналежність, тому на нашу думку, такий підхід виокремлення наукових шкіл, у тому числі з можливістю тіснішої співпраці й координації їхньої діяльності, є цілком обґрунтованим. Перелік визначених наукових шкіл можна розширювати. Зокрема, проводяться системні дослідження за еколого-економічною проблематикою у містах Запоріжжя, Житомир, Вінниця, Ужгород, Івано-Франківськ та ін. Однак на сьогодні достатньої потужності та системності такі наукові школи тут ще не ма-

ють, через що їх формування поки тільки відбувається. Також залишається проблемним збереження наукових шкіл згідно визначених інтересів національної екологічної безпеки та пріоритетів економічного розвитку Донецької та Луганської областей, а також АР Крим.

Таблиця 2

**Основні наукові школи України щодо досліджень еколого-економічного розвитку\***

№ з/п	Наукова школа	Основні напрями досліджень	Окремі результати досліджень останніх років	Основні інститути	Основні представники
1	Київська наукова школа	Концептуальні засади еколого-економічного розвитку; питання екологічної безпеки; становлення економіки природовідтворення; питання екологізації підприємництва	Проекти національних стратегій, програм; залучення у різні професійні робочі групи; методики економічної оцінки природних ресурсів; методики оцінки екологічної безпеки	Інститут агро-екології і природокористування НААН; профільні структури НАНУ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет біоресурсів і природокористування України; Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління; Інститут екології економіки і права	В. Базилевич, І. Бистряков, О. Білорус, О. Веклич, В. Голян, Б. Данилишин, Д. Добряк, С. Дорогунцов, І. Ляшенко, В. Міщенко, О. Ральчук, О. Фурдичко, М. Хвесик, Є. Хлобистов, В. Шевчук та ін.

Продовження таблиці 2

№ з/п	Наукова школа	Основні напрями досліджень	Окремі результати досліджень останніх років	Основні інститути	Основні представники
2	Дніпропетровська наукова школа	Концептуальні засади сталого розвитку України; стан та можливості використання техногенно навантажених районів Придніпров'я; екологічне нормування територій	Регіональна система екологічного моніторингу; методологія вибору стратегії, критеріїв і показників сталого розвитку техногенно навантажених районів; регіональна програма використання порушених ґрунтами земель	Інститут проблем природокористування та екології НАНУ; Придніпровський науковий центр; Дніпропетровський університет ім. Альфреда Нобеля; Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет; ДВНЗ «Національний ґрунничий університет»	І. Гуменик, М. Ємець, П. Копач, С. Поліщук, А. Шапар, Г. Шматков та ін.
3	Львівська наукова школа	Регіональний вимір сталого розвитку; соціально-економічні проблеми екологічної безпеки; становлення екологічно збалансованої економіки; реалізація регіональної екологічної політики; створення спеціальних економічних зон; екологічний моніторинг	Вчення про соціоекологію, екогомологію; Екологічна Конституція Землі; економічний закон неминучого зростання екологічних витрат; парадигма про екологічно збалансовану економіку; Концепція програми сталого розвитку України; Карпат; Концепція екологічної політики у Львівській області в умовах економічної кризи (1997-2002 рр.)	ДУ «Інститут регіональних досліджень НАНУ»; Інститут екології Карпат НАНУ; Львівський національний університет Івана Франка; Національний лісотехнічний університет України; НУ «Львівська політехніка»; Львівський національний аграрний університет	<u>М. Долішній</u> , <u>С. Злупко</u> , Г. Бачинський, М. Гнатишин, Л. Гринів, <u>М. Голубець</u> , П. Жук, В. Кравців, М. Мальований, Ю. Стадницький, Ю. Туниця та ін.

Продовження таблиці 2

№ з/п	Наукова школа	Основні напрями досліджень	Окремі результати досліджень останніх років	Основні інститути	Основні представники
4	Харківська наукова школа	Регіональні аспекти становлення економіки природокористування; екологічна безпека промислових територій	Регіональна комплексна програма використання відходів виробництва і споживання на період до 2020 р.; державні стандарти екологічної освіти	Північно-східний науковий центр НАН України та МОН України; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна	Н. Максименко, А. Некос, В. Семиноженко, Г. Тітенко та ін.
5	Волинська наукова школа	Розвиток екосистем, процесів урбоекології; фінансові аспекти реалізації регіональної екологічної політики	Методика оцінки екологічного рівня розвитку регіону; методика розрахунку екологічного ризику; моделі водокористування міст	Луцький національний технічний університет; Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки; Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая	І. Вахович, З. Герасимчук, О. Картава, Я. Мольчак, В. Федонюк, В. Фесюк та ін.
6	Одеська наукова школа	Регіональні аспекти природокористування; раціональне використання природних ресурсів і морів Українського Причорномор'я; вплив змін клімату на економіку	Вчення про екологію; концепція еколого-економічних основ регіонального природокористування; система поводження з муніципальними відходами	Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАНУ; Одеський національний університет імені І.І. Мечникова; Одеський державний екологічний університет; Одеський державний аграрний університет	<u>Ш. Швєбс</u> , <u>О. Бондар</u> , Б. Буркинський, І. Лебедев, В. Ніценко, М. Сербов, С. Степаненко, Ю. Тучковенко та ін.

\* Авторська розробка.

Таблиця 3

## Основні публікації професора С.Злупка за екогенологічним напрямом\*

№ з/п	Рік, тип публікації, місце видання	Назва	Кількість цитувань на «Google Scholar»
1	1987, стаття, Вісник АН УРСР	Наука про взаємодію суспільства і природи	2
2	1995, стаття, збірник Українського Вільного Університету	Екогенологія і становлення національної економіки України	1
3	1998, стаття, журнал «Універсум»	Екогенологія – наука XXI століття	1
4	1999, стаття, збірник «Соціально-економічні дослідження в перехідний період»	Екогенологічні засади та індикатори ефективної регіональної політики	Відсутні дані
5	1999, стаття, Наукові записки НаУКМА	Наукова спадщина С.А. Подолинського і розвиток екогенологічної науки у XX ст.	2
6	2000, стаття, збірник «Соціально-економічні дослідження в перехідний період»	Екогенологічна компонента регіонального управління і місцевого самоврядування	Відсутні дані
7	2001, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Дослідження проблем управління техногенно-екологічною безпекою	Відсутні дані
8	2002, стаття, Вісник Національної академії наук України	Наука про органічний розвиток людини і довкілля: передумови виникнення екогенології	5
9	2002, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Екогенологічні засади регіональної політики сталого розвитку в умовах глобалізації	8
10	2003, текст лекцій і програмно-методичне забезпечення, Львівський національний університет ім. Івана Франка	Основи екогенології	11
11	2004, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Екогенологія – новий науковий напрям сучасності (причини і умови формування)	4

\*Авторська розробка за даними «Google Scholar» станом на 7.10.2016 р.

Слід відзначити, що ідея екогенології асоціюється винятково з іменем професора С.Злупка. У таблиці 3 подано його основні праці за цим напрямом. Як видно, інтерес С.Злупка до даної тематики є досить тривалим. Слід зазначити, що перша серйозна публікація датується 1987 р., а також те, що за даними «Google Scholar» кількість цитувань вченого за цією проблематикою є недостатньою. Частково це зумовлено давністю друку праць, адже дана система в основному враховує публікації останніх років, які є в електронних каталогах. Проте можна вважати, що недостатня цитованість його наукових надбань також є ознакою неналежної уваги науковців-сучасників до надзвичайно цінних ідей професора С.Злупка. Безумовно, автор заслуговує значно більшої уваги і не лише в публікаціях представників Львівської наукової школи, але й інших регіональних шкіл еколого-економічного спрямування.

У формуванні теоретико-методологічних положень екогенологічного вчення професора С.Злупка значну роль відіграв його інтерес до вивчення та аналізу історії виникнення та розвитку вітчизняної економічної думки, зокрема, праць С.Подолинського та В.Вернадського. У своїй публікації 1999 р. він зазначає: «В.І. Вернадський довів, що людина перетворилася в планетну силу; вона може адаптуватися до довкілля, але здатна й руйнувати його. У тому контексті принципового, глобального значення набуває проблема знаходження механізмів забезпечення органічного розвитку людини і довкілля. Її можна розв'язати на основі певних наукових засад і принципів у межах єдиної науки. Власне в умовах цієї необхідності виникла екогенологія, яка базується на теорії С.Подолинського – В.Вернадського. Екогенологію можна вважати наукою XXI століття» [11, с.7]. Іншим стимулом формування екогенологічного вчення було розуміння вченим одвічної дилеми узгодження потреб людини і можливостей природного середовища. У висновках автора знаходимо, що присутність природи, обмеженість її ресурсів змушує людство знаходити нові комбінації і технологічні спроби задоволення своїх потреб [17, с.253].

За твердженням С.Злупка, екогенологія або «природолюдинознавство» є новим науковим напрямом сучасності, що розглядає людину в цілісності з природою [2]. Учений акцентував увагу на тому, що людина разом з навколишньою природою

творить єдине ціле; природа входить не тільки в біологічну, але і в психологічну природу людини. Звідси він робив висновок, що ментальність, духовну та господарську культуру українців не можна пояснити без урахування природного середовища їхнього споконвічного проживання [8, с.331]. Таким чином, в екогенологічному вченні теж прослідковувалась чітка національна позиція вченого. Професор С.Злупко виділяв такі чинники розвитку людини і довкілля: по-перше, ті, що прямо стосуються довкілля (клімат, стан повітря, стан водного басейну, хіміко-фізичний стан ґрунту, зелені насадження, фітодизайн); по-друге, ті, що прямо стосуються людини (адаптивно-екологічні здібності людей, здоров'я, екологічна освіта та культура, ефективність природоохоронних заходів, добробут і якість харчування, тощо) [9, с.32].

Також учений визначав взаємозв'язки між екогенологією та національною економікою, зазначаючи, що спільним між ними є те, що вони враховують єдність економічної та екологічної безпеки; екогенологія при цьому має визначати передумови розвитку національної економіки, яку персоніфікує людина [8]. С.Злупко обґрунтовував значення освітніх передумов у реалізації екогенологічних цілей. Зокрема він наголошував, що економічна освіта повинна включати одночасно еколого-економічне навчання й виховання. Їх не можуть замінити ніякі економіко-математичні моделі чи правові норми, спрямовані на збереження довкілля, бо екологічна проблематика – це життєдіяльність людини практично в усіх її вимірах, а найважливішим з них є духовність, яка одна тільки може забезпечити реалізацію економічних заходів у екологічно-гармонійних відносинах з природою [3, с.45].

Чільне місце у науковій діяльності С.Злупка займав регіоналістичний напрям. До останніх своїх днів працюючи в Інституті регіональних досліджень НАН України, учений багато уваги приділяв регіональним особливостям соціально-економічного розвитку, не відмовляючись при цьому від своїх найбільших уподобань – історико-економічних й еколого-економічних досліджень.

У таблиці 4 відображено основні публікації професора С.Злупка за регіоналістичною тематикою. Окремі з них, зокрема у співавторстві з М.Долішнім, є доволі популярними серед

українських учених, що підтверджує кількість їх цитувань за даними «Google Scholar».

Таблиця 4

## Основні публікації професора С. Злупка за регіоналістичним напрямом\*

№ з/п	Рік, тип публікації, місце видання	Назва	Кількість цитувань на «Google Scholar»
1	1996, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Українська регіоналістика: традиції, здобутки, проблеми	11
2	1997, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Концептуальні засади регіональної соціально-економічної політики та її компоненти (спільно з М. Долішнім)	17
3	1998, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Львівська наукова школа економічної регіоналістики (спільно з М. Долішнім)	4
4	1998, стаття, журнал «Економіка України»	Регіональна політика України: научные основы, методы, механизмы	1
5	2001, стаття, збірник «Соціально-економічні дослідження в перехідний період»	Інноваційно-інвестиційна стратегія регіону в системі загальнонаціональних пріоритетів	1
6	2001, наукове видання, Львівський національний університет імені Івана Франка	Від археології до економіки, регіоніки, кібернетики і екогенології. Вибрані дослідження	11
7	2003, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Дослідження теоретичних і прикладних аспектів сучасної регіональної соціально-економічної політики держави	4
8	2003, стаття, журнал «Регіональна економіка»	Основи регіоналізації: концептуальний підхід (спільно з М. Долішнім)	18
9	2003, монографія, Інститут регіональних досліджень НАН України	Регіональна політика та механізми її реалізації (спільно з М. Долішнім, С. Вовканичем та ін.)	33

Продовження таблиці 4

№ з/п	Рік, тип публікації, місце видання	Назва	Кількість цитувань на «Google Scholar»
10	2004, стаття, збірник «Соціально-економічні дослідження в перехідний період»	Наукові основи моделювання розвитку регіональних суспільно-економічних систем	6
11	2004, стаття, Вісник НАН України	Основи регіонології: концептуальний підхід	2
12	2006, стаття, збірник «Соціально-економічні дослідження в перехідний період»	Регіонологія – наукова основа формування регіональних суспільних систем	Відсутні дані

\*Авторська розробка за даними «Google Scholar» станом на 7.10.2016 р.

Зміст праць регіоналістичного напрямку доводить інтерес С.Злупка до історії формування вчення про територіально-просторову економіку в Україні, теоретико-методологічних та прикладних аспектів реалізації регіональної політики, процесів регіоналізації і врешті – становлення регіонології. С.Злупко вважав, що теорію про регіони слід будувати на системних засадах; це стосується й української регіоналістики, яка має давні та тривалі традиції [14, с.124]. Таким чином, він «пронизував» вчення про регіони в Україні національною ідеєю та підкреслював цінність теоретико-методологічних напрацювань українських науковців за тематикою регіонознавства.

У системі розвитку регіоналістичного вчення чи не найбільш цінною ідеєю автора є формування нової галузі знань – *регіонології*, завдання якої полягає у зведенні в логічну схему категорій і принципів дослідження з регіоналістики, які окреслюють нові функціональні пріоритети регіонального розвитку [1, с.7].

Аналізуючи процеси регіоналізації С.Злупко приходив до висновку, що необхідно виділяти окрему галузь знань, покликану вивчати суто понятійно-термінологічні й методологічні аспекти розвитку регіонів. Учений вказував, що регіоналістика (теоретична і практична) виникла з об'єктивних потреб забезпечити органічну єдність у розвитку окремих частин держави та її ціліс-

ність [12, с.15]. Необхідність формування наукових основ регіоналістики обумовлене тим, що понятійний апарат у багатьох публікаціях має «розмитий» характер, отже належно не з'ясований і не впорядкований [12, с.15]. Як відповідь на суспільні запити щодо визначення науково-практичних засад регіональної політики у Віснику Національної академії наук України за 2004 р. вийшла стаття професора С.Злупка «Основи регіонології: концептуальний підхід». Саме в цій публікації автор обґрунтовує шляхи формування та пріоритети регіональної соціально-економічної політики, наголошує на значенні інноваційної парадигми у розвитку регіонів та висвітлює теоретико-методологічні засади нової науки – регіонології. Учений зазначає, що методологічною основою регіонології є наукова системологія, яка трактує регіон із позицій сукупності та взаємодії природоресурсних, науково-технічних, культурних, політичних та інших елементів, в епіцентрі яких знаходиться людина з її знаннями, досвідом, розумом та волею [5, с.16].

Професор С.Злупко багато уваги приділяв науковому дискурсу щодо основних понять регіонології. Він наголошував на тому, що термін «регіон» найкраще підходить до території в межах однієї країни, бо він означає область, частину території, край, провінцію у межах держави, в якій можна відповідно проводити регіональну політику [12, с.17]. Учений гостро реагував на дефініції регіонів інших авторів з підкресленням їх орієнтиру на повну самостійність та апелював до включеності регіону в єдину національну систему. Також він звертав увагу на неприпустимість «глюорифікації» географічного підходу у визначенні сутності регіону та регіональних переваг розвитку взагалі, підносячи дію ринкових механізмів на вищий щабель за силою впливу.

Учений підкреслював актуальність економіко-системного підходу в розумінні регіонів та здійснив ґрунтовні теоретико-методологічні напрацювання щодо визначення сутності регіональних економічних систем. Він диференціював географічно-природоресурсний та інноваційно-технологічний пріоритети розвитку регіональних економічних систем, підкреслюючи при цьому центровість людини у будь-яких процесах. С.Злупко писав: «Наявні природні ресурси, стан економічного і соціального розвитку, культурна спадщина у найширшому розумінні, люд-

ський потенціал в усіх його вимірах – це чи не найважливіші складові регіональної соціально-економічної системи, яка ніколи не є замкнутою, а взаємодіє з іншими регіонами в загальнонаціональному організмі» [12, с.21]. Тобто, важливими є регіон та його економічна система, які перебувають не самі по собі, і він (регіон) не є орієнтованим на самостійний розвиток, оскільки в майбутньому це може призвести до розпаду держави, а його цілісний розвиток у взаємодії з іншими регіонами (вертикальні і горизонтальні взаємозв'язки) та складовість у єдиній національній соціально-економічній системі.

Продовжуючи регіоналістичний дискурс, слід відзначити ідею С.Злупка щодо парарегіональних – так званих «міждержавних прикордонних» – регіонів. Учений обґрунтовував цей термін наголошуючи, що такі регіони мають особливий статус і не творять органічної складової цілісної національної системи [12, с.17]. Загалом, у працях С.Злупка за регіоналістичним напрямом так чи інакше основний акцент ставиться саме на людині, її трудовому і творчому потенціалі. Це певним чином формує «єдину лінію» у всіх працях автора та поєднує ідеї регіоналістичного характеру з екогемологічним.

Наукова спадщина професора С.Злупка – це глибинне джерело нагромадженого досвіду національного економікознавства для з'ясування нових аспектів національної економічної науки, а також обґрунтування її нових напрямів, що вимагає розвиток людського суспільства у XXI ст. У творчому тандемі зі своєю дружиною Ярославою, С.Злупко зреалізував давнішній задум видатного українського письменника, поета, вченого-економіста та громадсько-політичного діяча Івана Франка, який намагався видати твори «першого дослідника економіки Галичини». У 1884 р. він видав лише перший том, куди ввійшли ранні етнографічно-географічні праці В.Навроцького, а статистично-економічні праці було опубліковано аж через 120 років, а саме родиною Злупків коштом сімейного бюджету. Слід відзначити, що сімейний бюджет їх родини часто витрачався також на інші видання, зокрема, на переклад і видання (до речі вперше українською мовою) «Основ політичної економії» видатного економіста-мислителя світової слави Михайла Туган-Барановського.

Сім'я професора С.Злупка (дружина Ярослава Семенівна та син Тарас) може служити прикладом наукової педантичності

та скурпульозності в упорядкуванні творчих здобутків господаря родини, особливо в останні роки його діяльності, коли було здійснено наукову систематизацію та впорядкування рукописів та друкованих матеріалів. Це дало змогу звести в окремі видання наукові праці, які були розпорошені у різних, часом популярних, але місцевих малотиражних, виданнях і тим самим надати можливість ознайомитися з ними широкій аудиторії не тільки в Україні, але й в інших країнах. Книги видатного українського вченого професора С.Злупка доступні читачам у бібліотеках різних країн, зокрема: Австралії – Monash University; Канади – University of Manitoba, Winnipeg; University of Saskatchewan, Regina; University of British Columbia, Vancouver, University of Alberta, Edmonton, University of Toronto, Toronto Public Library; Швейцарії – University of Basel, Фінляндії (University of Helsinki); Польщі – Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, Bazy Biblioteki Narodowej; Німеччини – Staatsbibliothek zu Berlin, Hamburgisches Welt-Wirtschafts-Archiv (HWWA), Bibliothek, Hamburg; Bayerische Staatsbibliothek, Munchen; Deutsche Zentralbibliothek fur Wirtschaftswissenschaften, Kiel; Universitats-und Stadtbibliothek, Hauptabteilung, Koln; Universitat Potsdam; Universitatsbibliothek, Marburg/Lahn; Universitatsbibliothek, Geiben; Великобританії – Oxford University, University of Birmingham, British Library, London School of Economics, Library of Congress; США – Harvard University, Shevchenko Scientific Society, New York; Stanford University, University of Illinois, Urbana-Champaign, Yale University, Duke University, The New York Public Library.

Праці професора С.Злупка та його ідеї щодо взаємодії людини і довкілля, центру і регіонів, економічних і соціальних аспектів суспільного життя заслуговують на глибоке вивчення, осмислення й популяризацію. Адже їм притаманна глибинна філософія, економічна аргументація, історична обґрунтованість та щира любов до свого народу, віра в його мудрість, волю і творчу силу. Крім того, варто прислухатися також до спогадів його колег та учнів, які могли у щоденному спілкуванні пізнавати наукові погляди та переконання видатного вченого. З цього приводу імпонують висновки українських вчених-економістів О.Стефанишин та В.Небрат, зроблені в їхній публікації, присвяченій 80-річчю з дня народження вченого: «Щодо характеристики наукової спадщини професора С.М.Злупка доречним є

термін «економічне націознавство» (термін вперше вжито у монографії, присвяченій видатному вченому [23], бо його науковий доробок дійсно має інтегральний характер, поєднуючи в єдину цілість дослідження з історії господарства, економічної думки та теорію національної економіки, регіонального розвитку; трактуючи єдність людини і довкілля в контексті культури та загального соціального поступу; поєднуючи глибоке і ґрунтовне вивчення минулого як основи теперішнього з науковим моделюванням майбутнього – національної перспективи» [16, с.279].

**Висновки.** Наукова спадщина професора С.Злупка, який на думку багатолітнього декана економічного факультету Львівського університету імені Івана Франка професора З.Ватаманюка «ніколи не відступав від служіння науці й нації» [21, с.4–10], залишається теоретико-методологічною і ціннісно-світоглядною основою формування нової генерації вчених-дослідників і економістів-практиків. Його евристичні ідеї слугують фундаментом для розвитку нових прогресивних наукових напрямів, особливо в частині обґрунтування значимості людини, її волі та творчого потенціалу, інтелекту і праці для сучасного й майбутнього. Ключова теза про гармонію у взаємодії суспільства з природою, людини з довкіллям в епоху високих технологій вражає своїм гуманізмом, глибиною і далекоглядністю.

У нинішніх умовах гострої загрози територіальній цілісності нашої держави та спекуляції щодо здійснення кроків до її федералізації набули надзвичайної актуальності положення щодо співвідношення регіонального і національного, місцевого і загальнодержавного в економічному розвитку, забезпеченні конкурентних позицій на глобальних ринках та досягненні миру й добробуту, обґрунтовані С.Злупком. Економічне націознавство в єдності всіх його складових, репрезентоване науковою творчістю професора С.Злупка, покликане слугувати консолідації українського суспільства, зміцненню економіки й забезпеченню національної перспективи. Адже виділяється воно, насамперед, глибинною філософією, економічною змістовністю, історичною обґрунтованістю та трепетним патріотизмом – працею на благо рідного народу та синівською любов'ю до України.

1. Долішній М. Основи регіоналізації: концептуальний підхід / Мар'ян Долішній, Степан Злупко // Регіональна економіка. – 2003. – №3(29). – С. 7–17.
2. Злупко С. Екогенологія – новий науковий напрям сучасності (причини і умови формування) / Степан Злупко // Регіональна економіка. – 2004. – №3. – С. 33–44.
3. Злупко С. Економічна наука і наукознавство : монографія / Злупко С. ; упоряд. Я. Злупко. – Львів : Тріада плюс, 2006. – 776 с.
4. Злупко С. Наука про органічний розвиток людини і довкілля: передумови виникнення екогенології / Степан Злупко // Вісник Національної академії наук України. – 2002. – №10. – С. 15–20.
5. Злупко С.М. Основи регіонології: концептуальний підхід / С.М. Злупко // Вісник Національної академії наук України. – 2004. – №11. – С. 12–25.
6. Злупко С. Основи розвитку кооперації в Україні: теорія, досвід, перспективи / Степан Злупко // Регіональна економіка. – 2002. – №1. – С. 31–46.
7. Злупко С. Формування, розвиток і сучасний стан економічної системології в Україні / Степан Злупко // Економіка України. – 2005. – №3. – С. 77–84.
8. Злупко С.М. Екогенологія і становлення національної економіки України / Злупко С.М. // Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен; Львів, 1995. – С. 330–336.
9. Злупко С.М. Екогенологічні засади регіональної політики сталого розвитку в умовах глобалізації / С.М. Злупко // Регіональна економіка. – 2002. – №4. – С. 28–35.
10. Злупко С.М. Людський потенціал, зайнятість і соціальний захист населення в Україні : навч. пос. / С.М. Злупко, Й.І. Радецький // М-во освіти і науки України. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 192 с.
11. Злупко С.М. Наукова спадщина С.А. Подолинського і розвиток екогенологічної науки у ХХ ст. / С.М. Злупко // Наукові записки НаУКМА, Т. 15: Економіка. – К. : Наукова думка, 1999. – С. 3–8.
12. Злупко С.М. Наукові основи моделювання розвитку регіональних суспільно-економічних систем / С.М. Злупко // Соц.-екон. дослідж. в перехід. період. регіон. сусп. системи : Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 3, ч. 1. – С. 15–31.
13. Злупко С.М. Перехідна економіка: сучасна Україна : навч. посіб. // С.М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 324 с.
14. Злупко С.М. Українська регіоналістика: традиції, здобутки, проблеми / С.М. Злупко // Регіональна економіка. – 1996. – №1. – С. 124–131.

15. Соціально-трудоий потенціал: теорія і практика : в 2 т. / НАН України. Ін-т економіки. Львів. від-ня ; відп. ред. М.І. Долішній, С.М. Злупко. – Київ : Наукова думка, 1994. – Т. 1. – 264 с.
16. Стефанишин О.В., Небрат В.В. Новатор економічного націоналізму. До 80-річчя з дня народження професора С.М. Злупка / О.В. Стефанишин, В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2011. – №44. – С. 264–282.
17. Трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці (теорія і практика) / М.І. Долішній, С.М. Злупко, Т.С. Злупко, Т.Б. Токарський та ін. // НАН України. Ін-т регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 342 с.
18. Бажал Ю. Український класик світової політекономії / Бажал Ю. // Економіка України. 1993. – №7. – С. 88.
19. Біда М. Щедрий доробок українського вченого / Біда М. // Час і події. – Чикаго, 2001. – Ч.127 – Травень.
20. Біда М., Гороховський А. Видатний український економіст / Біда М., Гороховський А. // Час і події. – Чикаго, США, 1999. – Ч. 80.
21. Дух, наука, думка, воля / Збірник матеріалів на пошану доктору економічних наук, професора, дійсного члена НТШ, заслуженого діяча науки і техніки України Степана Злупка. – Львів : Тріада плюс, 2001. – 376 с.
22. Винар Б. Економічна думка на Україні. Нариси історії економічної думки на західно українських землях у другій половині 19 століття / Винар Б. // Український історичний журнал. – 1969. – №7. – С. 184–187.
23. Голубка С. Модель економічного націоналізму / С. Голубка, І. Голубка. – Львів, 2006. – 251 с.
24. Грабинський І. Наш земляк – Степан Злупко / Грабинський І. // Галицька зоря. – Дрогобич. – 13 червня 1996 р.
25. Дем'ян Г. Мій голос був одинокий / Дем'ян Г. // Франкова криниця. – Трускавець. – 12 липня 1991 р.
26. Долішній М. Яскрава постать в економічній науці / Долішній М. // Регіональна економіка. – 2001. – №2. – С. 230–232.
27. Зимомря М., Задорожний В. Обстоюючи поступ / Зимомря М., Задорожний В. // Срібна земля. – Ужгород, 2001. – №29 (439). – 28 липня. – С. 15.
28. Коропецький І. Унікальний вклад в історію української економічної думки / Коропецький І. // Дзвін. – №10–12 (660–662), жовтень – грудень. – Львів, 1996. – С. 162–164.
29. Крупка М. «Наукові діалоги» професора Степана Злупка / Крупка М. // Економіст. – №6. – 2005. – С. 38.

30. Луцик Д. Професор із Дорожева / Луцик Д. // Нафтовик Борислава. – №14 (6.431). – субота, 19 лютого 1994 р.
31. Мікловда В., Пітюлич М. Взіреть служіння нації і науці / Мікловда В., Пітюлич М. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія економічна. – 2001. – Випуск 8.
32. Реверчук С. «Основи політичної економії» М.І. Туган-Барановського вперше українською мовою / Реверчук С. // Економіст. – №10. – 2003. – С. 59.
33. Степан Злупко: Біобібліограф. покажч. / Укладачі: Є. Белена, З. Бродик, Г. Домбровська ; наук. ред. та передм. проф. З. Ватаманюка ; редкол.: Б. Якимович (голова), І. Грабинський, Т. Лучук. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 298 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Dolishnij M. Osnovy regionalizacii': konceptual'nyj pidhid / Mar'jan Dolishnij, Stepan Zlupko // Regional'na ekonomika. – 2003. – №3(29). – S. 7–17. [in Ukrainian]
2. Zlupko S. Ekogomologija – novyj naukovyj naprjam suchasnosti (prychyny i umovy formuvannja) / Stepan Zlupko // Regional'na ekonomika. – 2004. – №3. – S. 33–44. [in Ukrainian]
3. Zlupko S. Ekonomichna nauka i naukoznavstvo : monografija / Zlupko S. ; uporjad. Ja. Zlupko. – L'viv : Triada pljus, 2006. – 776 s. [in Ukrainian]
4. Zlupko S. Nauka pro organichnyj rozvytok ljudyny i dovkillja: peredumovy vynyknennja ekogomologii' / Stepan Zlupko // Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrai'ny. – 2002. – №10. – S. 15–20. [in Ukrainian]
5. Zlupko S.M. Osnovy regionologii': konceptual'nyj pidhid / S.M. Zlupko // Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrai'ny. – 2004. – №11. – S. 12–25. [in Ukrainian]
6. Zlupko S. Osnovy rozvytku kooperacii' v Ukrai'ny: teorija, dosvid, perspektyvy / Stepan Zlupko // Regional'na ekonomika. – 2002. – №1. – S. 31–46. [in Ukrainian]
7. Zlupko S. Formuvannja, rozvytok i suchasnyj stan ekonomichnoi' systemologii' v Ukrai'ni / Stepan Zlupko // Ekonomika Ukrai'ny. – 2005. – №3. – S. 77–84. [in Ukrainian]
8. Zlupko S.M. Ekogomologija i stanovlennja nacional'noi' ekonomiky Ukrai'ny / Zlupko S.M. // Naukovyj zbirnyk Ukrai'ns'kogo Vil'nogo Universytetu. – Mjunhen; L'viv, 1995. – S. 330–336. [in Ukrainian]



9. Zlupko S.M. Ekogomologichni zasady regional'noi' polityky stalogo rozvytku v umovah globalizacii' / S.M. Zlupko // Regional'na ekonomika. – 2002. – №4. – S. 28–35. [in Ukrainian]
10. Zlupko S.M. Ljuds'kyj potencial, zajnjatist' i social'nyj zahyst naselennja v Ukraïni : navch. pos. / S.M. Zlupko, J.I. Radeč'kyj // M-vo osvity i nauky Ukraïny. L'viv. nac. un-t im. Ivana Franka. – L'viv : Vydavnychyj centr LNU im. Ivana Franka, 2001. – 192 s. [in Ukrainian]
11. Zlupko S.M. Naukova spadshhyna S.A. Podolyns'kogo i rozvytok ekogomologichnoi' nauky u XX st. / S.M. Zlupko // Naukovi zapysky NaUKMA, T. 15: Ekonomika. – K. : Naukova dumka, 1999. – S. 3–8. [in Ukrainian]
12. Zlupko S.M. Naukovi osnovy modeljuvannja rozvytku regional'nyh suspil'no-ekonomichnyh system / S.M. Zlupko // Soc.-ekon. doslidzh. v perehid. period. region. susp. systemy : Zb. nauk. pr. – 2004. – Vyp. 3, ch. 1. – S. 15–31. [in Ukrainian]
13. Zlupko S.M. Perehidna ekonomika: suchasna Ukraïna : navch. posib. // S.M. Zlupko. – K. : Znannja, 2006. – 324 s. [in Ukrainian]
14. Zlupko S.M. Ukraïns'ka regionalistyka: tradycii', zdobutky, problemy / S.M. Zlupko // Regional'na ekonomika. – 1996. – №1. – S. 124–131. [in Ukrainian]
15. Social'no-trudovij potencial: teorija i praktyka : v 2 t. / NAN Ukraïny. In-t ekonomiky. L'viv. vid-nja ; vidp. red. M.I. Dolishnij, S.M. Zlupko. – Kyïv : Naukova dumka, 1994. – T. 1. – 264 s. [in Ukrainian]
16. Stefanyshyn O.V., Nebrat V.V. Novator ekonomichnogo nacioznavstva. Do 80-richchja z dnja narodzhennja profesora S.M. Zlupka / O.V. Stefanyshyn, V.V. Nebrat // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukraïny. – 2011. – №44. – S. 264–282. [in Ukrainian]
17. Trudovij potencial, zajnjatist' i rynek praci (teorija i praktyka) / M.I. Dolishnij, S.M. Zlupko, T.S. Zlupko, T.B. Tokars'kyj ta in. // NAN Ukraïny. In-t regional'nyh doslidzhen'. – L'viv, 1997. – 342 s. [in Ukrainian]
18. Bazhal Ju. Ukraïns'kyj klasyk svitovoi' politekonomii' / Bazhal Ju. // Ekonomika Ukraïny. 1993. – №7. – S. 88. [in Ukrainian]
19. Bida M. Shhedryj dorobok ukrai'ns'kogo vchenogo / Bida M. // Chas i podii'. – Chykago, 2001. – Ch.127 – Traven'. [in Ukrainian]
20. Bida M., Gorohovs'kyj A. Vydatnyj ukrai'ns'kyj ekonomist / Bida M., Gorohovs'kyj A. // Chas i podii'. – Chykago, SShA, 1999. – Ch. 80. [in Ukrainian]
21. Duh, nauka, dumka, volja / Zbirnyk materialiv na poshanu doktoru ekonomichnyh nauk, profesora, dijsnogo chlena NTSh, zasluženogo dijacha nauky i tehniky Ukraïny Stepana Zlupka. – L'viv : Triada pljus 2001. – 376 s. [in Ukrainian]
22. Vynar B. Ekonomichna dumka na Ukraïni. Narysy istorii' ekonomichnoi' dumky na zahidno ukrai'ns'kyh zemljah u drugij polovyni 19 stolittja / Vynar B. // Ukraïns'kyj istorychnyj zhurnal. – 1969. – №7. – S. 184–187. [in Ukrainian]
23. Golubka S. Model' ekonomichnogo nacioznavstva / S. Golubka, I. Golubka. – L'viv, 2006. – 251 c. [in Ukrainian]
24. Grabyns'kyj I. Nash zemljak – Stepan Zlupko / Grabyns'kyj I. // Galyc'ka zorja. – Drohobych. – 13 chervnja 1996 r. [in Ukrainian]
25. Dem'jan G. Mij golos buv odynokyj / Dem'jan G. // Frankova krynycja. – Truskavec'. – 12 lypnja 1991 r. [in Ukrainian]
26. Dolishnij M. Jaskrava postat' v ekonomichnij nauci / Dolishnij M. // Regional'na ekonomika. – 2001. – №2. – S. 230–232. [in Ukrainian]
27. Zymomrja M., Zadorozhnyj V. Obstojujuchy postup / Zymomrja M., Zadorozhnyj V. // Sribna zemlja. – Uzhgorod, 2001. – №29 (439). – 28 lypnja. – S. 15. [in Ukrainian]
28. Koropec'kyj I. Unikal'nyj vklad v istoriju ukrai'ns'koi' ekonomichnoi' dumky / Koropec'kyj I. // Dzvin. – №10–12 (660–662), zhovten' – grudnen'. – L'viv, 1996. – S. 162–164. [in Ukrainian]
29. Krupka M. «Naukovi dialogy» profesora Stepana Zlupka / Krupka M. // Ekonomist. – №6. – 2005. – S. 38. [in Ukrainian]
30. Lucyk D. Profesor iz Dorozheva / Lucyk D. // Naftovyk Boryslava. – №14 (6.431). – subota, 19 ljutogo 1994 r. [in Ukrainian]
31. Miklovda V., Pitjulych M. Vzirec' sluzhinnja nacii' i nauci / Miklovda V., Pitjulych M. // Naukovyj visnyk Uzhgorods'kogo nacional'nogo universytetu. Serija ekonomichna. – 2001. – Vypusk 8. [in Ukrainian]
32. Reverchuk S. «Osnovy politychnoi' ekonomii'» M.I. Tugan-Baranovs'kogo vpershe ukrai'ns'koju movoju / Reverchuk S. // Ekonomist. – №10. – 2003. – S. 59. [in Ukrainian]
33. Stepan Zlupko: Biobibliograf. pokazhch. / Ukladachi: Je. Belena, Z. Brodyk, G. Dombrovs'ka ; nauk. red. ta peredm. prof. Z. Vatamanjuka ; redkol.: B. Jakymovych (golova), I. Grabyns'kyj, T. Luchuk. – L'viv : LNU im. Ivana Franka, 2000. – 298 s. [in Ukrainian]

Одержано 30.05.2016 р.

О.П. Курбет

## ПРЕДСТАВНИКИ КИЇВСЬКОЇ ПОЛІТЕКОНОМІЧНОЇ ШКОЛИ ПРО СТВОРЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ УМОВ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

*Виокремлено основні напрямки інституційного забезпечення становлення та розвитку промислового підприємництва у працях представників Київської політекономічної школи. Розкрито погляди київських вчених на проблеми митної політики та монополізації промисловості у контексті історичного розвитку господарського середовища Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Обґрунтовано актуальність та практичне значення теоретичних напрацювань київських вчених.*

**Ключові слова:** історія української економічної думки, Київська політекономічна школа, промислове підприємництво, інституційні реформи, державне регулювання економіки, монополії, митна політика.

**Постановка проблеми.** Економічна політика держави стає необхідним елементом ринкової системи, коли ринковий механізм не здатний вирішити всі проблеми економічного зростання. Оптимальне поєднання ринкових і державних регуляторів дає можливість реалізувати соціально-економічні цілі розвитку суспільства, досягти високої ефективності виробництва, стабільного економічного розвитку, забезпечити соціальну справедливість. Про активну цілеспрямовану роль держави у реформуванні національної економіки, здатної забезпечити високу результативність цього процесу, свідчать приклади зі світового досвіду. Історія реформування незалежної України пов'язана переважно з реалізацією інституційних перетворень західного зразка. Натомість мало враховується вітчизняний досвід другої половини XIX – початку XX ст., зокрема: заходи урядової політики та їх наслідки; теоретичні та науково-практичні напрацювання вчених-економістів того періоду, пов'язаних з іменами видатного

реформатора та засновника Київської політекономічної школи М.Х. Бунге та його учнів.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.** Ґрунтовні дослідження наукової спадщини вітчизняної економічної думки періоду ринкових перетворень на межі XIX–XX ст. містяться у працях С.М.Злупка, Л.Я.Корнійчук, Л.П.Горкіної, П.М.Леоненка, В.М.Фещенко, В.Д.Базилевича, В.В.Небрат, Н.А.Супрун та ін. Сучасні історико-економічні дослідження містять аналіз праць окремих вітчизняних вчених-економістів досліджуваного періоду з питань антимонопольного регулювання розвитку підприємництва [8] та ідей протекціонізму у зовнішній торгівлі [9, с.101–125], державного регулювання економіки та дослідження факторів, які впливали на формування цих ідей [14], тощо. Попри значну зацікавленість науковою спадщиною вітчизняних вчених економістів другої половини XIX – початку XX ст. науковий доробок представників Київської політекономічної школи стосовно інституційного забезпечення розвитку промислового підприємництва ще не став предметом окремого дослідження.

**Мета дослідження.** В рамках даної статті автор поставила за мету проаналізувати відображення у працях представників Київської політекономічної школи проблем створення інституційних умов становлення та розвитку промислового підприємництва, зокрема заходів митної політики та регулювання діяльності монополій, у контексті господарського розвитку Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст.

**Виклад основного матеріалу.** В означений історичний період спостерігається інтенсифікація розвитку промисловості, спричинена як промисловим переворотом, в результаті якого відбувся перехід від мануфактури до фабрики, від дрібного товарного виробництва – до широкомасштабного, від ручної праці – до застосування парових двигунів та системи машин, так і реформою 1861 р., яка, вивільнивши безземельних селян, надала резерв робочої сили для промисловості.

Поступово занепадають провідні галузі дореформеного періоду – ґуральництво, виробництво сукна (якщо у 1848 р. в Україні було 52 поміщицьких суконних мануфактури, то у 1879 р. залишилося всього тільки дві [5, с.52]), тощо, які розвивалися в поміщицьких маєтках на мануфактурній основі. Нато-

мість вперед почали виходити галузі важкої індустрії, які забезпечували технічний прогрес та модернізацію економіки, – залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна. Зростанню нових галузей промисловості сприяло будівництво залізниць, яке особливо інтенсифікувалось у 70-х роках XIX ст. Воно створювало великий попит на товари важкої промисловості, зокрема, чорної металургії (метали, рейки) і машинобудування, а також збільшувало ринок збуту предметів споживання.

Розвиток промисловості здійснив вплив як на урядову політику Російської імперії, так і на економічну думку того часу, поставивши на порядок денний питання про створення інституційного середовища, яке б сприяло господарському поступу на ринкових засадах. Питання створення інституційних умов становлення промислового підприємництва, що полягало у відповідному організаційно-законодавчому забезпеченні, цінній та митній політиці, фабричному та антимонопольному законодавстві, тощо, знайшло своє відображення у багатому науково-практичному доробку Київської політекономічної школи.

У вітчизняній економічній думці другої половини XIX – початку XX ст., яка сприйняла весь спектр здобутків світової економічної науки з питань окреслення ролі держави у господарському житті суспільства (див. табл. 1), Київська політекономічна школа посідала, використовуючи термінологію І.В.Вернадського, проміжну позицію між «позитивним» (безпосередня участь уряду у економічній життєдіяльності народу) та «негативним» (заперечує корисність втручання уряду) напрямками [3, с.1–2]. Її основу склала теорія німецького економіста XIX ст. Ф.Ліста, який виступив з різкою критикою вчення А.Сміта про свободу торгівлі та невтручання держави в економіку. Згідно з цією позицією, розвиток економіки на ринкових засадах полягав у необхідності поєднання можливостей ринкового механізму та державних регулюючих дій.

Основними питаннями, які розглядали представники Київської політекономічної школи у контексті становлення інституційних умов промислового підприємництва були такі: регулювання підприємницької діяльності, митна та податкова політика, фабричне та антимонопольне законодавство, регулювання банківської діяльності, розвиток комерційного кредиту, тощо.

Таблиця 1

**Напрями оцінки ролі держави у вітчизняній економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. та їхні ідейні витоки**

Напрямки	Представники	Ідейні витоки (елементи методології західноєвропейських шкіл та напрямів економічної думки)
Захисники нерегульованого товарно-господарського ладу	І.В. Вернадський, Т.Ф. Степанов, М.Х. Бунге (на ранньому етапі наукової діяльності)	Класична політична економія
Прихильники сильної, постійно зростаючої ролі держави	П.П. Мігулін	Класична політична економія, Історична школа
	М.І. Зібер	Марксизм
Прихильники ринкового господарства, які виступали за поєднання можливостей ринкового механізму та державних регулюючих дій	М.Х. Бунге (на зрілому етапі наукової діяльності), Д.І. Піхно, Г.М. Цехановецький, В.Я. Железнов, О.Д. Білімович, К.Г. Воблий, П.І. Фомін, В.Ф. Левитський, О.М. Миклашевський, М.М. Соболев, М.І. Туган-Барановський	Історична школа, Марксизм, Класична політична економія

Примітка: розроблено автором за джерелами: 7; 15; 18.

Як відомо, у 70–80-х роках XIX ст. окреслилися монополістичні тенденції в розвитку економіки. В науковій літературі впродовж досліджуваного періоду ставлення до монополій змінювалось: якщо в 70–80-х роках XIX ст. воно набувало явно позитивного характеру, то на межі XIX–XX ст. було переважно негативним. У тогочасній періодиці писали про негативний вплив монополій на життя суспільства: «Синдикатами наповнена наша дійсність, – зазначено у журналі «Финансовое обозрение» за 1913 р., – від них стогне казна і обиватель, нарікає на їхню діяльність Волзьке пароплавство і все російське земство, скаржиться на них кожне місто, якому доводиться захищати обивателя і себе то від освітлювального тресту, то від елек-

тричного синдикату, то від угоди м'ясників та дровників»<sup>1</sup>. Монополізація економіки відповідним чином відобразилася на державному регулюванні, якому була притаманна антимонопольна політика, особливо у роки економічного піднесення.

Питання сутності монополій та їх діяльності жваво обговорювалось у науковій літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У квітні 1885 р. на засіданні Київського юридичного товариства Д.І.Піхно виступив з доповіддю «Торгово-промисленне стачки», що згодом вийшла окремою брошурою і стала першим в Російській імперії та другим у світі (після книги австрійського економіста Ф. Кляйнвехтера «Die Kartelle» (1883)) серйозним дослідженням процесу монополізації промисловості. У цій роботі вчений розцінював торговельно-промислові об'єднання як ринкове явище і доводив, що вони не можуть стати виразниками суспільних інтересів, оскільки «слугують вираженням і провідником приватних і однобічних інтересів, з тією лише різницею, що ці однобічні інтереси будуть діяти не поодиноці, а як масова організована сила» [13, с.43].

Проаналізувавши позитивні та негативні результати діяльності монопольних об'єднань (див. табл. 2), представники Київської політекономічної школи дійшли висновку, що при антимонопольному регулюванні варто зосередитися на боротьбі з негативними проявами та наслідками їхньої діяльності. Відтак можливі напрями зменшення негативного впливу діяльності монополій можна звести до чотирьох пунктів: забезпечення гласності в їхній діяльності; встановлення державою меж монопольного впливу; сприяння створенню монопольних контрорганізацій; розвиток конкуренції монополістами з боку державних підприємств.

Київські вчені критикували прихильників монопольних об'єднань. Зокрема, А.Я.Антонович вбачав у їхній діяльності можливість усунення недоліків економічного ладу та сприяння в отриманні вигоди як підприємців, так і споживачів та робітників, адже основний принцип їхньої діяльності полягає виключно в отриманні капіталістами вигоди з підприємств [6, с.284–285].

<sup>1</sup> Джерело: «Финансовое обозрение». 1913. № 3. – С. 2. Цитується за: [20, с. 168].

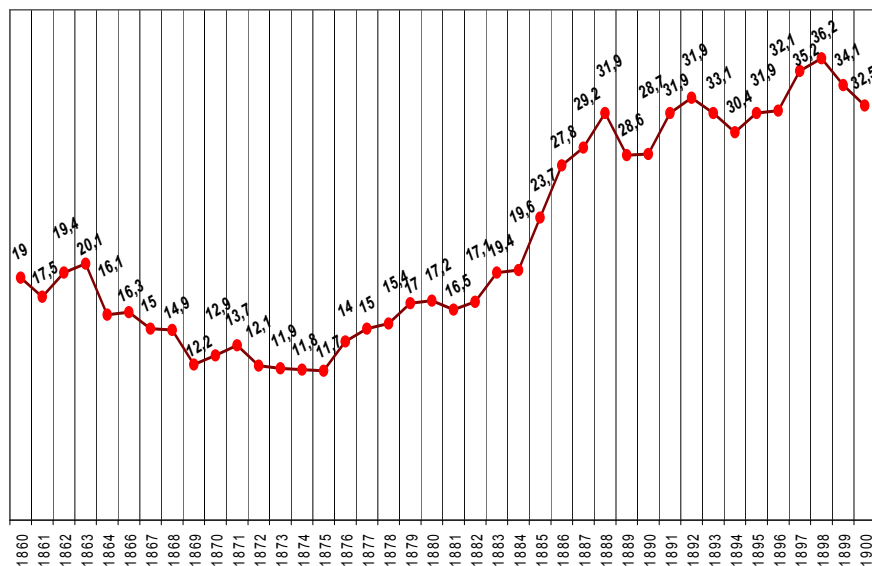
**Оцінка діяльності монополій у дослідженнях представників Київської політекономічної школи \***

Негативні риси	Позитивні риси
<ul style="list-style-type: none"> <li>– неспроможність монополій точно розрахувати обсяги попиту на ринку;</li> <li>– відсутність піклування про інтереси трудящих верств та сприяння вирішенню соціальних проблем;</li> <li>– можливість тиску на уряд для реалізації монопольних інтересів, часто прямо протилежних суспільним;</li> <li>– нездатність монополій до встановлення порядку у господарському житті країни;</li> <li>– обмеження виробництва з метою підвищення цін на товари;</li> <li>– можливість гальмування науково-технічного прогресу шляхом скуповування патентів на винаходи, аби вони не дісталися конкурентам.</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>– прихід на зміну анархії виробництва планомірного розвитку економіки капіталізму;</li> <li>– сприяння технічному прогресу завдяки впровадженню більш ефективної техніки;</li> <li>– покращення становища трудящих;</li> <li>– виникнення тенденції до гармонізації інтересів різноманітних класів і шарів населення;</li> <li>– підвищення продуктивності праці;</li> <li>– вдосконалення організації виробництва;</li> <li>– зниження витрат виробництва продукції;</li> <li>– приклад ведення господарства для дрібних виробників;</li> <li>– зменшення ризиків коливання цін.</li> </ul>

\* Примітка: розроблено автором.

Попри це, подібні висновки вчених не поширювалися на аналіз діяльності залізниць, які на межі ХІХ–ХХ ст. були одним із ключових елементів інфраструктури і сприяли розвитку великого промислового виробництва. Представники Київської політекономічної школи були солідарними у питанні необхідності зосередження управління залізницями у руках держави, що могло «забезпечити реалізацію не лише більш вигідних у торговому сенсі проектів залізничних мереж (пріоритетних для комерційних інтересів), а й інших, менш вигідних, проте значно більш соціально значущих» [10, с.26]. Це фактично означало державну монополію на залізничний вид транспорту. Аналогічні винятки стосувалися лише ключових галузей, у яких вчені вбачали неоціненне народногосподарське значення і діяльність яких вимагала обов'язкового врахування суспільних інтересів, на відміну від орієнтації на підприємницьку вигоду. До таких вони зараховували також пошту та телеграф.

Іншим важливим фактором економічного розвитку країни досліджуваного періоду була урядова митна політика, проілюстрована на прикладі динаміки відсотка митного обкладання до цінності ввезених товарів (див. рис. 1.).



**Рис. 1. Відсоток митного обкладання до цінності всіх ввезених товарів за 1860–1900 рр. (%)**

Примітка: розроблено автором за джерелом [16, с.821–822].

З рис. 1 видно, що загальний відсоток обкладання, який складав у 1862 р. майже 1/5 цінності ввезених товарів, на межі 1860-х – 1870-х років падає до 12–13%, після чого починає неухильно зростати, доки до кінця століття не досягає 34–36%. Таким чином митну політику даного періоду умовно можна поділити на два етапи: 1) перехід від заборонної системи до помірно-охоронної (тарифи 1850 р. і 1868 р.); 2) підвищення ставок мита практично на всі товари у 80-х роках ХІХ ст., які були об'єднані в загальному тарифі 1891 р. (що мав яскраво виражений охоронний характер).

Економічна політика протекціонізму сприяла індустріалізації господарства, що набрала обертів у другій половині ХІХ ст. Так, у 1866 р. було вирішено виготовляти устаткування для за-

лізниці всередині країни, не зважаючи ні на які ускладнення та витрати, а в 1869 р. з метою розвитку власного машинобудування встановлюється мито на іноземні машини, що ввозяться. Проте, слід пам'ятати, що митна політика повинна носити характер охоронної до певної міри, даючи окремим галузям поступово розвиватись, і, врешті, поступово зводиться нанівець, чого, на жаль, не спостерігалось у Російській імперії досліджуваного періоду, де вона відображала інтереси промислово-фінансових кіл. Це негативним чином відображалась на простому населенні країни, за рахунок якого вони отримували надприбутки, адже митні тарифи призводили до зменшення ввозу іноземних товарів та зростання цін на внутрішньому ринку, при тому, що на зовнішньому продукція могла продаватись нижче своєї вартості, або, навіть, нижче витрат виробництва.

М.Х.Бунге, який, за словами В.Д.Базилевича, «займав центристську позицію між фритредерами та протекціоністами» [11, с.49] вважав, що митні тарифи не можна виводити на суто протекціоністській основі. Навіть на початку своєї наукової діяльності, коли вчений був палким прихильником свободи промисловості, він писав, що «зниження мита може принести користь лише тоді, коли воно супроводжується методами, які схиляють до звільнення промисловості взагалі і до перетворення застарілої системи» [2, с.710].

Д.І.Піхно – учень М.Х.Бунге, вважав, що зупиняючись на виборі протекціоністської митної політики остання обов'язково має бути найбільш надійним та найбільш економним варіантом, адже вона зумовлює тимчасові втрати промисловості. На практиці така політика має відповідати трьом головним принципам. За Д.І.Піхном, вона може застосовуватися коли: 1) сповідує охоронні, а не фіскальні цілі у згоді з загальною системою податків та мит; 2) виправдана низьким рівнем розвитку господарства країни, або господарською апатією народу; 3) спроможна влучно визначити галузі, які потребують охорони та захисту від непосильної іноземної конкуренції [12, с.23–24].

Інший київський вчений-економіст К.Г.Воблий, аналізуючи вчення протекціоністів та фритредерів, виокремив низку недоліків протекціоністської політики, зокрема: протекціонізм призводить до штучного насадження галузей господарства, не виправданого реальними потребами країни, відтак ці галузі ма-

ють тепличні умови і не можуть нормально розвиватися; відсутність вільної конкуренції викликає застій у промисловості, адже захищені митними тарифами фабриканти і заводчики не переймаються технічним прогресом на виробництві; ціни на товари внутрішнього ринку зростають [4, с.194]. З іншої сторони, на думку вченого, протекціонізм виправданий для країн із нерозвиненою або малорозвиненою економікою, адже створення господарської самостійності потребує підняття рівня розвитку різних галузей господарства, чого можна досягти веденням протекціоністської політики. Таким чином, вже із визначення протекціонізму як «системи торгової політики, яка прагне шляхом митних тарифів зберегти та захистити інтереси вітчизняної промисловості в боротьбі з іноземною конкуренцією» [4, с.193], яке дає К.Г.Воблий, ми бачимо, що вчений підтримував розумне застосування протекційних тарифів митної політики, яке має зумовлюватися як рівнем господарського розвитку кожної окремо взятої країни, так і її природними багатствами. Цю позицію підтримував інший представник Київської політекономічної школи М.М.Цитович, який вважав, що «завдання держави не можуть бути однаковими у народів, які стоять на різних щаблях культурного та суспільного розвитку» [19, с.116–117].

Серед інших київських вчених-економістів вирізняється позиція О.Д.Білімовича, який у рецензії на книгу Д.І.Менделєєва «К познанію Росіи» критикує автора за надання промисловості першочергово значення у господарській системі і за переконання, що лише промисловість може дати достаток і підняти землеробство шляхом митного покровительства. На відміну від автора рецензованої книги, вчений саме у сільському господарстві вбачав основу економіки Російської імперії, адже близько 70% населення (понад 87 млн чоловік – за даними перепису населення 1897 р. [1, с.2]) годувалися землеробством. Саме тому він вважав неприпустимими високі протекційні митні тарифи, які, підтримуючи промисловість, важким тягарем лягли на селян: «Не в протекціонізмі, а саме в творчій діяльності по облаштуванню правового та господарського життя селянства запорука миру, достатку та могутності Росії» [1, с.16].

З-поміж інших представників Київської політекономічної школи найбільш значний внесок у дослідження та розвиток підприємництва зробив М.Х.Бунге. Вчений теоретично обґрунту-

вав нагальну необхідність розбудови в країні сприятливого підприємницького середовища та показав найбільш ефективні і перспективні напрямки розвитку приватного акціонерного підприємництва, а на практиці підвів під свої наукові ідеї і практичні рекомендації відповідну законодавчу базу. Спираючись на свої великі повноваження (М.Х.Бунге займав високі державні посади міністра фінансів (1881–1886 рр.) та голови Комітету міністрів Російської імперії (1887–1895 рр.)), він повністю або частково втілював їх у життя. Саме завдяки його зусиллям у країні було створено більш-менш сприятливе середовище для розвитку як приватного, так і державного підприємництва<sup>2</sup>.

**Висновки.** Аналіз праць представників Київської політекономічної школи на предмет інституційного забезпечення розвитку промислового підприємництва засвідчив значну зацікавленість даною проблемою, розроблення широкого кола питань та позицію вчених відповідно до якої держава має сприяти та підтримувати розвиток промислового підприємництва. Дослідження розробок стосовно митної політики та регулювання діяльності монополій показало, що київські вчені були противниками створення «тепличних» умов для окремих галузей промисловості, які позбавлятимуть підприємців стимулів до конкуренції, тому виступали проти тривалої охоронної митної політики, і вважали за необхідне боротися лише з негативними проявами та наслідками діяльності монополій. Представники Київської політекономічної школи обстоювали необхідність врахування специфіки соціально-економічного розвитку кожної країни та її розгляду в процесі історичної еволюції, були прихильниками поєднання ринкового господарства та активного втручання держави в економіку, що дає підстави говорити, про близькість їхніх методологічних позицій та засадничих принципів німецької історичної школи.

Актуальність надбань української економічної думки другої половини XIX – початку XX ст., зокрема вчених-представників Київської політекономічної школи, визначає необхідність їхнього врахування при розробці та проведенні ринкових реформ. Проте, при використанні національного досвіду, як більш ефективного у справі ринкової трансформації господарства, варто

<sup>2</sup> Більш докладно див.: [11, с.41–55, 155–178; 17].

обережно ставитися до реалізації його на практиці, обов'язково враховуючи при цьому сучасний стан та специфіку розвитку господарства.

За межами цього дослідження залишилися важливі розробки з питань податкової політики, фабричного законодавства, регулювання банківської діяльності та ін., що відкриває широке поле для подальших наукових розвідок.

1. Билимович А.Д. По поводу книги Д.И. Менделеева «К познанию России» / А.Д. Билимович. – Киев : Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1907. – 16 с.
2. Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле. Статья первая / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. № 2. – С. 709–734.
3. Вернадский И.В. Очерк истории политической экономии. Сочинение И. Вернадского, Ординарного профессора политической экономии и статистики в Главном педагогическом институте и пр. / И.В. Вернадский. – С-Петербург : Редакция Экономического указателя, 1858. – VI + 224 + VI с.
4. Воблый К.Г. Начальный курс политической экономии (история, теория и финансы) / К.Г. Воблый. – Киев, 1918. – 252 + IV с.
5. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку / Т.І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. пр. – Вип. 30. – К., Тернопіль, 1998. – С. 43–57.
6. Железнов В.Я. Очерки политической экономии / В.Я. Железнов. – 6-е изд., исп. и доп. – Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина. 1908. – XXIV + 858 с.
7. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
8. Кудласевич О.М. Теоретичні засади антимонопольної політики держави (з історії вітчизняної економічної думки) / О.М. Кудласевич // Український соціум. – 2016. – № 2. – С. 71–79.
9. Кудласевич О.М. Українські джерела теорії підприємництва : монографія / О.М. Кудласевич ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України». – К., 2014. – 256 с.
10. Курбет О.П. Київська політекономічна школа про місце залізничного транспорту в господарському житті країни / О.П. Курбет // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – Вип. № 13. – С. 22–27.
11. М. Бунге: сучасний дискурс / За ред. В.Д. Базилевича. – К. : Знання, 2005. – 697 с. – (Славетні постаті).

12. Пихно Д.И. О свободе международной торговли и протекционизме. Речь, читанная на торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8-го января 1889 г. ординарным профессором Д.И. Пихно / Д.И. Пихно. – Киев : Высочайше утвержденное Товарищество печатного дела и торговли И.И. Кушнерев и К° в Москве, Киевское отделение. 1889. – 26 с. [Оттиск из Университетских Известий за 1889 год].
13. Пихно Д.И. Торгово-промышленные стачки: Доклад, читанный на заседании юрид. общ-ва, 13 апреля / Д.И. Пихно. – Киев, 1885. – 54 с.
14. Сайкевич О.Д. Державне регулювання ринкової економіки в роботах українських економістів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. канд. екон. наук: 08.01.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004. – 18 с.
15. Сайкевич О.Д. Питання державного регулювання економіки у світовій та вітчизняній економічній думці ХІХ – початку ХХ століття: Курс лекцій / Сайкевич О.Д. – Житомир : Державний агроєкологічний університет, 2002. – 34 с.
16. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века / М.Н. Соболев. – Томск : Типо-литография сибирского Товарищества печатного дела. 1911. – VI + 850 + Прил. XXVI с.
17. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора / Степанов В.Л. – М. : РОССПЭН 1998. – 398 с.
18. Фещенко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : монографія / Фещенко В.М. – К. : КНЕУ, 2003. – 187 с.
19. Цытович Н.М. Курс лекций по полицейскому праву (На правах рукописи) / Н.М. Цытович. – Киев : Типография Я.Б. Неймана, И.Т. Фельдзера и Ш.Б. Горенштейна. 1907. – 124 с.
20. Экономическая история России: учебник / А.Н. Маркова, А.В. Сметанин, Ю.К. Федулов ; под ред. Ю.К. Федулова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 320 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Bilimovich A.D. Po povodu knigi D.I. Mendeleeva «K poznanišu Rossii» / A.D. Bilimovich. – Kiev : Tipografiša Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira, 1907. – 16 s. [in Russian]

2. Bunge N.H. Promyshlennost' i ee ogranicheniia vo vneshnej torgovle. Stat'ia pervaja. / N.H. Bunge // Otechestvennye zapiski. – 1857. – T. 110. № 2. – S. 709–734. [in Russian]
3. Vernadskii I.V. Ocherk istorii politicheskoi ekonomii. Sochinenie I. Vernadskogo, Ordinarnogo professora politicheskoi ekonomii i statistiki v Glavnom pedagogicheskom institute i pr. / I.V. Vernadskij. – S-Peterburg : Redaktsija Ekonomicheskogo ukazatelja, 1858. – VI + 224 + VI s. [in Russian]
4. Voblyj K.G. Nachal'nyj kurs politicheskoi ekonomii (istoriia, teoriia i finansy) / K.G. Voblyj. – Kiev, 1918. – 252 + IV s. [in Russian]
5. Derev'iankin T.I. Promyslovyi perevorot v Ukraini v konteksti formuvannia rynku / T.I. Derev'iankin // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy : zb. nauk. pr. – Vyp. 30. – K., Ternopil', 1998. – S. 43–57. [in Ukrainian]
6. Zheleznov V.Ya. Ocherki politicheskoi ekonomii / V.Ya. Zheleznov. – 6-e izd., isp. i dop. – Moskva : Tipografija T-va I.D. Sytina. 1908. – XXIV + 858 s. [in Russian]
7. Koropec'kyi I.-S. Ukrains'ki ekonomisty XIX stolittia ta zakhidna nauka. – K. : Lybid', 1993. – 192 s. [in Ukrainian]
8. Kudlasevych O.M. Teoretychni zasady antymonopol'noi polityky derzhavy (z istorii vitchyznanoi ekonomichnoi dumky) / O.M. Kudlasevych // Ukrains'kyi sotsium. – 2016. – № 2. – S. 71–79. [in Ukrainian]
9. Kudlasevych O.M. Ukrains'ki dzherela teorii pidpriemnytstva : monohrafiia / O.M. Kudlasevych; NAN Ukrainy, DU «In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy». – K., 2014. – 256 s. [in Ukrainian]
10. Kurbet O.P. Kyivs'ka politekonomichna shkola pro mistse zaliznychnogo transportu v hospodars'komu zhytti krainy / O.P. Kurbet // Hlobal'ni ta natsional'ni problemy ekonomiky. – 2016. – Vyp. № 13. – S. 22–27. [in Ukrainian]
11. M. Bunhe: suchasnyi diskurs / Za red. V.D. Bazylevycha. – K. : Znannia, 2005. – 697 s. – (Slavetni postati) [in Ukrainian]
12. Pikhno D.I. O svobode mezhdunarodnoj torgovli i protektsionizme. Rech', chitannaia na torzhestvennom akte Imperatorskogo Universiteta Sv. Vladimira 8-go yanvaria 1889 g. ordinarnym professorom D.I. Pikhno / D.I. Pihno. – Kiev, Vysochajshe utverzhdennoe Tovarishchestvo pechatnogo dela i torgovli I. I. Kushnerev i K<sup>o</sup> v Moskve, Kievskoe otdelenie. 1889. – 26 s. [Ottisk iz Universitetskikh Izvestij za 1889 god]. [in Russian]
13. Pikhno D.I. Torgovo-promyshlennye stachki: Doklad, chitannyj na zasedanii yurid. obshch-va, 13 aprelja / D.I. Pihno. – Kiev, 1885. – 54 s. [in Russian]

14. Saikevych O.D. Derzhavne rehuliuвання rynkovoï ekonomiky v robotakh ukrains'kyh ekonomistiv druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. : avtoref. dys... kadn. ekon. nauk: 08.01.04 / NAN Ukrainy; Instytut svitovoï ekonomiky i mizhnarodnykh vidnosyn. – K., 2004. – 18 s. [in Ukrainian]
15. Saikevych O.D. Pytannia derzhavnogo rehuliuвання ekonomiky u svitovii ta vitchyznanii ekonomichnii dumtsi XIX – pochatku XX stolittia: Kurs lekcii / Saikevych O.D. – Zhytomyr : Derzhavnyi ahroekolohichni universytet, 2002. – 34 c. [in Ukrainian]
16. Sobolev M.N. Tamozhennaia politika Rossii vo vtoroj polovine XIX veka. – Tomsk : Tipo-litografiia sibirskogo Tovarishhestva pechatnogo dela. 1911. – VI + 850 + Pril. XXVI s. [in Russian]
17. Stepanov V.L. N.H. Bunge: sud'ba reformatora / Stepanov V.L. – M. : ROSSPEN 1998. – 398 s. [in Russian]
18. Feshchenko V.M. Doslidzhennia problem stanovlennia ta rozvytku rynkovogo hospodarstva v praciakh ekonomistiv Ukrainy druhoï polovyny XIX – pochatku XX st. : monohrafiia / Feshchenko V.M. – K. : KNEU, 2003. – 187 s. [in Ukrainian]
19. Tsytoich N.M. Kurs lekcij po policejskomu pravu (Na pravah rukopisi) / N.M. Tsytoich. – Kiev : Tipografija Ya.B. Nejmana, I.T. Fel'dzera i Sh.B. Gorenshtejna. 1907. – 124 s. [in Russian]
20. Ekonomicheskaia istorija Rossii: uchebnik / A.N. Markova, A.V. Smetanin, Yu.K. Fedulov; pod red. Yu.K. Fedulova. – M. : YuNITI-DANA, 2009. – 320 s. [in Russian]

*Одержано 5.07.2016 р.*



А.М. Небрат

## ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ АНТИКРИЗОВОГО УПРАВЛІННЯ НА ПІДПРИЄМСТВІ

*Систематизовано та узагальнено теоретичні підходи до трактування кризового стану підприємства. Розкрито зміст і механізми антикризового управління. Визначено взаємозалежність між кризою на макро- та мікрорівнях.*

**Ключові слова:** підприємство, криза, теорія антикризового управління, антикризові стратегії, антикризове планування.

**Постановка проблеми.** Економіко-фінансова нестабільність, кризові явища та дисбаланси на макрорівні є типовими явищами для сучасного суспільства і перебувають у фокусі наукових досліджень. Управління підприємством також становить важливий сегмент наукової та навчальної літератури, що свідчить, з одного боку, про важливість, а з іншого, – належний рівень розроблення проблеми. Разом з тим, за умов посилення екзогенних чинників економічної діяльності підприємства набуває все більшого значення антикризове управління на мікрорівні. Дана стаття присвячена актуальній на теперішній час проблемі, зокрема аналізу, узагальненню та систематизації теоретичних підходів до антикризового управління на підприємстві.

**Аналіз літератури та сучасного стану досліджень.** В сучасній українській економічній літературі розроблення проблематики ідентифікації кризового стану підприємства та його подолання присвячені праці О.Амосова, О.Андрюшка, О.Ареф'євої, М.Гончарової, Л.Тарасенка, В.Веретеннікової, Р.Ободця, П.Єгорова та ін. [2–5, 7, 10]. Разом з тим теоретичні основи антикризового управління на підприємстві потребують окремого розгляду та узагальнення.

**Метою статті** є систематизація теоретичних понять, пов'язаних із поняттям кризи, та узагальнення їх для проведення дієвих антикризових заходів, показ можливих шляхів виходу з кри-

зи для підприємства, розкриття взаємозалежності між кризою на макро- та мікрорівнях.

**Основний зміст.** Теоретичні засади антикризового управління пов'язані з теорією підприємництва як інноваційного і водночас ризикового виду діяльності. Загрози стабільності економічної діяльності підприємства обумовлені, насамперед, умовами невизначеності, що властиві ринковій економіці. Підприємство (фірма) на ринку готове ризикувати заради одержання прибутку, а це, з одного боку, може принести додатковий дохід, а з іншого, – непередбачувані збитки [12, с.275–280]. Основи сучасної теорії фірми та її діяльності було закладено представниками інституційного напряму економічної науки. Зокрема, у працях економістів-теоретиків Е.Пенроуза, Д.Річардсона, Дж.Барні, Дж.Салансіка, Г.Тізано, Е.Шуена, Дж.Пфедфера та ін. запропоновано трактування управління підприємством з позицій ресурсного підходу та оптимізації конкурентних переваг [13, с.591–602]. У теорії та практиці менеджменту розглядаються прикладні аспекти подолання ендогенних та екзогенних чинників дестабілізації діяльності підприємства (праці Р.Дафта, Дж.Коллінза, Р.Данкана та ін.) [11, с.271–274].

Концепція антикризового управління невіддільно пов'язана з поняттям підприємства, тому, для початку, потрібно його означити. Отже, підприємство – відкрита соціально-економічна система, яка являє собою відокремлену в результаті суспільного поділу праці частину виробничого чи господарського процесу, здатну самостійно або у взаємодії з іншими системами задовольнити ті чи інші потреби потенційних споживачів за допомогою вироблення товарів чи послуг. Одним з найважливіших елементів зовнішнього середовища, з яким стикається підприємство в своїй діяльності є держава та її кризовий стан. Економіка країни відчула вплив воєнних дій і розриву торговельно-економічних зв'язків із основним партнером – Російською Федерацією.

Системна криза економіки в цілому, природно, позначається на стані окремого підприємства. Ступінь впливу зовнішньої кризи на економіку підприємства значною мірою залежить від:

- форми власності (державна, колективна, приватна);
- форми господарювання (акціонерне товариство, спільне підприємство, кооператив);

- сфери його діяльності (виробнича, комерційна, страхування, консалтингова);
- внутрішнього організаційно-економічного стану (виробничого, організаційного і соціального потенціалу, професіоналізму управління, рівня мотивації продуктивної та творчої праці) [1].

Підприємство може успішно протидіяти зовнішнім кризовим явищам (факторам) або, навпаки, реагувати на них вбік посилення негативних тенденцій у власному соціально-економічному розвитку. Причини виникнення кризових ситуацій в діяльності підприємства можуть бути зовнішніми (екзогенними) і внутрішніми (ендогенними): перші пов'язані з тенденцією і стратегією макроекономічного і соціального розвитку, політичною ситуацією в країні, а другі – з особливостями функціонування та розвитку організаційно – економічного механізму підприємства в ринкових умовах господарювання.

Основними екзогенними факторами економічної (фінансової) кризи на підприємствах можуть бути:

- спад кон'юнктури в економіці в цілому;
- значний рівень інфляції;
- неефективна система державного регулювання суспільного виробництва;
- зменшення купівельної спроможності населення;
- нестабільність господарського і податкового законодавства;
- нестабільність фінансового, фондового і валютного ринків;
- посилення конкуренції в галузі та криза окремих галузей;
- посилення монополізму на ринку;
- політична нестабільність в країні, що визначає рівень ефективності зовнішньоекономічних відносин.

Внутрішні ж фактори пов'язані із:

- неефективним менеджментом керівництва;
- низьким рівнем кваліфікації працівників;
- нездатності керівництва вчасно реагувати на зміни зовнішнього середовища.

Незважаючи на широке застосування в економічній теорії та практиці терміну «антикризове управління», тлумачення його сутності є неоднозначним. У зв'язку з цим, для розробки об-

ґрунтованих пропозицій щодо антикризового управління необхідно передусім уточнити його зміст. Зважаючи на те, що точний переклад слова «crisis» означає – «перелом», crisis management – це управління найбільш кризовими («переломними») ситуаціями. В західній літературі антикризовий менеджмент часто визначається як діяльність, яка необхідна для подолання стану, що загрожує існуванню суб'єкта господарювання, при цьому основна увага акцентується саме на виживанні. Водночас підкреслюється позитивний характер криз, а антикризовий менеджмент визначається як створення інструментів, які дозволяють повідомити про наближення переломного періоду та необхідності розробки нового курсу розвитку. У вітчизняній літературі антикризове управління розглядається як система управління, що має всебічний характер та направлена на попередження і на усунення несприятливих для бізнесу явищ, з використанням наявних ресурсів та потенціалу виживання, або реалізації спеціальних процедур (таких, як санація, реструктуризація, банкрутство, ліквідація).

Враховуючи глобальне значення прояву кризових явищ на підприємстві, необхідно зазначити що саме тому поняття «кризи» було об'єктом наукового дослідження. Поняття «криза» має багато змістових відтінків, інтерпретацій та сутнісних характеристик. У сучасному розумінні криза на рівні підприємства – це форма порушення параметрів життєздатності підприємства, яка проявляє себе протягом певного періоду, характеризується закономірністю та циклічністю виникнення на різних етапах життєвого циклу підприємства, обумовлюється накопиченням протиріч у межах господарської системи та в перебігу її взаємодії з зовнішнім оточенням, має певні наслідки (частіше – негативні) для можливостей його функціонування та розвитку.

Взагалі кризу можна визначити як природний момент у послідовності функціонування або розвитку системи. Криза являє собою ситуативну характеристику функціонування будь-якого суб'єкта, що є наслідком невизначеності в його зовнішньому та внутрішньому середовищі [2].

Класичне економічне трактування кризи означає небажану і драматичну фазу в функціонуванні економічної системи. Каталізатором кризових процесів є коливання і негативні явища, що відбуваються в соціально-економічному житті суспільства.

В цьому значенні поняття кризи довгий час посідало центральне місце в схемі теорій кон'юнктури та економічного розвитку. Криза за М.Кондратьєвим – це катастрофічне падіння інвестицій, скорочення господарської активності і масові звільнення. Дж.М.Кейнс називає кризу фазою падіння. Звідси витікає, що криза підприємства є переломним моментом в послідовності процесів, подій і дій. Проте як видно, серед економістів немає єдності щодо природи кризи і об'єктів її управління.

Можна виділити позитивне і негативне ставлення до кризи. При негативному ставленні – увага акцентується на її руйнівному впливі на діяльність підприємства; на загрозі банкрутства, яку спричиняє криза. Позитивне ставлення ґрунтується на розумінні кризи як об'єктивного процесу, пов'язаного з розвитком системи [3]. Поділяємо ставлення до кризи як до об'єктивного процесу, що призводить до оптимізації системи або до її знищення у разі неспроможності адаптуватися до нових умов та розвиватися. Такий підхід ґрунтується на діалектичній єдності основних тенденцій в існуванні системи – сталого функціонування та розвитку, що поступово змінюють одна одну.

І на макро- і на макрорівні кризи характеризують такі риси:

криза є переломним моментом в зміні подій і дій, що розвивається;

криза створює ситуацію, при якій величезне значення має своєчасність і невідкладність вживання відповідних заходів;

наслідки мають важкий характер для майбутнього задіяних в ньому учасників;

криза вносить невизначеність в оцінку ситуації і вимагає розробки необхідних альтернатив з їх подолання;

знижується контроль над подіями та їх впливом на господарський процес;

до мінімуму скорочується час для ухвалення рішення, що викликає стрес і, часто, розгубленість у керівників підприємства;

змінюються внутрішні і зовнішні економічні відносини, підвищується соціальна напруга серед персоналу.

Криза виникає не спонтанно, вона має власний механізм свого розвитку, основні властивості якого полягають у наступному: існує не один, а декілька ланцюгів (шляхів), по яких відбувається проходження імпульсу-каталізатора кризи та поши-

рення кризових явищ у межах підприємства як економічної системи; існуючі ланцюги (шляхи) розгортання кризи не ізольовані один від одного, між ними існують зв'язки, через які імпульси розповсюджуються та взаємно посилюються; запуск імпульсу-каталізатора кризи обумовлюється не тільки впливом зовнішніх факторів, але, насамперед, внутрішніми властивостями господарської системи, якістю організації управління нею; поглиблення кризи відбувається кумулятивно, тобто швидкість наростання прояву кризи посилюється в часі. Вихідними чинниками можуть слугувати численні і різноманітні за характером і силою початкового імпульсу економічні явища, що ініціюються агентами як зовнішнього, так і внутрішнього середовища. Передача імпульсів здійснюється по своєрідних каналах зв'язку.

Глибина кризового стану і тривалість періоду, протягом якого він настає, залежить від:

- співвідношення кількості і сили вихідних економічних явищ;

- числа і ступеня впливу агентів зовнішнього і внутрішнього середовища;

- інтенсивності процесу виникнення проміжних економічних явищ;

- співвідношення і сили проміжних явищ по кожному чиннику стану підприємства;

- значимості кожного чинника стану підприємства конкретно для даного підприємства і даної галузі національної економіки.

Сутність механізму виникнення кризового стану наводить на думку про те, що кожне наступне економічне явище в ланцюжку, утвореному певним каналом зв'язку, дає, як правило, сигнал більшої сили і тієї ж спрямованості, що і попереднє. Проте така проста залежність навряд чи відбиває істотно більш складні і суперечливі процеси, що відбуваються в реальному житті. Тому необхідно постійне спостереження за ланцюжком, ініційованим певним вихідним економічним явищем, що дозволить вчасно виявити вплив вихідного явища на завершальне. Тому, метою антикризового управління є розробка і першочергова реалізація заходів, спрямованих на нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, які інтенсивно впливають на завершальне явище, що призводять до кризового стану [4].

Розгортання кризи на рівні мікроекономічної системи структурно поділяється на три фази кризи: прихована криза (або криза ефективності), криза платоспроможності та криза розрахунків по боргах (загроза банкрутства).

Перша фаза – криза ефективності (прихована криза). Характерними ознаками цієї стадії є зниження ефективності діяльності підприємства, що виявляється через негативну динаміку показників прибутковості обороту та капіталу, тривалість операційного та фінансового циклу підприємства, його ринкової вартості. Причиною зниження ефективності є отримання збитків спочатку від проведення окремих господарських операцій, потім – в окремі часові періоди, і поступово – в цілому за результатами господарсько-фінансової діяльності. Спочатку збитки, що виникають, покриваються за рахунок внутрішніх резервів (компенсаторних можливостей), зокрема нерозподілених прибутків минулих періодів, ліквідної частини власного капіталу. Поступово внутрішні резерви протидії поточній збитковості вичерпуються, що обумовлює перехід до наступної фази розвитку кризи.

Друга фаза – криза платоспроможності. Характерними ознаками цієї фази кризи є періодичний та все триваліший дефіцит грошових коштів підприємства для виконання ним своїх зобов'язань та фінансування поточної діяльності. Зовнішнім проявом такого становища є виникнення ситуації неплатоспроможності, яка характеризується затримкою у часі здійснення поточних платежів (порушення термінів сплати у зв'язку з недостатністю грошей на розрахунковому рахунку), сплатою економічних санкцій (штрафів, пені) за несвоєчасну сплату, появою простроченої кредиторської заборгованості та непогашених кредитів і позик. Явище платоспроможності (і відповідно неплатоспроможності) надзвичайно різноманітне за своїми зовнішніми проявами та наслідками для підприємства. Поглиблення кризових явищ у цій фазі характеризується поступовим переходом від статичної платоспроможності (що виникає періодично) до динамічної та все тривалішої, від грошової неплатоспроможності – до майнової, від боргової – до загальної. Тобто відбувається нагромадження та поглиблення суперечностей між попитом та пропозицією грошових коштів, між потре-

бою їх витрачання та можливістю генерування або іммобілізації.

Третя фаза – криза розрахунків по боргах (загроза банкрутства, фінансова неспроможність). Поглиблення кризи платоспроможності обумовлює виникнення ситуації, за якої підприємство не може задовольнити вимоги своїх кредиторів упродовж певного часу (відповідно до діючого законодавства критичний термін виконання зобов'язань становить три місяці). Це спонукає кредиторів до судового захисту своїх прав шляхом порушення справи про банкрутство суб'єкта підприємницької діяльності.

Нині, в умовах економічної глобалізації, зростає необхідність здійснення спеціального антикризового управління, що спрямоване на передбачення небезпеки кризи при здійсненні товариством зовнішньоекономічної діяльності, аналіз її симптомів і усунення загроз прояву, а у разі їх виникнення – прийняття швидких заходів ліквідаційного характеру з найменшими втратами та негативними наслідками.

Об'єктивний характер виникнення кризових явищ в діяльності підприємств робить актуальними розробку дій підприємств задля подолання виникнення кризи. Це обумовлює формування особливої складової сучасного менеджменту підприємств, яка дістала назву «антикризове управління».

Незважаючи на широке застосування в економічній теорії та практиці терміну антикризове управління, тлумачення його сутності неоднозначне. Існує думка, що будь-яке управління організацією повинно бути антикризовим, тобто побудованим на врахуванні ризику та небезпеки кризових ситуацій, тоді предмет впливу антикризового управління є усі прояви загострення протиріч, які викликають загрозу їх гострого прояву.

Більш коректно під антикризовим управлінням розуміти постійно діючий процес виявлення ознак кризових явищ і реалізацію генерального плану недопущення поширення цих явищ і стагнації розвитку суб'єкта господарювання протягом усього періоду його функціонування. У цьому сенсі антикризове управління здійснюється на усіх стадіях життєвого циклу підприємства для запобігання зниження його конкурентної переваги (при слабких ознаках кризового стану) або її відновлення, якщо підприємство вже знаходиться у кризовому стані.

Антикризове управління також визначається як набір управлінських дій, спрямованих на запобігання та боротьбу з кризами, тобто антикризове управління є механізмом, успішна реалізація якого забезпечує стабільну беззбиткову діяльність економічних суб'єктів. Згідно сучасних поглядів на зміст антикризового управління, воно включає не лише заходи, спрямовані на вихід з кризи, а насамперед, заходи попередження кризових явищ та профілактику банкрутства. За результатами узагальнення та систематизації поглядів учених визначено, що антикризове управління – це процес виявлення, попередження та подолання кризових явищ та ситуацій, він триває постійно, адже моніторинг ризиків та можливих загроз має здійснюватися безперервно. Головна мета антикризового управління – розроблення найменш ризикових управлінських рішень, які б дозволили досягти запланованих результатів господарювання з мінімумом додаткових коштів і при мінімальних негативних соціально-економічних наслідках.

Антикризове управління на підприємстві – сукупність послідовних узагальнених заходів: аналізування стану макро- і мікросередовища, вибір відповідної місії підприємства; вивчення економічного механізму виникнення кризових ситуацій та створення системи сканування зовнішнього та внутрішнього середовищ підприємства для раннього виявлення слабких сигналів про кризу; стратегічний контролінг діяльності підприємства та розроблення стратегії запобігання його неплатоспроможності; оперативна оцінка та аналізування фінансового стану підприємства, виявлення можливості виникнення неплатоспроможності (банкрутства); розроблення системи дій в умовах кризи щодо виходу з кризової ситуації; постійний облік ризику підприємницької діяльності та розробка заходів щодо його зниження.

Розглядаючи сутність та завдання антикризового управління, усі дослідники єдині в думці стосовно його специфічності, що полягає у такому:

- специфічність мети здійснення – збереження підприємства як господарюючого суб'єкта та відновлення його життєздатності;
- використання особливого управлінського інструментарію, тобто засобів та прийомів управлінського впливу;

- суттєві ресурсні обмеження, пов'язані з неможливістю або складністю отримання додаткових ресурсів;
- суттєві часові обмеження, обумовлені можливими агресивними діями кредиторів підприємства та виникненням загрози ініціювання банкрутства;
- орієнтація управлінських зусиль не тільки на зовнішні прояви ускладнень та проблем, а й на їх глибинні корені (причини появи), що є перешкодою повторення кризи;
- підвищена ризикованість управлінських рішень, що приймаються та реалізуються, у зв'язку з високим ступенем нестійкості (напруження) господарської системи;
- підвищення значимості інформаційно-аналітичної підтримки управлінських рішень, що приймаються;
- забезпечення високої ефективності управлінського впливу потребує більш високих фінансових та інтелектуальних витрат, відповідно має більшу вартість порівняно з нормальними умовами господарювання.

Отже, антикризове управління – спеціальне управління, в основу якого покладена система методів та принципів розробки та реалізації специфічних управлінських рішень, що приймаються відокремленим суб'єктом в умовах суттєвих ресурсних та часових обмежень, підвищеного ризику, фінансових та інтелектуальних витрат для відновлення життєздатності підприємства та недопущення його ліквідації як господарюючого суб'єкта.

Можливість антикризового управління визначається, насамперед, людським фактором. Усвідомлена діяльність людини дозволяє шукати і знаходити шляхи виходу з критичних ситуацій, концентрувати зусилля на вирішенні найбільш складних проблем, використовувати накопичений, у т.ч. тисячоліттями, досвід подолання криз, пристосовуватися до ситуацій. Крім цього, можливість антикризового управління визначається і знанням циклічного характеру розвитку соціально-економічних систем. Це дозволяє передбачати кризові ситуації, вчасно готуватися до них. Ключовими аспектами антикризового управління є: прогнозування криз; фінансово-економічне регулювання кризових процесів; правове регулювання кризового розвитку; конфліктологія (визначення й оцінка джерел і причин кризи);

менеджмент у кризових ситуаціях або в умовах погрози кризи, тобто ризику.

Керівництву організацій необхідно знати причини криз для своєчасного розпізнавання, а також для врахування їх в антикризовому управлінні. Проте не виключені випадки, коли фірма свідомо вибирає стратегію ризикованого розвитку і передбачає можливість або неминучість кризи, але готується до неї, розробляючи заходи щодо ослаблення її гостроти. У цьому випадку підприємство може виграти в стратегічному плані, трохи втративши в кризових ситуаціях. Іноді криза є поштовхом до інновацій. Тому для антикризового управління дуже важливим є своєчасне вирішення проблем. Інакше кажучи, треба вчасно прийняти рішення і правильно розрахувати час його виконання. Адже в кризових ситуаціях не розв'язані вчасно або довго розв'язувані проблеми тільки погіршують становище фірми. Антикризове управління повинно бути спрямоване на стабілізацію мінливих ситуацій, підвищення керованості, тобто адекватної реакції об'єкту управління на управлінські рішення.

Основними принципами, на яких ґрунтується механізм антикризового управління, визнано такі:

1. Принцип опори на антикризову свідомість – розуміння негативних наслідків виникнення та поглиблення кризи для усіх суб'єктів антикризового процесу. Найважливішими характеристиками свідомості є інтереси, цінності та мотиви діяльності, від яких залежить досягнення поставленої мети.

2. Принцип антикризової мотивації діяльності – переважне використання засобів мотивації, спрямованих на розв'язання кризових проблем. Адміністративні або організаційні заходи не підкріплені економічною та морально-етичною мотивацією, як правило, неефективні.

3. Принцип упередженості в розв'язанні проблем – швидкість поглиблення кризових явищ на певному етапі виходить з-під контролю, зміни стають незворотними, тому механізм антикризового управління має бути орієнтованим насамперед на запобігання виникненню та поглибленню кризових явищ.

4. Принцип багатоваріантності розробки можливих антикризових процедур з врахуванням фактора невизначеності і ризику реалізації окремих планових заходів. Необхідність розробки альтернативних заходів обумовлюється, по-перше, їх

можливою не результативністю, по-друге, ймовірністю змін у зовнішньому оточенні, внутрішньому потенціалі, ціле визначенні власників підприємства, внаслідок чого розроблений варіант антикризових дій буде визнаний як недоцільний або неможливий для реалізації.

5. Принцип реалістичності в оцінці ситуації, успіхів або невдач, які мають місце. Оцінюючи можливість подолання кризи необхідно спиратися на об'єктивну реальність. Інформація про будь-які позитивні зрушення, які мають місце і є результатом антикризових заходів, має розповсюджуватися серед персоналу. Невдачі не повинні сприйматися фатально, слід зосереджувати увагу на вивченні причин низької ефективності або не результативності для запобігання повторенню таких помилок у майбутньому.

Процес управління прийнято визначати як послідовність дій, які мають бути здійснені для досягнення визначеної мети. Ефективність процесу антикризового управління забезпечується за таких умов:

– цілеспрямованості управління – воно не може бути ефективним, якщо здійснюється без певної мети або чітких завдань, коли відсутня антикризова стратегія управління;

– послідовності розв'язання проблем – у перебігу антикризового управління необхідно ранжувати завдання та проблеми за ступенем їх важливості для досягнення кінцевої мети, враховуючи їхній вплив на розв'язання подальших завдань та швидкість антикризових перетворень;

– своєчасності прийняття управлінських рішень, реалізація якого потребує постійного моніторингу стану господарської системи, раннього виявлення ознак кризового стану, швидкого реагування на них відповідними антикризовими заходами;

– гнучкості, маневреності, пристосування до швидких змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі підприємства; незважаючи на доцільність розробки типової схеми антикризового процесу, специфіка конкретного підприємства може уточнювати зміст та інструментарій роботи, яка має бути здійснена на кожному етапі, ранжувати їх значущість, змінювати порядок проведення;

– оцінки позитивних та негативних наслідків рішень, що приймаються, врахування їхнього впливу на життєдіяльність

підприємства в короткостроковому та довгостроковому періодах [6, с.144–150].

Система антикризового управління повинна будуватися з врахуванням функціональної інтеграції – антикризове управління не може бути ефективним, якщо воно спиратиметься тільки на розв'язування оперативних та тактичних задач; необхідно весь менеджмент підприємства, усі його функції орієнтувати на запобігання кризі, а у разі виникнення ознак кризового стану – їх локалізацію. Професіоналізм у системі антикризового управління передбачає наявність спеціальної підготовки тих осіб, які приймають на себе відповідальність за дієвість антикризового управління, опанування певних знань та навичок для безпосереднього проведення або управління цією роботою. В управлінні необхідна розвинута та збалансована система відповідальності за наслідки реалізації антикризової програми, насамперед фінансові. У розвинутих країнах така система відповідальності сформувалася та пройшла випробування часом, в Україні формування її засад та механізмів входить до першочергових завдань, які повинні бути вирішені. Важливим є оптимальне співвідношення централізму та децентралізму в прийнятті відповідних рішень, максимальне залучення персоналу підприємства, яке опинилося в кризовому стані, до розробки та впровадження антикризових заходів. Тільки за комплексного дотримання цих умов можна сподіватись на максимальну швидкість та ефективність у досягненні цільового результату.

Основними напрямками антикризового управління на рівні господарюючого суб'єкта є такі:

- постійний моніторинг фінансово-економічного стану підприємства;
- розробка нових управлінської, фінансової і маркетингової стратегій;
- скорочення постійних і змінних витрат;
- підвищення продуктивності праці;
- залучення коштів засновників;
- посилення мотивації персоналу.

Для підприємства в даний час на перший план виходять проблеми адаптації до ринку, шляху і методи їхнього рішення. Підприємство має успіх тільки в тому випадку, якщо перебуває в стані послідовного і неухильного розвитку. Тому повноцінна

стратегія антикризового управління – це стратегія творення, захоплення і утримання певної ринкової ніші, стратегія конкурентної переваги в довгостроковій перспективі. Без чіткого формулювання проблем, що викликали кризу на підприємстві, не можна приступити до розробки антикризових заходів, яка передбачає або внесення в стратегію підприємства невеликих змін, або повний перегляд стратегії і розробку нової.

Тактичними (оперативними) заходами з виходу з економічної кризи можуть бути скорочення витрат, закриття підрозділів, скорочення персоналу, зменшення обсягів виробництва і збуту, активні маркетингові дослідження, підвищення цін на продукцію, використання внутрішніх резервів, модернізація, встановлення поточних збитків, виявлення внутрішніх резервів, залучення фахівців, отримання кредитів, зміцнення дисципліни.

Вихід з кризи українських підприємств пов'язаний з усуненням причин, що викликали його, а сам процес планування цього виходу можна назвати стратегією антикризового стратегічного планування. Стратегічне й оперативне планування взаємозалежні і займатися одним у відриві від іншого неможливо. Тактичне планування повинне здійснюватися в рамках обраних стратегій. Здійснення оперативних заходів щодо виходу з економічної кризи у відриві від стратегічних цілей може короткочасно поліпшити фінансове становище, але не усуне глибинні причини кризових явищ.

Перший етап тактичного планування – реалізація вибраної антикризової стратегії; при цьому менеджери повинні остаточно усвідомити вироблену антикризову стратегію і цілі, їх відповідність один одному; детально довести ідеї нової стратегії і сенс цілей до співробітників з метою широкого їх залучення в процес реалізації антикризової стратегії; привести ресурси у відповідність з реалізованою антикризовою стратегією; виробити рішення з приводу організаційної структури. При реалізації нової стратегії необхідно сконцентрувати увагу на тому, як зміни будуть сприйняті, хто буде чинити опір, який стиль поведінки треба вибрати. На стратегію підприємства впливають і накладають певні обмеження структура і системи управління; управлінська культура; навички та ресурси. На багатьох підприємствах відсутня оптимальне поєднання структури, культури, навичок, необхідне для успішної діяльності. Другий етап тактичного планування – оцінка

і контроль виконання стратегії. Він спрямований на з'ясування того, якою мірою реалізація стратегії призводить до досягнення цілей підприємства.

Для практичного використання антикризових заходів підприємству необхідна антикризова програма. Найважливіша мета антикризової програми – стійкість роботи підприємства, що проявляється не тільки в досягненні необхідних показників платоспроможності та прибутковості, але і в підтримці їхнього рівня, що запобігає повторній кризі [7, с.30–31]. Фактичним результатом реалізації антикризової програми підприємства є постановка процесу регулярного управління. Для керівника це означає можливість прогнозувати ситуацію, відслідковувати поточну діяльність та впливати на неї у той момент, коли це необхідно.

При розробці та реалізації антикризових програм важливо звертати увагу на підвищення їх ефективності, тобто краще використання виділених ресурсів. Процес виведення підприємства з кризового стану має відбуватися не хаотично та безсистемно, він має бути належним чином організований та скоординований. Антикризова програма має бути укрупненою та розроблятися в цілому по підприємству. За потреби можуть розроблятися антикризові підпрограми по окремих підрозділах та функціональних службах підприємства (як розвиток, уточнення заходів, передбачених на рівні підприємства) [8, с.133–137].

Антикризова програма розробляється на підставі проведеної діагностики фінансового стану та загрози банкрутства підприємства, наслідків виникнення ситуації банкрутства, оцінки можливостей підприємства щодо локалізації кризи, її місце в загальному процесі антикризового управління.

Теоретичні питання та методичні аспекти визначення змісту антикризової програми, тобто оптимального переліку антикризових заходів та послідовності їх реалізації, належать до найменш розроблених. Як правило, пропонують певний набір антикризових заходів відповідно до ступеня глибини існуючої кризи та стадії фінансової стабілізації (методи оперативного, тактичного, стратегічного механізму), виділяють оперативні, довгострокові фінансові та довгострокові інвестиційні методи, які використовуються послідовно, якщо необхідний результат

не буде отриманий, групують методи санації залежно від кількісних показників-індикаторів загрози банкрутства, тощо. Однозначна точка зору на послідовність (черговість) застосування тих чи інших антикризових процедур, оптимальну норму співвідношення між ними не досягнута, методичний інструментарій кожного етапу антикризових перетворень формується емпірично без належного обґрунтування доцільності саме цих заходів.

Формування антикризової програми підприємства – це керований процес, у перебігу якого виокремлюються окремі етапи роботи:

- формування робочої групи (необхідно виділити кілька зацікавлених осіб, які будуть відповідальними за процесом розробки та впровадження антикризової програми, або звернутися за допомогою до консалтингової організації);

- розробка календарно-мережевого плану, який визначає структуру функціональних комплексів робіт, терміни та особливості їх виконання. Використовуються різні календарно-мережеві плани (графіки Ганта, плани-графіки, метод оцінки та аналізу програми (PERT) та метод критичного шляху);

- проведення поглибленого аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства, його активів і пасивів, дебіторської та кредиторської заборгованості, забезпеченості власними коштами, існуючих і можливих замовлень, попиту і цін на продукцію і послуги. Це дозволяє виявити причини кризи, намітити способи її подолання, а також визначити причини існуючого стану та потреб, що стримують подальший розвиток;

- розробка антикризових альтернатив, тобто сукупності можливих заходів антикризової програми, гіпотез стосовно розвитку внутрішнього та зовнішнього оточення, прогнозування можливих наслідків їх реалізації;

- обговорення та узгодження антикризової програми з власниками підприємства, оскільки окремі заходи з відновлення платоспроможності можуть зачіпати їх інтереси, не відповідати стратегічному баченню перспектив розвитку підприємства;

- підготовка експертного висновку з повною характеристикою кожного запропонованого антикризового заходу для особи, що приймає рішення;

- вибір раціональних альтернатив, підготовка проекту антикризової програми;



– узгодження проекту антикризової програми з зацікавленими особами – кредиторами, власниками, органами державного управління та контролю тощо (відповідно до нормативних вимог та статусу підприємства);

– прийняття антикризової програми та доведення її положень до функціональних підрозділів та виконавців. Антикризові заходи, що не включені до антикризової програми (множина раціональних альтернатив), але визнані доцільними для практичної реалізації, залишаються у резерві антикризового менеджера і можуть розглядатися як резервна програма [12, с.20–21]. Вони використовуються при перегляді або доповненні антикризової програми, за недостатньої результативності або неможливості реалізації попередньо відібраних заходів, змінах у зовнішньому та внутрішньому оточенні підприємства.

При розробці та реалізації антикризових програм важливо звертати увагу на підвищення їх ефективності, тобто оптимізацію використання ресурсів. Критерій ефективності – відношення приросту чистого доходу підприємства, одержуваного за рахунок інвестування програми, до обсягу інвестицій. Показником ефективності може служити також термін окупності вкладень.

Криза поширює свій вплив на фінансовому, економічному і стратегічному рівні. Стратегічно антикризове управління повинно починатися не з аналізу балансу підприємства і з здійснення надзвичайних заходів з запобігання неспроможності, а моменту вибору місії підприємства, вироблення концепції і мети його діяльності, формування і підтримки на достатньому рівні стратегічного потенціалу підприємства, здатного забезпечувати протягом тривалого періоду його конкурентну перевагу як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

**Висновки.** Теоретичним результатом наукового розроблення змісту антикризового управління на підприємстві є виокремлення двох підходів, відповідно до вузького і широкого трактування: застосування певних форм і методів у рамках процедури банкрутства або ж управління підприємством під час кризи а також попередження настання кризових явищ.

Узагальнюючи розвиток наукових поглядів та практичних підходів до вирішення проблеми можна зробити висновок, що антикризове управління на підприємстві – це комплекс заходів, направлених на передбачення та запобігання кризи, виявлення

її симптомів; зниження негативних наслідків кризи і використання її факторів для наступного стійкого розвитку організації, що включають прискорене та дієве реагування на істотні зміни зовнішнього та внутрішнього середовищ на основі заздалегідь розроблених антикризових заходів; спеціальне, постійно організоване управління для вирішення задач інтенсивного розвитку підприємства завдяки мобілізації та інтенсифікації всіх ресурсів у протипагу екстенсивному розвитку; забезпечення відновлення життєздатності окремого підприємства, недопущення виникнення ситуації його банкрутства. Антикризове управління підприємством передбачає в якості результату усунення тимчасових труднощів, збереження та покращення ринкових позицій та конкурентоспроможності підприємства за будь-яких обставин, при використанні переважно власних ресурсів, забезпечення стійкості фінансово-господарської діяльності.

1. Азарова А.О. Комплексне оцінювання фінансового стану підприємства / А.О. Азарова // Вісник Вінницького політехнічного університету. – 2005. – № 3. – С. 17–24.
2. Амосов О.Ю. Державне антикризове управління економікою регіону / О.Ю. Амосов // Проблеми державного управління, ХарПІ-НАДУ Магістр. – 2005. – № 6. – С. 6–9.
3. Амосов О.Ю. Економіко-правове забезпечення антикризового фінансового управління: державно управлінський аспект / О.Ю. Амосов // Державне будівництво, ХарПІНАДУМагістр. – 2008. – № 1. – С. 7–10.
4. Андрушко О.А. Теоретико-методологічний підхід до ідентифікації кризового стану підприємства / О.А. Андрушко // Регіональна економіка. – 2005. – № 4. – С. 66–72.
5. Ареф'єва О.В. Теоретичні засади визначення факторів динаміки конкурентоспроможності економіки країни / О.В. Ареф'єва // Еволюція наукових знань і сучасні проблеми економічної теорії; Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія економічна. – № 663. – Харків: ХНУ ім. В.М. Каразіна, 2005. – С. 123–130.
6. Байцим В.М. Напрями зниження рівня збитковості українських підприємств / В.М. Байцим // Вісник національної академії державного управління при Президенті України. – 2004. – № 4. – С. 144–150.

7. Гончарова М.Л. Основні завдання антикризового управління підприємством / М.Л. Гончарова // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – 2002. – № 140. – С. 28–32.
8. Горбач Т.А. Прогнозування ймовірності банкрутства та шляхи виходу з кризи / Т.А. Горбач // Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДНГ, 2001. – № 117. – С. 133–137.
9. Гулін Д.В. Система контролінгу на промисловому підприємстві / Д.В. Гулін, О.П. Максименко // Маркетинг в Україні. – 2005. – № 4. – С. 20–24.
10. Егоров П.В. Стратегический мониторинг в управлении финансово-хозяйственной деятельностью производственных систем : монография / П.В. Егоров, Н.В. Алексеенко. – Донецк : ООО Юго-Восток, Лтд, 2005. – 176 с.
11. Дафт Р.Л. Менеджмент / Дафт Р.Л. – СПб. : Изд-во «Питер», 2000. – 832 с.
12. Злупко С.М., Стефанишин О.В., Швайка Л.А. Підприємництво: основи, особливості, механізми : навчальний посібник / Злупко С.М., Стефанишин О.В., Швайка Л.А. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. – 2000. – 369 с.
13. Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. Сучасні економічні теорії / Чухно А.А., Юхименко П.І., Леоненко П.М. ; за ред. А.А. Чухна. – К. : Знання, 2007. – 878 с.

#### Транслітерований список джерел

1. Azarova A.O. Kompleksne ocinjuvannja finansovogo stanu pidpryjemstva / A.O. Azarova // Visnyk Vinnyts'kogo politehnicznego universytetu. – 2005. – № 3. – С. 17–24. [in Ukrainian]
2. Amosov O.Ju. Derzhavne antykryzove upravlinnja ekonomikoju regionu / O.Ju. Amosov // Problemy derzhavnogo upravlinnja, HarRINADU Magistr. – 2005. – № 6. – С. 6–9. [in Ukrainian]
3. Amosov O.Ju. Ekonomiko-pravove zabezpechennja antykryzovogo finansovogo upravlinnja: derzhavno upravlińsk'kyj aspekt / O.Ju. Amosov // Derzhavne budivnyctvo, HarRINADUMagistr. – 2008. – № 1. – С. 7–10. [in Ukrainian]
4. Andrushko O.A. Teoretyko-metodologichnyj pidhid do identyfikacii kryzovogo stanu pidpryjemstva / O.A. Andrushko // Regional'na ekonomika. – 2005. – № 4. – С. 66–72. [in Ukrainian]
5. Aref'jeva O.V. Teoretychni zasady vyznachennja faktoriv dynamiky konkurentospromozhnosti ekonomiky krai'ny / O.V. Aref'jeva // Evoljucija naukovykh znan' i suchasni problemy ekonomichnoi' teorii' ; Vis-

- nyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu im. V.N. Karazina. Serija ekonomichna. – № 663. – Harkiv : HNU im. V.M. Karazina, 2005. – С. 123–130. [in Ukrainian]
6. Bajcym V.M. Naprjamy znyzhennja rivnja zbytkovosti ukrai'ns'kyh pidpryjemstv / V.M. Bajcym // Visnyk nacional'noi' akademii' derzhavnogo upravlinnja pry Prezydentovi Ukraїny. – 2004. – № 4. – С. 144–150. [in Ukrainian]
7. Goncharova M.L. Osnovni zavdannja antykryzovogo upravlinnja pidpryjemstvom / M.L. Goncharova // Ekonomika: problemy teorii' ta praktyky: zb. nauk. pr. – 2002. – № 140. – С. 28–32. [in Ukrainian]
8. Gorbach T.A. Prognozuvannja jmovirnosti bankrutstva ta shljahy vyvodu z kryzy / T.A. Gorbach // Ekonomika: problemy teorii' ta praktyky: zb. nauk. pr. – Dnipropetrovs'k : DNG, 2001. – № 117. – С. 133–137. [in Ukrainian]
9. Gulín D.V. Systema kontrolińgu na promyslovomu pidpryjemstvi / D.V. Gulín, O.P. Maksymenko // Marketyng v Ukraїni. – 2005. – № 4. – С. 20–24. [in Ukrainian]
10. Egorov P.V. Strategicheskii monitoring v upravlenii finansovokhozyaistvennoi deyatelnosti'yu proizvodstvennykh sistem : monografiya / P.V. Egorov, N.V. Alekseenko. – Donetsk : ООО Yugo-Vostok, Ltd, 2005. – 176 s. [in Russian]
11. Daft R.L. Menedzhment / Daft R.L. – SPb. : Izdatel'stvo «Piter», 2000. – 832 s. [in Russian]
12. Zlupko S.M., Stefanyshyn O.V., Shvajka L.A. Pidpryjemnyctvo: osnovy, osoblyvosti, mehanizmy : navchal'nyj posibnyk / Zlupko S.M., Stefanyshyn O.V., Shvajka L.A. – L'viv : L'viv's'kyj nacional'nyj universytet imeni Ivana Franka. – 2000. – 369 s. [in Ukrainian]
13. Chuhno A.A., Juhymenko P.I., Leonenko P.M. Suchasni ekonomichni teorii' / Chuhno A.A., Juhymenko P.I., Leonenko P.M. ; za red. A.A. Chuhna. – K. : Znannja, 2007. – 878 s. [in Ukrainian]

Одержано 15.09.2016 р.

## ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИБУТКУ ПІДПРИЄМСТВА

*Розглянуто еволюцію теоретичних підходів до тлумачення прибутку підприємств, запропоновано авторське його визначення. Аргументовано необхідність поглиблення характеристики ролі прибутку підприємств усіх форм власності в умовах ринкової моделі господарювання, значення прибутку та рентабельності як орієнтирів виробничої, інвестиційної та інших видів діяльності, незалежно від економічної, соціальної та політичної системи.*

**Ключові слова:** прибуток, прибутковість, дохід, виручка від реалізації, процент, вартість, капітал.

**Постановка проблеми.** Прибутковість є складовою ефектності підприємств, в основу якої покладено прибуток. Хоч прибуток і відомий з давніх часів, однак в умовах сучасного економічного розвитку країни та формування реальної самостійності суб'єктів господарювання він отримав новий зміст. Будучи головною рушійною силою ринкової економіки, ця категорія забезпечує інтереси держави, власників та персоналу підприємства. Проте, враховуючи вагомість даного показника, між вченими триває полеміка щодо його змісту.

За ринкових умов господарювання питання прибутку та прибутковості підприємства набуває особливої актуальності. Вчені-економісти та підприємці-практики приділяють багато уваги саме максимізації прибутку та мінімізації витрат. Щодо цього здійснюються економічні та математичні дослідження й експерименти. Проте, важливим чинником розвитку теорії прибутку та підприємництва загалом є вивчення робіт попередників, що стає підґрунтям для подальшого дослідження цієї наукової проблематики.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Теорія прибутку та забезпечення прибутковості є досить дискусійним питанням серед економістів. Останнім часом все більше наукових

праць стосуються саме прибутку, його максимізації та ефективного розподілу. Найцікавішими, на думку автора, є статті А.З.Зазимко, І.Й.Малого, А.М.Поддєрьогіна, Ю.С.Шорохова, О.П.Ратушної, Л.М.Дзюбенко, Ю.Л.Субботович та інших. Проте основна проблема на сьогодні полягає в тому, що прибуток трактується досить вузько.

**Мета статті** – розглянути еволюцію змісту терміну «прибуток» та запропонувати власне його трактування.

**Виклад основного матеріалу.** В економічній термінології поняття «прибуток» стало універсальним і досить активним складовим елементом фінансової системи наприкінці XVIII ст. Починаючи з цього часу термін «прибуток» привертає все більше уваги як практиків, так і вчених-теоретиків (табл. 1).

Таблиця 1

### Основні теоретичні підходи до визначення сутності прибутку

Автор	Положення щодо природи та змісту прибутку
Т. Мен	Вважали, що прибуток виникає в сфері обігу, в зовнішній торгівлі в результаті продажу товарів за кордоном дорожче, ніж їх купили.
Ф. Кене	Перенесли питання походження прибутку зі сфери обігу в сферу виробництва.
А. Сміт, Д. Рікардо	Вперше довели, що вартість створюється не лише в землеробстві, але й в інших галузях матеріального виробництва.
Дж. Мілль	Згідно «теорії трудового доходу» підприємці створюють особливу групу працівників, які виконують соціально-необхідні функції. Справедливою платою виступає заробітна плата для робітників та прибуток для підприємців.
А. Маршал	Визначав прибуток як комплексний дохід підприємця від усіх факторів виробництва.
Н. Сеніор	«Теорія стриманості», що згодом трансформувалася в «теорію вичікувань». Стверджував, що підприємці заради виробництва та нагромадження жертвують своїм добробутом, утримуються в повсякденному використанні коштів на особисте споживання, проявляють ощадливість, тощо. Прибуток – це винагорода за жертвність підприємця.

## Продовження таблиці 1

Автор	Положення щодо природи та змісту прибутку
К. Маркс	Аналізував природу прибутку та джерела його виникнення в контексті теорії експлуатації найманої праці капіталом. Прибуток – це перетворена форма доданої вартості.
А. Вагнер, Ф. Герман	«Теорія продуктивності капіталу»: обрахувавши обсяг виробленої продукції понад величину витраченого капіталу можна визначити прибуток на даний капітал, тобто фізичну продуктивність капіталу.
Дж.Б. Кларк, Л. Вальрас	Прибуток – винагорода, «ціна» одного окремого фактору виробництва – капіталу, не враховуючи винагороду за інші фактори – землю, працю тощо.
І. Фішер, Ф. Найт, Е. Лундберг, Г. Мюрдаль	Для аналізу прибутку в умовах недосконалої конкуренції та надприбутків запровадили поняття ризику як важливого розрахункового показника.
Й.А. Шумпетер	У контексті аналізу чинників економічного розвитку доповнив західні концепції сутності та природи прибутку трактуванням його як винагороди за інноваційність підприємця.
Дж.М. Кейнс	Розглядав прибуток у системі макроекономічних показників регулювання соціально-економічних процесів за допомогою ефективного попиту.
Т. Веблен, Дж. Гобсон, А. Берлі	Щодо походження та економічної природи прибутку визначили інституціонально-соціологічний напрям теорії доходів підприємницьких структур.

*Джерело:* укладено автором.

Термін «прибуток» згадується ще з часів давньогрецьких філософів. Так, Аристотель писав, що прибуткового повинно бути більше ніж неприбуткового, а дохідні ставки слід розподіляти так, щоб не всі одразу наражалися на ризик. Саме поняття «прибуток» існує у тісному зв'язку з наявністю товарно-грошових відносин, становленням та розвитком інституту приватної власності. Перші визначення прибутку були практично тотожні зі значенням валового доходу, що поділявся на три категорії: доходи від капіталу, доходи від землі та доходи від праці. Існувала така думка, що кожен із перелічених видів доходів є винагородою для одержувача за надані їм послуги у сфері народного господарства [1, с.142–149].

Перша спроба пояснити природу прибутку була виражена в теоріях меркантилістів. Виходячи з суто зовнішнього сприйняття дійсності вони вважали, що прибуток може виникати тільки в сфері обігу внаслідок продажу товарів за ціною вищою за купівельну: «Зовнішня торгівля приносить нам користь трьох видів: користь державі, прибуток самого купця і доходи короля» [2, с.128]. Таке тлумачення не відображало повною мірою сутності прибутку і висвітлювало його неповно. Саме тому прийшовши на зміну меркантилістам, фізіократи перенесли проблему походження прибутку у сферу виробництва. Визначення прибутку за даних обставин звелось до обмеження цієї сфери землеробством, оскільки тут видно, як вплив сил природи веде до зростання споживчих вартостей понад витрати виробництва. Але беручи до уваги лише зовнішню видимість, вони не змогли розрізнити дію сил природи, які створюють споживчу вартість, та функцію праці, що здатна створювати вартість і додану вартість [3, с.38].

Проте існувала зовсім протилежна точка зору щодо з'ясування сутності прибутку. І дійсно проблема виникнення прибутку тривалий час знаходиться в полі зору дослідників, проте все ще залишається дискусійною. Тож не дивно, що серед численних публікацій, присвячених прибутку, значне місце займали праці тих авторів, які спрямовані на визначення суті та розмірів прибутку. Серед них вважаємо за необхідне вказати на праці А.Сміта, Д.Рікардо, К.Маркса, Дж.Ст.Мілля, А.Маршалла та інші [4, с.81–84]. А.Сміт та Дж.Ст.Міллль брали до уваги юридичний та історичний факт володіння капітальним майном як основу вирішення питання про саме походження прибутку [5, с.46–54].

Спочатку у політичній економії, а потім й у фінансовій науці усі джерела доходів поділялися на т. зв. «фундирувані» й «нефундирувані», тобто пов'язані й не пов'язані з капітальним майном. Розподіл доходів здійснювався за двома категоріями: доходи від капітального майна взагалі й доходи від праці, що не пов'язані з володінням капіталом. Дохід від капітального майна у свою чергу об'єднував земельну ренту й дохід від капіталу, що являють собою підприємницький прибуток і процент. Головна відмінність між прибутком і процентом на той час полягала у такому: по-перше, прибуток є доходом, величина яко-

го коливається залежно від успіху підприємства, тим часом як процент є заздалегідь визначеною величиною доходу; по-друге, прибуток одержує підприємець, що більш чи менш особисто або безпосередньо бере участь у розпорядженні своїм (підприємницьким) капіталом, а процент – особа, що віддає свій капітал у чуже користування за раніше визначену винагороду. Треба відзначити, що позиція вчених щодо джерел виникнення прибутку формувалася переважно в залежності від їх поглядів і позиції стосовно законів виробництва, споживання, обміну та розподілу.

Подальший розвиток теорія прибутку одержала в класичній політекономії. Відповідно, німецькі вчені вважали прибуток результатом продуктивності капіталу, французька школа фізіократів пояснювала появу прибутку безпосередньо функцією землеробства, англійці – праці, що чітко відобразилося в працях В.Петті та його наступника Дж.Локка [4, с.83]. Наведені визначення є спрощеними і не мають змоги охопити всі сфери існування та загальної сутності прибутку. Проте з розвитком наукової думки з'являються нові визначення.

Найважливішим досягненням класичної політекономії є праці Д.Рікардо та А.Сміта, в яких вони почали виділяти поняття прибутку в окрему та особливо важливу економічну категорію, яку досліджували в зв'язку з самим процесом накопичення капіталу та факторами зростання суспільного багатства. Ренту, заробітну плату і прибуток вони вважали первинними джерелами мінової вартості та формами доходів. Прибуток же визначався шляхом вирахування з ціни виробленого продукту заробітної плати й, разом з тим, він розглядався як плата підприємцю, який здійснював ризикову діяльність, коли вкладав свій капітал у справу. Аналізуючи вищевикладене можна зробити висновок, що ця теорія досить суперечлива і дозволяє стверджувати, що А.Сміт мав декілька підходів до трактування прибутку, зокрема такі: як винагороди капіталісту за його ризик і діяльність; як закономірний результат продуктивності капіталу; як вартість неоплаченої праці найманого працівника.

Згодом А.Сміт та Д.Рікардо довели, що вартість може створюватися і в інших галузях матеріального виробництва, а не тільки в землеробстві. Сміт зводив прибуток до привласнення чужої, неоплаченої праці та вказував, що нова вартість,

яку створюють наймані робітники, розпадається на дві частини: заробітну плату та прибуток підприємця [6, с.46]. Щоправда, з іншої сторони він стверджував, що прибуток – це породження капіталу. Отже, йому притаманний певний дуалізм при з'ясуванні природи прибутку. Цієї роздвоєності позбувся Д.Рікардо, який, розглядаючи прибуток як вирахування з продукту праці робітника, сформулював закон, згідно з яким заробітна плата і прибуток знаходяться у зворотному відношенні одне до одного. Він писав: «Прибуток буде високим або низьким відповідно до того, низька чи висока заробітна плата» [7, с. 198].

Представники прагматичної течії початку ХІХ ст. дещо змінили уявлення про джерела прибутку та механізми його отримання. Найбільш яскраво нове трактування прибутку було виражено французьким економістом Ж.-Б.Сеєм у його теорії трьох факторів виробництва. Згідно з нею в процесі виробництва беруть участь три фактори: праця, капітал і земля, які є самостійними джерелами доходів, – відповідно, заробітної плати, прибутку і ренти. Тобто, прибуток проголошується винагородою підприємцям за «продуктивну послугу», так само, як заробітна плата – винагородою за працю.

Близькою за змістом до теорії продуктивності капіталу є теорія трудового доходу підприємців, яку започаткував англійський економіст Дж.Мілль і яку поділяли Ф.Бастіа, Дж.-Р.Мак-Куллох, А.Маршал та інші. Згідно з цією теорією підприємці утворюють особливу групу трудящих. Вони, як і робітники, виконують соціально-необхідні функції: робітники – функції виконавців, підприємці – функції організаторів. Отже, прибуток як трудовий дохід підприємців, є лише іншою назвою заробітної плати [8, с.42–44].

Досить оригінальною теорією прибутку була теорія утримання, з якою виступив у середині ХІХ ст. англійський економіст Н.Сеніор. Він стверджував, що підприємці заради виробництва й нагромадження жертвують своїм добробутом, утримуються в повсякденному використанні коштів на особисте споживання, проявляють ощадливість і т.д. Вклавши свій капітал, вони переживають, ризикують, очікуючи ефекту від інвестицій. Натомість з поля зору повністю випускався той факт, що

працівники не ризикуючи отримували стабільну заробітну плату, а підприємець, зважаючи на ризик отримував прибуток, що міг бути вищим за заробітну плату у декілька разів [8, с.94–95]. Отже, Н.Сеніор намагався пояснити економічні явища психологічними мотивами, що аж ніяк не проливає світла на джерело виникнення прибутку. До того ж ця теорія знаходиться в серйозній суперечності з фактами життя, які свідчать не про утримання, а про зростаюче споживання підприємців.

Починаючи з марксистської політичної економії трактування прибутку зводиться до результатів експлуатації найманої праці капіталом. Саме К.Маркс науково обґрунтував концепцію, що вартість продукту визначається кількістю втіленої у продукті абстрактної суспільно-необхідної праці, а прибуток – це перетворена форма доданої вартості, результат відношення між необхідним та додатковим робочим часом [9, с.114–116]. Розроблена К.Марксом теорія прибутку значною мірою перекликалася з поглядами представників класичної політекономії (спиралася на трудову теорію вартості) і суттєво відрізнялася від концепції прагматичної політекономії. На відміну від економістів-прагматиків, які прагнули виправдати привласнення прибутку власниками засобів виробництва, Маркс аналізує природу прибутку й джерела його виникнення. Зокрема, він довів, що прибуток – це перетворена форма доданої вартості. А додана вартість є неоплаченою працею найманих робітників [10, с.35–36]. Отже, по-перше, прибуток – категорія виробництва, а не сфери обігу, і тим більше не психологічна. І, по-друге, привласнення його підприємцями здійснюється не на основі того, що вони беруть певну участь у виробництві і не тому, що вони утримуються від споживання, а тому, що вони є власниками засобів виробництва, робітники ж їх не мають і тому змушені продавати свою здатність до праці, яка і є джерелом прибутку. Останній привласнюється підприємцями безоплатно.

Французький економіст А.Бабо у своїй праці «Прибуток» також розглядає різні його аспекти. У преамбулі автор зазначав, що при обґрунтуванні власної позиції він опирався на теоретичні положення західної економічної науки. Такий крок слід уважати логічним з огляду на дві обставини. По-перше, провідні науковці у галузі теорії прибутку працювали саме там. По-

друге, як впливає з публікації, малося на увазі враховувати широку палітру поглядів, які там сформувалися впродовж значного періоду часу. Аналізуючи варіанти визначення прибутку та пояснюючи його походження, він виділяє наступні три основні ситуації походження прибутку: прибуток, який зароблений завдяки ініціативі; прибуток, який отриманий за сприятливих умов; прибуток, створення якого можливе лише за визнання його суспільними інститутами (органами державної влади). Ця класифікація досить абстрактна. Часто конкретний випадок походження прибутку важко віднести до тієї або іншої ситуації, а самі ситуації іноді можуть поєднуватися у збіг обставин.

Особливий інтерес викликає вивчення сутності та ролі прибутку в умовах трансформаційних процесів, тобто при зміні моделей економічного життя країни. Економісти сьогодення, як правило, розвивають теорії прибутку економістів початку ХХ ст., пристосовуючи їх до нових умов. Серед них можна виділити чотири основні концепції [8, с.134]:

- теорія «продуктивності капіталу», згідно з якою прибуток є результатом капіталу як фактора виробництва;
- теорія «утримання», яка проголошує прибуток психологічним фактором;
- теорія, що визначає прибуток, як «трудовий дохід» підприємців за підприємницьку діяльність;
- теорія, в якій прибуток розглядається як дохід, породжений монополіями.

За сучасних умов прибуток є власністю підприємницьких структур, джерелом добробуту власників, найманих працівників підприємств, а через фінансову систему – всіх членів суспільства. Але прибуток дотепер залишається дискусійною категорією. Суперечки про його економічну природу, як можна бачити, ведуться вже більше трьох століть, та теорія все ще залишається незавершеною і суперечливою, що не може не відобразитися на управлінні економікою в цілому, а також на управлінні підприємствами зокрема. Сучасні вчені та економісти погоджуються, що прибуток – це водночас найпростіша та найскладніша категорія ринкових відносин. Її простота виражається у тому, що вона є основним мотивом підприємницької діяльності взагалі, а складність проявляється у великій кількості факторів, що прямо чи опосередковано впливають на величи-

ну прибутку. Але таке визначення тільки збільшує кількість тлумачень показника, чим ускладнює його розуміння.

Також прибуток розглядають як ту частину виручки, що залишається на підприємстві після відшкодування всіх витрат на виробничу та комерційну діяльність. Вищенаведене визначення обмежується кількісним визначенням категорії та неточно розкриває його суть, оскільки досліджуваний показник має також і якісну сторону. Так, на думку професора Г.Кірейцева, прибуток – це найважливіша фінансова категорія, що відображає позитивний фінансовий результат господарської діяльності підприємства, характеризує ефективність виробництва, і, в кінцевому підсумку, свідчить про рівень і якість виробленої продукції, стан продуктивності праці, рівень собівартості. Одночасно прибуток впливає на зміцнення фінансового стану підприємства, інтенсифікацію виробництва при будь-якій формі власності. Він є не лише джерелом забезпечення внутрішньогосподарських потреб, а й джерелом формування бюджетних ресурсів держави [11, с.64–72]. Подібне тлумачення терміну є досить повним та влучним, але в ньому проігнорований фактор ризику як господарювання взагалі, так і отримання прибутку, оскільки останнє не завжди є закономірним явищем господарювання. Дещо по-інакшому трактує цей термін Р.Слав'юк. Він стверджує, що прибуток характеризує фінансовий результат діяльності підприємства, ріст якого визначає збільшення потенційних можливостей підприємства та підвищує ступінь його ділової активності. Саме за прибутком визначаються частки доходів засновників і власників, розміри дивідендів та інших доходів [12, с.34–46].

Існує думка, що прибуток визначається як частина заново створеної вартості, виробленої, реалізованої та готової до розподілу. Слід доповнити, що одержання прибутку підприємницькими структурами можливе лише після того, як втілена у створеному продукті вартість пройде відповідну стадію обороту і набере грошової форми. В економічній енциклопедії під редакцією Б.Гаврилишина існує дещо інше визначення, згідно якого «прибуток – це перетворена похідна форма додаткової вартості, яка з кількісного аспекту є різницею між ціною продажу товарів та витратами капіталу на її виробництво» [13, с.231].

Стосовно сучасної практики визначення прибутку зазначається, що у бухгалтерському обліку чистий прибуток (збиток) формується протягом фінансово-господарського року від усіх видів звичайної та надзвичайної діяльності та включає: чистий дохід (виторг) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг); валовий прибуток (збиток); прибуток (збиток) від звичайної діяльності до оподаткування; прибуток (збиток) від звичайної діяльності; прибуток (збиток) від надзвичайної діяльності. Чистий дохід (виторг) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) визначається шляхом вирахування з доходу (виторгу) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) відповідних податків, зборів, знижок тощо. Наступним кроком до визначення чистого прибутку (збитку) є визначення валового прибутку (збитку), який розраховується як різниця між чистим доходом і собівартістю реалізованої продукції (товарів, робіт, послуг). Але більш точним визначенням можна вважати наступне: дохід – це грошові або матеріальні цінності, отримані від виробничої, комерційної, посередницької чи іншої діяльності, а також сума дивідендів і відсотків, отриманих відповідно від акцій та вкладів і депозитів.

З огляду на те, що валовий прибуток визначається лише з основної діяльності підприємства, є необхідність у визначенні фінансового результату від операційної діяльності. Він розраховується як алгебраїчна сума валового прибутку (збитку), іншого операційного доходу, адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат. Якщо фінансові результати операційної діяльності об'єднати з фінансовими результатами інвестиційної діяльності то можна визначити фінансові результати від звичайної діяльності підприємства до оподаткування. Фінансовий результат від звичайної діяльності визначається як різниця між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування та сумою податку з прибутку. Окремо від фінансових результатів звичайної діяльності відображаються невідшкодовані збитки та прибутки надзвичайних подій. Останнім кроком формування прибутку є визначення чистого прибутку підприємства, який оцінюється як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від звичайної діяльності та надзвичайного прибутку, надзвичайного збитку та податків з надзвичайного прибутку.

На розмір виручки від реалізації впливають такі три групи факторів:

1) у сфері виробництва: обсяг виробництва, комплектність, якість продукції, асортимент, ритмічність виробництва, рівень оптових цін тощо;

2) у сфері обігу: організація операційної роботи щодо реалізації продукції, зважання на умови договорів, раціональність зв'язку з споживачами тощо;

3) не пов'язані з діяльністю підприємства: недоліки в матеріально-технічному оснащенні, несвоєчасна подача транспорту під відвантаження готової продукції та інше.

У результаті практичного опрацювання публікацій по даній проблематиці було зроблено висновок про доцільність приєднатися до позиції тих з них, які вважають, що найбільш придатним слід уважати те визначення, яке відображає прибуток як різницю між виручкою та повною собівартістю реалізованої продукції, які утворені за певних умов господарювання.

Перелічені тлумачення є дуже влучними та актуальними, проте кожне визначення окремо можна вважати неповним. Тому, на наш погляд, доцільним буде таке: прибуток – це фінансовий результат від операційної та іншої діяльності підприємства, який залишається після компенсації економічних витрат, спрямований на інтенсифікацію виробництва при будь-якій формі власності з урахуванням обсягу виробництва, комплектності, якості продукції, асортименту, ритмічності виробництва, рівня оптових цін тощо і є джерелом забезпечення внутрішнього-сподарських потреб через призму ризику, а також є джерелом формування бюджетних ресурсів країни. На нашу думку, щоб розглянути суть категорії більш широко, слід, у першу чергу, відмітити такі характерні особливості прибутку:

– прибуток виражає форму доходу підприємця, що здійснює відповідний вид підприємницької діяльності. Ця зовнішня форма виразу прибутку являється разом з тим недостатньою для її повної характеристики, оскільки у ряді випадків активна діяльність в будь-якій сфері може і не бути пов'язана з отриманням прибутку;

– прибуток не є гарантованим доходом підприємця, який вкладає свій капітал в той чи інший вид бізнесу. Він є результатом тільки успішного та ефективного здійснення цього бізнесу.

Тому прибуток певною мірою є платою за ризик, що присутній у підприємницькій діяльності;

– прибуток характеризує не весь дохід, що отриманий в процесі підприємницької діяльності, а тільки ту його частину, яка «очищена» від понесених витрат на здійснення цієї діяльності;

– прибуток є вартісним показником, що виражений в грошовій формі.

Відомо, що прибуток підприємства характеризується не тільки своєю багатоаспектністю, а також і великою кількістю показників, в яких він виступає. Під загальним поняттям «прибуток» сприймаються самі різноманітні його види, що характеризуються нині десятками термінів. Це ускладнює проведення розрахунків на підприємстві, оскільки показник можна вважати ключовим при здійсненні всебічного аналізу. Існування подібного явища потребує детального розгляду та систематизації видів прибутку, що значно покращить та спростить розрахунок як загального рівня прибутковості підприємства, так і його аналіз.

Науковий інтерес до систематизації видів прибутку підприємства змушує звернутися до аналізу нагромадженого теоретичного матеріалу. Серед вітчизняних і зарубіжних економістів значний внесок у розробку наукових основ формулювання видів прибутку за класифікаційними ознаками зробили: А.Бабо, Л.Бернстайн, М.Коробов, Г.П'ятаченко, М.Чумаченко, І.Бланк, Г.Базаров, Н.Барабаш, Ю.Субботович, А.Шеремет, І.Хомина та інші вчені. На наш погляд, систематизація основних видів прибутку за класифікаційними ознаками буде мати наступний вигляд.

*За джерелами формування прибутку, що використовуються при обліку виділяють:*

– прибуток від реалізації продукції (робіт, послуг) – це основний вид прибутку, що напряму пов'язаний зі специфікою та галуззю діяльності підприємства;

– прибуток від реалізації майна – дохід від продажу зношених або невикористаних видів основних фондів та нематеріальних активів. Також сюди можна віднести надмірну закупівлю запасів сировини, матеріалів тощо, зменшені на суму витрат, що здійснило підприємство в процесі їх реалізації;



– прибуток від нереалізаційної діяльності – виражається в звітності у вигляді сальдо між отриманими доходами та витратами за цими операціями.

*За джерелами формування прибутку в розрізі основних видів діяльності підприємства виділяють:*

– прибуток від операційної діяльності – це результат виробничо-збутової або основної для даного підприємства діяльності;

– прибуток від інвестиційної діяльності – це прибуток, результати якого виражаються частково від позареалізаційних операцій, а частково в прибутку від реалізації майна;

– прибуток від фінансової діяльності – це прибуток, основні грошові потоки по якому пов'язані з забезпеченням підприємства зовнішніми джерелами фінансування.

*За складом елементів, що формують прибуток виділяють:*

– маржинальний прибуток – характеризується сумою чистого доходу за мінусом суми змінних витрат;

– валовий прибуток характеризує суму чистого доходу зменшену на суму всіх операційних витрат (змінних та постійних);

– чистий прибуток – це сума валового прибутку за мінусом суми податкових платежів, зборів та відрахувань за його рахунок.

*За характером оподаткування* виділяють оподаткований і неоподаткований прибуток. Тут вирішальним фактором можна вважати формування податкової політики підприємства, яка дає змогу оцінювати альтернативні господарські операції у розрізі їх кінцевого ефекту. Склад прибутку, що не підлягає оподаткуванню, визначається чинним законодавством країни.

*За характером інфляційної «чистки»* прибутку виділяють номінальний та реальний прибуток. Реальний характеризує розмір номінально отриманої його суми, що корегується темпами інфляції у відповідному періоді.

*За рівнем* прибутку він може бути низьким, середнім та високим. Рівень оцінювання визначається окремо кожним підприємством. Важливу роль відіграє прогнозування прибутку на відповідні періоди часу та відповідність цих прогнозів звітним показникам або коефіцієнтам.

*За періодом формування*, що розглядається, можна виділити прибуток попереднього періоду, прибуток звітного періоду та прибуток планового періоду. Такий поділ здійснюється з ціллю аналізу та планування для виділення відповідних трендів його динаміки або побудови відповідного базису для розрахунків тощо.

*За регулярністю формування* виділяють прибуток, що регулярно формується на підприємстві та «надзвичайний» прибуток. Останній характеризується нестандартним джерелом або не дуже частим характером його формування.

*За характером використання* прибуток поділяється на:

– капіталізований – характеризує ту його частину, яка направлена на фінансування приросту активів підприємства;

– споживчий прибуток – виражає ту його частину, яка використана на виплати власникам, персоналу або на соціальні програми підприємства.

Як кінцевий результат фінансово-господарської діяльності можна виділити позитивний результат (прибуток), або від'ємний (збиток). Виходячи з викладеного, прибуток має велику кількість видів, які треба розрізняти.

Також сутність прибутку як економічної категорії чітко визначається у основних функціях, які він виконує.

Перша функція, за якою отриманий прибуток виступає мірилом успіху діяльності підприємства. Тобто вона, насамперед, використовується як показник оцінки підсумків виробничої і комерційної діяльності підприємства. Разом з тим, не можна говорити, що прибуток є універсальним показником результату роботи підприємства, оскільки величина його значною мірою визначається незалежними від діяльності даного підприємства чинниками (політика цін, зміна ставок податків, структурні зрушення і інше).

Друга функція прибутку – розподільна. Прибуток використовується як знаряддя розподілу додаткового продукту і його грошової форми – чистого доходу між підприємством і галуззю, між підприємством і його працівниками, між підприємством та державою, між сферою матеріального виробництва, де створюється додатковий продукт, і невиробничою сферою, яка міститься суспільством за рахунок додаткової праці, оскільки час-

тина отриманого прибутку є джерелом самофінансування розвитку підприємства самого.

Третя функція прибутку пов'язана з процесом економічного стимулювання підприємства і його працівників. Прибуток використовується як джерело і умова формування заохочувальних фондів підприємств і як фінансовий ресурс розширеного відтворення на базі технічного прогресу. Частина прибутку виступає як винагорода власникам капіталу.

Четверта функція відноситься до очікуваного прибутку – очікуваний (плановий) прибуток є основою ухвалення різноманітних інвестиційних рішень. Ця функція тісно взаємозв'язана з першою, оскільки має сенс лише за умови її існування.

Проаналізовані функції прибутку підприємства та його основні види тісно пов'язані з його роллю в ринковій системі господарювання. Тому доцільно розглянути, які конкретні значення прибутку для підприємців (на мікрорівні), та для держави – на макрорівні. Це має надзвичайно важливе значення, оскільки його роль визначається як стійкий спосіб поведінки в суспільстві, що залежить від статусу об'єкта в системі соціальних і міжособистісних відносин та функцій, що на нього покладені. Отже, прибуток в умовах ринкової економіки виступає як:

- головна ціль підприємницької діяльності;
- джерело для матеріального стимулювання працюючого персоналу тобто продуктивності праці;
- основна база економічного та соціального розвитку держави;
- головне джерело підвищення ринкової вартості підприємства;
- основне внутрішнє джерело формування фінансових ресурсів, що забезпечує розвиток підприємства;
- критерій ефективності конкретної виробничої діяльності;
- основне джерело наповнення бюджету та цільових фондів країни;
- стимулятор виробничої та іншої діяльності підприємства;
- основний фактор впливу на розвиток та ефективність функціонування кожної окремої галузі.

Погоджуємося з думкою, що прибуток підприємства є головною ціллю підприємницької діяльності. Основним мотивом здійснення будь-якого виду бізнесу, його головною кінцевою

метою є приріст добробуту власників підприємства. Характеристикою цього приросту може бути розмір поточного та відкладеного доходу на вкладений капітал. Нами пропонується додати до основних ролей ту, з якої прибуток визначається як джерело для матеріального стимулювання працюючого персоналу тобто продуктивності праці. Для менеджерів, які не є власниками підприємств, а лише керують ними, прибуток являє собою основний чинник успіху їх діяльності. Підвищення прибутку та рівня прибутковості на підприємстві збільшує «ринкову вартість» цих менеджерів, що відображається на рівні їх заробітної плати і навпаки.

Сучасними економістами визначається, що прибуток підприємства створює економічну базу держави. Проте соціальний розвиток, який досягається за допомогою цієї категорії, також суттєвий. Механізми перерозподілу прибутку через податкову систему дають змогу «наповнювати» дохідну частину бюджетів всіх рівнів, що допомагає державі виконувати функції, які на неї покладені. Це знаходить повне відображення у принципі – «багатство держави характеризується багатством її громадян», – що також пов'язано з підвищенням прибутку підприємств.

Соціальна роль прибутку виражається в тому, що грошові кошти, які перераховуються до бюджетів різних рівнів у процесі його оподаткування, слугують джерелом реалізації різних загальнодержавних та місцевих соціальних програм, які забезпечують проживання окремих соціально не захищених членів суспільства. Крім того, ця роль проявляється у задоволенні за рахунок отриманого прибутку підприємством частини соціальних потреб персоналу.

Прибуток підприємства є критерієм ефективності конкретної виробничої (операційної) діяльності. Індивідуальний рівень прибутку підприємства в порівнянні з галузевим характеризує рівень вміння менеджерів ефективно здійснювати господарську діяльність в умовах ринкової економіки. Середньогалузевий рівень прибутку підприємства характеризує ринкові та інші зовнішні фактори, що визначають ефективність виробничої діяльності і являють собою регулятор «переливу капіталу» в галузі з більш ефективним його використанням. Прибуток являє собою джерело підвищення ринкової вартості підприємства. Вміння підвищувати вартість капіталу забезпечується шляхом капіта-

лізації частини прибутку, тобто направлення його на приріст активів.

Прибуток є основним внутрішнім джерелом формування фінансових ресурсів підприємства, що забезпечує його розвиток. У системі внутрішніх джерел формування цих ресурсів прибутку належить головна роль. Чим вищий рівень генерування прибутку підприємства в процесі його господарської діяльності, тим менша його потреба у використанні фінансових ресурсів із зовнішніх джерел та при інших відповідних умовах – вище рівень самофінансування, забезпечення реалізації стратегічних цілей його розвитку та підвищення конкурентних позицій підприємства на ринку. Прибуток виступає основним механізмом, що захищає підприємство від загрози банкрутства. Хоча така загроза може виникнути і за умов прибуткової діяльності підприємства, але при інших рівних умовах, підприємство успішно вийде із кризового стану при високому потенціалі генерування прибутку.

На нашу думку, слід відмітити, що прибуток є основним джерелом наповнення державного бюджету та цільових фондів країни. Як підприємці, так і державні та місцеві органи влади чітко розуміють, що чим кращі умови створені для ведення підприємницької діяльності, тим більше суб'єкти господарювання будуть отримувати прибуток, з якого, в свою чергу, будуть у більшому обсязі сплачуватися податки, збори та інші обов'язкові платежі.

**Висновки.** Розуміння терміну «прибуток» як історичної категорії дозволяє розширювати та поглиблювати трактування його економічного та соціального змісту. Це, своєю чергою, сприяє вдосконаленню науково-практичного аспекту розроблення теорії підприємництва та оптимізації регуляторної діяльності держави щодо підприємницького середовища та розвитку реального сектору національного господарства. Запропоноване тлумачення цього показника є розширеним та дозволяє більш повно розуміти його природу та фактори впливу на нього.

Так, трактування прибутку як фінансового результату від операційної та іншої діяльності підприємства, який залишається після компенсації економічних витрат, спрямований на інтенсифікацію виробництва при будь-якій формі власності з урахуванням обсягу виробництва, комплексності, якості продукції, асор-

тименту, ритмічності виробництва, рівня оптових цін тощо і є джерелом забезпечення внутрішньогосподарських потреб через призму ризику, а також є джерелом формування бюджетних ресурсів країни є найбільш влучним та актуальним, враховуючи специфіку економіки сьогодення.

1. Крамаренко Г.О. Фінансовий менеджмент : підручник / Г.О. Крамаренко, О.Є. Чорна. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – С. 142–149.
2. Масленников В.Н. Прибыль и ее распределение на предприятиях бытового обслуживания и местной промышленности / В.Н. Масленников, С.Б. Хейфец. – М. : Финансы, 1973. – 144 с.
3. Мен Т. Богатство Англии во внешней торговле. «Меркантилизм» / Т. Мен. – М. : Соцэкгиз, 1995. – 166 с.
4. Субботович Ю.Л. Прибуток – регулятор господарської діяльності підприємницьких структур / Ю.Л. Субботович // Фінанси України. – 2001. – № 12. – С. 81–84.
5. Смит А. Исследования о природе и причине богатства народа / Смит А. – М. : «Рик», 1962. – С. 46–54.
6. Томпсон А. Экономика фирмы / [пер. с англ.] ; А. Томпсон, Дж. Формби. – М. : ЗАО Изд-во БИНОМ, 1998. – 364 с.
7. Харрод Р.К. Теории экономической динамики. Новые выводы экономической теории и их применение в экономической политике / Р.К. Харрод. – М. : Изд-во иностр. литерат, 1959. – 189 с.
8. Всемирная история экономической мысли : учеб. пособие / Сост. В.М. Черковец. – М. : Мысль, 1988. – Т.2. – 605 с.
9. Маршал А. Принципы политической активности / А. Маршал. – М. : Экономика, 1992. – 261 с.
10. Маркс К. Капитал. Критика капиталистической экономики / К. Маркс. – М. : Политиздат, 1988. – Т.1, кн.1 : Процесс производства капитала. – 891 с.
11. Фінансовий менеджмент : навчальний посібник / під ред. Кірейцева Г.Г. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 154–188.
12. Слав'юк Р.А. Фінанси підприємств : навч. посібник / Р.А. Слав'юк. – К. : ЦУЛ, 2002. – С. 34–46.
13. Економічна енциклопедія / голова ред. ради Гаврилишин Б.Д. – К. : Ніка, 2006. – Т.1. – ст. 419.

## Транслітерований список джерел

1. Kramarenko G.O. Finansovyj menedzhment : pidruchnyk / G.O. Kramarenko, O.Je. Chorna. – Kyi'v : Centr navchal'noi' literatury, 2006. – S. 142–149. [in Ukrainian]
2. Maslennikov V.N. Pribyl' i ee raspredelenie na predpriyatijah bytovogo obsluzhivaniya i mestnoj promyshlennosti / V.N. Maslennikov, S.B. Hejfec. – M. : Finansy, 1973. – 144 s. [in Russian]
3. Men T. Bogatstvo Anglii vo vneshnej torgovle. «Merkantilizm» / T. Men. – M. : Socjkgiz, 1995. – 166 s. [in Russian]
4. Subbotovych Ju.L. Prybutok – reguljator gospodars'koj' dijalnosti pidpryjemnyč'kyh struktur / Ju.L. Subbotovych // Finansy Ukraïny. – 2001. – № 12. – S. 81–84. [in Ukrainian]
5. Smit A. Issledovanija o prirode i prichine bogatstva naroda / Smit A. – M. : «Rik», 1962. – S. 46–54. [in Russian]
6. Tompson A. Jekonomika firmy / [per. s angl.] ; A. Tompson, Dzh. Formbi. – M. : ZAO Izd-vo BINOM, 1998. – 364 s. [in Russian]
7. Harrod R.K. Teorii jekonomicheskoj dinamiki. Novye vyvody jekonomicheskoj teorii i ih primenenie v jekonomicheskoj politike / R.K. Harrod. – M. : Izd-vo inostr. literat, 1959. – 189 s. [in Russian]
8. Vsemirnaja istorija jekonomicheskoj mysli : ucheb. posobie / Sost. V.M. Cherkovec. – M. : Mysl', 1988. – T.2. – 605 s. [in Russian]
9. Marshal A. Principy politicheskoj aktivnosti / A. Marshal. – M. : Jekonomika, 1992. – 261 s. [in Russian]
10. Marks K. Kapital. Kritika kapitalisticheskoj jekonomii / K. Marks. – M. : Politizdat, 1988. – T.1, kn.1 : Process proizvodstva kapitala. – 891 s. [in Russian]
11. Finansovyj menedzhment : navchal'nyj posibnyk / pid red. Kirejceva G.G. – K. : Centr navchal'noi' literatury, 2004. – S. 154–188. [in Ukrainian]
12. Slav'juk R.A. Finansy pidpryjemstv : navch. posibnyk / R.A. Slav'juk. – K. : CUL, 2002. – S. 34–46. [in Ukrainian]
13. Ekonomichna encyklopedija / golova red. rady Gavrylyshyn B.D. – K. : Nika, 2006. – T.1. – st. 419. [in Ukrainian]

Одержано 4.08.2016 р.

## ВИДАТНІ ПОСТАТІ

УДК 330.8

В.В. Небрат

## ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ТА НАУКОВА СПАДЩИНА П.І. ЛЯЩЕНКА

До 140-річчя від дня народження

*У статті представлено основні етапи життєвого шляху, громадської та наукової діяльності видатного вченого, основоположника історії народного господарства П.І.Лященко. Наведено деякі факти біографії та теоретичні положення, що дозволяють повному оцінити його наукову спадщину.*

**Ключові слова:** П.І.Лященко, історія народного господарства, історія економічної думки, сільськогосподарська економія, економічна освіта.



Співробітники провідного осередку історико-економічних досліджень – відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», а раніше – відділу історії народного господарства Інституту економіки АН УРСР – вже понад шістьдесят років працюють у науковому кабінеті пам'яті П.І.Лященко. Тут знаходиться його особиста бібліотека, яку вчений, помираючи у Москві, заповідав передати у Київ, в Інститут економіки. На стіні – художній портрет вченого, під пильним поглядом якого й ведуться дослідження, зокрема, на основі стародруків та раритетних видань, яким понад сто років і які ретельно збирав, упорядковував і використовував у своїй науковій діяльності сам П.І.Лященко. Деякі з книг мають помітки на полях, зроблені вченим, деякі – присвяту авторів. Монографії, підручники, збірки законодавчих актів, енциклопедичні видання, а також численні історичні документи, статистичні збірники та журнали XIX – початку XX ст. і сьогодні слугують історіографічною та джерельно-фактологічною базою

© В.В. Небрат, 2016

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2016. Вип. 49.

історико-економічних досліджень. Але заслуги П.І.Ляценка перед українською академічною наукою не вичерпуються його щедрим даром. На відзнаку 140-річчя від народження вченого та з нагоди наближення 100-річчя від заснування Української Академії наук пропонуємо звернутися до сторінок життя та творчості Петра Івановича Ляценка – вченого-економіста, доктора економічних наук, професора, члена-кореспондента АН СРСР, академіка АН УРСР – із позицій сьогодення, оцінюючи масштаб і новаторство його наукової діяльності в історичному контексті.

За офіційними загальновідомими даними народився майбутній академік 10 (22) жовтня 1876 р. у м. Саратові у сім'ї земського службовця з роду чернігівських козаків [31]. Але існують дослідження, що ставлять під сумнів точність дати народження вченого [26]. Офіційний документ «Свідоцтво про народження», що зберігається в особовій справі студента Санкт-Петербурзького університету Петра Івановича Ляценка [15, арк. 15]. У «Свідоцтві» йдеться про те, що в книзі реєстрації Вознесенської церкви міста Саратова в розділі про новонароджених було зроблено відповідний запис за № 135 про те, що майбутній науковець появився на світ 10(22) жовтня 1875 року. Більш детальну інформацію про батька і матір Петра Івановича знаходимо із наступного документа тієї ж справи. Іван Євстафійович Ляченко був надвірним радником і кавалером ордена святого Станіслава 2-го ступеня, імператорської корони і бронзової медалі на Андріївській стрічці в пам'ять Кримської війни 1853–1856 років. Він походив з обер-офіцерської родини, що виводила своє коріння з козаків Конотопського повіту Чернігівської губернії і володіла наділом землі розміром 70 десятин. Після закінченні Конотопського повітового училища Іван Євстафійович працював у Конотопі, Мінську, Чернігові та у Саратові. Там він одружився зі вдовою колезького асесора Каткова – Ганною Миколаївною, з якою мешкав у дерев'яному будинку на кам'яному фундаменті [15, арк. 16].

Дослідники звернули увагу також на походження вченого – у більшості офіційних радянських джерел нічого не зазначалося про українське коріння батька П.І.Ляценка та його предків-козаків [17; 18, с.3]. Але біографічні дані, віднайдені та оприлюднені Є.Г.Сінкевичем [27] не лише поглиблюють та уточню-

ють наші знання про вченого, а й, значною мірою, пояснюють деякі його вчинки, які без того виглядали незрозумілими й немотивованими. Зокрема, той факт, що вчений, мешкаючи в Москві, будучи визнаним корифеєм «загальносоюзної» науки, став співробітником Інституту економіки у Києві, а в подальшому саме йому заповідав свою бібліотеку, особистий та науковий архів, і навіть власні грошові кошти для утримання та поповнення бібліотечних фондів.

Обставини, які змусили науковця вдатися до викривлення та приховування деяких епізодів власної біографії, пов'язані, з одного боку, з його активною життєвою і громадянською позицією, а з іншого, – з загальнополітичною атмосферою ідеологічної нетерпимості в науці та суспільному житті, що сформувалася у 1930-х роках. Участь у студентських акціях і навіть триденний арешт під час навчання в Санкт-Петербурзькому університеті не завадили П.І.Ляценку закінчити з відзнакою фізико-математичний факультет (1899) і економічне відділення юридичного факультету (1900). Як один з кращих студентів, він був скерований для продовження освіти за кордон. З травня 1900 по червень 1901 р. приходиться стажування Петра Івановича в Лейпцігському університеті та Лейпцігському сільськогосподарському інституті під керівництвом відомих у Європі професорів К.Бюхера (політекономія) і Ф.Кірхнера (сільське господарство) [27, с.108]. Зважаючи на те, що П.І.Ляченко займав активну громадянську позицію і гостро реагував на події політичного життя, цілком можливими є його контакти з представниками чисельної групи російських опозиціонерів, які на той час перебували в Лейпцигу та Мюнхені. Аргументом на користь цього припущення є той факт, що після повернення в Росію, працюючи (з 1903 р.) на посаді приват-доцента Санкт-Петербурзького університету, він з початком революційних подій 1905–1907 рр. брав у них активну участь. Наслідки не заборилися – П.І.Ляченко був звільнений з посади.

Разом з тим, цей період був плідним у науковій роботі. Молодий вчений друкує серію статей з аграрної економіки, а також перші монографічні дослідження, а саме: «Мобілізація землевладення в Росії и его статистика» (1905), «Очерки аграрной эволюции России. Том 1. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка»

(1908), у тому ж 1908 р. здобуває звання магістра політичної економії.

Як можна судити з архівних документів та фахових досліджень, присвячених життєвому шляху П.І.Лященка, він належав до меншовицького крила РСДРП, саме цей факт йому довелося ретельно приховувати. Йдеться про те, що в радянський час вчений небезпідставно остерігався звинувачень у прихильності до політичних сил, які в подальшому були офіційно визнані ворожими. «Неточність» дати народження мала заплутати слідчу систему і тим самим убезпечити П.І.Лященка від переслідування за політичні погляди.

Певний час він працював у Юр'ївському університеті (1910 р.), потім повернувся до Санкт-Петербургу і, зрештою, переїхав до Томська (1913 р.). У цей період вийшла монографія «Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России» (1912). У 1913–1917 рр. П.І.Лященко працює ординарним професором кафедри політичної економії і статистики та деканом економічного факультету Томського університету. Друкує продовження своєї фундаментальної праці «Очерки аграрной эволюции России. Т. 2. Крестьянский вопрос и пореформенная землеустроительная политика. Ч. 1. Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности» (1913). На т. зв. «томський період» життя і наукової творчості вченого приходиться завершення становлення П.І.Лященка як зрілого вченого з визначеним колом наукових інтересів і методів дослідження. Підсумком стає здобуття ступеня доктора політичної економії та статистики (1914) у Харківському університеті за роботу з історії аграрної еволюції. Вчений був нагороджений пам'ятною медаллю з нагоди 300-річчя царювання дому Романових та іншими нагородами, удостоєний чину статського радника [16, арк. 2, 7, 30]. Його праця «Очерки аграрной эволюции России. Крестьянский вопрос и пореформенная землеустроительная политика» у 1915 р. отримала відзнаку Російської академії наук [19, с.47]. Друга частина – «Регулирование крестьянского землевладения» – була опублікована у 1917 р.

Упродовж 1915–1917 рр. вчений значно розширив проблематику своїх досліджень – вийшла ціла низка його статей з питань господарського розвитку Сибіру, хлібної торгівлі, банківсь-

кої діяльності та кредитування промисловості, економічних передумов світової війни, перспектив розвитку приватної земельної власності та кооперації тощо. Наукову роботу П.І.Лященко поєднував з громадською діяльністю – він очолював Західно-сибірське наукове товариство сільського господарства, був головою Комітету сприяння сибірській кооперації. Після лютневої революції, у березні 1917 р. – обраний головою Губпродкомітету, який мав забезпечити організацію продзагонів для постачання продовольства на фронт [27, с.109]. Робота у продовольчому комітеті не лише забирала багато сил і енергії, відривала від наукової діяльності, не приносячи жодного задоволення, а ще й стала причиною загострення стосунків з колегами, конфлікту з частиною факультетської професури та, зрештою, прохання про звільнення від обов'язків декана [16, арк. 58].

Вже у травні 1917 р. Радою Варшавського університету, евакуйованого до Ростова-на-Дону, Петро Іванович обраний ординарним професором по кафедрі політичної економії та статистики, а після його реорганізації – професором Донського університету. Прикметно, що першу відкриту лекцію в цьому закладі «Мета і метод вивчення соціальної економії» вчений присвятив методологічним та практичним аспектам економічної науки, зробивши наголос на її соціальному змісті та спрямуванні. Свідченням популярності лекцій П.І.Лященка є той факт, що силами студентів було підготовлено на їх основі видання навчальних курсів «Лекции по политической экономии» (1918) та «История экономических учений» (1922) [31, с.365]. Курс лекцій з історії економічних вчень витримав шість перевидань, був перекладений японською мовою, отримав заслужене визнання за глибоке й системне представлення історичного процесу розвитку та зміни економічних ідей.

У роки життя в Томську П.І.Лященко редагував «Труды статистико-экономического отделения Юго-Восточного Союза союзных кредитных и ссудо-сберегательных товариществ», багато працював над збором та узагальненням історіографічного та фактичного матеріалу з історії господарства. Традиційно одним із центральних питань його наукової та практичної діяльності залишається економіка сільського господарства та земельні відносини. Як закономірний результат – у 1922 р. його запро-

шують до Москви для роботи науковим працівником Наркомзему.

Московський період життя вченого приніс нові можливості та нові випробування: П.І.Лященко викладав в Інституті червоної професури, працював на посаді старшого наукового співробітника в Комакадемії, читав лекції в Московському університеті та в інших вузах. Одночасно у 1927–1929 рр. він керував аграрною кафедрою Українського науково-дослідного інституту марксизму-ленінізму у Харкові. У 1935 р. президія Комакадемії присуджує йому ступінь доктора економічних наук без захисту дисертації. З того ж року він працює старшим науковим співробітником Інституту економіки АН СРСР, з 1942 – Інституту історії АН СРСР. У 1943 р. його обирають членом-кореспондентом АН СРСР.

У 1939 р. вийшло чергове, третє видання «Истории русского народного хозяйства» під назвою «История народного хозяйства СССР. Учебное пособие для экономических вузов». При цьому з багатьох питань погляди П.І.Лященка не збігались з прийнятими у радянській історіографії. У 1945 р. він став старшим науковим співробітником відділу історії народного господарства Інституту економіки АН УРСР (Київ). Того ж року П.І.Лященко було обрано академіком АН УРСР. У повоєнні роки вчений все більше зосереджується на питаннях історії господарського розвитку, готує до видання чергові випуски «Истории народного хозяйства СССР» (у 3 томах) – книги, яка принесла йому світове визнання.

У 1947 р. вийшов том I «Докапиталистические формации», а в 1948 – том 2 «Капитализм». У 1949 р. за роботу «История народного хозяйства СРСР» (перші два томи були видані як навчальний посібник для вищих навчальних закладів) автору присуджено Сталінську премію – найвищу відзнаку радянських учених. Том 3 «Социализм» вийшов друком у 1956 р., уже після смерті автора. Помер П.І.Лященко після тривалої важкої хвороби 24 липня 1955 р. у Москві.

Найбільшою заслугою та науковим досягненням П.І.Лященка стало перетворення історії народного господарства на важливу самостійну галузь економічної науки та обов'язкову дисципліну економічної освіти. Разом з тим, коло наукових інтересів П.І.Лященка досить широке. Він опублікував понад 150 нау-

кових праць, головним чином з аграрних питань та історії народного господарства, чисельні наукові статті (в тому числі в енциклопедіях), ґрунтовні рецензії на праці відомих економістів [18]. П.І.Лященко досліджував методологічні проблеми політичної економії та історії економічних вчень. Починаючи з 1920-х років у центрі його уваги – питання економічної історії Російської імперії (в тому числі – у національно-територіальному розрізі); історії та економіки окремих галузей промисловості, сільського господарства, торгівлі; проблеми фінансів, кредиту, податкової та тарифної політики; теорії та організації статистики, кон'юнктурних спостережень, страхування; економічного районування та розміщення продуктивних сил; розвитку і зміни форм організації ведення господарства; нових явищ у сфері банківництва та фінансового підприємництва; міжнародна торгівля та її вплив на господарський розвиток; напрями та заходи економічної політики держави, тощо. П.І.Лященко визнаний одним із засновників сільськогосподарської економії, а також вітчизняної економічної історії [17; 19; 21; 22; 24; 28–32]. На його книгах з історії народного господарства починаючи з другої половини ХХ ст. виховувалося кілька поколінь вітчизняних учених України та Росії. Вони й сьогодні зберігають актуальність і наукову цінність з огляду на широке представлення фактологічного матеріалу та глибину аргументації історико-економічних узагальнень.

Одним із ключових положень історико-економічної концепції П.І.Лященка є обґрунтування генетико-еволюційного підходу до вивчення господарства, що передбачає виявлення витоків і передумов формування його сучасних рис та економічної системи загалом у минулому, в попередній траєкторії розвитку економічних відносин, традицій, норм і т.д. [9, с.5–7]. Він розглядав історичний процес у діалектичній сув'язі господарських, соціальних, культурних, політичних змін, не обмежуючись ані формаційною періодизацією, ані класовим підходом до аналізу соціальних явищ. Варто зазначити, що критики закидали йому непослідовність, ідеалізм та буржуазний об'єктивізм як світоглядні вади і теоретичні помилки [20]. Проте творча індивідуальність вченого та наукова неупередженість його досліджень забезпечили високий рівень та непересічне значення робіт П.І.Лященка, що не може бути зведено до хронологічного опи-

су промислового перевороту та аграрних реформ чи апологетики історії т. зв. «соціалістичного будівництва».

Важливою заслугою вченого стало те, що незважаючи на домінуючі, на той час, догмати марксистсько-ленінського вчення про єдність історичної долі українського та російського народів, провідну роль російського пролетаріату у класовій боротьбі і т.п., П.І.Лященко послідовно проводив думку про національні відмінності історії господарського розвитку. Зокрема, це стосувалося еволюції міських та сільських промислів; зародження мануфактури; формування буржуазних відносин; характеру, географічних векторів та інтенсивності зовнішньоторговельних зв'язків; особливостей первісного нагромадження капіталу; темпів індустріалізації та динаміки ринкових перетворень, тощо.

Як вже зазначалось, особливу увагу П.І.Лященко приділяв аграрному сектору економіки – еволюції земельної власності та форм землекористування, сільськогосподарській кооперації, ролі кредиту для розвитку аграрних ринкових відносин, аграрній політиці держави та результатам селянської реформи, місцю та перспективам вітчизняного сільськогосподарського виробника на європейському та світовому аграрних ринках. Видається слушним та актуальним положення вченого про гальмівний характер впливу зростання експорту аграрно-сировинної продукції на розвиток економічних інститутів. У своїй фундаментальній праці «Історія народного господарства СРСР» він стверджує, що саме в тих регіонах Російської імперії, які виступали провідними постачальниками збіжжя на експорт (російські губернії чорноземної смуги та українські губернії), і до, і після скасування кріпацтва переважала фактично панщинна система господарювання, за якої селяни повинні були відробити на землі поміщика певну кількість робочого часу; в регіонах же, де виробництво хліба з огляду на природно-кліматичні умови не було високорентабельним (нечорноземні та північні губернії європейської частини Російської імперії), ще задовго до реформи 1861 р. утвердилася оброчна система, відповідно до якої селяни могли самі обирати напрям і вид господарської діяльності, сплачуючи поміщикам певні кошти – оброк. Це означає, що в регіонах, господарство яких брало активну участь у міжнародному обміні, існувала тенденція до збереження рутинних форм виробничих відносин (економічних інсти-

тутів). У той самий час, у регіонах, господарство яких не було орієнтоване на експорт, відбувалася прискорена інституціоналізація прогресивних економічних відносин ринкового типу (див. [5, с.60–94]).

Важливі положення та узагальнення П.І.Лященко стосуються перспектив розвитку господарського середовища за умов зміцнення тенденції урядового протекціонізму та заступництва щодо великої промисловості та іноземних капіталів. Зберігають актуальність висновки вченого про загрози, які несе господарству та фінансовій системі війна. Так, у 1915 р. П.І.Лященко застерігав, що випуски паперових грошей як джерело фінансування війни хоча й неминучі, проте є досить небезпечними, оскільки вони призводять до розладу всю систему грошового обігу, а слідом – механізми господарської взаємодії у масштабах усієї економіки: «Надмірне натягування фінансових ниток кредиту, позик, грошового обігу може розірвати всю систему і призвести до краху економічної сили війни» [3, с.20]. Тривале загальне підвищення цін, зниження доходів, нестійкість підприємницького середовища, порушення контрактів, зниження довіри і розлад ділових партнерських стосунків також слугуватимуть неминучими наслідками зростання військових витрат. Таким чином, як засвідчує наукова спадщина П.І.Лященко, дослідження історії господарського розвитку безпосередньо пов'язане з сучасністю та прогнозуванням майбутнього.

Наукова, викладацька та громадська діяльність П.І.Лященка охопила переломні моменти в історії країни та розвитку економіки. Він пройшов довгий і тернистий шлях від «буржуазного вченого» до провідного радянського історика народного господарства, представника марксистського напрямку в радянській історико-економічній науці. Розпочавши наукову роботу в добу ринкових перетворень господарства, П.І.Лященко заклав основи системного дослідження ґенези промислового підприємництва, реформування сільського господарства та земельних відносин, перетворень у соціальній сфері, розбудови кредитно-фінансової та транспортної інфраструктури економіки.

Продовжуючи дослідницьку діяльність у радянський період, вчений на основі конкретно-історичного підходу до дослідження суспільних явищ зробив вагомий внесок у перетворення історії народного господарства на важливу самостійну галузь економі-



чної науки та обов'язкову дисципліну економічної освіти. П.І.Лященко – фундатор нового наукового напрямку на межі економічної та історичної науки – історії народного господарства.

### Основні праці з наукового доробку П.І. Лященка

1. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. – Том 1 : Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка / Лященко П.И. – С.-Петербург, 1908. – 446 с.
2. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Том 2. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика. – Ч.1: Первоначальное наделение и осуществление крестьянской собственности. – С.-Петербург, 1913. – 724 с. ; – Ч.2: Регулирование крестьянского землевладения / Лященко П.И. – Томск, 1917. – 146 с.
3. Лященко П.И. Экономические причины и условия современной войны. Публичные лекции, прочитанные 16-го ноября 1914 г. в пользу Томского отдела Сибирского общества помощи раненым воинам / П.И. Лященко. – Томск, 1915. – 21 с.
4. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Том 1: Докapиталистические формации / Лященко П.И. – М. : Госполитиздат, 1947. – 664 с.
5. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Том 2: Капитализм / Лященко П.И. – М. : Госполитиздат, 1948. – 739 с.
6. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – Том 3: Социализм / Лященко П.И. – М. : Госполитиздат, 1956. – 644 с.
7. Лященко П.И. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 – 16 февраля 1858 г. (По материалам Архива Государственного Совета) / П.И. Лященко. – С.-Петербург, 1911. – 56 с.
8. Лященко П.И. История русского народного хозяйства / П.И. Лященко. – М.-Л. : Госиздат, 1927. – 520 с.
9. Лященко П.И. История народного хозяйства СРСР: в 2 т. / П.И. Лященко. – Т.2 : Капіталізм. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952. – 690 с.
10. Лященко П.И. Мобилизация землевладения в России и его статистика / Лященко П.И. – М., 1905. – 48 с.
11. Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно-статистическое исследование / Лященко П.И. – С.-Петербург, 1912. – 656 с.

12. Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением / Лященко П.И. – Петроград, 1915. – 293 с.
13. Лященко П.И. Русское зерновое хозяйство в системе мирового хозяйства. К изучению основных тенденций мирового рынка / Лященко П.И. – Москва, 1927. – 376 с.
14. Лященко П.И. История экономических учений / Лященко П.И. – 2-е изд. – Ленинград: Прибой, 1924. – 270 с.

### Архівні джерела

15. Центральний державний історичний архів Російської федерації в Санкт-Петербурзі (ЦДІА РФ в СПб), ф. 14, оп. 3, спр. 30547.
16. Державний архів Томської області (ДАТО), ф.102, оп. 9, спр. 322.

### Публікації, присвячені життєвому шляху та науковій діяльності П.І. Лященка

17. Лященко П.И. / Большая Советская энциклопедия: в 30 т. – 3-е изд. – М., 1969–1978. – Т. 15. – С. 135.
18. Киктенко Т.П., Скокан Е.И. Петр Иванович Лященко (1976–1955): Библиографический указатель / Составители: Т.П. Киктенко, Е.И. Скокан; авт. вступ. ст. Д.Ф. Вирный. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – 62 с.
19. Вирный Д., Чунтулов В. Видный советский историк народного хозяйства (К 100-летию со дня рождения П. И. Лященко) / Вирный Д., Чунтулов В. // Экон науки. – 1976. – №10. – С. 46–54.
20. Вирный Д.Ф. О научном наследстве П.И. Лященко / Д.Ф. Вирный // Петр Иванович Лященко (1976–1955): Библиографический указатель / Составители: Т.П. Киктенко, Е.И. Скокан. – К. : Изд-во АН УССР, 1961. – С. 3–34.
21. Рознер І.Г. До 100-річчя: дня народження П.І. Лященка / Рознер І.Г. // УІЖ. – 1976. – №10. – С. 136–136.
22. Лященко Петро Іванович // Українська Радянська Енциклопедія [у 12 т.]. – Том 6. Вид. 2-е / Голов. редколегія: М.П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1981. – С. 265.
23. Лященко Петро Іванович // Історія Академії наук УРСР / Редколегія: Б.Є. Патон (голов. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 698.
24. Вирный Д.Ф. Життя і наукова діяльність академіка АН УРСР П.І. Лященка / Вирный Д.Ф. // Вісник Акад. наук УРСР. – 1957. – № 1. – С. 58–66.

25. Синкевич Е.Г. П.И. Лященко – историк народного хозяйства СССР : автореферат дис. ... кандидата исторических наук : 07.00.02, 07.00.09 / Е.Г. Синкевич; Харьковский гос. ун-т. – Харьков, 1990. – 17 с.
26. Сінкевич Є.Г. Петро Іванович Лященко – дослідник історії народного господарства / Є.Г. Сінкевич. – Херсон : Айлант, 2002. – 123 с.
27. Сінкевич Є.Г. Петро Іванович Лященко: таємниці біографії вченого / Є.Г.Сінкевич // Чорноморський літопис. – Херсон, 2009. – Випуск 1. – С. 107–112.
28. Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Видатний економіст-аграрник та історик економіки / Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. // Економіка України. – 2006. – №12. – С. 81–83.
29. Горкіна Л.П. Лященко Петро Іванович / Л.П. Горкіна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2009. – Т.6 : Ла–Мі. – С. 408.
30. Ведмідь Л.А. Лященко Петро Іванович / Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / ред. кол. І.М. Дзюба [та ін.] ; Національна академія наук України, Наукове товариство імені Шевченка, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України / Ведмідь Л.А. – К., 2003–2014.
31. Горкіна Л.П., Дерев'янкін Т.І. Пам'яті Петра Івановича Лященка (1876–1955) / Л.П. Горкіна, Т.І. Дерев'янкін // Історія народного господарства та економічної думки України. – 2007. – Вип. 39–40. – С. 364–368.
32. Горкіна Л. Выдающийся экономист и историк экономики: к 130-летию со дня рождения П.И. Лященко / Горкіна Л. // Экономика Украины: Полит.-эконом. журн. М-ва финансов Украины и Нац. акад. наук Украины. – 2006. – № 12. – С. 81–83.

#### Транслітерований список джерел

1. Lyashchenko P.I. Ocherki agrarnoi evolyutsii Rossii. – Tom 1 : Razlozhenie natural'nogo stroya i usloviya obrazovaniya sel'skokhozyaistvennogo rynka / Lyashchenko P.I. – S.-Peterburg, 1908. – 446 s. [in Russian]
2. Lyashchenko P.I. Ocherki agrarnoi evolyutsii v Rossii. – Tom 2. Krest'yanskoe delo i poreformennaya zemleustroitel'naya politika. – Ch.1: Pervonachal'noe nadelenie i osushchestvlenie krest'yanskoj sobstvennosti. – S.-Peterburg, 1913. – 724 s. ; – Ch.2: Regulirovanie

- krest'yanskogo zemlevladieniya / Lyashchenko P.I. – Tomsk, 1917. – 146 s. [in Russian]
3. Lyashchenko P.I. Ekonomicheskie prichiny i usloviya sovremennoi voyny. Publichnye lektsii, pročitannye 16-go noyabrya 1914 g. v pol'zu Tomskogo otdela Sibirskogo obshchestva pomoshchi ranennym voynam / P.I. Lyashchenko. – Tomsk, 1915. – 21 s. [in Russian]
4. Lyashchenko P.I. Istoriya narodnogo khozyaistva SSSR. – Tom 1: Dokapitalisticheskie formatsii / Lyashchenko P.I. – M. : Gospolitizdat, 1947. – 664 s. [in Russian]
5. Lyashchenko P.I. Istoriya narodnogo khozyaistva SSSR. – Tom 2: Kapitalizm / Lyashchenko P.I. – M. : Gospolitizdat, 1948. – 739 s. [in Russian]
6. Lyashchenko P.I. Istoriya narodnogo khozyaistva SSSR. – Tom 3: Sotsializm / Lyashchenko P.I. – M. : Gospolitizdat, 1956. – 644 s. [in Russian]
7. Lyashchenko P.I. Poslednii sekretnyi komitet po krest'yanskomu delu. 3 yanvarya 1857 – 16 fevralya 1858 g. (Po materialam Arkhiva Gosudarstvennogo Soveta) / P.I. Lyashchenko. – S.-Peterburg, 1911. – 56 s. [in Russian]
8. Lyashchenko P.I. Istoriya russkogo narodnogo khozyaistva / P.I. Lyashchenko. – M.-L. : Gosizdat, 1927. – 520 s. [in Russian]
9. Ljashhenko P.I. Istorija narodnogo gospodarstva SRSR: v 2 t. / P.I. Ljashhenko. – T.2 : Kapitalizm. – K. : Derzhpolitvydav URSR, 1952. – 690 s. [in Ukrainian]
10. Ljashhenko P.I. Mobilizacija zemlevladieniya v Rossii i ego statistika / Ljashhenko P.I. – M., 1905. – 48 s. [in Russian]
11. Ljashhenko P.I. Hlebnaja trgovlja na vnutrennih rynkah Evropejskoj Rossii: Opisatel'no-statisticheskoe issledovanie / Ljashhenko P.I. – S.-Peterburg, 1912. – 656 s. [in Russian]
12. Ljashhenko P.I. Zernovoe hozjajstvo i hlebotorgovye otnoshenija Rossii i Germanii v svjazi s tamozhennym oblozheniem / Ljashhenko P.I. – Petrograd, 1915. – 293 s. [in Russian]
13. Ljashhenko P.I. Russkoe zernovoe hozjajstvo v sisteme mirovogo hozjajstva. K izuch. osn. tendencij mirovogo rynka / Ljashhenko P.I. – Moskva, 1927. – 376 s. [in Russian]
14. Ljashhenko P.I. Istoriya jekonomicheskijh uchenij / Ljashhenko P.I. – 2-e izd. – Leningrad: Priboj, 1924. – 270 s. [in Russian]
15. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv Rosijs'koi' federacii' v Sankt-Peterburzi (CDIA RF v SPb), f. 14, op. 3, spr. 30547. [in Ukrainian]
16. Derzhavnyj arhiv Toms'koi' oblasti (DATO), f.102, op. 9, spr. 322. [in Ukrainian]

17. Ljashhenko P.I. / Bol'shaja Sovetskaja jenciklopedija: v 30 t. – 3-e izd. – M., 1969–1978. – T. 15. – S. 135. [in Russian]
18. Kiktenko T.P., Skokan E.I. Petr Ivanovich Ljashhenko (1976–1955): Bibl. ukazatel' / Sostaviteli: T.P. Kiktenko, E.I. Skokan; avt. vstup. st. D.F. Virnyk. – K. : Izd-vo AN USSR, 1961. – 62 s. [in Russian]
19. Virnyk D., Chuntulov V. Vidnyj sovetskij istorik narodnogo hozjajstva (K 100-letiju so dnja rozhdenija P. I. Ljashhenko) / Virnyk D., Chuntulov V. // Jekon nauki. – 1976. – №10. – S. 46–54. [in Russian]
20. Virnyk D.F. O nauchnom nasledstve P.I. Ljashhenko / D.F. Virnyk // Petr Ivanovich Ljashhenko (1976–1955): Bibl. ukazatel' / Sostaviteli: T.P. Kiktenko, E.I. Skokan. – K. : Izd-vo AN USSR, 1961. – S. 3–34. [in Russian]
21. Rozner I.G. Do 100-richchja: dnja narodzhennja P.I. Ljashhenka / Rozner I.G. // UIZh. – 1976. – №10. – S. 136–136. [in Ukrainian]
22. Ljashhenko Petro Ivanovych // Ukrai'ns'ka Radjans'ka Encyklopedija [u 12 t.]. – Tom 6. Vyd. 2-e / Golov. redkolegija: M.P. Bazhan (golov. red.) [ta in.]. – K. : Golov. red. URE, 1981. – S. 265. [in Ukrainian]
23. Ljashhenko Petro Ivanovych // Istorija Akademii' nauk URSS / Redkolegija: B.Je. Paton (golov. red.) [ta in.]. – K. : Nauk. dumka, 1982. – S. 698. [in Ukrainian]
24. Virnyk D.F. Zhyttja i naukova dijal'nist' akademika AN URSS P.I. Ljashhenka / Virnyk D.F. // Visnyk Akad. nauk URSS. – 1957. – № 1. – S. 58–66. [in Ukrainian]
25. Sinkevich E. G. P.I. Ljashhenko – istorik narodnogo hozjajstva SSSR : avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk : 07.00.02, 07.00.09 / Har'kovskij gos. un-t. – Har'kov, 1990. – 17 s. [in Russian]
26. Sinkevych Je.G. Petro Ivanovych Ljashhenko – doslidnyk istorii' narodnogo gospodarstva / Je.G. Sinkevych. – Herson : Ajlant, 2002. – 123 s. [in Ukrainian]
27. Sinkevych Je.G. Petro Ivanovych Ljashhenko: tajemnyci biografii' vchenogo / Je.G. Sinkevych // Chornomors'kyj litopys. – Herson, 2009. – Vypusk 1. – S. 107–112. [in Ukrainian]
28. Gorkina L.P., Derevjankin T.I. Vydatnyj ekonomist-agrarnyk ta istoryk ekonomiky / Gorkina L.P., Derevjankin T.I. // Ekonomika Ukrai'ny. – 2006. – №12. – S. 81–83. [in Ukrainian]
29. Gorkina L.P. Ljashhenko Petro Ivanovych / L.P. Gorkina // Encyklopedija istorii' Ukrai'ny : u 10 t. / redkol.: V.A. Smolij (golova) ta in. ; Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny. – K. : Nauk. dumka, 2009. – T.6 : La–Mi. – S. 408. [in Ukrainian]
30. Vedmid' L.A. Ljashhenko Petro Ivanovych / Encyklopedija suchasnoi' Ukrai'ny : u 30 t. / red. kol. I.M. Dzjuba [ta in.]; Nacional'na akademija nauk Ukrai'ny, Naukove tovarystvo imeni Shevchenka, Koordynacijne

- bjuro encyklopedii' suchasnoi' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny / Vedmid' L.A. – K., 2003–2014. [in Ukrainian]
31. Gorkina L.P., Derevjankin T.I. Pam'jati Petra Ivanovycha Ljashhenka (1876–1955) / L.P. Gorkina, T.I. Derevjankin // Istorija narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny. – 2007. – Vyp. 39–40. – S. 364–368. [in Ukrainian]
  32. Gorkina L. Vydajushhysja jekonomist i istorik jekonomiki: k 130-letiju so dnja rozhdenija P.I. Ljashhenka / Gorkina L. // Jekonomika Ukrainy: Polit.-jekonom. zhurn. M-va finansov Ukrainy i Nac. akad. nauk Ukrainy. – 2006. – № 12. – С. 81–83. [in Russian]

*Одержано 25.10.2016 р.*

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІВАНА ФРАНКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

*У статті висвітлено основні віхи інтелектуальної біографії видатного українського письменника і мислителя І.Я.Франка, розкрито його внесок у розвиток української економічної думки, дослідження теоретичних питань економічної науки, аналіз господарських проблем Галичини останньої третини XIX – початку XX ст.*

**Ключові слова:** Іван Франко, інтелектуальна біографія, соціально-економічні погляди, політична економія, господарство Галичини останньої третини XIX – початку XX ст., аграрні проблеми, структура бюджету, соціально-економічні суперечності, еміграція українського селянства.



Іван Якович Франко – видатний український письменник, поет, вчений, мислитель-гуманіст; людина енциклопедичних знань, відома своїми працями у галузях історії та етнографії, літературознавства і фольклористики, філософії та економіки; громадський і політичний діяч, послідовний борець за ідею соціальної справедливості. У цьому році наукова та громадська спільнота відзначає 160 років від дня його народження та 100 років від дня смерті.

Відома на сьогодні творча спадщина І.Франка налічує близько п'яти тисяч літературних творів і наукових праць. За деякими даними, це лише дві третини його доробку [10, с.81]. В архівних сховищах ще чекають своїх дослідників невідомі світові літературні та наукові праці славетного письменника і вче-

ного, написані ним українською, польською та німецькою мовами.

Попри те, що І.Франко не мав фахової економічної освіти, в науковій спадщині письменника важливе місце належить дослідженню економічних проблем, які і сьогодні не втратили своєї актуальності та гостроти звучання. Тому у рік двох таких пам'ятних дат є нагальна потреба звернутися до економічних аспектів наукової спадщини І.Франка, побачити глибину його аналізу соціально-економічних проблем Галичини останньої третини XIX – початку XX ст. та оцінити значущість цих досліджень для економічного поступу сучасної України.

Іван Якович Франко (1856–1916) народився в с. Нагуєвичах на Дрогобищині у родині сільського коваля. На все життя зберіг він вдячність і повагу як до самих селян, так і до їх тяжкої праці, присвячуючи їхній долі більшу частину своїх творів. У короткій автобіографії, написаній у зв'язку з сорокаріччям від дня народження, І.Франко зауважував: «...як син селянина-русина, виготований чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почуваю обов'язок панщиною всього життя відробити ті шеляги, які видала селянська рука на те, щоб я міг видряпатись на висоту, де видно світло, де пахне воля, де ясніють людські ідеали...» [14, с.26]. І цей обов'язок – захист інтересів широких верств знедоленого народу – він виконував упродовж усього свого життя як за допомогою художніх творів, так і методами наукового економічного та філософського аналізу.

1862 р. батько віддав його до початкової школи у с. Ясениця-Сільна, а потім до так званої «нормальної школи» або нижчої гімназії<sup>1</sup> у Дрогобичі. Після її закінчення І.Франко поступає до Дрогобицької гімназії, де навчається протягом восьми років (1868–1875). У сьомому класі він вперше познайомився з «Кобзарем» Т.Шевченка та з творами С.Руданського, О.Стороженка, М.Костомарова, П.Мирного. Їх мова, як зауважує дослідник творчого спадку І.Франка П.Ковалів, справила на нього «...велике враження. Особливо захоплювала його Шевченкова поезія, і він майже всього «Кобзаря» вивчив напам'ять [5, с.7]. Пізніше глибокі знання української мови він використав при перекладах праць видатних представників світової економічної та

<sup>1</sup> Навчання в таких закладах велося до четвертого класу.

філософської думки XIX-го ст., а також для створення української економічної термінології, якою і сьогодні користуються науковці. Любов і шана до українського народу та його мови прислужилися І.Франкові в обґрунтуванні необхідності об'єднання народів Галичини та, за його словами, «наддніпрянської України» у єдиній соборній державі.

В гімназії І.Франко знайомиться також з визначними літературними пам'ятками світового виміру – творами Гомера, Софокла, А.Міцкевича, О.Пушкіна – та пробує сам писати. За визначні успіхи у навчанні шкільна рада звільняє І.Франка від плати за навчання [4, с.14].

Після закінчення гімназії І.Франко у жовтні 1875 р. вступає на філософський факультет Львівського університету. За високі показники у навчанні, наполегливість та працьовитість керівництво університету призначає йому стипендію у 210 злотих із заохочувального фонду С.Гловінського та звільняє від плати за навчання. Поряд з навчанням І.Франко бере активну участь у громадській роботі: стає членом так званого студентського академічного гуртка, що видавав журнал «Друг», з яким він співпрацював ще в гімназичні роки [6, с.287]; знайомиться з М.Павликом і разом з ним засновує часопис «Громадський друг», який після переслідувань та конфіскації вже видрукуваного накладу виходив під назвами «Дзвін» і «Молот». В цей же період, як зазначає в «Автобіографії» І.Франко, він починає писати.

1876 року вийшла його перша збірка поезій, в яку також увійшли літературні переклади. В альманасі «Дністрянка» публікуються прозові твори бориславського циклу. В журналі «Друг» виходить друком перша науково-дослідницька праця І.Франка «Поезія і її становисько в наших временах». Через рік письменник знову повертається до проблем формування нафтової промисловості в Бориславі, пролетаризації навколишніх сіл, видає бориславські оповідання: «Письма Ивана Франка. Борыславъ. Картины з жытя подгорского народа» [4, с.16].

У червні 1877 р. за звинуваченням у соціалістичній пропаганді І.Франка заарештували та відправили до слідчої тюрми, де він, засуджений на шість тижнів суворого арешту, просидів майже вісім місяців. Після звільнення у березні 1878 р. І.Франко продовжив навчання в університеті, редагував літературно-науковий місячник «Громадський друг» та видав низку

видатних своїх творів: «Товаришам з тюрми», «Каменярі», повість «Воа constrictor».

Загалом І.Франко, як захисник національних і соціальних інтересів українського народу, пережив чотири арешти. Після вже згаданого першого арешту 1877 р., у 1880 р. він був заарештований вдруге в зв'язку з процесом проти селян, звинувачених у виступі проти цісарської влади, а влітку 1889 р. – втретє, за звинуваченням у пропаганді ідеї визволення Галичини з-під влади Австрії та приєднанні її до Росії, четвертий раз – у 1893 році [4, с.17, 21]. Перебування в тюрмах підірвало здоров'я письменника, значно ускладнило його життя та можливості займатися професійною діяльністю, проте не похитнуло його відданості справі боротьби за ідеали свободи й демократії.

Захоплений соціалістичними ідеями, І.Франко у 1878 р. опублікував польською мовою агітаційну брошуру «Катехізіс економічного соціалізму», в якій використав окремі положення з праць К.Маркса. В тому ж році він став членом львівського «Робітничого комітету», активно читав лекції з політекономії в робітничих гуртках самоосвіти [4, с.16]. Через рік, на основі вивчення класичної політичної економії (зокрема творів Дж.С.Мілля) та праць К.Маркса, І.Франко підготував невеликий початковий підручник «Основи суспільної економії» для пропаганди економічних знань у вищезгаданих гуртках. На відміну від марксистського терміну «політична економія» І.Франко послуговувався терміном «суспільна економія», який був поширений у польській економічній літературі кінця XIX – початку XX ст.<sup>2</sup>. На наш погляд, доречною є також думка окремих дослідників-франкознавців, які вважають, що термін «суспільна економія» – це не просте перенесення вченим зазначеної категорії з польської наукової термінології в українську, а «геніальне передбачення того, що поряд з наукою, яка вивчає загальні закономірності розвитку товарного виробництва, повинна бути наука, яка вивчає соціальні аспекти цього виробництва на конкретно-історичному етапі розвитку людського суспільства» [8, с.49].

<sup>2</sup> Франко І. К. Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції: 3 наукових перекладів // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн.1: Економічні праці / Ред. тому Т.І. Дер'янкін, А.Л. Перковський. – К. : Наукова думка, 1985 – С. 667.

На жаль, видати підручник не вдалося. Тоді у вересні 1879 р. І.Франко підготував переклад українською мовою двадцять четвертого розділу першого тому «Капіталу» К.Маркса – «Первісне нагромадження капіталу», – вважаючи його дуже важливим для розуміння генези капіталістичного виробництва, основних етапів його становлення. «Сесь важний розділ Марксової книжки, – писав І.Франко у передмові до його перекладу, – прекрасний культурно-історичний очерк., і ми хочемо познакомити з ним нашу громаду як для самої його великої стійкості наукової, так і для того, щоб заохотити всіх, хто тільки владіє німецькою мовою, до читання цілої Марксової книжки» [16, с.33]<sup>3</sup>.

Восени 1880 р. І.Франко приступає до написання гострого соціально-художнього твору «Борислав сміється». Поряд з цим письменник проводить велику громадсько-політичну роботу. У львівській газеті «Ргаса» впродовж 1881-го року друкує низку соціально-економічних статей під загальною назвою «Робітничче питання». Серед них, зокрема: «Хто є робітником?», «Як виникла наймана праця?», «Що дає нам праця?», «На кого ми працюємо?», «Чия вина?» та інші<sup>4</sup>.

Вважаючи за необхідне втілення в реальне життя теоретичних знань та ідеалів щодо перебудови існуючого соціально-економічного і політичного устрою, І.Франко брав активну участь у написанні програм політичних партій та громадських рухів, зокрема «Програми галицьких соціалістів» (1881 р.), у розробці економічних програм радикальної й національно-демократичної партій тощо. У 1890 р. за участю М.Павлика та під вирішальним впливом ідей М.Драгоманова І.Франко створив першу українську політичну партію – «Українсько-руську радикальну партію», очоливши її майже на вісім років (до

<sup>3</sup> Повний переклад І.Франком 24-го розділу «Капіталу» К. Маркса поданий під рубрикою «З наукових перекладів» (Т. 44, кн. 1, с. 581–609). Переклад має шість підрозділів, у формулюванні заголовків яких І.Франко дещо відступив від Марксового тексту. Шостий і сьомий підрозділи 24-го розділу «Капіталу» І. Франко опустив.

<sup>4</sup> Зазначені статті пізніше були опубліковані окремим виданням під назвою «Про працю». Під цією ж назвою вони увійшли до економічних праць 50-томного зібрання творів І. Франка (Т. 44, кн. 1, с. 66–78).

1898 р.). В програмних документах партії були проголошені актуальні для того часу гасла: вимоги загального виборчого права, свободи слова та зібрань, зменшення рівня селянського оподаткування тощо [4, с.21].

Дев'яності роки XIX-го ст. були особливо плідними у громадській діяльності письменника. Разом з М.Павликом він почав видавати політичний і літературно-науковий журнал прогресивного спрямування «Народ», організував у Львові товариство «Наукова читальня», яке сприяло поширенню соціалістичного руху в Галичині, неодноразово виступав з промовами на народних вічах в Коломиї (1891), Снятині (1892), Кракові (1893) та інших містах і селах краю, акцентуючи увагу на гострих соціальних проблемах: виборчого права, тяжкого стану освіти на галицьких землях, низького рівня заробітної плати робітників та заборгованості селян державі, необхідності зниження рівня оподаткування незаможних верств населення та розвитку на галицьких землях широкого громадського руху.

Активна політична й громадянська позиція І.Франка, критика ним існуючого суспільного ладу були підставою для переслідування письменника австрійською владою, численних арештів та тюремних ув'язнень, створення нестерпних умов при працевлаштуванні на роботу та затаврування його прямою «політично неблагонадійного».

Так, закінчивши у 1890 р. докторську дисертацію, присвячену творчості видатного письменника-полеміста XVII ст. І.Вишенського, І.Франко не зміг отримати у Львівському університеті дозволу на її захист під приводом того, що не прослухав лекцій за восьмий семестр навчання. Проте прослухати курс цього семестру керівництво університету І.Франкові також не дозволило. Безперечно, що справжньою причиною відмови були демократичні переконання дослідника.

Ступінь доктора філософії він здобув у Віденському університеті тільки через чотири роки, підготувавши під керівництвом професора Ватрослава Ягича дисертацію за новою темою: «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія». У травні 1893 р. дисертація була завершена, а 1-го липня відбулася процедура по присудженню І.Франку ступеня доктора філософії та вручення диплому. Проте, навіть маючи докторський ступінь й успішно прочитавши

пробну лекцію на звання доцента української літератури, молодий вчений не був допущений до викладацької роботи у Львівському університеті. Основним засобом до існування залишалася літературна, перекладацька та публіцистична діяльність письменника.

І.Франко відзначався не лише різнобічністю таланту, але й надзвичайною працездатністю. Протягом 1894–1897 рр. за його редакцією виходить журнал «Житє і Слово», на сторінках якого були опубліковані поетичні твори, повісті та оповідання письменника. Разом з тим, він здійснює підготовку до друку перекладів з античних літератур, творів Горація, Сервантеса, В.Гюго та ін., а також наукових праць з історії літератури та суспільних рухів. Серед них: дослідження «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», низка статей про селянську еміграцію, освіту в Галичині, земства в Росії тощо. І.Франко плідно співпрацює з Науковим товариством ім. Шевченка (НТШ), опублікувавши в його «Записках...» матеріали своєї докторської дисертації, дослідження творчого доробку Т.Шевченка, зокрема статтю «Наймичка» Т.Г.Шевченка. Вийшла друком наукова розвідка «Іван Вишенський і його твори», що отримала широкий резонанс серед наукової громадськості [4, с.25]. В кінці 1897 р. І.Франко дістає посаду редактора в Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, а з 1899 р., завдяки підтримці М.Грушевського, стає його дійсним членом. Декілька років він працює в НТШ, друкуючи власні наукові праці, редагуючи рукописи та займаючись літературними та науковими перекладами<sup>5</sup>.

Як політично активна особистість, І.Франко неодноразово брав участь у виборах до австрійського парламенту (у 1895, 1897, 1898 рр.), проте через переслідування з боку урядових органів, підтасовки та шахрайства на виборах до парламенту жодного разу обраний не був.

На початку 900-х років І.Франко здійснює підготовку до друку низку творів та наукових розвідок соціально-політичного і національно-визвольного звучання. Зокрема у віденській пері-

<sup>5</sup> І.Франко переклав українською мовою твори майже 200 авторів із 14 мов та 37 національних літератур, вважаючи, що переклади творів світової літератури роблять їх надбанням української культури (газ. «Економіст», №13-14 (1468-1469), с. 6).

одичній пресі публікуються статті «Селянські страйки», «Польська політика», «Львівські заворушення»; в «Енциклопедическом словаре» Брокгауза і Ефрона друкується велика стаття «Южнорусская литература»<sup>6</sup>. В 1905 р. пронизана ідеєю національного визволення виходить поема І.Франка «Мойсей». Впродовж 1906–1907 рр. вчений завершує вагому наукову працю – «Нарис історії української літератури».

За великі заслуги на літературній ниві та з нагоди 50-річчя від дня народження І.Франка (1906 р.) вченою радою Харківського університету йому було присуджено почесний ступінь доктора російської словесності, без іспиту і подання дисертації. Натомість у С.-Петербурзі реакційні кола Російської Академії наук не допускають до обрання подану до балотування в ординарні академіки його кандидатуру (1907 р.).

Не отримав І.Франко і Нобелівську премію, хоча 1916 р. його кандидатуру було висунуто на здобуття цієї високої нагороди. 28 травня 1916 р. Іван Якович Франко помер.

Діяльність І.Франка – надзвичайно багатогранна й плідна. Про цю рису його теоретичних і практичних занять писало багато франкознавців як в Україні, так і поза її межами. Серед них глибокий і послідовний дослідник наукової спадщини І.Франка С.Злупко [3], українські вчені Д.Вірник, Є.Голубовська [1], М.Возняк [2], Л.Корнійчук [6], В.Небрат [7], М.Павлишенко [8], економісти українського зарубіжжя М.Климась, П.Ковалів, В.Левинський, Д.Лозинський, В.Сімович та інші [5, 9]

Важливою складовою наукового доробку І.Франка були праці в галузі економіки, які в 50-томному академічному виданні творів письменника займають дві книги, відображаючи його діяльність у цій сфері протягом тридцяти років (1878–1907). Тематика економічних досліджень вченого доволі широка: від розробки економічних програм політичних партій Галичини до теоретичних питань політичної економії; від аналізу становища робітничого класу і селянства до проблем господарського розвитку Галичини у складі Австро-Угорської імперії загалом (аграрне пи-

<sup>6</sup> И.Франко. Южнорусская литература / Энциклопедический словарь. – СПб.: Типография акц. общества Брокгауз – Эфрон, 1904. – Т. ХLI, полутом 81. – С. 300–326.

тання, стан фінансів, загострення економічних суперечностей, розшарування суспільства, проблеми еміграції тощо).

Не будучи теоретиком у галузі економічних наук, І.Франко однак надавав винятково важливого значення політичній економії, підкреслюючи, що «ця наука є найважчою і найважливішою з усіх, які ми пізнали дотепер, тому що досліджує між іншим причини злиднів і багатства людей; вчить про працю, про плоди праці та їх розподіл... Для свого пояснення вона потребує всіх інших наук, а вони повинні їй служити матеріалом... Безперечно, ця наука (суспільна економія) має найбільше значення для працюючих класів, бо вчить, що єдиною основою людського щастя і добробуту є праця. Ця ж наука ... вказує на право працюючих класів, їх потреби і недоліки і прагне до запровадження справедливого розподілу і самої праці, і її плодів» [23, с.39].

Таке визначення політичної економії І.Франко дає виходячи зі своїх світоглядних позицій – позицій захисту загальнонародних інтересів: робітничих та селянських громад, господарських спілок, окремих малоземельних домогосподарств, найманих працівників промислових підприємств тощо.

Аналіз праць вченого щодо визначення предметного поля політичної економії як науки свідчить про суттєву еволюцію його поглядів, що віддзеркалювала поступовий процес переосмислення І.Франком здобутків основних напрямів та течій світової економічної думки. На ранніх етапах своєї наукової діяльності він виступав прихильником концепцій представників німецької історичної школи, розглядаючи політекономію (за його висловом, «суспільну економію») як науку про народне господарство. Пізніше, під впливом захоплення марксистським вченням, погляди І.Франка істотно трансформуються. Політичну економію він розглядає як науку про багатство та працю як його джерело. У статті «Доповнення до «Основ суспільної економії»» вчений зауважує, що «це наука абстрактна», предметом вивчення якої є не лише економічні закони сучасного розвитку, «теперішньої суспільності, але загальні закони праці людської» [15, с.30]. І.Франко наголошує на історичному характері розвитку суспільства, зокрема капіталістичного, і, відповідно, – історичному характері економічних законів. Тому завданням політичної економії, на думку вченого, має стати пошук

форм, «котрі після нашого теперішнього знання були б відповідніші для суспільної праці і суспільного добробуту, ніж нинішні форми» [15, с.30].

Усвідомлення того, що в основі будь-якого наукового дослідження лежить розуміння сутності застосовуваного категоріального апарату, спонукало І.Франка до визначення основних категорій політичної економії. З марксистських позицій він розкрив, зокрема, економічну природу товару, його мінової і споживчої вартості; сутність грошей, капіталу; розуміння додаткової вартості, заробітної плати, ренти тощо. Разом з тим, дослідження наведених категорій політичної економії підпорядковувалося вченим не лише науково-теоретичним цілям, але, насамперед, завданням соціального характеру: розкрити механізм капіталістичної експлуатації, привернути увагу суспільства до суперечностей існуючого ладу та необхідності їх розв'язання, популярно пояснити селянам та найманим працівникам причини їхнього тяжкого економічного становища тощо.

Характеризуючи товар як економічну категорію, І.Франко дає йому кілька визначень, залишаючись на марксистській позиції, що це є продукт праці, створений не для власного споживання, а для обміну, і що він має дві властивості – мінову та споживчу вартість. Вчений послідовно дотримується трудової теорії вартості, наголошуючи, «що єдиним джерелом усякої вартості є праця людська» [16, с.32].

Разом з тим, дає І.Франко й визначення праці як процесу затрати сил, певного напруження м'язів, нервової енергії тощо. Товаром у нього виступає не здатність до праці або робоча сила (як у К.Маркса), а безпосередньо сам процес праці. «Праця – це товар», – наголошував учений, і величина ціни праці є змінною та залежить від низки факторів [27, с.72]. Тому у тлумаченні сутності заробітної плати український дослідник стає на позиції «залізного закону заробітної плати» Ф.Лассалля, а не розкриття її з теоретико-методологічних підходів марксизму. Плата за працю робітника, зауважує він, «незважаючи на свою змінність, ніколи не піднімається понад суму, конче потрібну для утримання робітника та його сім'ї, але ніколи й не падає значно нижче цієї суми». Загалом, робить висновок учений, ціною праці управляє той самий закон, що й ціною інших товарів [27, с.73].



У художньо-публіцистичному творі «Розмова про гроші й скарби» І.Франко в доступній формі викладає також теорію грошей, їхню економічну природу, основні функції та еволюцію. Для розкриття механізму капіталістичної експлуатації він використовує елементи вчення К.Маркса про капітал і додаткову вартість. Гроші, підкреслює він, тільки тоді стають капіталом, «коли за них купується на торзі робоча сила» [16, с.32]. Додаткову вартість І.Франко визначав як «*надвишку вартості*» праці робітника понад його заробітну плату [16, с.32]. Тобто, на думку вченого, суперечність між роботодавцем та робітником – це результат функціонування самої системи капіталізму, коли робітник намагається якнайдорожче продати свою робочу силу (за І.Франком – працю), а капіталіст – отримати найбільший прибуток за рахунок жорстокої експлуатації працівників. Глибинну природу соціальних протиріч існуючого ладу розкрито ним у низці праць, як наукових, так і художньо-публіцистичних, зокрема: «Що нас єднає, а що розділяє?», «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870», «Еміграція українського населення», «*Boa constrictor*» та ін.

І.Франко широко використовував категорії політичної економії для аналізу економічних проблем Галичини, становища робітничого класу й селянства. Як палкий захисник інтересів селянства, І.Франко аналізує причини, що зумовлюють нужденний стан життя селян, і намагається знайти шляхи його покращення. Так, одну з найважливіших причин зубожіння галицького селянства І.Франко вбачає у тих умовах, на яких було скасовано панщину і на тривалий час зягнуто його до боргового рабства через сплату індемнізації. Остання, за його словами, «на ціле півстоліття мала підкосити економічний розвиток нашого краю» [31, с.447].

У праці «Галицька індемнізація» вчений аналізує причини, що зумовили необхідність скасування панщини, розкриває основні положення реформи та етапи формування індемнізаційного боргу аж до акту від 13 жовтня 1857 р., «котрий замість даровизни звалює весь індемнізаційний тягар на саму Галичину і ставить її в положення без порівняння гірше від усіх інших країв австрійської корони, в котрих не було ніякої даровизни» [11, с.105]. Далі дослідник піддає аналізу процес погашення зазначеного боргу в різних регіонах австрійської держави і в

Галичині, підкреслюючи найгірше становище саме в останній і приходиться до висновку, що «уморення» цього боргу повністю лягло на плечі галицького селянства.

До питань погашення індемнізаційного боргу І.Франко повертається не раз, висвітлюючи різні аспекти цього процесу. Зокрема, його увагу привертає проект конверсії або зміни порядку сплати індемнізаційного боргу, «перелицювання довгу короткого й тяжкого на довший, але легший» [28, с.240], в якій її ініціатори намагалися побачити «шлях до піднесення краю». Але І.Франко переконаний, що «за фразами про піднесення краю, про інвестиції і т. п. люди криють власні інтереси, напихання власної кишені» адже «фінансові інституції вбачали в конверсіях найрадикальніший засіб для вміщення своїх капіталів ... найлегший спосіб отримання прибутків» [21, с.235]. Стосовно ж безпосередніх платників цього боргу, власне галицького селянства, то І.Франко, на основі докладного аналізу джерел його погашення, приходиться до висновку, що «лишили б ми той тягар іще своїм дітям і внукам як дорогу, і то дуже дорогу пам'ятку панщини» [28, с.242].

Важливим аспектом аграрної реформи 1848 р., який вкрай негативно позначився на становищі галицького селянства, було питання щодо сервітутів, тобто земель, які перебували у їхньому спільному користуванні з панами (пасовищ, лук, лісів, водоймищ). Відповідно до указу цісарського уряду, ці землі мали залишитися в руках панів, а селяни, якщо й надалі хотіли користуватися ними, повинні були за це платити за попередньою домовленістю. По-суті, це положення реформи позбавляло селян права на користування угіддями, що створювало надзвичайно несприятливі умови для їх господарської діяльності і викликало невдоволення з боку селян, яке проявилось у наполегливій їх боротьбі за право користування сервітутами. Селяни через суди намагалися довести, що сервітуту здавна належали сільським громадам, але в більшості випадків такі судові справи завершувалися поразкою громад. З 32 тисяч таких процесів, – наголошував І.Франко, – селянами було програно 30 тис., тобто фактично у більшості випадків селяни не змогли довести своє право на користування сервітутами, а ли-

ше понесли значні матеріальні збитки, які, за його підрахунками, складали 15 млн з.р.<sup>7</sup> [18, с.557–558].

Не маючи можливості користування сервітутами, селяни йшли на порушення закону, здійснюючи порубки панського лісу. І.Франко у статті «Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах» на прикладі свого рідного села показує, що іншого виходу селяни просто не мали. І «хоч пани, суди і устави й забороняють виразно ходити в ліс за чим там небудь, карають за «лісові шкоди» досить остро, все-таки мужики своє роблять, і що більше, *лісової крадіжжі не вважають крадіжжю*» [19, с.82]. Такі «лісові шкоди» ставали масовим явищем. Зокрема, у с. Нагуєвичі, населення якого становило 1650 чол., за вісім років (з 1875 по 1882 р.) було засуджено до різних покарань за дрібні порушення сервітутного права 680 осіб. При цьому, наголошує І.Франко, всі ці кари припадають, «по найбільшій часті (принаймні 60%) на найбідніших людей в громаді і на дітей» [19, с.84].

Істотно посилювало важке становище галицького селянства тривале збереження в пореформеній період права пропінації, тобто виключного права шляхти на виробництво і продаж спиртних напоїв в межах її володінь. Як зауважував І.Франко, «історія галицької пропінації і її «викупу» назавжди залишиться для галицької шляхти ганьбою» [31, с.447], адже лише цей привілей, скасований 1875 р., повинен був забезпечити галицькому панству компенсацію більше, ніж 50 млн зл.р., яку також переклали на селянські плечі. Збереження цього привілею шляхти він вважав «просто фатальним» для дальшого розвитку сільських відносин.

Розв'язання цього питання І.Франко бачив у передачі права пропінації громаді. «Пропінація в руках краю, стверджує він, – зовсім втрачає той приватний характер, що є її головною негативною рисою. Вона стає звичайним податком», а цей податок «треба збільшити, щоб постачав пару мільйонів на рік для проведення політики розвитку краю». Він бачить у пропінації готову монополію на торгівлю міцними напоями, яка в руках краю може забезпечити додаткові кошти на його розвиток за умови,

<sup>7</sup> Злотий ринський (гульден, ринський лев, флорин) – срібна монета (0,805г), що карбувалася в Австрії і була в обігу з 1753 по 1900 рр.

що «і в містах виконавча влада монополії належала б крайовому виділу, а доход – містам» [24, с.93].

Особливу увагу І.Франка привертала проблема земельної власності в Галичині, яку він вважав «головною віссю, довкола якої обертаються всі наші крайові відносини», що, на його думку, є «зовсім природне в краї з так слабо розвигнм промислом, з малими, наполовину рільничими містами і місточками, в краї... в яким більше як 80% людності займається рільництвом» [18, с.546]. У праці «Земельна власність у Галичині» І.Франко ґрунтовно аналізує шляхи формування основних форм земельної власності, розпочавши ще з часів панщини і роблячи висновок, що реформа 1848 р. «замість дотеперішніх історичних категорій ґрунтів домінікальних, рустикальних і вільних» створила «тільки дві економічні категорії – більшої і меншої земельної власності» [18, с.548].

Він аналізує умови, за яких велика та дрібна форми власності увійшли в «ліберальну еру» пореформеної епохи, намагаючись знайти пояснення тому нужденному стану більшості селянських господарств, у якому вони опинилися наприкінці ХІХ ст. Так, вчений вбачав істотну перевагу для великої власності у наявності спеціальних книг (табул), в яких фіксувалися земельні маєтності, та заснованої на них станової, упривілейованої фінансової інституції для надання іпотечних кредитів, в той час як «мужик не міг зятягти іпотечного довгу для піднесення свого господарства, бо його ґрунт не мав ані ґрунтових книг, ані крайової табули» [18, с.548].

І.Франко піддає ґрунтовному аналізу ті зміни, що відбуваються у пореформеній період як у великій, так і дрібній земельній власності і фіксує для перших процеси «консолідації», «скуплення чим раз більших обшарів землі в руках чимраз меншого числа властителів» [18, с.553], а для других не лише збільшення кількості дрібних власників, але й істотне зменшення їх земельних наділів. «Майже вся наша дрібна власність, – стверджує він, – зійшла вже на той позем, який ... не можна назвати інакше, як тільки станом повільного завмирання та банкрутування» [18, с.555]. Але при цьому, зауважує він, дрібна власність набагато менше обтяжена іпотечними боргами, ніж велика, в той час як податковий тягар останньої майже у 24 рази менше, ніж першої. Такий стан речей І.Франко пояс-

нює не лише величезними поборами, що накладалися на дрібні селянські господарства, але й тим, що «вартість ґрунтів більшої земельної власності вписано [до кадастру] з ціною, нижчою від суми затягнених на неї довгів», що дозволило перекласти на плечі селянства додатково близько 1,5 млн «ґрунтового податку» [18, с.563–564].

Істотний інтерес представляють погляди І.Франка щодо шляхів реформування відносин земельної власності в Галичині. Виступаючи як послідовний противник приватної власності на землю, адже «земля, на якій ... всі ми гості, не може і не повинна бути приватною власністю в дусі римського права» [18, с.571], він, в той же час, абсолютно переконаний, що «реформа відносин земельної власності мусить бути ведена й переведена в ім'я інтересів загальнонародних...» [18, с.570]. І.Франко закликає до розумного використання природних багатств і запровадження такого суспільного устрою, який би дозволяв гармонійно розвиватися всім членам суспільства. У землі він бачить невід'ємну підставу «для дальшого розвою народу на полі промисловім, торговельнім та інтелектуальнім», а для досягнення цього «земля, на якій живе народ, повинна бути збірною власністю всього того народу» [18, с.570].

Серед проблем, досліджуваних вченим в кінці ХІХ ст. і які не втратили своєї актуальності сьогодні, – проблема вимушеної еміграції українців. І.Франко присвятив низку статей зростаючій еміграції як на схід, до Росії, так і на захід, в Південну та Північну Америку<sup>8</sup>. В численних дописах, що друкувалися в галицькій періодиці, зокрема в газеті «Kurjer Lwowski» протягом 1892–1897 рр., він розкрив причини еміграційного руху, стверджуючи, що «головною і вирішальною причиною еміграції є нужда, матеріальне зубожіння і моральна занедбаність сільського населення», яке змушене шукати щастя поза межами батьківщини [20, с.351]. За даними І.Франка, впродовж 1867–1883 рр. «одні лише ліцитації<sup>9</sup> викинули на вулицю близько 35000 селянських родин, тобто щонайменше 100000 душ» [20, с.353]). Позбавлені засобів існування, вони не можуть знайти

<sup>8</sup> У другому томі економічних праць І.Франка безпосередньо питанням еміграції присвячено більше 20 статей вченого.

<sup>9</sup> Продаж землі з молотка за борги.

собі роботи в сільському господарстві, а «інших заробітків, а саме – фабрик, які на заході Європи були природними збірниками сільського пролетаріату, тут немає ... селянинові не лишається нічого іншого як або на місці гинути з голоду і нужди, або йти світ за очі з надією на кращу долю або й без надії» [20, с.355].

За таких умов, наголошував І.Франко, суспільство та уряд повинні чітко визначитися щодо заходів, спрямованих на подолання чинників, які обумовлюють еміграцію українського населення. Своє бачення щодо пом'якшення наслідків «еміграційного лиха» вчений сформулював наступним чином. Оскільки еміграція є цілком природним явищем за умов відсутності заробітку і загрози голодної смерті, необхідно створити за підтримки держави та краю спеціальне товариство, завданням якого було б регулювання еміграційного руху, надання посередницьких та консультаційних послуг для емігрантів, а також «подавання інформації емігрантам, вишукування для них заняття і певного заробітку в країнах, до яких вони емігрують, охорону емігрантів перед визиском під час подорожі і на чужині» [20, с.356]. Адже агітатори, що умовляли селян до еміграції, як правило, надавали неправдиві відомості, відправляючи їх у невідомі світи, обіцяючи при цьому умови, далекі від реальності. І.Франко згадує байку щодо еміграції до Бразилії, де ніби-то чекає на українських селян ерцгерцог Рудольф, що не загинув, а подався до Америки, «де засновує нову державу, яку хоче заселити руськими селянами», або іншу популярну «поголовку», що ніби-то «російський цар ... обіцяє кожному руському селянинові, що прийде до нього, добре загосподороване обійстя з худобою та 10 моргів<sup>10</sup> орного поля» [17, с.346].

Такі уявлення щодо перспектив еміграції, навіть за умов адміністративних перешкод з боку влади у вигляді жандармських кордонів та озброєних застав, заставляли селян переходити кордон, але «тут чекала їх ще гірша біда. Росія не захотіла приймати їх! Байки про загосподоровані обійстя та земельні наділи, буцімто обіцяні переселенцям, розвіялися як дим ... головна маса мусила вертати назад, до Галичини» [17, с.349].

<sup>10</sup> Морг – німецька земельна одиниця, що використовувалася у Польщі та Галичині і в ХІХ – на початку ХХ ст. дорівнювала 0,57 га.

Проте, стверджує І.Франко, цей сумний досвід не зупинив еміграції, вона лише перемістилася в інші повіти. В той же час він підкреслює, що «еміграція як слід організована ... могла б дати краю велику користь», коли емігранти не покидають свого краю назавжди, а їдуть лише «за меншим або більшим заробітком». Саме таку форму еміграції І.Франко вважав найбільш відповідною і розглядав її як «найбільш вдячне поле для допоміжної, інформаційної і захисної кампанії громадськості» [20, с.356].

У своїх статтях «Зарібки та життя львівського зецера», «Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі» та ін. І.Франко розкрив тяжке становище промислових робітників. Він підкреслював, що майже всі промислові об'єкти облаштовані не відповідно до того, як цього вимагають безпека життя і здоров'я робітників, «робітники ... містяться в тісних і низьких приміщеннях, внаслідок браку повітря іноді стоїть такий сморід, що людина, ... заходячи туди, зомліває» [12, с.54]. При цьому фіксується практична відсутність вентиляції, належного освітлення, а також недотримання заходів пожежної безпеки, що досить часто призводило до нещасних випадків. У звітах промислових інспекторів згадуються також неодноразові порушення законів як щодо тривалості робочого часу, так і дотримання часу перерв, особливо у нічні зміни, та надання вихідних [12, с.55–58].

У статті «Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870» І.Франко аналізує заробітну плату галицьких промислових робітників, яка за офіційними даними в середньому складала 60 крейцарів на день, що вважалося цілком достатнім для задоволення їхніх потреб. Але, як вважає вчений, потреб однієї людини, а не цілої родини робітника, як це часто мало місце. До того ж, 60 крейцарів отримували не всі працівники. 74,27% всіх робітників отримували лише 50 крейцарів на день, тобто, таку плату, якої ніяким способом не вистачало їм на життя [26, с.47]. Отримуючи заробітну плату, якої ледве вистачало на напівголодне існування, зауважував І.Франко, робітники були змушені працювати по 12 годин на добу. До того ж, ці низькі заробітки обкладалися різноманітними податками: «Писарі, машинники, касієри, а то й самі підприємці та майстри стараються всякими можливими способами урвати робітникові на кождім кроці хоть цент-два з його нужденного заріб-

ку», тому, на думку І.Франка, «робітник промисловий не може вижити без довгу або голоду» [26, с.50].

Подібну картину становища промислових робітників змальовує І.Франко у статті «Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі». В цій роботі він характеризує організацію виробництва на фабриці, аналізує склад робітників, рівень їхньої заробітної плати, розкриває причини викривлень, що трапляються у звітах промислових інспекторів через неправильно надані відомості, зокрема щодо зменшення кількості працюючих, щоб не виконувати умови закону по створенню кас взаємодопомоги, фонду інвалідів та інших подібних інституцій, який стосувався певної кількості працюючих [29, с.59].

Розкриваючи процес організації виробництва на фабриці, І.Франко зауважує, що робітники змушені були протягом тижня не залишати її територію, а це вимагало від них, за його словами, «цілий тиждень бути на сухому пайку і харчуватися малопоживними продуктами (за винятком лише неділі, коли їм можна піти до міста і поїсти чогось гарячого)» [29, с.62]. Вчений пише про жахливі умови проживання робітників, розкриває причини аварій на виробництві. На основі проведеного аналізу він доходить висновку, що «розумні і прекрасні» розмови щодо розвитку нафтового промислу в Галичині як ознаки початку промислового піднесення краю є можливими лише для тих, хто цей промисел «відчувають лише у вигляді брязкоту, у вигляді грошей, які «не смердять», на яких не видно сліз, крові, поту, деморалізації і злиднів сотень тисяч людей» [29, с.65].

В ряді статей про бюджет і податки було розкрито колоніальну сутність фінансової політики австрійського уряду щодо Галичини, яку він здійснював через систематичний перерозподіл її багатств на користь центральних австрійських провінцій. Так, у статті «Галичина у сьогорічній бюджеті державнім», аналізуючи частку Галичини у державному бюджеті на 1884 р., І.Франко, на основі статистичних даних щодо надходжень до нього у вигляді прямих і непрямих податків, а також частки видатків з бюджету, що припадали на край, приходять до висновку, що частка перших істотно перевищує останні, і що «на 1884 рік держава має з Галичини щонайменше 13153927 зл.р. чистого доходу» [13, с.338].

Спираючись на такі переконливі дані, І.Франко робить політичний висновок. Він зазначає, що політика австрійського уряду була спрямована на захист інтересів не лише «упривілейованих верств», але й упривілейованих народностей – і то єсть горе *наше!*» [22, с.331].

З огляду на таку політику визиску з боку центральних органів влади як Австро-Угорської, так і Російської імперій, важливою складовою економічної програми письменника-вченого стала проблема звільнення українського народу від колоніального поневолення й возз'єднання українських земель в єдиній незалежній державі. При цьому у центр національно-визвольної боротьби І.Франко ставив економічні проблеми: «Економічне питання таке важке, таке основне, – писав він, – що й при справі політичної самостійності всякого народу не те що покинути не можна, але треба класти його як вихідну точку» [25, с.279].

Крізь творчість вченого червоною ниткою проходить ідея необхідності удосконалення соціально-економічного ладу суспільства, заміни його в перспективі на інший, більш справедливий соціальний устрій, який дає можливості для різнобічної реалізації здібностей кожної людини. У цій світоглядній еволюції І.Франко пройшов від раціоналізму й позитивізму до еволюціонізму, від щирого захоплення марксизмом і соціалізмом до глибокої критики їх теоретичних положень.

Так, аналізуючи виступ М.Левитського на засіданні «Императорского Вольного экономического общества», І.Франко зауважує, що поширення «марксистського соціал-демократизму» російського взірця на українських землях є небезпечним явищем, адже «соціал-демократизм стає ворожо як против усяких обов'язків суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і против національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. ... соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті» [30, с.272–273]. Такою працею на українському ґрунті вчений бачив кооперацію, працю вільного селянина на своїй землі, роботу в хліборобських спілках та інших громадах.

Аналіз наукових праць І.Франка дозволяє дійти висновку, що як вчений і політичний діяч, він перебував у постійному творчому пошуку та розвитку, залишаючись на засадах гуманізму та демократизму. Прагнучи кращої долі для українського народу, І.Франко намагався знайти відповіді на найболючіші питання буття, пропонуючи власні рішення економічних та соціальних проблем, значна частина яких залишається актуальною і сьогодні.

Ідеї видатного вченого, як соціально-економічного і політичного, так і духовно-культурного спрямування, не втратили своєї цінності, і саме тому його наукова спадщина має бути ефективно використана при реформуванні всіх сфер життя сучасного українського суспільства.

1. Вірник Д., Голубовська Є. Економічні погляди Івана Франка / Вірник Д., Голубовська Є. – К., 1956.
2. Возняк М. Велетень думки і праці / Возняк М. – К., 1958.
3. Злупко С.М. Іван Франко – економіст / Злупко С.М. – Львів : Слово, 1992. – 482 с.
4. Іван Франко (1856–1916). Бібліографічний покажчик / Склав І.З. Бойко ; відп. ред. канд. філолог. наук Т.І. Франко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 202 с.
5. П. Ковалів. Значення І.Франка в розвитку літературної мови Галичини / П. Ковалів // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Іван Франко. Збірник філологічної секції для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерти Івана Франка. Т. 33. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1968. – С. 5–13.
6. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України : навч. посібник / Корнійчук Л.Я. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
7. Небрат В.В. Українська фінансова думка другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Небрат В.В. – К. : Ін-т екон. та прогноз., 2007. – 224 с.
8. Павлишенко Михайло. Роздуми економіста... / Павлишенко Михайло. – Львів : ЛА «Піраміда», 2009. – 424 с.
9. Сімович В. Іван Франко. Його життя та діяльність / Сімович В. – 3-є вид. – Мюнхен : «Дніпрова хвиля», 1966.
10. Українська державницька ідея: Антол. Політ. традиціоналізму / Укладання й передм.: О. Шокало, Я. Орос ; Біограф. довідки: О. Шокало. – К. : МАУП, 2007. – 520 с.

11. Франко І. Галицька індемнізація // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 86–121.
12. Франко І. Галицька промисловість // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 53–60.
13. Франко І. Галичина в сьогорічнім бюджеті державнім // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 334–339.
14. Франко І. Дещо про самого себе // Гундарова Т. Невідомий Іван Франко: Грані Ізмарагду. – К.: Либідь, 2006. – С. 24–26.
15. Франко І. Доповнення до «Основ суспільної економії» // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 30–31.
16. Франко І. [Друга передмова до перекладу 24-го розділу праці К. Маркса «Капітал», Т.1] // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 32–33.
17. Франко І. Еміграція галицьких селян // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 343–349.
18. Франко І. Земельна власність в Галичині // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 546–576.
19. Франко І. Знадоби до статистики України. І. Лісові шкоди і кари в с. Нагуєвичах // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 82–85.
20. Франко І. З приводу еміграції населення // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 350–364.
21. Франко І. Конверсія індемнізаційного боргу // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 233–239.
22. Франко І. Меланхолійні уваги над сьогорічним бюджетом державним // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці /

- Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 328–331.
23. Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 45: Філософські праці / Франко І. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 24–40.
24. Франко І. Пан Щепановський про пропінатию // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 79–94.
25. Франко І. Поза межами можливого // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 45: Філософські праці / Франко І. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 276–285.
26. Франко І. Промислові робітники в Східній Галичині і їх плата р. 1870 // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 44–51.
27. Франко І. Про працю // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 66–78.
28. Франко І. Слівце про конверсію // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 2: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 240–242.
29. Франко І. [Фабрика парафіну й церезину у Дрогобичі] // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 52–65.
30. Франко І. А.Фаресов. Народники и марксисты С.-Петербург. 1899 // Т. 45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 272–275.
31. Франко І. Ще про галицькі заворушення // Збір. творів у 50-ти т. – Т. 44, кн. 1: Економічні праці / Франко І.; ред. тому Т.І. Дерев'янкін, А.Л. Перковський. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 443–448.

#### Транслітерований список джерел

1. Virnyk D., Golubovs'ka Ye. Ekonomichni pogliady Ivana Franka. – K.: 1956. [in Ukrainian]
2. Vozniak M. Veleten' dumky i pratsi. – K.: 1958. [in Ukrainian]
3. Zlupko S.M. Ivan Franko – ekonomist. – L'viv: Slovo, 1992. – 482 p. [in Ukrainian]

4. Ivan Franko (1856–1916). Bibliografichniy pokazhchyk / Sklav I.Z. Boiko: Vidp. red. kand. filolog. nauk T.I. Franko. – K. : Vyd-vo AN URSR, 1954. – 202 p. [in Ukrainian]
5. P. Kovaliv. Znachennia I.Franka v rozvytku literaturnoi movy Galychyny // Zapysky Naukovogo tovarystva im. Shevchenka. Ivan Franko. Zbirnyk filologichnoi sektsii dlia vidznachennia 110-richchia narodyn i 50-richchia smerti Ivana Franka. T. 33. – N'yu-lork – Paryzh – Toronto, 1968. – pp. 5–13. [in Ukrainian]
6. Korniihchuk L.Ya. Istoriia ekonomichnoi dumky Ukrainy : Navch. posibnyk. – K. : KNEU, 2004. – 431 p. [in Ukrainian]
7. Nebrat V.V. Ukrains'ka finansova dumka drugoi polovyny XIX – pochatku XX stoliť. – K. : In-t ekon. ta prognozuv., 2007. – 224 p. [in Ukrainian]
8. Pavlyshenko Mykhailo. Rozdumy ekonomista... – L'viv : LA «Piramida», 2009. – 424 p. [in Ukrainian]
9. Simovych V. Ivan Franko. Yogo zhyttia ta diial'nist'. – 3-tie vyd. – Miunkhen : «Dniprova khvyliia», 1966. [in Ukrainian]
10. Ukrains'ka derzhavnyts'ka ideia: Antol. Polit. tradytsionalizmu / Ukladannia i peredm. : O. Shokalo, Ya. Oros; Biograf. dovidky: O. Shokalo. – K. : MAUP, 2007. – 520 p. [in Ukrainian]
11. Franko I. Galyts'ka indemnizatsiia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 86–121. [in Ukrainian]
12. Franko I. Galyts'ka promyslovist' // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 53–60. [in Ukrainian]
13. Franko I. Galychyna v s'ogorichnim biudzheti derzhavnim // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 334–339. [in Ukrainian]
14. Franko I. Deshcho pro samogo sebe // Gundarova T. Nevidomyi Ivan Franko: Grani Izmaragdu. – K. : Lybid', 2006. – pp. 24–26. [in Ukrainian]
15. Franko I. Dopovnennia do «Osnov suspil'noi ekonomii» // Zibr. tvoriv u 50-y t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 30–31. [in Ukrainian]
16. Franko I. [Druga peredmovna do perekladu 24-go rozdilju pratsi K. Marksa «Kapital», T.1] // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1:

- Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 32–33. [in Ukrainian]
17. Franko I. Emigratsiia galyts'kykh selian // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 343–349. [in Ukrainian]
18. Franko I. Zemel'na vlasnist' v Galychyni // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 546–576. [in Ukrainian]
19. Franko I. Znadoby do statystryky Ukrainy. I. Lisovi shkody i kary v s. Naguievychakh // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 82–85. [in Ukrainian]
20. Franko I. Z pryvodu emigratsii naselennia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 350–364. [in Ukrainian]
21. Franko I. Konversiia indemnizatsiinogo borghu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 233–239. [in Ukrainian]
22. Franko I. Melankholiini uvagy nad s'ogorichnym byudzhetom derzhavnym // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 328–331. [in Ukrainian]
23. Franko I. Nauka i ii vzaiemyny z pratsiuiuchymy klasamy // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 45: Filosofs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 24–40. [in Ukrainian]
24. Franko I. Pan Shchepanovs'kyi pro propinatsiiu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 79–94. [in Ukrainian]
25. Franko I. Poza mezhamy mozhlyvogo // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 45: Filosofs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 276–285. [in Ukrainian]
26. Franko I. Promyslovi robitnyky v Skhidnii Galychyni i yikh plata r. 1870 // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 44–51. [in Ukrainian]

27. Franko I. Pro pratsyu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 66–78. [in Ukrainian]
28. Franko I. Slivtse pro konversiiu // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 2: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 240–242. [in Ukrainian]
29. Franko I. [Fabrika parafinu i tserezynu u Drogobychi] // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 52–65. [in Ukrainian]
30. Franko I. A.Faresov. Narodniki i marksisty S.-Peterburg. 1899 // T. 45: Filososfs'ki pratsi. – K. : Naukova dumka, 1986. – pp. 272–275. [in Ukrainian]
31. Franko I. Shche pro galyts'ki zavorushennia // Zibr. tvoriv u 50-ty t. – T. 44, kn. 1: Ekonomichni pratsi / Red. tomu T.I. Derev'iankin, A.L. Perkovs'kyi. – K. : Naukova dumka, 1985. – pp. 443–448. [in Ukrainian]

Одержано 12.09.2016 р.

УДК.330.83 : 929 (477)

В.М. Лавриненко

**ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ  
ВІТЧИЗНЯНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ В НАУКОВІЙ  
СПАДЩИНІ АКАДЕМІКА К.Г. ВОБЛОГО**

*До 140-ї річниці від дня народження*

*У статті розглянуто теоретичні та прикладні проблеми наукової спадщини К.Г.Воблого – одного з фундаторів важливих напрямків вітчизняної економічної науки таких як: політична економія, економічна географія, страхова справа, статистика та демографія. Розкрито його роль як організатора економічної освіти та національної академічної науки. Акцентована увага на поєднанні науково-педагогічної діяльності в провідних університетах України та Польщі та проведенні фундаментальних економічних досліджень, підготовки наукових кадрів.*

**Ключові слова:** К.Г.Воблий, історіографія, наукова спадщина, викладацька діяльність.

**«Для мене, як економіста, ясно, що чудес не буває, тільки наполегливою творчою працею ми вийдемо з тих бід, куди завела нас війна-революція»**

**К. Воблий**



Традиція наукової спільноти звертатися до вшанування пам'яті видатних вчених-економістів визначає не тільки їхній особистий внесок в історію розвитку економічної науки, підкреслює їхню здатність осмислити дієві проблеми суспільства у формі ідей, теорій, але і передає сучасній науковій та освітній громадськості естафету інтелектуальної поваги до здобутків минулого, які є творчими джерелами розуміння сучасності. Розкриття глибинного змісту економічної науки як на прикладному,



так і теоретичному рівнях неможливе без вивчення науково-дослідної та педагогічної діяльності її видатних представників. В історії становлення та розвитку різних напрямків української економічної науки ім'я Костянтина Воблого уособлює наукові досягнення світового рівня, високу педагогічну майстерність та організаторський талант. Політична економія, економічна географія, страхова справа, статистика та демографія – саме в цих сферах наукової діяльності український учений реалізувався як організатор національної академічної науки та фундаментальних досліджень економіки України. Він один із засновників економічної географії України, розробник методики підготовки наукових кадрів, автор підручників, академік АН УРСР.

Пам'ять про досягнення вчених минулого зазнає постійних запитів сучасності, дослідники їх творчості намагаються відкрити невідомі аспекти їх наукової спадщини і репрезентують їх потенціал для вирішення нових сучасних проблем. Серед дослідників наукової спадщини К.Воблого провідні вітчизняні та зарубіжні вчені та молоді науковці, в працях яких відтворюється мотивація і інтелектуальна культура наукової діяльності, розкривається її роль у вирішенні нагальних проблем суспільства [8].

Костянтин Григорович Воблий народився 27 травня 1876 р. в багатодітній родині сільського священика в містечку Царичан-ка Кобилянського повіту Полтавської губернії (нині районний центр Дніпропетровської області). Через рік після народження помер його батько, і майбутній видатний вчений починає своє життєве сходження в умовах сирітства. Під впливом матері він долучається до духовної освіти. По закінченню початкової школи його було зараховано до духовного училища, а потім – до духовної семінарії м. Полтави. Між 1896 і 1900 роками К.Воблий навчався в Духовній академії в Києві. Опановуючи таємниці духовної сфери людського життя, талановитий юнак намагався зрозуміти і раціонально-господарські принципи його побудови. Він самостійно вивчає географію, філософію, психологію, іноземні мови і приймає рішення про зміну напрямку своєї освіти.

У 1900 р. К.Воблий стає студентом Правничого відділу Юр'ївського (нині Тартуського) університету. Вибір навчального закладу був обумовлений тим, що це був єдиний університет у Російській імперії, до якого могли вступати випускники духов-

них семінарій. Вивчення юридичних дисциплін стає для нього першою сходинкою до вершин економічної науки (економічні науки входили на той час до дисциплін юридичного циклу). Вже на першому курсі він починає вивчення економіки і статистики на матеріалах рідного краю (господарства Царичанського регіону). Перекладає з англійської мови деякі філософські та педагогічні твори. Ця діяльність дає йому змогу покращити своє матеріальне становище і перейти навчатися до Варшавського університету – провідного на той час освітнього та наукового центру Російської імперії. Вагомий інтелектуальний потенціал цього закладу сприяв подальшому зростанню фахових здобутків молодого науковця. Він наполегливо вивчає твори вітчизняних і зарубіжних економістів, юристів, філософів, аналізує погляди представників різних наукових шкіл і напрямів. Одним з перших його наукових досягнень стає конкурсна робота «Заатлантична еміграція, її причини та наслідки» [5], яку Воблий підготував на третьому курсі університету. Центром уваги конкурсного твору були проблеми емігрантського руху в Росії, які молодий дослідник пропонує врегулювати з урахуванням законодавства й політики провідних європейських країн. Еміграція на початку ХХ ст. стає помітним явищем суспільного життя, досліджуючи яке молодий науковець проявляє високу культуру статистичного аналізу і на основі обробки статистичних показників висловлює теоретичні узагальнення та практичні рекомендації. Вчена Рада Варшавського університету високо оцінила дослідницький потенціал майбутнього видатного вченого в галузі статистики і присудила йому найвищу нагороду – золоту медаль.

Після закінчення Варшавського університету (1904 р.) К.Воблого, як одного з найкращих студентів, було залишено на кафедрі політичної економії та статистики для підготовки до викладацької діяльності. Одночасно він працював у Варшавському статистичному комітеті на посаді редактора та вивчав архіви і статистичні матеріали з економічної історії Польщі (зокрема, питання еміграції селян і робітників із Царства Польського, рівня заробітної плати, стану сільського господарства та ін.). Науковим результатом роботи стає аналітична праця «Розвиток фабрично-заводської промисловості в 10 губерніях Царства Польського з 1876 по 1906 р.», а також публікація низки праць з проблем економічного та соціального розвитку польсь-

кого господарства. Зацікавленість дослідника економікою Польщі та розвитком торгівельних відносин з Україною було важливим етапом в його науковій біографії [9, с.8–13].

Плідна наукова діяльність перспективного молодого дослідника не залишилася непоміченою у наукових й освітянських колах Російської імперії. У 1905–1906 роках К.Воблий отримує запрошення до Київського університету [3], де спочатку працює професором-стипендіантом, а після успішного складання іспитів на ступінь магістра політичної економії одержує звання приват-доцента кафедри політичної економії та статистики. Своє професійне зростання Воблий реалізує, насамперед, через дослідження проблем економічної теорії та методології. У праці «Питання про метод в історії політичної економії» (1907 р.) він аналізує переваги та недоліки методу індукції і дедукції в економіці. Відповідно до його поглядів у кожній науці присутні два аспекти: індивідуальні спостереження та узагальнення. Метою наукового дослідження є підведення окремих спостережень під загальні формулювання та визначення. За його висновками, економічна наука з огляду на предмет своїх досліджень повинна користуватися як методом дедукції, так і індукції. Застосування того чи іншого методу, підкреслює вчений, залежить від розвитку економічної теорії. При недостатньому розвитку теорії частіше застосовується індукція, а в процесі розвитку економічної теорії зростає важливість дедукції. Так, на його думку, для вивчення економічної історії найкраще підходить індукція у формі компаративістики і статистики, а для економічної політики необхідні індукція та методи аналогії. Підходи К.Воблого до економічної методології та її застосування в економічній теорії та економічній історії засвідчували його прихильність до принципів досліджень, притаманних представникам історичної школи з їх описово-емпіричною формою, завантаженістю фактичним матеріалом, історичними та статистичними даними [7, с.156].

К.Воблий належав до науковців, покликаних зміцнювати і розвивати економічну науку не лише своїми науковими дослідженнями, а й публічною популяризаторською діяльністю, що спричиняла розширення кола її прихильників завдяки викладацькій майстерності вченого. У київський період яскраво виявляється його талант організатора та керівника вищої економічної освіти. Під впливом М.Довнар-Запольського, К.Воблий стає

одним з ініціаторів організації на базі Київських Вищих Комерційних курсів Київського комерційного інституту. З січня 1907 року він розпочинає читання лекцій з політичної економії на Комерційних курсах, а з серпня 1908 р. його затверджують позаштатним викладачем Комерційного інституту [1, с.5]. Зауважимо, що лекційний курс політичної економії приват-доцент Воблий викладав на основі власної авторської програми. З урахуванням наукових і викладацьких здобутків його обирають до керівних органів інституту – Ради та Учбового комітету [1, с.66]. Разом з першим директором Київського комерційного інституту М.Довнар-Запольським К.Воблий бере безпосередню участь у створенні й організації роботи Товариства економістів. Він проводить активну роботу із залученням до науково-дослідної роботи талановитої молоді, серед якої був і видатний економіст-математик, статистик Євген Слуцький [6, с.355].

У центрі наукової діяльності Воблого в цей період був аналіз та узагальнення проблем господарського розвитку України. 1909 року К.Воблий захищає у Київському університеті св. Володимира магістерську дисертацію на тему «Нариси з історії польської фабричної промисловості». Після отримання наукового ступеня магістра він, не зупиняючись та не гаючи часу на роздуми, розпочинає працювати над матеріалами для підготовки докторської дисертації. З цією метою здійснюються численні відрядження до Берліна, Відня, Мюнхена, Парижа для роботи в бібліотеках провідних європейських університетів. В основу дослідження було покладено матеріали проведених в Німеччині господарських переписів зайнятості населення в основних галузях її народного господарства. Значна частина роботи присвячується методиці проведення загальних переписів та техніці статистичного обчислення, що дозволило авторові зробити важливі узагальнення про тенденції розвитку економіки Німеччини того часу, про зайнятість її трудових ресурсів.

Про наукову та практичну значимість докторської дисертації вченого свідчить той факт, що вона відіграла певну роль у підготовці та проведенні 20-го Всеросійського перепису, для розробки методичної основи здійснення якого було використано досвід західноєвропейських переписів [4, с.5]. Захист докторської дисертації на тему «Третій професійно-промисловий перепис у Німеччині» відбувся у Київському університеті св.

Володимира (у 1911 р. – всього через два роки після захисту магістерської), за результатами якого К.Воблому присуджено вчений ступінь доктора політичної економії та статистики із затвердженням його ординарним професором кафедри політичної економії та статистики в Імператорському університеті св. Володимира.

Інтенсивна робота над дисертаційним дослідженням не перешкоджала успішному просуванню в службовій та науково-педагогічній діяльності Воблого і в Київському комерційному інституті. У зв'язку зі значним збільшенням кількості слухачів, Рада інституту, з метою полегшення обов'язків його директора створює посади двох деканів: економічного та комерційного відділень. Деканом комерційного відділення й було обрано професора Університету св. Володимира та Комерційного інституту Воблого Костянтина Григоровича [1, с.73].

Важливою рисою Воблого як вченого було те, що він намагався підпорядковувати свою науково-педагогічну діяльність розв'язанню актуальних суспільних проблем. Серед них – швидкий розвиток страхової справи у Росії, що викликав необхідність значного розширення фахової підготовки кваліфікованих кадрів через систему комерційних інститутів. Оскільки необхідної навчальної літератури не було, К.Воблий розпочинає новаторську роботу зі створення першого в Росії підручника зі страхування. У 1915 р. виходить друком велика (17 др. арк.) монографія «Основи економії страхування». У ній на основі самостійних досліджень галузі страхування в Росії і світі, з науковою обґрунтованістю розглянуті питання про предмет страхування як науки, історію його розвитку в Російській імперії, особливості страхових товариств з окремих видів страхування, питання фінансової політики щодо капіталу страхового бізнесу, взаємовідносин між страховими товариствами й органами державного контролю та інші питання розвитку страхової справи. Про наукове та практичне значення цієї праці для вивчення страхової справи, завданням якої Воблий вважав подолання негативних наслідків непередбачуваних подій у господарському житті, яскраво свідчить те, що і нині, на початку XXI ст. вона зацікавлено використовується фахівцями і має численні перевидання в багатьох країнах.

У пореволюційний період науковець продовжує приділяти значну увагу поширенню економічних знань. У Київському комерційному інституті він веде економічний семінар, матеріали якого відігравали значну роль у популяризації економічної науки та постійно виходили друком у виданні «Труди економічного семінара проф. К.Воблого при Киевском коммерческом институте». Слід зазначити, що економічні погляди вченого були сформовані на основі вивчення та осмислення творів представників класичного та неокласичного напрямку економічної теорії, а також німецької історичної школи. Тому в них чітко простежується його прихильність до приватної власності та ринкової системи господарства, негативне ставлення до колективізму як основи організації господарства в аграрній сфері. Економічну теорію марксизму він характеризував як штучну теоретичну конструкцію і не вважав її ані правильною, ані важливою [4, с.159].

У науковій спадщині К.Воблого знайшли своє відображення і дослідження з проблем економічної географії та питань розвитку і розміщення продуктивних сил України. Так, його праця «Производительные силы Галиции» (1915 р.) не втрачає свого значення для вивчення економічної історії українських земель. У ній дослідник привертає увагу до суперечності між природним багатством краю і злиденим життям галичан, які в пошуках праці масово емігрували в той час до США та Німеччини [4, с.6].

Заслужена повага і великий науковий авторитет, який К.Воблий мав у Київському комерційному інституті, пояснюють той факт, що саме на нього було покладено відповідальну місію – очолити інститут у бурхливий період революційних подій в Україні. У грудні 1917 року його обрано на посаду ректора Київського комерційного інституту, який під його керівництвом залишався осередком прогресивних поглядів. Визначною подією, що засвідчує авторитетність навчального закладу та його вагоме місце в розвитку економічних досліджень, стала організація першого найбільшого зібрання українських фахівців з економіки. У жовтні 1918-го в Комерційному відбувається перший Всеукраїнський з'їзд економістів і статистиків, який завдяки особистим зусиллям К.Воблого сприяв становленню української економічної науки.

Не зважаючи на те, що К.Воблий обіймав керівну посаду в інституті, він працював також позаштатним ординарним професором [1, с.188]. У травні 1919 р. його обирають дійсним академіком по кафедрі торгу та промисловості [1, с.17], потім у вересні 1919 р. – академіком Української Академії наук зі спеціальності промисловість і торгівля, у зв'язку із чим він залишає посаду ректора. Проте ще протягом тривалого часу (понад десять років: з 1919 р. по 1930 р.) він – професор кафедри політичної економії і статистики та кафедри економіки страхування Київського Інституту народного господарства.

Внесок К.Воблого в історію Київського національного економічного університету не може обмежуватися його науково-педагогічними здобутками – авторськими підручниками та лекційними курсами зі статистики, основ економіки страхування, політичної економії та економічної географії, які були базовими в системі комерційної освіти, та його унікальним талантом організатора і керівника економічної освіти. Найважливіше в його діяльності, як і в діяльності інших видатних українських економістів, які працювали і працюють в університеті, – привнесення духу високої культури наукового пошуку істини, розкриття практичної цінності фахового аналізу проблем господарського розвитку України.

За радянських часів К.Воблий зосереджує свої дослідження на вивченні основних галузей господарства України – промисловості, транспорту, сільського господарства, торгівлі. Галузевий аналіз українського господарства він здійснює в історичному вимірі, показує виникнення, розміщення, розвиток і взаємозв'язки різних галузей. Результати цих досліджень були покладені в основу підручника з економічної географії, що був виданий під назвою «Економічна географія України» у 1919 р. За життя автора він був перевиданий п'ять разів [4, с.7]. 1928 року К.Воблий був обраний віце-президентом АН УРСР. Під його керівництвом розроблено проект статуту і перший п'ятирічний план діяльності Академії. У 1933–1947 рр. К.Воблий завідував кафедрою економічної географії геолого-географічного факультету Київського університету. Впродовж 1942–1947 рр. вчений обіймає посаду директора Інституту економіки АН УРСР.

Особливо важливу роль як віце-президент К.Воблий відіграв за часів сталінських репресій і спроб знищення національної української академічної науки та її представників. Він один з перших українських науковців виступив проти несправедливих звинувачень українських учених, об'єктивно, з погляду предмета дослідження оцінюючи їхні здобутки. В умовах радянського режиму учений, який мав високий науковий авторитет, повинен був вирішувати складні моральні проблеми: зректися своїх революційних поглядів на економіку з приватною власністю та ринковою системою й почати творити в душі теорії марксизму-ленінізму, з якою він раніше не погоджувався, або бути приреченим на наукове і політичне переслідування. К.Воблий обирає нелегкий шлях ідеологічних поступок і компромісів. Він не відмовляється від своїх наукових принципів, проте в центрі уваги його наукових досліджень того часу – прикладні економічні науки та поточні господарські проблеми.

За період 1921–1928 років академік К.Воблий опублікував понад 60 науково-публіцистичних робіт, присвячених питанням розвитку продуктивних сил України, її внутрішній та зовнішній торгівлі, а також аналізу кон'юнктури світового господарства. На початку 30-х років дослідник започатковує фундаментальну працю «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» в 5-ти томах. Саме цукровій промисловості належала особлива роль у розвитку господарств України. Використовуючи системний метод дослідження, академік Воблий розглядає процес виникнення та розвитку цукрової галузі в органічному зв'язку з історією розвитку господарства українських земель. Він вбачає провідну роль цукрової промисловості як засобу виходу з аграрної кризи, яка в той час охопила деякі райони країни. Ідея «провідної галузі», що стимулює споживчий попит і виконує антикризову роль, не втрачає свого потенціалу у розв'язанні сучасних макроекономічних проблем національної економіки. Значне джерельне підґрунтя роботи, широка інформаційна база та ретельне авторське відчуття матеріалу сприяли тому, що «Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості» стали класичним твором як для вивчення окремих питань розвитку цукрової промисловості і динаміки цін на цукор, так і економічної історії України в цілому.

Соціалістична перебудова Радянської України потребувала ідеологічного підходу до аналізу природних умов і наявних економічних ресурсів республіки. «Буржуазний вчений» К.Воблий самовідданно відстоюючи ідеали об'єктивності в науці, був підданий нищивній критиці та звільнений з посади віце-президента АН Української РСР. Не звертаючи уваги на «наслідки класової боротьби», керуючись лише устремлінням до об'єктивності та наукової істини, вчений все більше зосереджується на дослідженні проблем економічної географії. Він вивчає також і проблеми фізичної географії, геоморфології та геології, працює над проблемою Великого Дніпра, досліджує економічні проблеми як усієї України, так і її окремих районів та міст. Вчений продовжує активно писати нариси та статті, виступає з доповідями на численних наукових конференціях в Україні та за її межами. З ініціативи К.Воблого для поглибленого вивчення економіко-географічних проблем в Інституті економіки АН УРСР в 1939 р. було створено новий підрозділ – сектор економічної географії. За дорученням Президії Академії наук він розпочав розроблення науково-методологічного підґрунтя економічної географії. Протягом майже двох років колектив молодих вчених під керівництвом та за активної участі самого К.Воблого підготував «Нариси економічної географії УРСР» у 2-х томах. Проте перший том цієї праці вийшов друком лише у 1949, а другий – у 1952 р. [4, с.55], вже після смерті вченого.

У роки Другої світової війни Воблий разом з колективом АН УРСР був евакуйований до м. Уфи в Башкирію. І в цей період, незважаючи на несприятливі для наукової праці умови, його наукові дослідження характеризуються винятковою продуктивністю та інтенсивністю. Виходять у світ книжки «Народне господарство Радянської України» та наукова праця «Организация труда научного работника» (1943 р.). Він передає свій величезний науковий досвід башкирським колегам, які працюють разом з ним. Здійснює наукову редакцію збірника «Народне господарство Башкирської АРСР та мобілізація її ресурсів», що сприяло господарському становленню цієї автономної республіки.

Значні творчі та організаторські досягнення К.Воблого дали йому право визначати найважливіші напрямки розвитку української економічної науки. З 1942 по 1947 роки він був директо-

ром Інституту економіки Академії наук Української РСР і цю посаду обіймав до кінця свого життя. За свою активну науково-практичну діяльність впродовж понад 40 років К.Воблий написав близько 450 наукових праць: фундаментальних монографій, підручників, аналітичних досліджень окремих галузей народного господарства, статей, економічних оглядів тощо. Помер К.Воблий 12 вересня 1947 р. в м. Києві. і був похований на Лук'янівському цвинтарі.

Історія світової та вітчизняної економічної науки повинна розглядатися крізь призму замислів, цінностей та переконань її видатних представників, до яких належить і академік К.Воблий. У буремні 20-ті роки ХХ ст. в одному з листів до видатного українського вченого В.І. Вернадського, з яким К.Воблий мав дружні стосунки, він яскраво висловив своє життєве кредо, «...потрібно думати не про минуле, а про майбутнє. Не озиратись, йти вперед до нового життя, щоб якнайшвидше вибратися з того глухого кута, в який ми потрапили» [2, с.695]. Як видатний вчений він залишив нащадкам великий історичний досвід становлення та розвитку духу наукової економічної культури в українському суспільстві.

1. Державний архів м. Києва. Справа професора Костянтина Григоровича Воблого ф. 871, оп 2, спр. 67.
2. Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими / Кн. 1: Листування: А–Г / НАН України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського, Ін-т історії України, Коміс. НАН України з наук. спадщини акад. В.І. Вернадського, Архів РАН; ред.: кол.: А.Г. Загородній, О.С. Онищенко (голова), В.А. Смолій, В.Ю. Афіані [та ін.]; уклад.: О.С.Онищенко, Л.А. Дубровіна, С.М. Кіржаєв [та ін.]. – К., 2011. – 824 с. (Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського, т. 2).
3. Вернигора Л. К.Г. Воблий – видатний український вчений-економіст (До 130-ї річниці від дня народження) [Текст] / Л. Вернигора // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Сер. Економіка / Відп. ред. В.Д. Базилевич. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – Вип. 86/87. – С. 60-62.
4. Вірник Д.Ф., Кугукало І.А. Костянтин Григорович Воблий. Біобібліографія вчених Української РСР / Д. Вірник, І. Кугукало. – К.: Наукова думка, 1968. – 79 с.

5. Воблый К.Г. Заатлантическая эмиграция, ее причины и следствия: (Опыт статистико-экономического исследования) / Константин Воблый. – Варшава : Тип. Варшавского учеб. округа, 1904. – 195 с.
6. Корнійчук Л.Я. Історія економічної думки України: навч. посібник / Л.Я. Корнійчук. – К. : КНЕУ, 2004. – 431 с.
7. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ століття та західна наука / І.-С. Коропецький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
8. Шевченко В.М. Життя та діяльність К.Г. Воблого (історіографія питання) / В.М. Шевченко // Гуманітарний журнал. – 2013. – № 3. – С. 109–115.
9. Zbiór artykułów naukowych. Z 40 Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej «Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (30.01.2016–31.01.2016). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – 76 str.

#### Транслітерований список джерел

1. Derzhavnyj arhiv m. Kyjeva. Sprava profesora Kostjantyna Grygorovycha Voblogo f. 871, op 2, spr . 67. [in Ukrainian]
2. Volodymyr Ivanovych Vernads'kyj. Lystuvannja z ukrai'ns'kymy vchenymy / Kn. 1: Lystuvannja: A–G / NAN Ukrai'ny, Nac. b-ka Ukrai'ny imeni V.I. Vernads'kogo, In-t istorii' Ukrai'ny, Komis. NAN Ukrai'ny z nauk. spadshhyny akad. V.I. Vernads'kogo, Arhiv RAN; red.. kol.: A.G. Zagorodnij, O.S. Onyshhenko (golova), V.A. Smolij, V.Ju. Afiani [ta in.]; uklad.: O.S.Onyshhenko, L.A. Dubrovina, S.M. Kirzhajev [ta in.]. – K., 2011. – 824 s. (Vybrani naukovi praci akademika V.I. Vernads'kogo, t. 2). [in Ukrainian]
3. Vernygora L. K.G. Voblyj – vydatnyj ukrai'ns'kyj vchenyj-ekonomist (Do 130-i' richnyci vid dnja narodzhennja) [Tekst] / L. Vernygora // Visnyk Kyi'vs'kogo Nacional'nogo universytetu im. T. Shevchenka. Ser. Ekonomika / Vidp. red. V.D. Bazylevych. – K.: KNU im. T. Shevchenka, 2006. – Vyp. 86/87. – S. 60-62. [in Ukrainian]
4. Virnyk D.F., Kugukalo I.A. Kostjantyn Grygorovych Voblyj. Biobibliografija vchenyh Ukrai'ns'koi' RSR / D. Virnyk, I. Kugukalo. – K. : Naukova dumka, 1968. – 79 s.Voblyj K. H. Zaatlantyčeskaja emyhracyya, yey pryčyn y sledstvyya: (Opyt statystyko-ekonomyčeskoho yssledovanyya) / Konstantyn Voblyj. – Varshava : Typ. Varshavskoho ucheb. okruha, 1904. – 195 s. [in Ukrainian]
5. Voblyj K.G. Zaatlantyčeskaja jemigracija, ee prichiny i sledstvija: (Opyt statistiko-jekonomyčeskogo issledovaniya) / Konstantin Voblyj.

- Varshava : Tip. Varshavskogo ucheb. okruga, 1904. – 195 s. [in Russian]
6. Kornijchuk L.Ja. Istorija ekonomichnoi' dumky Ukrai'ny: navch. posibnyk / L.Ja. Kornijchuk. – K. : KNEU, 2004. – 431 s. [in Ukrainian]
  7. Koropec'kyj I.-S. Ukrai'ns'ki ekonomisty XIX stolittja ta zahidna nauka / I.-S. Koropec'kyj. – K. : Lybid', 1993. – 192 s. [in Ukrainian]
  8. Shevchenko V.M. Zhyttja ta dijaj'nist' K.G. Voblogo (istoriografija pytannja) / V.M. Shevchenko // Gumanitarnyj zhurnal. – 2013. – № 3. – S. 109–115. [in Ukrainian]
  9. Zbiór artykułów naukowych. Z 40 Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej NaukowoPraktycznej «Współczesne tendencje w nauce i edukacji» (30.01.2016–31.01.2016). – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. – 76 str. [in Polska]

Одержано 10.10.2016 р.

К.А. Гордіца

## ПРАВОВІ УМОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. ВАСИЛЕНКА

*Стаття присвячена висвітленню та узагальненню наукового внеску М.П.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень у частині вивчення особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України. Особливу увагу приділено аналізу пам'яток правової культури українського народу та юридичних регуляторних документів, що діяли на українських територіях від давньоруських часів, а також еволюції в Україні відносин землеволодіння.*

**Ключові слова:** М.Василенко, наукова спадщина, еволюція правових інститутів, пам'ятки правової культури, господарське середовище, земельна власність, форми землеволодіння, закріпачення селянства.



У лютому цього року наукова спільнота України відзначила 150-річний ювілей від дня народження видатного вітчизняного вченого, політичного і громадського діяча, одного з фундаторів Української академії наук Миколи Прокоповича Василенка (14.02.1866 – 3.10.1935). Автор майже 500 наукових та публіцистичних праць, широко відомий своїми дослідженнями в галузі історії держави і права України, М.Василенко заслужено вважається одним з родоначальників української історико-правничої науки.

Поряд із тим, його наукова спадщина становить значний інтерес і для дослідників вітчизняної економічної історії як багате джерело фактологічного матеріалу та ґрунтовних історико-аналітичних узагальнень, що допомагають простежити та більш достовірно охарактеризувати еволюцію інституційно-

правового середовища господарської діяльності на теренах України.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Головні віхи життєвого і творчого шляху М.Василенка докладно висвітлено у розлогому біографічному нарисі його дружини Н.Полонської-Василенко [1], що в останні десятиліття був доповнений на основі архівних джерел сучасними дослідниками, зокрема у ґрунтовній монографії 1991 р. за авторством В.Вороненка, Л.Кістерської, Л.Матвєєвої, І.Усенка [2], низці статей цих та інших авторів, опублікованих у 2006 р. до 140-річчя від дня народження вченого у «Віснику Національної академії наук України» [3–7], проблемному дослідженні С.Рудька [8], деяких інших працях. Основну увагу в них приділено питанням громадсько-політичної діяльності М.Василенка, формування його наукового світогляду, ролі у становленні в Україні академічної науки та розвитку історико-правових досліджень. Поряд з тим, економічні аспекти наукового доробку вченого залишилися поза межами цих розвідок.

**Мета статті.** З огляду на ці обставини, видається доцільним узагальнити науковий внесок М.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень в частині вивчення особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України.

**Основні результати.** Важливе значення для розуміння провідних тенденцій еволюції вітчизняних правових інститутів, що завдавали юридичні координати господарської взаємодії економічних суб'єктів, має вивчення пам'яток правової культури українського народу та різноманітних юридичних документів, що діяли на території України починаючи від давньоруського періоду нашої історії. Ці правові джерела доволі широко представлені у дослідженнях М.Василенка, зокрема у праці «Як скасовано Литовського статута» [9], добірці «Матеріали до історії українського права» [10], низці ґрунтовних статей до «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза та І.Ефрона [11–14] та ін.

Найдавнішим серед подібних правових документів, що з'явився задовго до широко відомої «Руської правди», був договір, укладений з візантійським імператором давньоруськими послами від імені князя Олега, інших князів, бояр та «всієї ру-

ської землі». У ньому, серед іншого, оговорювалися деякі правила греко-руської морської торгівлі, зокрема щодо охорони, супроводу та реалізації вантажу кораблів, що опинилися в небезпечних умовах; порядок розпорядження спадщиною русичів, які перебували на візантійській службі; взаємні обов'язки щодо викупу руських та грецьких невільників; покарання за майнові злочини та інші питання, врегулювання яких сприяло розвитку міжнародних економічних відносин давньоруської держави [11].

«Руська Правда», з появи якої зазвичай розпочинається відлік історії вітчизняних правових документів, традиційно посідає провідне місце серед найстаріших пам'яток давньоруського права. Ця збірка законів XI–XIII ст., хоча й зазнала певного впливу візантійського й скандинавського права, однак в основному спиралась на давньоруське звичаєве право. Також її джерелами були князівські статuti і судові рішення, завдяки яким коло питань, охоплених законодавством, поступово розширювалось: якщо найбільш давній і найкоротший з усіх документів – «Правда Ярослава» – була здебільшого кримінальним кодексом, що визначав покарання за злочини проти особи та власності, то значну частину доповнень «Правди Ярославичів» та наступних її редакцій складали норми цивільного права. І хоча після розпаду Київської держави «Руська Правда» поступово втратила своє значення як джерело формального права, проте вона суттєво позначилася на змісті першого Литовського статуту, що був складений у 1529 р. і являв собою, за визначенням М.Василенка, «перший систематичний звід писаних законів» [12]. Фактично цей документ закріплював станові й майнові права шляхти, з кожною новою редакцією розширюючи їх, натомість утискаючи права селянства і зрештою повністю закріпачивши його після Люблінської унії. Проте, проаналізувавши в одній із праць особливості норм майнового права Литовського статуту, М.Василенко обґрунтував висновок про помилковість укоріненого в російських урядових колах погляду на цей статут як на кодекс винятково польського цивільного права [9].

Характеризуючи державно-правовий устрій Литовсько-Руського князівства, до складу якого входила значна частина українських етнічних територій, М.Василенко наголошував на

визначній ролі різного роду особливих привілеїв, що надавались як державі в цілому, так і окремим землям, верствам населення або групам осіб. Роль цих привілеїв полягала насамперед у тому, що вони переносили польські державні поняття на литовський ґрунт і в такий спосіб «суттєво наближали литовський устрій держави до польського» [12]. У господарському житті це мало вияв, головним чином, у послідовному розширенні шляхетських вольностей та зміцненні економічного становища литовських панів. Це стосується як найдавнішого з таких привілеїв, наданого Ягайлом на сеймі 1387 р., так і городельського 1413 р. та всіх наступних – 1457, 1492, 1507 і подальших – привілеїв. Так, київським 1507 р. та полоцьким 1511 р. привілеями за шляхтою були юридично закріплені всі вотчини, а чимало помість (маєтків, наданих у тимчасове володіння) були обернені на вотчини; маєтки шляхтичів тепер могли переходити до короля лише за відсутності спадкоємців; шляхта здобула панівне становище відносно своїх «підданих», тобто населення своїх вотчин, отримала право судити їх і карати; панські маєтки були звільнені від багатьох зборів до великокнязівської казни тощо. Земським привілеєм 1457 р. Казимир IV заборонив переводити селян з приватних земель на казенні, що стало важливим кроком у формуванні кріпосного права [12].

З XV ст. у господарстві Литовсько-Руського князівства починає поширюватися польська «волочна система», за якої краща земля відводилась для облаштування ферми – фільварку, а решту ділили на волоки – ділянки приблизно по 19 дес., кожна з яких мала три поля по 11 моргів у кожному. На кожній такій ділянці селилась одна селянська родина, а пізніше й декілька. Правовим підґрунтям цієї системи стала, за висловом М.Василенка, «особлива інструкція», видана Сигізмундом II Августом, що мала назву «Устав на волоки господаря його милості у всьому великому князівстві Литовському». У цьому документі розрізнялися волоки службові, надані військовозобов'язаним особам, і волоки тяглі, за які селяни відробляли панщину і сплачували чинш; також у ньому регулювалися платежі й повинності селян. Хоча «Устав на волоки» стосувався безпосередньо «господарських» маєтків, тобто таких, де землі й різні угіддя експлуатувалися від імені та на користь великого князя, проте він не міг не вплинути й на приватні маєтки, сприя-



ючи розвитку фільваркового господарства. Оцінюючи історичне значення цих змін для України, М.Василенко зауважував, що завдяки введенню дрібних наділів волочна система «остаточно зруйнувала общинне землеволодіння» [12].

Серед формально-правових інститутів, що діяли на українських землях упродовж Литовської доби, найбільшу увагу М.Василенком було приділено дослідженню магдебурзького права та особливостей його функціонування в польських, литовських та українських містах. Це право, що почало переходити до Литви з Польщі вже у XIV ст., мало на меті насамперед піднесення міського господарства, що занепало внаслідок постійних війн та зловживань чиновників. Його зміст полягав у звільненні міщан від деяких казенних податей та повинностей, а також від підсудності королівським чиновникам, що мало позитивно позначитися на становленні міського самоврядування та на економічному розвитку міста [12].

Згідно з нормами магдебурзького права, до яких першими долучилися міста Правобережної України – Львів, Кам'янець, Київ, – для їх мешканців було встановлено власний суд; міщани звільнялися від воїнської повинності і мусили тільки поставляти обоз для війська; міста отримали право земельної власності, яке раніше мала лише шляхта. Вибірні міська рада затверджувала цивільні угоди, дбала про збільшення громадського добробуту, вживала заходів щодо запобігання спекуляціям та дорожчанню продуктів, наглядала за пекарями й шинкарями, за точністю мір та вагів; до її обов'язків входило також недопущення у місті чвар, захист вдів та сиріт, заборона азартних ігор [13].

У містах Лівобережжя, таких як Чернігів, Ніжин, Переяслав, Козелець, Остер, Полтава та ін., де магдебурзьке право поширювалося переважно з XVII ст., воно мало, за спостереженням М.Василенка, більш виражене економічне спрямування і призначалося головним чином для збільшення чисельності ремісників. Будь-хто, якщо він мав у місті майно чи якийсь промисел, потрапляв під опіку міського магістрату і починав сплачувати спеціальні податки. У містах організовувались торги та ярмарки; міщани отримували різного роду пільги стосовно торгівлі та промислів, наприклад, могли вільно курити горілку, варити пиво й мед, торгувати навіть заморськими винами тощо [13].

Поряд із тим вчений зазначав, що магдебурзьке право стало відомим у нас не в оригіналі, а у вигляді витягу, зробленого польськими юристами, так само, як і письмовий феодальний звід законів «Саксонське зеркало», що переходив до Литовсько-Руського князівства у той самий період, проте був надто чужим і приживався на місцевому ґрунті дуже важко [10]. Магдебурзьким правом також користувалися спочатку лише поляки й німці, що призводило до утисків прав некатолицького населення, яке почало виселятися за межі міста. Для припинення цього явища, що загрожувало містам знелюдненням та економічним занепадом, у 1491 р. король Казимир видав спеціальну руську юрисдикцію, що діяла у постійних суперечностях з польською до 1670 р., коли була створена змішана польсько-руська юрисдикція магдебурзького права. Все це дало підстави М.Василенку говорити про «неясність, невизначеність, що існувала у самому понятті та змісті магдебурзького права у Малоросії» [13].

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. на території України починається активне впровадження норм російського законодавства: поширюється дія різноманітних актів царської Росії – регламентів, приписів, положень, наказів, маніфестів тощо. Паралельно з ними зберігали певне значення норми Литовських статутів, магдебурзького та саксонського права, що часто не узгоджувалися між собою, а також звичаєве право. Це викликало необхідність систематизації правових норм, які діяли на той час в Україні. Однак результат п'ятнадцятирічної роботи з кодифікації українського права, проведеної під егідою гетьмана Данили Апостола, не був втілений у життя: підготовлений кодифікаційною комісією проект Зводу українських законів, представлений на розгляд російського Сенату у 1744 р. під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ», не отримав офіційного затвердження [13].

Примітно, що саме до 1730–1740-х років відноситься поява першої приватної збірки правових норм, що регулювали економічну діяльність на території Гетьманщини. Цей документ, названий невідомим упорядником «Економика краткая», складався з 25 пунктів і мав на меті застерегти господарюючих суб'єктів від основних правових помилок. Він містив норми чинного права стосовно віна й правил його запису, купівлі землі, прав власності на землю та інше нерухоме майно, кредиту,

застави, боргових зобов'язань, захисту власності від пограбування, відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди тощо. Широка популярність «Економіки», на погляд М.Василенка, свідчила про її високу затребуваність, проте цей документ не набув значення повноцінного господарського кодексу, залишившись цікавою пам'яткою правової культури українського народу [10, с. XXVII, 36–41].

Варто згадати ще один документ XVIII ст., хоча й не правового, а статистичного змісту, який також відіграв позитивну роль у формуванні українського економічного середовища, оскільки сприяв упорядкуванню договірних стосунків між суб'єктами господарювання та їхніх взаємовідносин з державою. Йдеться про так званий «Рум'янцевський Опис» – генеральний перепис населення з його рухомим і нерухоми майном, проведений у Малоросії за розпорядженням генерал-губернатора П.Рум'янцева у 1765–1766 рр. Його метою було, головним чином, розмежування козацького й селянського станів та визначення їхніх майнових статків на підставі юридичних даних. Для цього ревізорам було надано одну загальну та низку спеціальних інструкцій для опису міст і різного роду маєтностей – козацьких, приватновласницьких, монастирських та ін. Описувалось розташування поселень по урочищах, перераховувались громадські будівлі; визначалась кількість дворів та хат, чисельність жителів і стан їхнього здоров'я; вказувались промисли та ремесла, землі, їхня дохідність тощо. Крім того, в описі містилися відомості щодо чиновників та поліції, стану пожежної безпеки в поселеннях, опіки нужденних. Завдяки такій широкій програмі, на думку М.Василенка, «Рум'янцевський Опис зробився найважливішим джерелом для вивчення економічної історії лівобережної Малоросії» [14].

Вагоме місце у творчій спадщині М.Василенка посідає дослідження питань власності, майнових та договірних відносин, зокрема у праці, присвяченій проведенню в часи правління імператора Ніколая I інвентарної реформи, її політичного й правового статусу та значення для вирішення селянського питання [15]; в історичній довідці стосовно Київських контрактів кінця XVIII – початку ХХ ст., де описана історія умов продажу нерухомих володінь, що регулювались відповідним законодавством [16]; у виданому за редакцією М.Василенка археографічному

дослідженні щодо маєтностей Київського полку [17] та деяких інших розробках.

Найбільшу увагу вченим було приділено аналізу проблем землеволодіння, оскільки земля зберігала статус головного економічного ресурсу протягом усіх періодів вітчизняної історії і земельні відносини відігравали вирішальне значення у формуванні правових умов господарювання на українських територіях. Вивченню цих відносин була присвячена (за свідченням Н.Полонської-Василенко) його неопублікована магістерська дисертація «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.» [1, с.41], юридична розвідка щодо проблеми сервітутів (прав обмеженого користування чужим майном у земельних відносинах) на Правобережній Україні [18], низка публікацій на сторінках періодичного видання «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» [19–21].

Значний інтерес у цьому аспекті становлять і деякі історичні праці М.Василенка, зокрема «Очерки по истории Западной Руси и Украины» [22], «Прикрепление крестьян в Малороссии» [23], а також численні енциклопедичні статті, що містять інформацію стосовно порядку утворення та форм землеволодіння давньоруських князів [24, 25], церкви та монастирів [26–29], українського та російського селянства [30, 31], козацької старшини [32] та ін. Вони дозволяють прослідкувати еволюцію земельних відносин на теренах України, проаналізувати її чинники та визначні риси, провідні тенденції та історично важливі моменти.

Так, досліджуючи особливості княжого землеволодіння удільного періоду, коли єдина давньоруська держава розпалася на велику кількість окремих князівств, М.Василенко розрізняв у ньому дві епохи. У першу з них, що тривала від смерті Ярослава Мудрого до XII–XIII ст., панував родовий порядок успадкування й власності, коли вся земля вже була поділена на декілька княжих володінь, але вони не виокремлювались остаточно, а становили власність усього княжого роду. Друга епоха, що тривала до кінця удільного періоду, характеризувалася територіальним розпадом країни і утворенням відособлених князівств, що перебували у спадковому володінні тієї чи іншої княжої родини. Саме ці волості, що набули характеру княжих вотчин, отримали назву уділів, і від того часу цим тер-

міном стали спеціально позначати територію, що перебувала під спадковою владою князя і управлялася ним почасти на засадах державного права, але переважно на засадах права приватного, як вотчина [25].

Коментуючи дискусію правознавців щодо характеру співвідношення влади і власності в удільний період, М.Василенко віддавав належне позиції відомого своїми ліберальними поглядами Б.Чичеріна, який вважав, що в ті часи переважало приватне право, оскільки давньоруські князі, які об'єднали під своєю владою окремі слов'янські племена, ще не мали поняття про державу, дивилися на землю як на свою власність і розподіляли її поміж своїми нащадками за приватним правом. Поряд із тим, український дослідник вважав слушною думку О.Градовського та В.Ключевського про необхідність розрізняти поняття княжої вотчини та волості. На відміну від власних земель та сіл, якими князі володіли на підставі вотчинного права, тобто за правом повної спадкової приватної власності, волость означала дохід, що належав князю як представнику державної влади. Об'єктом волостного права князів були землі, що знаходились у приватному володінні інших вотчинників, які виконували на користь князя певні повинності. Щоправда, на практиці обидва види княжого володіння зазвичай змішувались: збираючи доходи зі своїх підлеглих вотчинників, князі розпоряджались ними не як державною, а як приватною власністю, роздаючи їх у вигляді пільг на свій власний розсуд [25].

Подібна практика земельних правовідносин, за спостереженням М.Василенка, продовжувала існувати і в литовській період української історії, коли у більшості волостей та повітів велось вже згадуване «хазяйське господарство», доходи від якого йшли на користь великого князя. Управляли цими господарствами княжі намісники-державці, які отримували за виконання своїх посадових обов'язків певні доходи, через що намісництво розглядалось як «кормління». Поряд із тим, звичайно, були й різного роду спадкові маєтки, що звалися або вотчинами, якщо спадкування відбувалось від батька до сина, або дізнами чи прадізнами, якщо спадок йшов від діда чи прадіда; були також маєтки, куплені та пожалувані великим князем на різних умовах, що могли впливати на характер володіння та спадкування. Як приклад останніх М.Василенко розглядав

землеволодіння бояр – вищого розряду військових службовців повіту, чиє право власності на землю обмежувалось їхнім обов'язком нести військову службу: вони не могли відчувувати її без дозволу господаря або його урядників; право спадкування дружини було обмежене, встановлювався особливий порядок спадкування для синів та дочок; при купівлі маєтків перевага віддавалась родичам перед чужинцями тощо. Спочатку ж великі князі взагалі вважали боярські вотчини своїми і часто відбирали, щоб пожалувати князям чи панам; тоді бояри були змушені залишати свої землі або служити новим володарям. Подібного роду обмежена земельна власність, за свідченням М.Василенка, була в ті часи вельми поширеним явищем: практикувалася роздача маєтків «до волі господарської», «на проживання», «у хлібокормління», до звільнення вотчини, загарбаної неприятелем, «до живота» володаря та ін. У правових актах такі маєтки позначались іноді як «помістя», і хоча були пожалувані у тимчасове користування, проте часто підтверджувались «у вотчину» [12].

Таке розмаїття та подальше ускладнення форм обмеженої земельної власності, зумовлене слабким розвитком у литовські часи формального законодавства, а також нерівномірністю та еkleктичністю поєднання на українських територіях окремих елементів давньоруського, литовського та польського права, посилювало правову невизначеність та нестабільність вітчизняного господарського середовища та особисту залежність економічних суб'єктів від волі та примх великого князя та найбільших землевласників. Найбільшою мірою це стосувалося прав основного виробника – селянства. М.Василенко відзначав, що земельні одиниці, які обкладалися податями, панщиною чи військовою службою, не були однаковими і в одних місцевостях звалися «землями», в інших – «дворищами», «селищами» та ін. Вони часто перебували у спільному володінні сімей та родів, котрі спільно несли службу великому князю або пану. Інколи селянські роди приймали до себе так званих «потужників», які, користуючись певною ділянкою землі, несли разом з ними й певні повинності. Але «потужники» могли стати власниками лише тоді, коли їх «підсаджував» до селян уряд, або якщо вони придбали у власність частку («слід») у когонебудь з «отчичів»; якщо ж вони здобували право спільного

користування у певній частці, то ставали «сябрами». Села володіли спільно деякими землями та угіддями, такими як громадська рілля, сіножаті тощо; але права селян як землевласників, наголошував М.Василенко, мали силу тільки відносно інших селян або осіб інших суспільних станів, «господар же міг відбирати селянські землі коли хотів» [12].

Особливу увагу вчений приділяв розгляду питань землеволодіння у період Гетьманщини, коли роль головного регулятора економічних відносин знов почали відігравати не формальні юридичні норми, а елементи народного звичаєвого права. При цьому він підкреслював декілька важливих моментів, що мали принципове значення для розуміння тих процесів, що відбувалися в ті часи в соціально-економічному житті України. Зокрема, М.Василенко зауважував, що переворот Богдана Хмельницького, який знищив на українських теренах велике польське землеволодіння з обов'язковою працею селян, не торкнувся земельних володінь монастирів; їм були видані «універсали» – документи, що підтверджували їхні колишні володіння та захищали від нападів і пограбувань козаків. Крім того, володіння населеними маєтками зберегли деякі шляхтичі, які пристали до козаків і надали їхньому війську ті чи інші послуги. Решта землі була проголошена «вільною військовою», що знаходиться «у диспозиції гетьмана або війська»; вона утворила той фонд, з якого роздавалися «маєтності» – або певним установам для їх утримання, або окремим особам, за умови несення військової служби чи за «військові послуги», – і ця роздача розпочалася ще за життя Богдана Хмельницького [30].

Українські селяни (посполиті), які вже у XVIII ст. остаточно відокремилися від козацтва, були особисто вільними і могли на свій розсуд змінювати місце проживання і володіти землею та іншим майном на праві повної власності. Аналізуючи походження цієї селянської власності, М.Василенко відзначав, що в її утворенні провідну роль відіграло поширення і тривале збереження інституту «займанщини» – земельної власності, набутої правом першого зайняття вільних або покинутих земель, які ставали власністю того, хто їх обробляв. Саме у такий спосіб у різні часи заселялись і ставали селянською власністю землі Правобережної України, спустошені селянськими війнами, вільні землі Слобожанщини, незайняті простори Запоріжжя та

південних територій. За спостереженням М.Василенка, «займанщина була одним із найбільш поширених і дійсних способів походження поземельної власності в Україні не лише у XVII та XVIII ст., але й пізніше» [22, с.524].

Земля у Малоросії слугувала головним джерелом багатства, зазначав М.Василенко, тому козацька старшина спрямовувала свої зусилля на придбання землі у власність. У той самий час посилення тягаря повинностей та низка інших причин, зокрема неможливість захистити свої інтереси (оскільки гетьманська влада й суди фактично були в руках тієї ж старшини), спонукали збіднілих козаків і посполитих продавати свої землі, які старшина скуповувала у величезній кількості. Незабаром цей процес набув такого масштабу, що став загрожувати повним обезземеленням козацтва й селянства; неодноразові заходи уряду, спрямовані на його припинення або принаймні зменшення, були безуспішними. При цьому гонитва за землею супроводжувалась численними зловживаннями з боку старшини – насильством, обманами, силовим захопленням, тощо. Скуповуючи землі, новий володар зберігав їх за собою і тоді, коли переставав володіти селом, внаслідок чого посполиті опинялися на своїх колишніх землях вже як підсусідки, а селянська власність набувала дедалі більш умовного характеру [32].

Поряд із обезземеленням селянства, важливим кроком до його повторного закріпачення стало, на переконання М.Василенка, відновлення в Українській козацькій державі системи рангового землеволодіння, запозиченої зі старого польського права. Вона полягала у закріпленні земельних маєтків, що перебували у верховному розпорядженні гетьмана, не за особами з числа козацької старшини, а за тими посадами, які вони займали. Фактично рангові землі, які надавалися разом з обов'язковою працею посполитих селян, були винагородою козацьким полковникам, сотникам та ін. за виконання ними службових обов'язків, і не могли передаватись у спадщину. Така обмежена форма власності дозволяла владі певною мірою контролювати дії старшини, що посилювало намагання останньої перевести ці маєтки в одвічне спадкове володіння і закріпити за ними селян [23, с.113–114].

Закріпаченню селян Лівобережжя сприяло також прагнення козацької старшини зрівнятись у правах із російськими дворя-

нами, які володіли кріпосними селянами на підставі «Соборного Уложения» 1649 р. М.Василенко зазначав, що питання про встановлення відповідності між малоросійськими та великоросійськими чинами старшина підняла ще за правління Данила Апостола, у 1733 р.; пізніше великі сподівання щодо цього покладалися на особистий вплив гетьмана Кирила Розумовського на царицю Єлизавету; у 1767 р., коли малоросійське шляхетство отримало право надіслати депутатів до Єкатерининської законодавчої комісії, воно знов просило про поширення на них усіх прав і привілеїв російського дворянства [32]. Нарешті, юридичні права старшини на землю були закріплені генеральним межуванням, здійсненим у 1766–1781 рр., а за указом 1783 р. старшина фактично здобула права і на селян: останні були позбавлені права переходу, хоча формально ще зберігали особисту незалежність. «Цим указом – писав М.Василенко, – здійснилось юридично остаточне прикріплення селян у Малоросії, і малоруські посполиті влилися до загальної маси кріпосних селян... Росії» [23, с.126].

**Висновок.** Таким чином, перша спроба узагальнити науковий внесок М.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень дозволяє, не претендуючи на вичерпність, визначити його найбільш значущі здобутки в аспекті дослідження особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України.

По-перше, історичний аналіз ученим юридичних документів, що діяли на території України, зокрема договорів князя Олега з візантійцями, «Руської правди», Литовського статуту земських та інших привілеїв, магдебурзького права, «Устава на волоки» та ін., дозволяє виявити та узагальнити інституційні передумови тих економічних змін, що відбулися у відповідні епохи.

По-друге, вивчення представлених у працях М.Василенка пам'яток правової культури українського народу, таких як «Економика краткая», «Права, по которым судится малороссийский народ» та ін. відкриває шлях до кращого розуміння господарсько-правового менталітету українців.

По-третє, аналіз вченим норм майнового та договірної права дає можливість оцінити вітчизняне ділове середовище з

точки зору його стабільності, передбачуваності, інвестиційної привабливості тощо.

По-четверте, всебічне ґрунтовне дослідження М.Василенком питань земельної власності дозволяє прослідкувати еволюцію земельних відносин на теренах України, проаналізувати її чинники та визначні риси, провідні тенденції та історично важливі моменти, зокрема такі як особливості співвідношення влади і власності в удільний період, поширення обмежених форм власності у литовські часи та у період Гетьманщини, роль козацької старшини у повторному закріпаченні українського селянства.

Безперечно, наукова спадщина М.Василенка потребує більш глибокого всебічного аналізу. Насамперед це стосується питань, що згадані, але не розглянуті докладно у цій статті, а отже, мають стати предметом дослідження у наступних публікаціях.

1. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1966. – Ч.3–4 (11-12). – С. 41–45.
2. Микола Прокопович Василенко / Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. – К., 1991. – 272 с.
3. Шемшученко Ю.С. Сторінки життя і творчості / Шемшученко Ю.С. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 26–30.
4. Усенко І.Б. Основоположник української історико-правової науки / Усенко І.Б. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 30–34.
5. Матвєєва Л.В. М.П. Василенко та його роль в утворенні Української академії наук / Матвєєва Л.В. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 34–38.
6. Верестюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка / Верестюк В.Ф. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 38–47.
7. Заїка В.В. Глухівський період у житті М.П. Василенка / Заїка В.В. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 48–50.
8. Rudko S.O. Ukraińska orientacja czy «podwójna lojalność»: przykład Mykoły Wasylenki (1866-1935) / S.O. Rudko // Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – S. 480–490.

9. Василенко М.П. Як скасовано Литовського статута / М.П. Василенко // Зап. соціал.-екоп. відділу. – 1926. – Т. 2/3. – С. 232–316.
10. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. – Т.1 / М.П. Василенко // Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН, №11. – К. : ВУАН, 1929. – [LXIII], 335 с.
11. Василенко Н.П. Олег / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. 21. – Пт. 42. – С. 857–858.
12. Василенко Н.П. Литовско-русское государство / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 17. – Пт. 34. – С. 818–827.
13. Василенко Н.П. Право магдебургское / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 48. – С. 890–896.
14. Василенко Н.П. Румянцевская опись / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 27. – Пт. 53. – С. 285.
15. Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н.П. Василенко // Великая реформа. – Т. IV. – М., 1911 ; Т. 4. – С. 94–110.
16. Василенко Н.П. Киевские Контракты 1789–1912. Историческая справка / Н.П. Василенко. – К., 1923 – 34 с.
17. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729–1730 / Под ред. Н.П. Василенко. – К. : Тип. ун-та св. Владимира, 1892. – 40 с.
18. Василенко Н.П. Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае / Н.П. Василенко. – К., 1894. – 17 с.
19. Василенко Н.П. О происхождении группы капиталистов Малороссии в XVII и XVIII вв. / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – Отд. 1. – С. 13–16.
20. Василенко Н.П. О скупле земель в Малороссии и ее причинах / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – Отд. 1. – С. 3–5.
21. Василенко Н.П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII в. / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 2. – Отд. 1. – С. 54–57.
22. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – Т. 3. Приложение. – К. : Изд. кн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1916. – [XI], 589 с.

23. Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии / Н.П. Василенко // Великая реформа: 1861–1911. – Т. 1. – М. : ЦИИИ, 1911. – С. 108–126.
24. Василенко Н.П. Удел / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 34. – Пт. 68. – С. 587.
25. Василенко Н.П. Удельная система / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 34. – Пт. 68. – С. 590–594.
26. Василенко Н.П. Митрополичьи вотчины в древней Руси / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 19. – Пт. 37. – С. 470–471.
27. Василенко Н.П. Монастырские вотчины и доходы (в России) / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 19. – Пт. 38. – С. 703–708.
28. Василенко Н.П. Патриаршие вотчины в России / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 23. – Пт. 45. – С. 33–36.
29. Василенко Н.П. Церковные недвижимые имущества / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1903. – Т. 38. – Пт. 75. – С. 104–106.
30. Василенко Н.П. Посполитые / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 48. – С. 691–694.
31. Василенко Н.П. Поземельная община в России (история ее до 1861 года) / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 47. – С. 202–211.
32. Василенко Н.П. Старшина малороссийская / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. 31. – Пт. 61. – С. 457–460.

#### Транслітерований список джерел

1. Polons'ka-Vasylenko N. Mykola Prokopovych Vasylenko – zhyttja ta naukova dijəl'nist' / N. Polons'ka-Vasylenko // Ukraïns'kyj istoryk. – 1966. – Ch.3–4 (11-12). – S. 41–45. [in Ukrainian]
2. Mykola Prokopovych Vasylenko / Voronenko V., Kisters'ka L., Matvejeva L., Usenko I. – К., 1991. – 272 s. [in Ukrainian]

3. Shemshuchenko Ju.S. Storinky zhyttja i tvorhosti / Shemshuchenko Ju.S. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 26–30. [in Ukrainian]
4. Usenko I.B. Osnovopolozhnyk ukrai'ns'koi' istoryko-pravovoi' nauky / Usenko I.B. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 30–34. [in Ukrainian]
5. Matvejeva L.V. M.P. Vasylenko ta jogo rol' v utvorenni Ukrai'ns'koi' akademii' nauk / Matvejeva L.V. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 34–38. [in Ukrainian]
6. Verestjuk V.F. Gromads'ko-politychna dijial'nist' M.P. Vasylenka / Verestjuk V.F. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 38–47. [in Ukrainian]
7. Zai'ka V.V. Gluhivs'kyj period u zhytti M.P. Vasylenka / Zai'ka V.V. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 48–50. [in Ukrainian]
8. Rudko S.O. Ukraińska orientacja czy «podwójna lojalność»: przykład Mykoły Wasylenki (1866-1935) / S.O. Rudko // *Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. – Rzeszów, 2008. – S. 480–490. [in Polska]
9. Vasylenko M.P. Jak skasovano Lytovs'kogo statuta / M.P. Vasylenko // *Zap. social.-ekon. viddilu*. – 1926. – T. 2/3. – S. 232–316. [in Ukrainian]
10. Vasylenko M.P. Materialy do istorii' ukrai'ns'kogo prava. – T.1 / M.P. Vasylenko // *Zbirnyk Social'no-Ekonomichnogo Viddilu VUAN*, №11. – K. : VUAN, 1929. – [LXIII], 335 c. [in Ukrainian]
11. Vasilenko N.P. Oleg / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1897. – T. 21. – Pt. 42. – S. 857–858. [in Russian]
12. Vasilenko N.P. Litovsko-russkoe gosudarstvo / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 17. – Pt. 34. – S. 818–827. [in Russian]
13. Vasilenko N.P. Pravo magdeburgskoe / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1898. – T. 24. – Pt. 48. – S. 890–896. [in Russian]
14. Vasilenko N.P. Rumjancevskaja opis' / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1899. – T. 27. – Pt. 53. – S. 285. [in Russian]
15. Vasilenko N.P. Krest'janskij vopros v jugo-zapadnom i severo-zapadnom krae pri Nikolae I i vvedenie inventarej / N.P. Vasilenko // *Velikaja reforma*. – T. IV. – M., 1911 ; T. 4. – S. 94–110. [in Russian]

16. Vasilenko N.P. Kievskie Kontrakty 1789–1912. Istoricheskaja spravka / N.P. Vasilenko. – K., 1923 – 34 s. [in Russian]
17. General'noe sledstvie o maetnostjah Kievskogo polka: 1729–1730 / Pod red. N.P. Vasilenko. – K. : Tip. un-ta sv. Vladimira, 1892. – 40 s. [in Russian]
18. Vasilenko N.P. Vopros o servitutah v Jugo-Zapadnom krae / N.P. Vasilenko. – K., 1894. – 17 s. [in Russian]
19. Vasilenko N.P. O proishozhdenii grupy kapitalistov Malorossii v XVII i XVIII vv. / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1895. – Kn. 9. – Otd. 1. – S. 13–16. [in Russian]
20. Vasilenko N.P. O skuple zemel' v Malorossii i ee prichinah / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1895. – Kn. 9. – Otd. 1. – S. 3–5. [in Russian]
21. Vasilenko N.P. Otnoshenie pravitel'stva k monastyrskomu zemlevladieniju v Malorossii v XVII i pervoj polovine XVIII v. / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1900. – Kn. 14. – Vyp. 2. – Otd. 1. – S. 54–57. [in Russian]
22. Vasilenko N.P. Oчерки по истории Западной Руси и Украины // *Russkaja istorija v oчерkah i stat'jah / Pod red. M.V. Dovnar-Zapol'skogo*. – T. 3. Prilozhenie. – K. : Izd. kn. mag. N.Ja. Ogloblina, 1916. – [XI], 589 s. [in Russian]
23. Vasilenko N.P. Prikreplenie krest'jan v Malorossii / N.P. Vasilenko // *Velikaja reforma: 1861–1911*. – T. 1. – M. : CIIN, 1911. – S. 108–126. [in Russian]
24. Vasilenko N.P. Udel / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1902. – T. 34. – Pt. 68. – S. 587. [in Russian]
25. Vasilenko N.P. Udel'naja sistema / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1902. – T. 34. – Pt. 68. – S. 590–594. [in Russian]
26. Vasilenko N.P. Mitropolich'i votchiny v drevnej Rusi / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 19. – Pt. 37. – S. 470–471. [in Russian]
27. Vasilenko N.P. Monastyrskie votchiny i dohody (v Rossii) / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 19. – Pt. 38. – S. 703–708. [in Russian]
28. Vasilenko N.P. Patriarshie votchiny v Rossii / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1898. – T. 23. – Pt. 45. – S. 33–36. [in Russian]
29. Vasilenko N.P. Cerkovnye nedvizhimye imushhestva / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1903. – T. 38. – Pt. 75. – S. 104–106. [in Russian]

30. Vasilenko N.P. Pospolitye / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1898. – Т. 24. – Pt. 48. – S. 691–694. [in Russian]
31. Vasilenko N.P. Pozemel'naja obshhina v Rossii (istorija ee do 1861 goda) / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1898. – Т. 24. – Pt. 47. – S. 202–211. [in Russian]
32. Vasilenko N.P. Starshina malorossijskaja / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1900. – Т. 31. – Pt. 61. – S. 457–460. [in Russian]

Одержано 5.10.2016 р.

**НАСТАВНИК БАНКІРІВ**

*До 80-річного ювілею Михайла Івановича Савлука*

*У статті окреслено віхи життєвого шляху, наукові здобутки та новаторський внесок у розвиток сучасної науки відомого вченого і талановитого педагога – доктора економічних наук, професора Михайла Івановича Савлука.*



10 листопада виповнюється 80 років знаному педагогу і досліднику грошово-кредитних відносин Михайлу Івановичу Савлуку. Народився Михайло Іванович 1936 р. в поліському селі Лозниця Народицького району Житомирської області в працелюбній селянській родині. Своє перше випробування Михайло Іванович здолав уже за навчання в середній школі: в рідному селі була лише початкова школа і, щоб продовжити навчання в 5-му класі семилітньої школи, дітям потрібно було ходити до сусіднього села за чотири кілометри. І це за будь-якої погоди, навіть в темний період доби. З двадцяти дітей, які в 1948 р. закінчили 4-й клас, без вагань погодився вчитися в 5-му класі лише один Михайло Іванович, згодом до нього приєднався ще один учень. Аж до 1960-х вони були єдиними вихідцями з Лозниці, хто здобув середню та вищу освіту.

Закінчивши в 1954 р. середню школу №1 в смт Народичі, Михайло Іванович успішно склав вступні іспити і був зарахований до Київського фінансово-економічного інституту (нині – ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»). Михайло Іванович і сьогодні з теплотою згадує своїх вчителів: В.Є. Власенка, П.П. Немчинова,



І.П. Панащенко, Й.С. Пасхавера, П.В. Проскуріна, В.М. Федоренка, В.М. Суторміну та інших.

За роки навчання в інституті Михайло Іванович виявив високу наполегливість та здібності до вивчення економічних дисциплін і схильність до науково-дослідної роботи. У 1957 р. підготовлена ним праця зайняла перше місце на Київському міському конкурсі студентських наукових робіт, за що він був нагороджений Дипломами Пошани Міністерства України та ЦК ВЛКСМУ і путівкою на Всесвітній форум молоді і студентів у Москві.

Після закінчення інституту з відзнакою у 1958 р. за державним розподілом Михайло Іванович був запрошений Міністерством фінансів України на роботу в центральному апараті, де пропрацював два роки на посаді економіста в управлінні фінансування капітальних вкладень. Досвід цієї роботи допоміг йому переорієнтуватись у своєму професійному виборі на наукову роботу, і в 1960 р. він вступає до аспірантури при кафедрі грошового обігу і кредиту Київського інституту народного господарства. За роки навчання в аспірантурі виявив інтерес до вивчення теорії грошей і механізмів їх використання для збалансованого розвитку планової економіки, підготував і у 1964 р. успішно захистив кандидатську дисертацію. Після закінчення аспірантури був залишений на викладацьку роботу в КІНГУ.

Михайло Іванович розпочав свою науково-педагогічну діяльність з посади викладача кафедри грошового обігу та кредиту і пройшов усі щаблі професійного зростання: від старшого викладача до завідувача кафедри. Одночасно з викладацькою роботою постійно займається вдосконаленням організації та методичного забезпечення навчального процесу, працюючи на посадах заступника декана, декана факультету, проректора з навчально-методичної роботи, першого проректора КНЕУ, директора Української фінансово-банківської школи при КНЕУ. Михайло Іванович веде плідну науково-дослідну роботу. У 1986 р. в Ленінградському фінансово-економічному інституті він захистив докторську дисертацію на тему «Теоретичні засади та механізм забезпечення стабільності грошей».

М.І. Савлук – висококваліфікований викладач, чії лекції і друковані праці для студентів вирізняються високим науковим і методичним рівнем. За його безпосередньої участі підготовлені

тисячі фахівців з вищою освітою для фінансових і банківських установ України. Особливо слід відзначити вклад Михайла Івановича в перебудову змісту базової навчальної дисципліни «Гроші та кредит» відповідно до ринкової трансформації економіки. Він очолював підготовку нової навчальної програми з цієї дисципліни, яка була затверджена Міністерства України як типова для економічних вузів. Під його керівництвом та за безпосередньої участі, вперше в Україні, підготовлено підручник з дисципліни «Гроші та кредит», який витримав 6 видань і одержав високу оцінку викладачів і студентів вузів України. За його участі підготовлено також навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни «Гроші та кредит». Він є автором та співавтором 106 публікацій, серед них: 16 монографій, 16 підручників та навчальних посібників, понад 40 статей в періодичних виданнях. Науковим працям М.І. Савлука властиві висока компетентність, актуальність проблематики досліджень, оригінальність думок, глибоке знання реальної дійсності, принциповість у відстоюванні своїх поглядів.

Тривалий час Михайло Іванович за сумісництвом співпрацював з Інститутом економіки НАН України та Інститутом економічного прогнозування НАН України (зараз – ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»), в тому числі з виконання цільових завдань Уряду, Мінфіну, НБУ з питань розбудови бюджетної, грошової, банківської систем України.

М.І. Савлук є наставником молодих кадрів, під його науковим керівництвом 9 аспірантів підготували і успішно захистили кандидатські дисертації. Був головою та членом спеціалізованих рад із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня доктора економічних наук за спеціальністю «Гроші, фінанси і кредит».

М.І. Савлук надає відчутну допомогу вищим державним органам у розбудові грошової і банківської систем України. Він працював за сумісництвом радником з економічних питань Голів Національного банку України В.П. Матвієнка та В.А. Ющенко, брав активну участь у розробці проектів Законів «Про Національний банк України» та «Про банки і банківську діяльність». Як член Робочої групи з розробки проектів нормативних актів з питань здійснення грошової реформи 1996 р. плідно працював над концептуальною та нормативною підготовкою реформи. Багато разів виступав з доповідями на науково-практичних конференціях.

ях, засіданнях круглого столу з питань грошово-кредитної політики та банківської справи, що організовувались Верховною Радою, Урядом та НБУ. Був членом Міжвідомчої аналітико-консультативної ради з питань розвитку продуктивних сил та виробничих відносин при Кабінеті Міністрів України (постанова Кабміну від 26.09.1996 № 1184) і брав активну участь у її роботі. Плідно співпрацює з Асоціацією Українських банків, надаючи консультативну допомогу її керівникам і фахівцям.

Михайло Іванович брав активну участь у громадському житті КНЕУ. Неодноразово обирався до керівних органів його громадських організацій, був членом Наукової ради університету та ради факультетів (кредитно-економічного, фінансово-економічного, заочного).

За багаторічну сумлінну і плідну працю Указом Президента України Савлуку Михайлу Івановичу присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України», нагороджено Грамотою Верховної Ради України «За заслуги перед Українським народом» і Почесною грамотою Національного банку України.

За досягнення в галузі науки Академія економічних наук України нагородила М.І. Савлука «Золотою медаллю імені М.І. Туган-Барановського», а Академія наук вищої освіти України – медаллю «За успіхи в науково-педагогічній діяльності».

За досягнення в навчальній, науково-методичній та виховній роботі нагороджений трьома медалями, нагрудними знаками «Відмінник освіти України» Міносвіти України та «За отличные успехи в работе» колишнього Мінвузу СРСР, а також двома Почесними грамотами Міносвіти України та Почесною грамотою Мінвузу СРСР.

Високим професіоналізмом, компетентністю, вимогливістю до себе, принциповістю Михайло Іванович залишається взірцем для колег і учнів.

#### Основні праці з наукового доробку М.І. Савлука

1. Финансирование и кредитование строек : [монография] / [Н.Т. Берков, И.М. Галь, М.И. Савлук и др.]. – К. : Будівельник, 1979. – 295 с.
2. Критика буржуазных экономических теорий современного капитализма : [монография] / [Л.Г. Андреев, С.В. Мочерный, М.И. Са-

3. Савлук М.И. Развитие марксистской теории денег в социалистическом обществе : [монография] / М.И. Савлук. – К. : Вища школа, 1982. – 184 с.
4. Савлук М.И. Устойчивость денег и механизм ее обеспечения при социализме : [монография] / М.И. Савлук. – К. : Вища школа, 1986. – 142 с.
5. Роль финансово-кредитного механизма в хозрасчетном стимулировании общественного производства : [монография] / [Д.А. Аллахвердян, Л.П. Евстигнеева, М.И. Савлук и др.] ; отв. ред. Д.А. Аллахвердян ; АН СССР, Ин-т экономики. – М. : Наука, 1987. – 200 с. – (Проблемы советской экономики).
6. Финансово-кредитные рычаги интенсификации : [монография] / М.И. Савлук, А.Н. Поддерегин, А.Н. Мороз. – К. : Техніка, 1987. – 152 с. – (Работникам промышленности о новом хозяйственном механизме).
7. Пути повышения роли финансового и кредитного механизмов в интенсификации производства : [монография] / [Ю.И. Кашин, О.Л. Рогова, М.И. Савлук и др.] ; АН СССР, Ин-т экономики. – М., 1988. – Из содерж.: Акционерное финансирование в новом хозяйственном механизме / М.И. Савлук, О.М. Савлук. – С. 134–144.
8. Основы банковского дела : [монография] / [А.Н. Мороз, М.И. Савлук, И.И. Сивульский и др.] ; под ред. А.Н. Мороза. – К. : [Либра], 1994. – 330 с. – (Библиотека бизнесмена).
9. Финансово-кредитні важелі регулювання економіки України в перехідний період : [монография] / [А.І. Даниленко, М.І. Савлук, Н.М. Шелудько та ін. ; редкол.: А.І. Даниленко (відп. ред.) та ін.] ; НАН України, Ін-т економіки. – К., 1998. – 243 с.
10. Роль банківської системи України в забезпеченні економічного зростання / М.І. Савлук, С.М. Савлук // Розвиток фінансового сектора та економічне зростання : [монография] / НАН України, Ін-т економіки ; [редкол.: А.І. Даниленко (відп. ред.) та ін.]. – К., 2001. – С. 160–187.
11. Доходи та заощадження в перехідній економіці України : [монография] / [В. Бандера, В. Буняк, М. Савлук та ін.] ; за ред. С. Панчишина, М. Савлука ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 407 с.
12. Финансово-кредитні методи державного регулювання економіки : монография / [А.І. Даниленко, М.І. Савлук, Н.М. Шелудько та ін.] ;

- за ред. А.І. Даниленка ; Ін-т економіки НАН України. – К., 2003. – 416 с.
13. Інфляція та фінансові механізми її регулювання : [монографія] / [А.І. Даниленко, М.І. Савлук, Н.М. Шелудько та ін.] ; за ред. А.І. Даниленка ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2007. – 400 с.
  14. Михайло Іванович Туган-Барановський: особистість, творча спадщина і сучасність : [монографія] / [О.О. Шубін, М.Г. Чумаченко, М.І. Савлук та ін.] ; під заг. ред. О.О. Шубіна, А.А. Садекова ; М-во освіти і науки України, Донец. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : Каштан, 2007. – 356 с.
  15. Фінансово-монетарні важелі економічного розвитку : у 3 т. [монографія] / Ін-т економіки та прогнозування НАН України ; за ред. А.І. Даниленка. – К. : Фенікс, 2008. – Т. 2 : Механізми грошового та фондового ринків і їх вплив на розвиток економіки України / [М.І. Савлук, Н.М. Шелудько, О.І. Береславська та ін.]. – 442 с.
  16. Фіскально-бюджетна та грошово-кредитна політика в Україні: проблеми та шляхи посилення взаємозв'язку : монографія / [А.І. Даниленко, М.І. Савлук, Н.М. Шелудько та ін.] ; за ред. А.І. Даниленка ; НАН України, Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2010. – 456 с.
  17. Савлук М., Стремський П. Про методи вивчення міграції грошей / П. Стремський, М. Савлук // Економіка Радянської України. – 1963. – № 4. – С. 72–78.
  18. Савлук М.І. О природе кредитных денег / М.І. Савлук // Деньги и кредит. – 1982. – № 3. – С. 34–40.
  19. Савлук М.І. Некоторые вопросы взаимосвязи кредита и денежного оборота / М.І. Савлук // Деньги и кредит. – 1984. – № 10. – С. 28–35.
  20. Савлук М.І. О профессионально-практических аспектах формирования банкиров / М.І. Савлук // Деньги и кредит. – 1992. – № 8. – С. 23–26
  21. Савлук М.І. Роль банківської системи в реформуванні економіки України / М.І. Савлук // Фінанси України. – 1996. – № 6. – С. 38–45.
  22. Савлук М. Грошово-кредитна політика як фактор економічної стабілізації в Україні / М. Савлук // Вісник Національного банку України. – 1997. – № 8. – С. 50–56.
  23. Савлук М.І. Нова національна валюта гривня працює на економіку України / М.І. Савлук // Фінанси України. – 1997. – № 2. – С. 20–28.

24. Савлук М.І. Загроза нового фінансового обвалу і як її уникнути / М.І. Савлук // Финансовые услуги. – 1998. – № 7–8. – С. 28–32.
25. Савлук М. Про деякі процеси в монетарній сфері України після грошової реформи / М. Савлук // Вісник Національного банку України. – 1998. – № 7. – С. 42–43.
26. Савлук М. Збереження незалежного статусу НБУ – невідкладне завдання державної ваги / М. Савлук // Вісник Національного банку України. – 1999. – №9. – С. 24–26.
27. Савлук М., Сугоняко О. Що заважає банкам кредитувати реальну економіку? / М. Савлук, О. Сугоняко // Вісник Національного банку України. – 1999. – № 12. – С. 24–26.
28. Савлук М., Дорофєєва Н. Чи спроможна Україна повернути борги за вкладками населення до Ощадного банку та Держстраху колишнього СРСР? / М. Савлук, Н. Дорофєєва // Вісник Національного банку України. – 2001. – № 10. – С. 5–7.
29. Савлук М. Довіра населення як чинник ефективної банківської діяльності / М. Савлук // Вісник Національного банку України. – 2003. – № 8. – С. 8–10.
30. Савлук М. Електронні гроші: сутність та порівняльний аналіз якісних властивостей / М. Савлук // Вісник Національного банку України. – 2004. – №11. – С. 10–14.

#### Транслітерований список джерел

1. Finansirovanie i kreditovanie stroek : [monografiya] / [N.T. Berkov, I.M. Gal', M.I. Savluk i dr.]. – K. : Budivel'nik, 1979. – 295 s. [in Russian]
2. Kritika burzhuaznykh ekonomicheskikh teorii sovremennogo kapitalizma : [monografiya] / [L.G. Andreev, S.V. Mochernyi, M.I. Savluk i dr.] ; pod red. I.T. Maiborody. – K. : Vishcha shkola, 1982. – 327 s. [in Russian]
3. Savluk M.I. Razvitie marksistskoi teorii deneg v sotsialisticheskom obshchestve : [monografiya] / M.I. Savluk. – K. : Vishcha shkola, 1982. – 184 s. [in Russian]
4. Savluk M.I. Ustoichivost' deneg i mekhanizm ee obespecheniya pri sotsializme : [monografiya] / M.I. Savluk. – K. : Vishcha shkola, 1986. – 142 s. [in Russian]
5. Rol' finansovo-kreditnogo mekhanizma v khozraschetnom stimulirovanii obshchestvennogo proizvodstva : [monografiya] / [D.A. Al-lakhverdyan, L.P. Evstigneeva, M.I. Savluk i dr.] ; otv. red. D.A. Al-lakhverdyan ; AN SSSR, In-t ekonomiki. – M. : Nauka, 1987. – 200 s. – (Problemy sovetskoi ekonomiki) [in Russian]

6. Finansovo-kreditnye rychnagi intensifikatsii : [monografiya] / M.I. Savluk, A.N. Podderegin, A.N. Moroz. – K. : Tekhnika, 1987. – 152 s. – (Rabotnikam promyshlennosti o novom khozyaistvennom mekhanizme) [in Russian]
7. Puti povysheniya roli finansovogo i kreditnogo mekhanizmov v intensifikatsii proizvodstva : [monografiya] / [Yu.I. Kashin, O.L. Rogova, M.I. Savluk i dr.] ; AN SSSR, In-t ekonomiki. – M., 1988. – Iz soverzkh.: Aktsionerhoe finansirovanie v novom khozyaistvennom mekhanizme / M.I. Savluk, O.M. Savluk. – S. 134–144. [in Russian]
8. Osnovy bankovskogo dela : [monografiya] / [A.N. Moroz, M.I. Savluk, I.I. Sivul'skii i dr.] ; pod red. A.N. Moroza. – K. : [Libra], 1994. – 330 s. – (Biblioteka biznesmena) [in Russian]
9. Finansovo-kredytni vazheli reguljuvannja ekonomiky Ukrainy v perehidnyj period : [monografija] / [A.I. Danylenko, M.I. Savluk, N.M. Shelud'ko ta in.] ; redkol.: A.I. Danylenko (vidp. red.) ta in.] ; NAN Ukrainy, In-t ekonomiky. – K., 1998. – 243 s. [in Ukrainian]
10. Rol' bankivs'koi' systemy Ukrainy v zabezpechenni ekonomichnogo zrostannja / M.I. Savluk, S.M. Savluk // Rozvytok finansovogo sektora ta ekonomichne zrostannja : [monografija] / NAN Ukrainy, In-t ekonomiky ; [redkol.: A.I. Danylenko (vidp. red.) ta in.]. – K., 2001. – S. 160–187. [in Ukrainian]
11. Dohody ta zaoshhadzhennja v perehidnij ekonomici Ukrainy : [monografija] / [V. Bandera, V. Bunjak, M. Savluk ta in.] ; za red. S. Panchyshyna, M. Savluka ; L'viv. nac. un-t im. Ivana Franka. – L. : LNU im. Ivana Franka, 2003. – 407 s. [in Ukrainian]
12. Finansovo-kredytni metody derzhavnogo reguljuvannja ekonomiky : monografija / [A.I. Danylenko, M.I. Savluk, N.M. Shelud'ko ta in.] ; za red. A.I. Danylenka ; In-t ekonomiky NAN Ukrainy. – K., 2003. – 416 s. [in Ukrainian]
13. Infljacija ta finansovi mehanizmy ii' reguljuvannja : [monografija] / [A.I. Danylenko, M.I. Savluk, N.M. Shelud'ko ta in.] ; za red. A.I. Danylenka ; NAN Ukrainy, In-t ekonomiky ta prognozuvannja. – K., 2007. – 400 s. [in Ukrainian]
14. Myhajlo Ivanovych Tugan-Baranovs'kyj: osobystist', tvorcha spadshhyna i suchasnist' : [monografija] / [O.O. Shubin, M.G. Chumachenko, M.I. Savluk ta in.] ; pid zag. red. O.O. Shubina, A.A. Sadjekova ; M-vo osvity i nauky Ukrainy, Donec. derzh. un-t ekonomiky i torgivli im. M. Tugan-Baranovs'kogo. – Donec'k : Kashtan, 2007. – 356 s. [in Ukrainian]
15. Finansovo-monetarni vazheli ekonomichnogo rozvytku : u 3 t. [monografija] / In-t ekonomiky ta prognozuvannja NAN Ukrainy ; za red. A.I. Danylenka. – K. : Feniks, 2008. – T. 2 : Mehanizmy groshovogo ta

- fondovogo rynkiv i i'h vplyv na rozvytok ekonomiky Ukrainy / [M.I. Savluk, N.M. Shelud'ko, O.I. Bereslavs'ka ta in.]. – 442 s. [in Ukrainian]
16. Fiskal'no-bjudzhetna ta groshovo-kredytna polityka v Ukraini: problemy ta shljahy posylennja vzajemozv'jazku : monografija / [A.I. Danylenko, M.I. Savluk, N.M. Shelud'ko ta in.] ; za red. A.I. Danylenka ; NAN Ukrainy, In-t ekonomiky ta prognozuvannja. – K., 2010. – 456 s. [in Ukrainian]
17. Savluk M., Strem's'kyj P. Pro metody vyvchennja migracii' groshej / P. Strem's'kyj, M. Savluk // Ekonomika Radjans'koi' Ukrainy. – 1963. – № 4. – S. 72–78. [in Ukrainian]
18. Savluk M.I. O prirode kreditnyh deneg / M.I. Savluk // Den'gi i kredit. – 1982. – № 3. – S. 34–40. [in Russian]
19. Savluk M.I. Nekotorye voprosy vzaimosvjazi kredita i denezhnogo oborota / M.I. Savluk // Den'gi i kredit. – 1984. – № 10. – S. 28–35. [in Russian]
20. Savluk M.I. O professional'no-prakticheskikh aspektah formirovanija bankirov / M.I. Savluk // Den'gi i kredit. – 1992. – № 8. – S. 23–26. [in Russian]
21. Savluk M.I. Rol' bankivs'koi' systemy v reformuvanni ekonomiky Ukrainy / M.I. Savluk // Finansy Ukrainy. – 1996. – № 6. – S. 38–45. [in Ukrainian]
22. Savluk M. Groshovo-kredytna polityka jak faktor ekonomichnoi' stabilizacii' v Ukraini / M. Savluk // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrainy. – 1997. – № 8. – S. 50–56. [in Ukrainian]
23. Savluk M.I. Nova nacional'na valjuta gryvnja pracjuje na ekonomiku Ukrainy / M.I. Savluk // Finansy Ukrainy. – 1997. – № 2. – S. 20–28. [in Ukrainian]
24. Savluk M.I. Zagroza novogo finansovogo obvalu i jak ii' unyknyty / M.I. Savluk // Fynansovyje uslugy. – 1998. – № 7–8. – S. 28–32. [in Ukrainian]
25. Savluk M. Pro dejaki procesy v monetarnij sferi Ukrainy pislja groshovoi' reformy / M. Savluk // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrainy. – 1998. – № 7. – S. 42–43. [in Ukrainian]
26. Savluk M. Zberezhennja nezalezhnogo statusu NBU – nevidkladne zavdannja derzhavnoi' vagy / M. Savluk // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrainy. – 1999. – №9. – S. 24–26. [in Ukrainian]
27. Savluk M., Sugonjako O. Shho zavazhaje bankam kredytuvaty real'nu ekonomiku? / M. Savluk, O. Sugonjako // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrainy. – 1999. – № 12. – S. 24–26. [in Ukrainian]
28. Savluk M., Dorofjejeva N. Chy spromozhna Ukraina povernuty borgy za vkladamy naselennja do Oshhadnogo banku ta Derzhstrahu

- kolyshn'ogo SRSR? / M. Savluk, N. Dorofjejeva // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrai'ny. – 2001. – №10. – S. 5–7. [in Ukrainian]
29. Savluk M. Dovira naselennja jak chynnyk efektyvnoi' bankivs'koi' dijal'nosti / M. Savluk // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrai'ny. – 2003. – № 8. – S. 8–10. [in Ukrainian]
30. Savluk M. Elektronni groshi: sutnist' ta porivnjal'nyj analiz jakisnyh vlastyvostej / M. Savluk // Visnyk Nacional'nogo banku Ukrai'ny. – 2004. – №11. – S. 10–14. [in Ukrainian]

Одержано 5.10.2016 р.

*Довідка про збірник*

**Збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України»** виходить з 1965 р. Станом на 2016 р. опубліковано 49 випусків, у яких вміщено 890 статті та інших матеріалів загальним обсягом 593,16 друк. арк.

Видання збірника започатковано Постановою Президії Академії наук УРСР «Про наукові і науково-технічні збірники» від 12 березня 1964 р. (№ 51). Потім він неодноразово включався до нових (уточнених) «Переліків» збірників, які затверджувалися Держкомвидавком УРСР (14.03.1969 р. – наказ № 28; 17.03.1975 р. – прот. 16, п. 5; 24.10.1978 р. – наказ № 270). У подальшому видання збірника було пролонговано розпорядженням Президії Академії наук УРСР «Про новий перелік республіканських міжвідомчих тематичних наукових збірників» від 10 лютого 1983 р. (№ 251).

Збірник включений до Вибраної бібліографії «Eastern Europe, Russia and Central Asia 2005» (Europe Publications, London).

Збірник зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію – Серія КВ, № 13980–2953 Р від 27.03.2008. Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України від 8.07.2009 р. (№ 1–05/3) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до «Переліку наукових фахових видань України» (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8. – С. 8).

Наказом Міністерства освіти і науки України від 11.07.2016 р. № 820 (Додаток 12) збірник наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» включено до Переліку наукових фахових видань України з економічних наук.

### Редакційна колегія збірника

- Небрат Вікторія Василівна** — доктор економічних наук, старший наук. співр., завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (*головний редактор*) (Київ)
- Супрун Наталія Анатоліївна** — доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (*заступник головного редактора*) (Київ)
- Горін Назар Олегович** — кандидат економічних наук, науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (*відповідальний секретар*) (Київ)
- Леоненко Петро Михайлович** — доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії в галузі науки і техніки України, завідувач відділу теорії економіки і фінансів ДНУ «Академія фінансового управління» (Київ)
- Уперенко Микола Опанасович** — доктор економічних наук, професор, професор кафедри загальної економічної теорії Одеського національного економічного університету (Одеса)
- Маслов Анатолій Олександрович** — доктор економічних наук, Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, доцент кафедри економічної теорії економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ)
- Попова Ольга Леонтіївна** — доктор економічних наук, головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (Київ)
- Грушевський Дмитро Валерійович** — кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту та реклами Інституту управління та регіональної економіки Волгоградського державного університету (Волгоград, Російська Федерація)
- Благих Іван Олексійович** — доктор економічних наук, професор кафедри історії економіки та економічної думки Санкт-Петербурзького національного університету (Санкт-Петербург, Російська Федерація)
- Фещенко Валентина Михайлівна** — доктор економічних наук, професор, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ)
- Єліссєва Людмила Володимирівна** — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк)

### Автори статей збірника

- Боднарчук Тетяна Леонідівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Борисов Михайло Юрійович** — старший викладач кафедри Світового господарства і міжнародних економічних відносин Одеського Національного Університету імені І.І. Мечникова
- Вербова Оксана Степанівна** — професор кафедри теоретичної та прикладної економіки Львівського торговельно-економічного університету, доктор економічних наук, доцент
- Голубка Степан Михайлович** — професор кафедри фінансів і кредиту ДВНЗ «Університет банківської справи», доктор економічних наук
- Голубка Діана Степанівна** — студентка факультету міжнародних відносин Львівського національного університету імені Івана Франка
- Гордіца Кароліна Адольфівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Горін Назар Олегович** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Дідківська Лєся Володимирівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Клішова Олена Валентинівна** — співробітник Канадського Інституту Українських Студій, кандидат економічних наук
- Корніяка Олександр Володимирович** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук
- Курбет Олександра Петрівна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»
- Лавриненко Володимир Миколайович** — доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук
- Логінов Микола Михайлович** — доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук





**В.В. Небрат**

### **ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ИНСТИТУТЕ ЭКОНОМИКИ АН УССР**

*Осуществлен анализ и обобщение историко-экономических исследований, проводившихся в течении 1936–1991 гг. в Институте экономики АН УССР. Определены доминантные факторы, характерные особенности отдельных периодов и достижения научной деятельности в указанных институциональных рамках.*

**Ключевые слова:** история народного хозяйства и экономической мысли Украины, экономическая история, академическая наука, Институт экономики АН УССР.

**С.В. Чистякова**

### **РАЗВИТИЕ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИХ ОСНОВ ЭКОНОМИКО-МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ**

*Статья посвящена освещению истории становления экономико-математического моделирования в Украине. Раскрыта роль Института экономики АН УССР как ведущего научного центра в разработке и применении экономико-математических методов для решения задач оптимизации планирования и управления народным хозяйством. Установлено, что прикладные экономико-математические исследования сформировали базис развития экономического моделирования и прогнозирования.*

**Ключевые слова:** экономическая кибернетика, математические методы в экономике, Институт экономики, история экономического прогнозирования в Украине.

**О.С. Вербова**

### **УКРАИНСКИЕ ЖЕНЩИНЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ КООПЕРАЦИИ МЕЖВОЕННОГО ВРЕМЕНИ**

*Рассмотрено особенности расширения украинскими женщинами институционального поля национальной кооперативного движения в межвоенной Польше. Охарактеризовано многогранный и жертвенный труд в области кооперации Елены Степанив, Ольги Бачинской. Выявлена значимость Украинской Женской Коопера-*

**Лопух Ксенія Володимирівна** — старший викладач кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук

**Небрат Андрій Миколайович** — співробітник страхової компанії «Країна»

**Небрат Вікторія Василівна** — завідувач відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, старший науковий співробітник

**Омельченко Ксенія Юріївна** — доцент кафедри економічної теорії Національного університету харчових технологій, кандидат економічних наук

**Снігова Олена Юріївна** — старший науковий співробітник відділу економічного зростання та структурних змін в економіці ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

**Супрун Наталія Анатоліївна** — головний науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, професор

**Тимочко Наталія Олександрівна** — доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат економічних наук, доцент

**Фещенко Валентина Михайлівна** — професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», доктор економічних наук, професор

**Чистякова Світлана Валеріївна** — науковий співробітник відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

**Шаповал Юлія Ігорівна** — молодший науковий співробітник відділу грошово-кредитних відносин ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

**Шелудько Наталія Михайлівна** — завідувач відділу грошово-кредитних відносин ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», доктор економічних наук, професор

**Щегель Світлана Миколаївна** — науковий співробітник відділу економічного зростання та структурних змін в економіці ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», кандидат економічних наук

**Щербак Анатолій Васильович** — доцент кафедри загальної економічної теорії та економічної політики Одеського національного економічного університету, кандидат економічних наук

---

тивной Гильдии, кооперативных школ, кооперативных курсов у профессиональной подготовке и повышении квалификации женщин. Раскрыта роль женских кооперативов «Труд», «Украинское народное искусство» у национальной хозяйственной самоидентификации украинцев. Обосновано значение опыта украинских женщин в национальной кооперации межвоенного времени в формировании институционального поля экономической самоидентификации современной Украины.

**Ключевые слова:** украинские женщины, женские кооперативы, кооперативные инструкторши, кооперативные пропагандистки, западноукраинское кооперативное движение, национальная кооперация, национальная хозяйственная самоидентификация, институциональное поле, национальная хозяйственная традиция.

**Н.О. Горин**

#### **НОРМАТИВНО-ПРАВОВАЯ РЕГЛАМЕНТАЦИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА УКРАИНСКОЙ ТЕРРИТОРИИ В XI–XVI вв.**

Проанализированы нормативно-правовые акты времен средневековья, которые определяли институциональные рамки развития предпринимательства на украинской территории. Выделены основные сферы проявления предпринимательской инициативы, особенно в области торговли, промыслов и ремесленного производства, денежно-кредитных отношений. Отмечено препятствия в развитии предпринимательства.

**Ключевые слова:** Киевская Русь, торговля, промыслы, Магдебургское право, кодекс, грамота, привилегия, Литовские статуты.

**М.Ю. Борисов**

#### **АКТУАЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ СТОЛЫПИНСКОЙ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ**

В статье освещаются наиболее актуальные для современной Украины черты Столыпинской аграрной реформы, такие как системность, добровольность и прозрачность. Опыт реформы обобщается в контексте современных вызовов, возникших перед Украиной в аграрной и других сферах.

**Ключевые слова:** Столыпинская аграрная реформа, системность, крестьянское хозяйство, кооперация, государственная поддержка, реформы в Украине.

---

**М.М. Логинов**

#### **ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА КАК СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРОТИВОРЕЧИЙ**

В статье анализируется влияние Первой мировой войны на хозяйственную систему стран Европейской цивилизации. Доказано, что война способствовала формированию принципиально нового типа экономики, в котором система рыночного регулирования экономических процессов дополняется системой административного регулирования. Показана ведущая роль государственного регулирования экономики в удовлетворении военных нужд. Рассмотрена проблема противоречия между производством и потреблением и особенности процесса потребления военной продукции в воспроизводственном процессе, непрерывность которого обеспечивается за счет привлечения и использования ресурсов общественного производства.

**Ключевые слова:** Первая мировая война, государство, хозяйственная система, этатистская система хозяйственных отношений.

**Т.Л. Боднарчук**

#### **ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА РАЗВИТИЯ ИНФРАСТРУКТУРЫ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УКРАИНЕ (XIX – начало XX вв.)**

В статье раскрыты особенности формирования инфраструктуры предпринимательства в Украине под влиянием политики государственной поддержки. Определена роль таможенно-тарифного протекционизма, компенсационной политики и нормативно-правовых механизмов в развитии промышленно-торговой, банковско-финансовой и транспортной инфраструктуры. Обосновано специфику становления и функционирования новых элементов предпринимательской среды при активном взаимодействии государства и бизнес-сектора на историческом этапе формирования рыночной экономики.

**Ключевые слова:** экономическая история Украины, политика государственной поддержки, таможенно-тарифный протекционизм, предпринимательство, инфраструктура предпринимательства, промышленно-торговые институты.



---

Л.В. Дидковская

**КООПЕРАТИВНЫЕ ФОРМЫ ХОЗЯЙСТВОВАНИЯ  
В УКРАИНЕ В ПЕРИОД НЭПА**

*В статье проанализированы структура и динамика частно-предпринимательских форм хозяйствования в Украине в период нэпа, выявлено их влияние на развитие отечественной экономики и повышение благосостояния населения.*

**Ключевые слова:** предпринимательство, предприниматели, частнопредпринимательские хозяйства, кооперативы, кооперация, кооперативное производство, частная торговля.

А.В. Щербак

**ЧУМАЧЕСТВО И КООПЕРАЦИЯ В УКРАИНЕ:  
ОПЫТ ПРОШЛОГО И СОВРЕМЕННОСТЬ**

*В статье представлены результаты исследования развития чумачества в Украине. Обосновано, что чумачество является гибридной организацией особого типа. Проанализировано кооперативное движение в Украине в конце XIX – начале XX века. Рассмотрены причины неудовлетворительного развития кооперативов, кластеров и других гибридных организаций в современной Украине.*

**Ключевые слова:** чумачество, кооперация, гибридные организации, кластер.

Е.Ю. Снеговая

**ИСТОРИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ГЕНЕЗИС СТРУКТУРНЫХ  
ДИСПРОПОРЦИЙ ЭКОНОМИКИ СТАРОПРОМЫШЛЕННЫХ  
РЕГИОНОВ УКРАИНЫ**

*В статье рассмотрены историко-экономические факторы возникновения и развития структурных диспропорций экономики восточных регионов Украины. Определены исторические и экономические предпосылки закрепления региональной специализации производительных сил регионов Востока Украины и преобразования этих регионов в старопромышленные.*

**Ключевые слова:** старопромышленные регионы, структурные диспропорции, исторический процесс, экономические предпосылки.

---

А.В. Корниака

**ФОНДОВЫЙ РЫНОК КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ  
БОЛЬШОГО БИЗНЕСА В УКРАИНЕ  
(90-е годы XX – начало XXI ст.)**

*Статья посвящена анализу функционирования фондового рынка в Украине и определению его роли в процессе становления крупного бизнеса в 90-е годы XX – в начале XXI ст.*

**Ключевые слова:** фондовый рынок, ценные бумаги, паевые ценные бумаги, государственные облигации.

С.Н. Щегель

**СТРАТЕГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ БИЗНЕС-СРЕДЫ  
В КОНТЕКСТЕ СОГЛАШЕНИЯ ОБ АССОЦИИИ МЕЖДУ  
УКРАИНОЙ И ЕВРОПЕЙСКИМ СОЮЗОМ**

*В статье рассматривается европейский опыт стимулирования развития предпринимательства посредством построения эффективной инфраструктуры и обеспечения благоприятных условий для ведения бизнеса. Также выделены проблемные аспекты отечественной бизнес-среды и предложены основные направления ее совершенствования.*

**Ключевые слова:** бизнес-климат, предпринимательство, малый и средний бизнес (МСБ), инфраструктура, Европейский Союз, Украина.

Ю.И. Шаповал

**ИЗМЕНЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ КИТАЯ:  
ВЫВОДЫ ДЛЯ УКРАИНЫ**

*Прослежены тенденции и проблемы экономического развития Китая. Проанализированы основные направления и критерии перемещения производства транснациональных компаний. Исследованы последствия переориентации Китая с экспортной модели на модель стимулирования внутреннего потребления и углубления рыночной политики. Акцентировано на рациональных элементах опыта экономического роста Китая для Украины.*

**Ключевые слова:** экономический рост, экспортная модель, внутренний спрос, перемещение производства, экономическая стратегия.

---

Н.А. Супрун, Е.В. Клишова

### ТЕОРИЯ РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИЧЕСКИХ СИСТЕМ ВСЕВОЛОДА ГОЛУБНИЧЕГО

*В статье представлены основные вехи научной биографии и обзор научных идей выдающегося украинского ученого-экономиста, политического и общественного деятеля украинской диаспоры в США Всеволода Сергеевича Голубничего. Проанализированы основные принципы, сформулированной ученым теории развития экономических систем. Показан вклад ученого в становление концептуальных основ экономической компаративистики и инструментария сравнительного анализа экономических систем.*

**Ключевые слова:** В.Голубничий, история украинской экономической мысли, экономическая история, теория экономических систем, экономическая компаративистика, методология экономического анализа, институционализм, экономическое прогнозирование.

К.В. Лопух

### АДАМ СМИТ О ПРИЧИНАХ НЕРАВЕНСТВА В ОБЩЕСТВЕ

*В статье проанализированы взгляды Адама Смита на существование социального неравенства. Показано, что свобода и индивидуальные способности каждого отдельного члена общества, с одной стороны, и государственная экономическая политика, с другой, неизбежно порождают неравенство в рыночной хозяйственной системе.*

**Ключевые слова:** социальное неравенство, благосостояние, эгоизм, индивидуальная свобода, богатство, бедность, рост доходов, экономическое развитие, государство.

С.М. Голубка, Д.С. Голубка

### ИННОВАЦИОННЫЕ ЭКОГОМОЛОГИЧЕСКИЕ И РЕГИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОФЕССОРА С.ЗЛУПКО

*В статье проведено исследование научного творчества С.Злупко с обоснованием ценности и современной значимости его идей экогомологического и регионалистического содержания.*

**Ключевые слова:** С.Злупко, инновационность, регион, экогомология, национальная экономика, регионалистика, регионология, экономическая система, экономическое нациоведение.

---

А.П. Курбет

### ПРЕДСТАВИТЕЛИ КИЕВСКОЙ ПОЛИТЭКОНОМИЧЕСКОЙ ШКОЛЫ О СОЗДАНИИ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ УСЛОВИЙ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

*Выделены основные направления институционального обеспечения становления и развития промышленного предпринимательства в трудах представителей Киевской политэкономической школы. Раскрыты взгляды киевских ученых на проблемы таможенной политики и монополизации промышленности в контексте исторического развития хозяйственной среды Российской империи второй половины XIX – начала XX в. Обоснована актуальность и практическое значение теоретических наработок киевских ученых.*

**Ключевые слова:** история украинской экономической мысли, Киевская политэкономическая школа, промышленное предпринимательство, институциональные реформы, государственное регулирование экономики, монополии, таможенная политика.

А.М. Небрат

### ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ АНТИКРИЗИСНОГО УПРАВЛЕНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ

*Систематизированы и обобщены теоретические подходы к трактовке кризисного состояния предприятия. Раскрыто содержание и механизмы антикризисного управления. Определена взаимосвязь между кризисом на макро- и микроуровне.*

**Ключевые слова:** предприятие, кризис, теория антикризисного управления, антикризисные стратегии, антикризисное планирование.

К.Ю. Омельченко

### ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ПРИБЫЛИ ПРЕДПРИЯТИЯ

*Рассмотрена эволюция теоретических подходов к толкованию прибыли предприятий, предложено авторское его определение. Аргументирована необходимость расширения характеристики роли прибыли предприятий всех форм собственности в условиях рыночной модели хозяйствования, значение прибыли и рентабельности как ориентиров производственной, инвестиционной и других видов деятельности, независимо от экономической, социальной и политической системы.*

---

**Ключевые слова:** прибыль, доходность, доход, выручка от реализации, процент, стоимость, капитал.

**В.В. Небрат**

### **ЖИЗНЕННЫЙ ПУТЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ П.И. ЛЯЩЕНКО**

*К 140-летию со дня рождения*

*В статье представлены основные этапы жизненного пути, общественной и научной деятельности выдающегося ученого, основоположника истории народного хозяйства П.И.Лященко. Приведены факты биографии и теоретические положения, позволяющие по-новому оценить его научное наследие.*

**Ключевые слова:** П.И.Лященко, история народного хозяйства, история экономической мысли, сельскохозяйственная экономия, экономическое образование.

**В.М. Фещенко, Н.А. Тимочко**

### **СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИВАНА ФРАНКА: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД**

*В статье освещены основные вехи интеллектуальной биографии выдающегося украинского писателя и мыслителя И.Я.Франко, раскрыт его вклад в развитие украинской экономической мысли, исследование теоретических вопросов экономической науки, анализ хозяйственных проблем Галиции последней трети XIX – начала XX в.*

**Ключевые слова:** Иван Франко, интеллектуальная биография, социально-экономические взгляды, политическая экономия, хозяйство Галиции последней трети XIX – начала XX в., аграрные проблемы, структура бюджета, социально-экономические противоречия, эмиграция украинского крестьянства.

**В.Н. Лавриненко**

### **ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРИКЛАДНЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ АКАДЕМИКА К.Г. ВОБЛОГО**

*К 140-летию со дня рождения*

*В статье рассмотрены теоретические и прикладные проблемы научного наследия К.Г.Воблого – одного из основоположников важных направлений отечественной экономической науки таких как: политическая экономия, экономическая география, страховое*

---

*дело, статистика и демография. Раскрыта его роль как организатора экономического образования и национальной академической науки. Акцентировано внимание на сочетании научно-педагогической деятельности в ведущих университетах Украины и Польши с проведением фундаментальных экономических исследований, подготовки научных кадров.*

**Ключевые слова:** К.Г.Воблый, историография, научное наследие, преподавательская деятельность.

**К.А. Гордица**

### **ПРАВОВЫЕ УСЛОВИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ Н.П. ВАСИЛЕНКО**

*Статья посвящена освещению и обобщению научного вклада Н.П.Василенко в развитие историко-экономических исследований в части изучения особенностей формирования правовых условий экономической деятельности в различные периоды истории Украины. Особое внимание уделено анализу памятников правовой культуры украинского народа и юридических регуляторных документов, действовавших на украинских территориях с древнерусских времен, а также эволюции на Украине отношений землевладения.*

**Ключевые слова:** Н.Василенко, научное наследие, эволюция правовых институтов, памяти правовой культуры, хозяйственная среда, земельная собственность, формы землевладения, закрепощение крестьянства.

**Н.М. Шелудько**

### **НАСТАВНИК БАНКИРОВ**

*К 80-летию юбилею Михаила Ивановича Савлука*

*В статье обозначены вехи жизненного пути, научные достижения и новаторский вклад в развитие современной науки известного ученого и талантливого педагога – доктора экономических наук, профессора Михаила Ивановича Савлука.*



# SUMMARIES

---

---

V. Nebrat

## RESEARCH THE HISTORY OF ECONOMICS AT THE INSTITUTE OF ECONOMICS ACADEMY OF SCIENCES OF THE USSR

*The analysis and synthesis of historical and economic research conducted during the 1936–1991 years at the Institute of Economics Academy of Sciences of the USSR. Determined the dominant factors, the characteristics of the different periods and achievements of scientific activity in these institutional frameworks.*

**Keywords:** history of the national economy and economic thought in Ukraine, economic history, academic science, Institute of Economics, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR.

S. Chystiakova

## DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC AND PRACTICAL BASES ECONOMIC AND MATHEMATICAL SIMULATION

*The article is devoted to highlighting the history of the formation of economic and mathematical modeling in Ukraine. The role of the USSR Academy of Sciences Institute of Economics as a leading research center in the development and application of economic and mathematical methods for solving optimization problems of planning and economic management. Established that the application of economic and mathematical research formed the basis of economic modeling and forecasting.*

**Keywords:** economic cybernetics, mathematical methods in economics, Institute of Economics, History of Economic Forecasting in Ukraine.

O. Verbova

## THE UKRAINIAN WOMENFOLK AT THE NATIONAL COOPERATION INTERWAR TIME

*It is considered the generousities of extending by Ukrainian womenfolk the institutional field of the national cooperative movement in interwar Poland. It is characterized the polyhedral and sacrificial work at the realm of cooperation Olena Stepaniv, Olga Bachynska. It is detected the validity of the Ukrainian Woman's Cooperative Guild, cooperative schools, cooperative courses in professional training and increase qualification women. It is disclosed the role of women cooperatives «Labor», «Ukrainian Demotic Art» at the national economic selfidentification Ukrainians. It is justified the*

---

*meaning experience of the Ukrainian womenfolk at the national cooperation interwar time in forming of the institutional field of economical selfidentification modern Ukraine.*

**Keywords:** Ukrainian womenfolk, womenfolk cooperatives, cooperative instructors, cooperative propagandists, westukrainian cooperative movement, national cooperation, national economical selfidentification, institutional field, national economical tradition.

N. Gorin

## LEGAL REGULATION OF ENTREPRENEURSHIP ON UKRAINIAN TERRITORY IN XI–XVI cent.

*Analyzed regulations in medieval times which defined the institutional frameworks for enterprise development on Ukrainian territory. Determined the main areas of entrepreneurship display, particularly in trade and handicraft production, monetary relations. Underlined obstacles in the development of entrepreneurship.*

**Keywords:** Kievan Rus, trade, crafts, Magdeburg Law, charter, privilege, Lithuanian statutes.

M. Borysov

## KEY FEATURES STOLYPIN'S AGRARIAN REFORMS

*The article highlights the most relevant features of Stolypin's agrarian reform for modern Ukraine, such as the systematic, voluntary and transparent. Experience of the reform is summarized in the context of current challenges that have arisen before Ukraine in the agricultural and other sectors.*

**Keywords:** Stolypin agrarian reform, system, farm, cooperative, state support reforms in Ukraine.

M. Loginov

## THE FIRST WORLD WAR AS A WAY TO RESOLVE OF THE ECONOMIC CONTRADICTIONS

*In the article analyzes the effect of the First World War on the economic system of the European civilization. Proved that the war has contributed to the formation of a fundamentally new type of economy, as a system of market regulation of economic processes supplemented by a system of administrative control. Showing leading role of the state regulation of economy to satisfy the military needs. The problem of the contradiction between production and consumption and the particular qualities the process of military products consumption in the reproduction process,*

---

continuity ensured by the attracting and using resources in social production.

**Keywords:** *The First World War, state, economic system, etatist system of economic relations.*

**T. Bodnarchuk**

**STATE SUPPORT OF BUSINESS  
INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT IN UKRAINE  
(XIX – early XX centuries)**

*The peculiarities of formation and development of the business infrastructure in Ukraine under the effect of the state support policy are revealed in the article. The role of measures of customs and tariff protectionism, compensation policy and regulatory and legal methods in the development of industrial and trade, banking and finance, and transport infrastructure is ascertained. The specificity of formation and evolution of new elements of the business environment due to the active interaction of the state and business sector at a historic stage of market economy formation is substantiated.*

**Keywords:** *economic history of Ukraine, state support policy, customs and tariff protectionism, entrepreneurship, business infrastructure, industrial and trade institutions.*

**L. Didkivska**

**THE COOPERATIVE FORM OF MANAGEMENT  
IN UKRAINE NEP PERIOD**

*The paper analyzes the structure and dynamics of the private business entity forms in Ukraine during the NEP, revealed their impact on the national economy and the welfare of the population.*

**Keywords:** *business, entrepreneurs, private business sector, cooperatives, cooperative, cooperative production, private trade.*

**A. Shcherbak**

**CHUMATSTVO AND COOPERATION IN UKRAINE:  
HISTORICAL EXPERIENCE AND MODERNITY**

*The article presents the results of research Chumatstvo in Ukraine. It is proved that chumatstvo is a hybrid organization of a special type. The cooperative movement in Ukraine at the end of the nineteenth century and the beginning of the twentieth century is studied. The reasons for the unsatisfactory development of cooperatives, clusters and other hybrid organizations in modern Ukraine are considered.*

**Keywords:** *chumatstvo, cooperation, hybrid organizations, cluster.*

---

**O. Snigova**

**HISTORICAL AND ECONOMIC GENESIS OF STRUCTURAL  
DISPROPORTIONS OF OLD-INDUSTRIAL REGIONS OF UKRAINE**

*In the article the historical and economic factors of origins and development of structural disproportions of East of Ukraine old-industrial regions have been studied. Historical and economic preconditions have been determined for the regional specialization fixation of productive forces of the regions of East of Ukraine, and those regions' converting into old-industrial.*

**Keywords:** *old-industrial regions, structural disproportions, historical process, economic preconditions.*

**O. Korniyaka**

**STOCK MARKET AS A FACTOR  
OF DEVELOPMENT BIG BUSINESS IN UKRAINE  
(90-th years XX – early XXI centuries)**

*The article is devoted to the analysis functioning of the stock market in Ukraine and defining its role in the becoming of big business in the 90-th years of the XX – early XXI centuries.*

**Keywords:** *securities market, securities, share securities, state bonds.*

**S. Shchegel**

**THE STRATEGIC DIRECTION OF THE BUSINESS ENVIRONMENT  
IN THE CONTEXT OF THE ASSOCIATION AGREEMENT BETWEEN  
UKRAINE AND THE EUROPEAN UNION**

*The article outlines European experience of entrepreneurship stimulation and development by building efficient infrastructure and an enabling environment for business. It is also focused on problematic aspects of the domestic business environment and the main directions of its development and improvement.*

**Keywords:** *business climate, entrepreneurship, small and medium-sized enterprises (SME), infrastructure, the European Union, Ukraine.*

**Iu. Shapoval**

**CHANGING THE ECONOMIC MODEL OF CHINA:  
EXPERIENCE FOR UKRAINE**

*Tendencies and problems of the economic development of China are investigated. The basic directions and criteria for the relocation of production by multinational corporations are analyzed. The consequences of*

---

*China's reorientation from the export model to domestic consumption and widening of the market policy are researched. The lessons of China's economic growth for Ukraine are determined.*

**Keywords:** *economic growth, labor, export model, displacement of production, economic strategy, domestic demand.*

**N. Suprun, O. Klishova**

#### **THEORY OF ECONOMIC DEVELOPMENT VSEVOLOD HOLUBNYCHOHO**

*The paper presents the major milestones of scientific biography and overview of the scientific ideas of the outstanding Ukrainian scientist-economist, political and social activist Ukrainian diaspora in the US Vsevolod Sergejevich Holubnychyy. Analyzed the fundamental principles formulated scientist theory of economic systems. Displaying scientific contribution to the establishment of the conceptual foundations of economic tools and comparative analysis of comparative economic systems.*

**Keywords:** *V.Holubnychyy, Ukrainian history of economic thought, economic history, theory of economic systems, economic comparative methodology of economic analysis, institutionalism, economic forecasting.*

**X. Lopukh**

#### **ADAM SMITH ABOUT THE GROUNDS OF IMPARITY IN THE SOCIETY**

*The article considers Adam Smith's views about the inequality in the society. It is demonstrated that freedom and individual characteristics of each member of the society, on the one hand, and state economic policy on the other hand will inevitably give rise to the inequality in the market economic system.*

**Keywords:** *social imparity, wealth, self-interest, individual freedom, wealth, poverty, income growth, economic development, state.*

**S. Holubka, D. Holubka**

#### **INNOVATIVE EKOHOLOHICAL AND REGIONAL RESEARCH PROFESSOR STEPHEN ZLUPKO**

*In the article the study of scientific creativity S.Zlupko justification of the value and importance of his modern ideas ekohomolohical and rehionalistyc content.*

**Keywords:** *S.Zlupko, innovation, the region, ecogomology, regional-istic, regionology, regional economic system, economic natsioznavstvo.*

---

**O. Kurbet**

#### **REPRESENTATIVES OF THE KIEV SCHOOL OF POLITICAL ECONOMY ABOUT CREATING OF INSTITUTIONAL CONDITIONS OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTREPRENEURSHIP**

*The article reveals the basic directions of institutional support for the establishment and development of industrial entrepreneurship in the works of the representatives of the Kiev school of political economy. It discloses the views of Kiev's scientists on issues of customs policy and monopolization of the industry in the context of the Russian Empire's historical development of the economic environment in the second half of XIX – early XX century. It substantiates the relevance and practical importance of the theoretical achievements of Kiev's scientists.*

**Keywords:** *history of Ukrainian economic thought, Kyiv School of political economy, industrial entrepreneurship, institutional reforms, state regulation of economy, monopolies, customs policy.*

**A. Nebrat**

#### **THEORETICAL BASIS OF CRISIS MANAGEMENT ON THE FACTORY**

*Systematized and generalized theoretical approaches to the interpretation crisis on the company. Revealed contents and mechanisms of crisis management. Determined interdependence between the crisis at macro- and micro levels.*

**Keywords:** *company, crisis, theory of crisis management, anti-crisis strategy, crisis planning.*

**K. Omelchenko**

#### **THE EVOLUTION OF THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF COMPANY PROFITS**

*Considered the evolution of theoretical approaches to interpretation of enterprises profit, offered an own definition of enterprises profit. Argued the necessity of expansion the characteristics of profits role of all forms of ownership in a market economy model, the value of profit and profitability as the benchmark in production, investment and other activities, regardless of economic, social and political system.*

**Keywords:** *income, profitability, revenue, sales revenue, interest, cost, capital.*

---

V. Nebrat

**LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE P.I. LYASHCHENKO**

*To the 140 anniversary of his birth*

*The article presents the main stages of life, public and scientific activity of the outstanding scientist, the founder of the history of national economy, P.I. Lyashchenko. Results biographical facts and theoretical positions, allowing to re-evaluate its scientific heritage.*

**Keywords:** *P.I. Lyashchenko, the history of national economy, the history of economic thought, the agricultural economy, economic education.*

V. Feshchenko, N. Tymochko

**THE SOCIAL-ECONOMICS RESEARCH OF IVAN FRANKO:  
THE MODERN VIEWS**

*In the article described the key milestones of intellectual biography of the famous Ukrainian writer and thinker Ivan Franko, his contribution is disclosed in the development of Ukrainian economic thought, the study of theoretical issues of economics, the analysis of the economic problems of Galicia last third of the XIX – early XX century.*

**Keywords:** *Ivan Franko, intellectual biography, social and economic views, political economy, the economy of Galicia last third of the XIX – early XX century, agricultural problems, the budget structure, socio-economic contradictions, emigration of Ukrainian peasantry.*

V. Lavrynenko

**THEORETICAL AND APPLIED PROBLEMS OF DOMESTIC  
ECONOMIC SCIENCE IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF  
ACADEMICIAN K.G. VOBLYI**

*On the 140th anniversary of birth*

*The article deals with the theoretical and applied problems of scientific heritage of K.G.Voblyi as one of the founders of the important directions of national economic science as political economy, economic geography, insurance, statistics and demography. His role as an organizer in economic education and national academic science has been shown in the article. The attention is focused on the combination of teaching in the leading universities of Ukraine and Poland with carrying out fundamental economic research and training of science specialists.*

**Keywords:** *K.G.Voblyi, historiography, scientific heritage. teaching activities.*

---

K. Gorditsa

**LEGAL TERMS OF ECONOMIC ACTIVITY  
IN RESEARCH OF N.P. VASILENKO**

*The article is devoted to the coverage and generalization of scientific input of N.P.Vasilenko to the development of historical and economic research in studying the characteristics of the formation of the legal conditions for economic activity in different periods of the history of Ukraine. Particular attention is paid to the analysis of legal culture monuments of the Ukrainian people and legal regulatory documents in force on Ukrainian territory from ancient times, as well as the evolution of land tenure relations in Ukraine.*

**Keywords:** *N.Vasilenko, scientific heritage, evolution of legal institutions, a reminder of legal culture, economic environment, land ownership, land tenures, enslavement of the peasantry.*

N. Sheludko

**BANKERS MENTORS**

*By the 80 th anniversary of Mikhail Ivanovych Savluk*

*The milestones in life's journey, scientific achievements and innovative contributions to the development of modern science famous scientist and talented teacher – Doctor of economic sciences, Professor Mikhail Ivanovych Savluk outlines in the article.*





## ДО УВАГИ АВТОРІВ



**При підготовці статті до збірника наукових праць «Історія народного господарства та економічної думки України» необхідно дотримуватися таких правил:**

1. Стаття, що надсилається до збірника, має бути оригінальною науковою працею з історико-економічної проблематики.

2. Стаття будується за такою схемою: постановка проблеми; аналіз останніх досліджень і публікацій; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми; мета дослідження; виклад основного матеріалу; висновки; перспективи подальших розвідок у даному напрямі, список літератури.

3. У вихідних даних статті повідомляються: а) прізвище, ім'я, по-батькові автора; б) науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи; в) контактний телефон; г) електронна адреса.

4. Стаття надсилається у роздрукованому вигляді (два примірники) та файл формату doc / rtf. Орієнтовний обсяг статті — 0,5–1 авт. арк.

5. Виклад матеріалу має бути чітким, стислим, без повторів. Текст статті (включаючи цитати та таблиці) повинен бути ретельно вивіреним автором.

6. Графічні матеріали (формули, таблиці, діаграми, графіки, рисунки) потрібно виконувати у чорному кольорі. Рисунки мають бути згруповані, при створенні діаграм слід уникати кольорових заливок, натомість використовувати заливки з характерним чорно-білим рисунком (крапки, повздовжні й поперечні смуги, хвилясті лінії тощо).

7. Таблиці повинні бути компактними, мати номер і назву; шапка таблиці має точно відповідати змістові граф. Джерела, на основі яких складена таблиця, подаються після таблиці.

8. До статті додаються короткі (не більше 400 друк. знаків) анотації українською, російською та англійською мовами (вони розміщуються на початку статті). Перед анотаціями цими мовами наводиться назва статті і код УДК. Після анотацій (відповідними мовами) наводяться ключові слова статті.

9. Список використаної літератури, складений в алфавітному порядку, подається наприкінці статті. Опис усіх джерел, що вміщуються в списку, наводиться відповідно до стандарту ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

10. Посилання на джерела в тексті подаються у квадратних дужках (номер використаного джерела за списком і номер сторінки), наприклад: [6, с. 13].

У зв'язку із потенційним включення журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, до тексту статті необхідно додавати ще один варіант списку використаних джерел, в якому описи видань, друковані кирилицею, мають бути транслітеровані або перекладені англійською мовою.

11. Статті, написані авторами без наукового ступеня, подаються з рецензіями доктора економічних наук.

12. Скорочення, окрім загальноприйнятих (скорочення математичних величин, мір, термінів тощо), не допускаються.

13. Редакція залишає за собою право скорочувати і виправляти статті.

14. Статті, оформлені не у відповідності до вказаних правил, редакцією не розглядаються.

15. Поштова адреса редакції:

Інститут економіки та прогнозування НАН України  
Відділ економічної історії  
вул. Панаса Мирного, 26. Київ-11, 01011

Телефон (044) 280–84–07.  
Електронна пошта: [economistori@ukr.net](mailto:economistori@ukr.net)





## АНГЛОВЕРСІЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ

На основі пристатейного списку літератури готується його англоверсія в якій описи робіт на кирилиці перекладаються англійською мовою чи транслітеруються літерами латинського алфавіту (автоматична транслітерація – див. нижче).

### Рекомендована послідовність кроків:

1. Список усіх робіт, що подані на кирилиці автоматично транслітеруємо. Заходимо на сайт <http://translit.ru> та обираємо стандарт BSI. Віконце перемикачання між стандартами розміщується праворуч над рядком із буквами алфавіту. *До* розміщення тексту в робоче поле та *до* початку транслітерації переконайтеся, що обрали саме стандарт BSI. Розміщуємо список літератури в робоче поле та натискаємо кнопку "*В транслит*".

2. В кінці транслітерованого джерела додаємо [in Russian], [in Ukrainian] – без крапки до чи після закриваючої квадратної дужки.

3. **Важливо!** Залишаємо прізвища іноземних авторів лише в оригінальному написанні або в загальноприйнятій латинській транскрипції, ні в якому разі не транслітеруємо.

4. Об'єднуємо разом всі джерела й сортуємо список за порядком посилань у тексті.

Автори, які впевнено володіють англійською мовою, перекладають описи цитованих на кирилиці джерел.

**Увага:** якщо Ви посилаєтеся на переклад іноземного джерела, то прізвище автора і назву статті необхідно подавати в оригінальному написанні тільки в тому випадку, якщо в оригіналі вихідні дані на латиниці. В інших випадках необхідно використовувати загальнопоширену латинську транскрипцію для написання прізвища автора та переклад на англійську мову або транслітерацію для назви статті.

Список готовий.

Одержана англоверсію списку розміщується одразу за стандартним списком.

Наукове видання

Національна Академія наук України  
Державна установа  
«Інститут економіки та прогнозування»

## ІСТОРІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Засновано в 1965 р.

Випуск 49

Київ, 2016

### **Редакційно-видавнича група:**

*Головний редактор В.В. Небрат*

*Оригінал-макет В.М. Беляєвої*

---

Підписано до друку 7.12.2016

Формат 60x84/16. Гарн. тип. Arial, Bookman Old Style.

Ум.-друк. арк. 25,23. Обл.-вид. арк. 22,03. Наклад 300 прим. Зам. \_\_\_\_

---

Поліграфічна дільниця

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»  
вул. Панаса Мирного, 26, м. Київ, 01011